

**МИГРАЦИИ НА ХОРА И ИДЕИ
В БЪЛГАРИЯ И УНГАРИЯ**

**EMBEREK ÉS ESZMÉK MIGRÁCIÓJA
BULGÁRIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON**

**MIGRATIONS OF PEOPLE AND IDEAS
IN BULGARIA AND HUNGARY**

Съставители:
Пенка Пейковска
Габор Демертер

**Миграции на хора и идеи
в България и Унгария (XIX – XXI век)**

**Emberek és eszmék migrációja
Bulgáriában és Magyarországon (19–21. század)**

**Migrations of People and Ideas
in Bulgaria and Hungary, 19th–21st Centuries**

PUBLICATIONS OF THE BULGARIAN–HUNGARIAN
HISTORY COMMISSION

4.

ИЗДАНИЯ НА БЪЛГАРО-УНГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА КОМИСИЯ
A MAGYAR–BOLGÁR TÖRTÉNÉS Z VEGYES BIZOTTSÁG KIADVÁNYAI

Посолство на Унгария
София

Институт Балаши
Унгарски културен
институт

Книгата се издава с финансовата подкрепа на Програма Publishing Hungary при Министерството на външните работи и външноикономическите връзки на Унгария и Унгарския културен институт при Посолството на Унгария в София

A kötet megjelenését a Külgazdasági és Külügyminisztérium Publishing Hungary programja és Magyarország Szófiai Nagykövetsége – Szófiai Magyar Intézet támogatta

PUBLICATIONS OF THE BULGARIAN–HUNGARIAN
HISTORY COMMISSION

4.

**Миграции на хора и идеи
в България и Унгария (XIX – XXI век)**

**Emberék és eszmék migrációi
Bulgáriában és Magyarországon (19–21. század)**

**Migrations of People and Ideas
in Bulgaria and Hungary, 19th–21st Centuries**

Съставителство и научна редакция:

Пенка Пейковска
Габор Деметер

Szerkesztette:

Peykovska, Penka
Demeter Gábor

**Издателство „Парадигма“
София, 2018**

Книгата е подготвена по два научноизследователски проекта: българо-унгарски межуакадемичен проект (ЕБР) на Института за исторически изследвания при БАН и Института за история към Центъра по хуманитаристика при УАН на тема „Свързани истории: Извори за конструиране на историята в Централна и Югоизточна Европа, XVII–XXI век” и академичен проект на Института за исторически изследвания при БАН с участието на учени от Унгария и Русия на тема „Международни миграции в България, XIX–XXI век: историко-демографски, социално-антропологически и етнокултурни аспекти”

E kötet a „Connected Histories: Sources for Building History in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries (Kapcsolódó történetek: források a történelem újra-konstruálásához Közép- és Délkelet-Európában a 17–21. században)” c. bolgár-magyar közös akadémiai kutatási projekt (BTA TTI, MTA BTK TTI), valamint a BTA Történettudományi Kutatóintézetének magyar és orosz kutatók részvételével indított „Nemzetközi migráció Bulgáriában a 19–21. században: történeti demográfiai, társadalmi antropológiai és etnokulturális aspektusok” c. projektje keretén belül készült.

Рецензенти:

Проф. д.и.н. Щелиян Щерионов

Доц. д-р Кристиан Чаплар-Дегович

© Съставители и научни редактори:

Пенка Пейковска, Габор Деметер, 2018

© Авторы, текст, 2018

© Издателство „Парадигма“, 2018

ISSN 2535–0757

ISBN 978–963–416–127–1 (MTA BTK TTI)

ISBN 978–954–326–369–1

Съдържание / Tartalomjegyzék

Предговор	9
------------------------	---

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС от проф. д.и.н. Валери Стоянов , председател на българската секция на Българо-унгарската историческа комисия.....	13
--	----

Венцислав Мучинов

Българската историография за миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX век (до 1878 г.)	17
<i>Summary. V. Muchinov. Bulgarian Historiography on Migratory Movements between the Bulgarian Lands and Serbia in the 19th Century (until 1878)</i>	26

Инна Манасиева

Миграции на българи към Руската империя през XIX век. Историко-демографски аспекти.....	32
<i>Резюме. И. Манасиева. Миграции болгар в Российской империю в XIX веке. Историко-демографические аспекты</i>	53

Йонка Найденова

Маршрути на българската книга в унгарските земи – културни проекции (XVIII – средата на XIX в.).....	54
<i>Summary. Y. Naydenova. Bulgarian Book Routes in the Lands of Hungary – Cultural Projections (18th – Mid-19th Centuries)</i>	72

Чавдар Ветов

Фотографски свидетелства за българската революционна емиграция	74
<i>Summary. Ch. Vetov. Photographers' Pieces of Evidence on the Bulgarian Revolutionary Emigration</i>	86

Liljána Lesznicskova

Gondolatok, témák, motívumok vándorlása magyar és bolgár kalendáriumok alapján	89
<i>Summary. L. Lesnichkova. Migration of Ideas, Themes and Motifs Based on Hungarian and Bulgarian Calendars</i>	104

Райна Симеонова Харгитаине

Приносът на Кошутовия емигрант Ендре Пастори в българското образование..... 106

Ина Вишоградска

„Миграция“ на фонологични признаци в унгарския език:
трансегментни характеристики 113

Summary. I. Vishogradska. “Migration” of Phonological Features in
Hungarian: Trans-Segmental Characteristics..... 125

Gábor Demeter, Róbert Bagdi

Some Methods to Quantify Migration in Hungary 126

Róbert Bagdi

Migration and Occupation in Two Local Centers – Szerencs and Varannó
(Zemplén County) in 1869 152

Станислава Стойчева

Миграционни процеси сред българското население в Македония
по данни на Екзархията: аспекти и статистика
(1904 – 1912 г.)..... 172

Summary. St. Stoycheva. Migration Processes among the Bulgarian
Population in Macedonia according to the Exarchate Data: Aspects and
Statistics
(1904–1912) 234

Makkai Béla

Kivándorló magyarok és integrációjuk Szlavóniában és a Regátban
(1867–1918) 236

Summary. B. Makkai. Emigrant Hungarians and Their Integration
in Slavonia and “Regat” (1867–1918)..... 255

Ordasi Ágnes

A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után 256

Summary. Á. Ordasi. The Situation of the Civil Servants in Fiume
after the First World War 271

В. И. Косик

Дорожная карта русской эмиграции.....	273
<i>Summary. V. I. Kosik. The Road Map of the Russian Emigration</i>	287

А. С. Гладышева

Этноконфессиональная карта Южной Добруджи (1913–1940)	288
<i>Summary. A. S. Gladysheva. Ethnoconfessional Map of Southern Dobrudja (1913–1940).....</i>	302

Пенка Пейковска

Емиграцията от България през 1931 – 1943 г. по данни от текущата демографска статистика	304
<i>Summary. P. Peykovska. The Emigration from Bulgaria in 1931–1943 according to the Current Statistics Data</i>	342

Peykovska Penka

A munkavállalási engedélyek mint a nemzetközi migráció forrásai – az 1930-as évekbeli baranya megyei boltgárlertész bevándorlók kapcsán.....	343
<i>Summary. P. Peykovska. Work Permits as Sources of Information on International Migration – with Reference to the 1930s' Bulgarian Market-gardening Immigrants in Baranya County</i>	383

Zsebők Csaba

A magyar diplomácia és a macedón emigráció Bulgáriában 1931–1934.....	384
<i>Summary. Cs. Zsebők. The Hungarian Diplomacy and the Macedonian Emigration in Bulgaria, 1931–1934.....</i>	397

Bene Krisztián

Migráció és integráció. A franciaországi magyar közösség részvétele a Szabad Franciaország és az Ellenállás harcaiban	398
<i>Summary: K. Bene. Migration and Integration. The Contribution of the Hungarian Community in France to the Free France's and the Resistance's Fights.....</i>	413

Nadezhda Nikolaova

Language and Cultural Integration of Immigrants into Bulgarian Society in the 21 st Century.....	414
<i>Zusammenfassung. N. Nikolaova. Sprachliche und kulturelle Integration von Zuwanderern in die bulgarische Gesellschaft im XXI. Jahrhundert.....</i>	438

Надя Филипова

Сирийските бежанци между съображенията на страните – членки на
Европейския съюз, и Турция440

*Summary: N. Filipova. Syrian Refugees between EU Member-States’
and Turkey’s Considerations*452

Съкращения453

Предговор

Настоящият сборник е реализиран от двустранната Българо-унгарска историческа комисия. Той съдържа текстове от два българо-унгарски научни форума, посветени на външните/международните миграции в България и Унгария – конференцията „Международни миграции в България, XIX – XXI в. Историко-демографски, социално-антропологически и етнокултурни аспекти“, проведена в София на 1 юни 2016 г. със специалното участие на тогавашния извънреден и пълномощен посланик на Унгария в България Н. Пр. Андраш Клейн, който изнесе публична лекция под надслов „Миграционните предизвикателства и Европейският съюз“, и симпозиума „Миграция, идентичност и интеграция в Унгария в историческа перспектива“, организиран в рамките на Осмия международен конгрес по унгаристика в Печ (Унгария) на 24 август 2016 г.

Гореспоменатите научни срещи бяха междинни етапи съответно от два изследователски проекта: единият, българо-унгарски междоакадемичен проект (ЕБР) на Института за исторически изследвания при БАН и Института за история към Центъра по хуманитаристика при УАН на тема „Свързани истории: извори за конструиране на историята в Централна и Югоизточна Европа, XVII – XXI век“ с научни ръководители проф. д.и.н. Илия Тодев и проф. д.и.н. Пал Фодор, а другият, академичен проект на Института за исторически изследвания при БАН с участието на учени от Унгария и Русия на тема „Международни миграции в България, XIX – XXI век: историко-демографски, социално-антропологически и етнокултурни аспекти“ с научен ръководител доц. д.и.н. Пенка Пейковска.

В научните събития се включиха учени от различни български и чуждестранни институции, сред тях: от българска страна – от Института за исторически изследвания при БАН, Института за изслед-

ване на човека и населението при БАН, Института за литература при БАН, Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН, специалност „Унгарска филология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, от чужбина – Института за история към Центъра по хуманитаристика при УАН, Института по славянознание при РАН, Реформатския университет „Кароли Гашпар“ – Будапеща, Университета в град Печ, Бизнес колежа „Шандор Векерле“ – Будапеща, Университета „Янош Нойман“ – Кечкемет.

Организирането на двата научни форума и съставянето на този сборник бе провокирано от съвременната миграционна обстановка в ЕС и предизвикателствата, пред които бяха изправени страните членки (в това число Унгария и България) вследствие на големите бежански вълни и други миграционни потоци от Африка към Европа и от опитите на двете страни да обединят усилията си за решаването на бежанската криза. Още повече, че миграционната история на България и Унгария има множество паралели, допирни точки и взаимодействия, свидетелства за няколковековен съвместен исторически опит. Да споменем само най-големите миграционни вълни между двете страни в по-ново време: политическите миграции, свързани с националноосвободителните движения на българите и унгарците за създаване на национални държави, като Ракоциевата и Кошутовата емиграция в българските земи на Османската империя; чипровските бежанци – заселници в областта Банат; икономическите миграции на българските търговци и градинари към унгарския пазар.

Именно поради събитията от последните години миграцията се превърна в ключов въпрос, въпреки че тя винаги е имала решаващо влияние върху историята на човечеството (достатъчно е да споменем фазата ѝ, свързана с етногенезиса на съвременните народи през Ранното средновековие, по време на Великото преселение на народите). Характерът на днешната миграция обаче е друг – не защото предпочитат да я свържат с изменението на климата (което

не е уникално), не и защото става дума за допира на народи с отличаващи се култури (живеещи от различни страни на Хънтингтъновите „гранични линии“) (в това отношение част от завоевателните войни, например османското нашествие, предизвикват подобна миграция), а по-скоро поради подхода и третирането на нерешените ѝ проблеми, към които се подхожда от схващането за хуманистична Европа и от гледна точка на човешките ресурси на едно демографски застаряващо благоденстващо общество.

В хода на историята миграционните „предизвикателства“ (използването на самата дума е обект на дискусия и илюстрира чувствителността на проблема) са пораждали множество мирни и насилствени „отговори“, чието изучаване може да доведе до желани поуки и обобщения относно последиците от дадените на предизвикателствата правилни или неправилни отговори и дори до определянето на някои общовалидни закономерности. Една от най-важните сред тях е, че интеграцията често отнема стотици години, невинаги завършва с асимилация, че нетолерантността и насилието като спонтанен човешки (индивидуален) или държавно организиран отговор са също толкова чести, колкото и мирният изход (особено при първите няколко поколения), и че и на микро- и на макроравнище има общи явления, от които да се поучим. Изборът на точно този мащаб на настоящия том дава представа за многообразието на миграционните процеси и явления на микроравнище, както и за „преноса“ на идеи, знания и култури, съпътстващи мигрирането на хората и превръщайки ги във важен фактор в историята на цивилизацията.

Обект на изследване в разработките, включени в тома, са политически и трудови, масови и индивидуални международни миграции, бежански вълни, към които се подхожда от гледна точка на дихотомията имиграция – емиграция. Обект на изучаване са и отделни социалноантропологически и етнокултурни аспекти на международните миграции в България и Унгария като: миграциите

и етногеографията, процесите на акултурация, адаптация и интеграция, „движението“ на знания, възрастовите и половите структури, трудовата реализация зад граница и др. Интерпретирани са различни аспекти на международните миграции в Унгария и България чрез анализа на нови, неизползвани досега исторически извори, чрез прилагането на модерни интердисциплинарни методи на изследване като микроистория, анализ на масови документи, биография, историческа статистика, историческа демография, социална география и др. Всъщност целта на изданието е да представи историческия опит на Унгария и България в международните миграции, да анализира системата от взаимовръзки и взаимовлияния между мигрантите и местното население, чийто основен елемент е интегрирането на мигрантите чрез образованието и професионалната им реализация, т.е. да установи промените в идентичността на мигрантите и в тяхното демографско поведение, спецификите на груповото им поведение по отношение на страната приемник и пр.

Пенка Пейковска, Габор Деметер

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС **от проф. д.и.н. Валери Стоянов,** **председател на българската секция на** **Българо-унгарската историческа комисия¹**

Уважаеми дами и господа!

Миграцията съществува като феномен от най-дълбока древност. Тя е част от живота, негова основна характеристика, поради което е присъща на всички Божии творения. Дори ако изхождаме от теорията за *панспермията*, самият живот на Земята ще да е бил породен от „миграцията“ на химични елементи, аминокиселини и цели наноби, попаднали „отвън“ на нашата планета.

Миграцията е движение, преместване от един „хабитат“ в друг, нея я има откакто свят светува. Мигрират хора и животни, мигрират индивиди и цели общности, мигрират племена и народи, мигрират езици, мигрират идеи, мигрират културни елементи и технически постижения. Днес едва ли можем да си представим света без онези „оплодителни импулси“ на движение и взаимопроникване, които свързват разделените във времето и пространството цивилизации, обогатявайки с нови нюанси палитрата на традиционната им „багрилност“. Някога „конните народи“, вкл. българите, пренесоха съставния лък, стрелето, панталоните и сабията; по-късно араби стимулираха развитието на европейската математика и медицина. Българи посяха Божието слово в „руската душа“, за да им бъде върнат обратно жестът в годините на национално възраждане. Чехи и унгарци спомогнаха за модернизирването на възстановената българска държава. Емигранти от страната допринесоха за обогатяването

¹ Поздравителният адрес е отправен към участниците в международната научна конференция „Външни миграции в България, XIX – XXI в.“, проведена на 1 юни 2016 г. със специалното участие на Андраш Клейн, извънреден и пълномощен посланик на Унгария в България.

на световната наука, култура и изкуство. В този смисъл миграцията е полезна и ценна за всеобщия възход на човечеството.

Миграцията е надежда за нейните носители да подобрят качеството си на живот, но е и шанс за приемните общества да продължат развитието си с променена качествена характеристика. Дали това е добре или зле, зависи от отправната гледна точка. Европейският традиционалист например би предпочел да вижда край себе си по-малко на брой, но добре интегрирани имигранти, докато един консервативен мюсюлманин би желал да съхрани традициите си и в новата културна среда. Това води до самоизолиране и създаване на паралелни общества, на островни гета от цивилизационно различаващи се етнокултурни популации, които са чужди на (и по-лошото – отчуждаващи се от) заобикалящата ги местна среда. В резултат започва да се трупa напрежение, появяват се проблеми, чието negliжиране или ненавременно решаване може да разклати устоите на обществото. Тъкмо тук се коренят притесненията от новата преселническа вълна в Европа. И само лишени от въображение политици, заслепени от институционалната мощ, могат да си позволят уверено да се застъпват за масовото и безконтролно приемане на милиони непроверени уж сирийски „бежанци“.

Неотдавна председателят на Европейската комисия Жан-Клод Юнкер обяви, че един континент от 508 милиона души би трябвало да може да приюти поне два милиона „бежанци“. Преди години и българският комисар г-жа Кристилина Георгиева апелираше към българското гостоприемство, припомняйки как сме приемали бежанците от Македония и... от Армения. Не ми се ще да коментирам това „политкоректно“ изказване, шлифовано, за да не накърни националните чувства на турците на тема „геноцид“. Но г-жа Георгиева ентусиазирано се опитваше да ни убеди в икономическата и демографската изгода от приютяване на „сирийските бежанци“. По същия начин и Грегор Гизи, последният председател на ГЕСП в ГДР, впоследствие лидер на лявата фракция в Бундестага, наблюда-

гаше на демографската полза от приемането на мюсюлмански имигранти. Той не пропусна да иронизира десните си опоненти, че не били достатъчно потентни, за да подсигурят по естествен начин прираста на германското население.

Тези и други единични примери дават храна на въображението и сякаш подкрепят конспиративните теории за естеството на новото „преселение на народите“ като едно „активно мероприятие“. Не само еднаквите сякаш по шаблон аргументи в подкрепа на позицията „Welcome Refugees“, но така също информацията за приноса на спонсориран от Джордж Сорос НПО в ориентирането на преселниците, комбинирани с призива на видни мюсюлмански духовници да се върви „към Европата“, защото там нямало раждаемост, а после – като му дойдело времето – щели да призават и за налагането на исляма, подсказва наличието на „съгласуван план“. Той може и да цели лесното привличане на евтина работна ръка за Германия и частичното решаване на нейните демографски проблеми, но егоистичното нарушаване тъкмо от този „локомотив“ на ЕС на общоприетите европейски норми поставя под въпрос изцяло доверието в европейската солидарност. Защото не може да призоваваш всички „бежанци“ да дойдат в страната ти, а после да прехвърляш отговорността за своите действия на останалите държави, предлагайки квотно разпределение и дори санкции от по 250 хиляди евро за всеки неприет емигрант.

В настоящата конференция тези въпроси няма да се разглеждат. Темата за миграционните предизвикателства и ЕС ще бъде обект на приноса на Н. Пр. Андраш Клейн, а въпросът за „сирийските бежанци“ и за интеграцията на имигрантите в българското общество през XXI в. ще се разискват от д-р Надя Филипова от Института за исторически изследвания при БАН и от д-р Надежда Николова от Института по български език при БАН. Останалите работи са свързани предимно със събитията от XIX и XX в. и те най-добре отразяват проблема за външните/международните миграции в България през XIX – XXI в.

*Поздравителен адрес
от проф. д.и.н. Валери Стоянов*

Пожелавам на участниците в конференцията успех при представянето на техните разработки и защитата на тезите им, и се надявам и занапред да имаме още много поводи за съвместно обсъждане на такива щекотливи въпроси в рамките на научните ни срещи.

София, 1 юни 2016 г.

Българската историография за миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX век (до 1878 г.)

Венцислав Мучинов

Институт за изследване на населението и човека – БАН

През XIX в. се извършват активни миграционни движения между намиращите се в състава на Османската империя български земи и съседните територии на Балканите, Северното Причерноморие и Кавказ. Докато въпросът за българската емиграция към Дунавските княжества и Южна Русия през Възраждането е сравнително обстоятелствено проучен от българската историография¹, то не така стои *проблемът за миграциите между българските земи и автономното (от 1830 г.) Княжество Сърбия*. Действително тези миграционни движения се засягат в отделни изследвания на Г. Занетов, Стр. Димитров, Ст. Дойнов, В. Бойчева, И. Дамянов, О. Маждракова-Чавдарова, В. Мучинов и др., които обаче са посветени на други проблеми – на етническия състав на населението в Поморавието, на участието на българите в сръбските въстания от началото на XIX

¹ Дойнов, Ст. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 290–316; Трайков, В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, общественно-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986; Хаджиниколова, Е. Българските преселници в южните области на Русия, 1856–1877 г. С., 1987; Грек, И., Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993; Дойнов, Ст. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). С., 2005; Мучинов, В. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). С., 2013, с. 72 и сл.; Думиника, И. Българските преселници в Бесарабия в края на XVIII – първата половина на XIX в. в историографията. Кишинев, 2015; и др.

в., на въстанията в западните и северозападните български земи от 30-те – 50-те години на века, на обучението на български младежи в сръбските учебни заведения, на политиката на османската власт спрямо емиграционните движения от българските земи към Сърбия през XIX в. и др.² Целта на настоящата статия е да се установяват неизследваните и слабо проучени в българската историография проблеми във връзка с миграциите между българските земи и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.) и да се провокира изследователският интерес към тяхното целенасочено проучване.

² Занетов, Г. Българи на Морава. Исторически и етнографически скици. С., 1914; Иширков, А. Западните краища на българската земя. С., 1915. Второ фототипно издание. С., 1996; Занетов, Г. Западни български земи и Сърбия. История и етнография. С., 1917; Занетов, Г. Населението по долината на Велика Морава (с една карта). С., 1918; Чилингиров, С. Поморавия по сръбски свидетелства. Исторически издирвания с една карта. Второ допълнено издание. Скопие, 1942; Димитров, Стр. Из историята на революционното движение в Нишкия вилает през 1850 г. – Известия на Института за история, Т. 16–17, 1966, с. 407–422; Димитров, Стр. Сърбия и въстанически движения в Западна България от 30-те – 40-те години на XIX в. – Studia Balcanica 2: Проучвания по случай Втория международен конгрес по балканистика. С., 1970, 247–280; Дойнов, Ст. Българите и Първото сръбско въстание. – ИПр, 1970, № 5, с. 51–74; Дойнов, Ст. Нишкото въстание от 1841 г. – ВИСБ, 1970, № 5, с. 39–55; Димитров, Стр. Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972; Дойнов, Ст. Българската емиграция от втората половина на XVIII в. и първото десетилетие на XIX в. в земите на север от Дунава. – В: Сборник в чест на акад. Д. Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974, с. 81–90; Бойчева, В. Сърби – учители в България през XIX в. – ГСУ, ИФ, Т. 66, 3, 1974, с. 153–221; Бойчева, В. Български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество през 1830–1859 г. – В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1981, с. 295–336; Дамянов, И. Нишкото въстание през 1841 г. и европейската дипломация. С., 1992; Бойчева, В. Българо-сръбска взаимност в образованието и отражението ѝ в политическия и културно-просветния живот на българи и сърби през 30-те–50-те години на XIX в. – В: Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2003, с. 97–108; Маждракова-Чавдарова, О. За приноса на Северозападна България в националноосвободителното движение след въстанието от 1850 г. – В: Националноосвободителните движения в българските земи XV–XIX в. и тяхното отразяване в музеите. Сборник с доклади и научни съобщения от Юбилейна национална научна конференция в Чипровци, 2008, с. 17–24; Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 79–83, 91–93, 122–125, 131–133; Леков, Д. Белград. – В: Енциклопедия Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища. Т. 1. С., 2014, с. 52–53; и др.

На първо място сред недостатъчно изяснените проблеми се нарежда *въпросът за количественото измерение на българската емиграция към Сърбия през XIX в.* В българската историография се отчита, че изселвания към сръбските земи има още в предходния период (най-вече по време на австро-турските войни от края на XVII и от XVIII в.), но тези миграционни движения се масовизират по време на Първото сръбско въстание от 1804 – 1813 г., което засяга чувствително и западните български земи³. В своите изследвания Ст. Дойнов, основавайки се на руски дипломатически сведения, приема, че по време на Първото сръбско въстание в Сърбия емигрират общо около 100 000 българи, част от които преминават на територията на Австрийската империя след разгрома на въстанието през 1813 г.⁴ По всяка вероятност посочената стойност е твърде завишена, поради невъзможността на сръбските власти да поемат такъв значителен (съобразно мащабите на освободената територия) поток от бежанци⁵.

По-слаби изселвания към Сърбия се извършват по време на започналото през 1815 г. Второ сръбско въстание начело с Милош Обренович. Преселванията към Сърбия на българи от пограничните с освободената сръбска територия северозападни български земи продължават и през 20-те години на XIX в., като се засилват по време на Руско-турската война от 1828 – 1829 г., когато във Видин и околността са разквартирувани войските на шкодренския валия Мустафа паша Бушатли. Техните „зулуми“ принуждават християнското население да се спасява с бягство в планините или в съседна Сърбия. Отново обаче не са известни дори приблизителните пара-

³ Дойнов, Ст., цит. съч., 1974, с. 87–88; История на България. Т. V: Българско възраждане (XVIII – средата на XIX век). С., 1985, с. 173–177, 186–187. По-подробно за участието на българите в Първото сръбско въстание вж.: Дойнов, Ст., цит. съч., 1970, с. 51–74.

⁴ Дойнов, Ст., цит. съч., 1970, с. 73; Същият, цит. съч., 1974, с. 88; История на България. Т. V, с. 189.

⁵ Муцинов, В., цит. съч., 2013, с. 80.

метри на тези миграционни движения. За тяхната значимост свидетелства цитираният от Стр. Димитров доклад на пограничните сръбски власти до княз Милош от юли 1829 г., където се заявява, че няма ден, в който при тях да не пристигнат по 40 – 50 семейства от Видинско и Крайна (Тимошка Крайна, дн. в Р Сърбия), търсещи убежище⁶.

Активни преселвания към територията на Сърбия се наблюдават и по време на бунтовете в западните български земи от 30-те и 40-те години на XIX в. Причините за тези бунтове са достатъчно добре осветлени от българската историография: от една страна, неприлагането на аграрната реформа в западните български краища и съхраняването на т.нар. „господарлъци“, а от друга – целенасочената пропаганда на сръбските управляващи сред пограничното българско население, целяща да доведе до присъединяването на тези райони към територията на Сръбското княжество⁷. Отново липсват по-цялостни данни за числеността на българската емиграция към Сърбия през посочените десетилетия, въпреки че масовият характер на тези миграционни движения е безспорен – само след жестокото потушаване на българското въстание в Нишкия еялет от април 1841 г. в Сърбия преминават между 10 000 и 15 000 български бежанци⁸. Нови миграционни движения по посока на Княжеството предизвиква избухналото през 1850 г. въстание в Северозападна България (т.нар. Видинско въстание)⁹.

⁶ Димитров, Стр., цит. съч., 1972, с. 26. Вж. също: Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 80–81.

⁷ Генчев, Н. Българското възраждане. С., 1995, с. 216–229; Митев, П. Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999, с. 45–52.

⁸ Занетов, Г., цит. съч., 1914, с. 25–26; Димитров, Стр., цит. съч., 1970, с. 266–269; Дойнов, Ст., цит. съч., 1970, с. 54–55; История на България, Т. V, 347–357; Дамянов, И., цит. съч., с. 9–10, 41; Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 81–82.

⁹ Цанов, И. Из записките ми. По въстанието във Видинско, Кулско, Белоградчишко и Ломско 1850 г. – Български преглед, 1899, кн. I, с. 87–88; Димитров, Стр., цит. съч., 1966, с. 415; Димитров, Стр., цит. съч., 1972, с. 86–87, 118–120; История на България, Т. V, 374–380; Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 83.

В българската историография се отчита, че и след Кримската война от 1853 – 1856 г. продължават прехвърлянията в Сърбия на българи от пограничните райони, включително и на търсещи убежище революционни дейци¹⁰. Емиграционният процес се засилва отново в началото на 60-те години на XIX в. поради недоволството на българското население от заселването на мюсюлмански колонисти (татари, а впоследствие и черкези) от османската власт в северозападните български земи. През 1860 г. и през пролетта на 1861 г. в Сърбия се прехвърлят няколко хиляди български бегълци от Видинско¹¹, но постепенното пренасочване на основната българската емиграция от Сърбия към Русия през лятото и есента на 1861 г. довежда до намаляване на напрежението в граничните сръбско-турски райони¹². Емиграцията на отделни лица и семейства обаче не престава чак до Освобождението на България през 1878 г. Тази емиграция е породена както от политически, така и от икономически причини – така например през лятото на 1875 г. около 40 фамилии от няколко села в нахията Краище на Кюстен-

¹⁰ Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. I. Ч. I. С., 1987, с. 85–86 116–117, 168; Ценова, Т. Политическата емиграция и революционното движение в северозападните български земи през 60-те години на XIX в. – В: Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2003, с. 138–139; Маждракова-Чавдарова, О., цит. съч., с. 20.

¹¹ Дунавски лебед, 1861, № 30 (18.04.), № 31 (25.04.); Цариградски вестник, 1861, № 23 (03.06.); Архив на Г. С. Раковски. Т. I. С., 1952, с. 268; Т. III. С., 1966, с. 495–496; Русия и българското национално-освободително движение... Т. I. Ч. I, с. 342–347, 361–362, 366–367; Ч. II, с. 83, 92; Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. I. С., 1995, с. 91–92; Хаджиниколова, Е. Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г. – ИПр, 1976, № 6, с. 55–61; Маждракова-Чавдарова, О., цит. съч., с. 21–22; Вълчев, Г. Из миналото на Кула и Кулска община. Кула, 2008, с. 8–9, 366–367; Мучинов, В., цит. съч., 2018, с. 91–92.

¹² За събитията, свързани с българската емиграция към Руската империя от 1861–1862 г. и за последвалата реемиграция вж. по-подр.: Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 87–91, 129–131; Мучинов, В. Политиката на османската власт спрямо преселването на българи в Руската империя в началото на 60-те години на XIX век. – В: Дриновски сборник. Т. VIII. Харков – София, 2015, с. 158–165 и цитираната там литература по проблема.

дилска кааза забягват в Сърбия поради данъчните и други произволи, в резултат на които семействата им са обречени на глад¹³. През изследвания период българи емигрират в Сърбия и поради стремеж за получаване по-добро образование в сръбски учебни заведения в столицата Белград, в Крагуевац, Зайчар, Неготин и в други селища в Княжеството¹⁴.

Засега е трудно да се установи каква е общата численост на емигриралите в Сърбия през периода от началото на XIX в. до 1878 г. жители от българските земи. Ако се доверим на някои становища в българската историография, то през посочения период в Сърбия емигрират между 100 000 и 150 000 души от българските земи, предимно от западните и северозападните крайгранични райони. Немалка част от тези хора преминават неколkokратно турско-сръбската граница, за да се спасят от османските репресии след поредното бунтовно надигане на местното християнско население, а впоследствие, след успокояване на обстановката, се завръщат обратно по родните си места. Поради това точният брой на постоянно установилите се на сръбска територия български бежанци засега трудно може да се определи.

Безспорен интерес представляват *мерките, които предприемат властите в Княжество Сърбия за настаняване и подпомагане на българските бежанци*. Засега този проблем е твърде периферно засегнат в българската историография. Обикновено се изтъква, че българските бежанци стават заложници в дипломатическата игра между белградските управляващи и Високата порта. При обтягане на сръбско-турските отношения на българските бежанци се гледа благосклонно от страна на сръбските власти и те са възпри-

¹³ Източно време, 1875, № 21 (05.07.); Ден, 1875, № 22 (07.07.).

¹⁴ Радкова, Р. Просветни центрове за българите през Възраждането вън от пределите на страната. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, с. 442; Бойчева, В., цит. съч., 1981, с. 295–336; Същата, цит. съч., 2003, с. 97–108; Леков, Д., цит. съч., с. 52–53.

емани като съюзник срещу общия османски враг. Обратно – при подобряване на отношенията между двете страни управляващите в Белград предприемат постъпки за връщане на бежанците, които са съпроводени и с репресии срещу някои от най-активните български бунтовни водачи¹⁵. Тази картина е твърде динамична и за нейното по-детайлно изясняване е необходима дългогодишна изследователска работа в сръбските архиви, която да позволи да се очертаят не само често променящите се позиции на сръбските управляващи, но и участието на българските емигрантски дейци в сръбския обществено-политически живот.

Недостатъчно проучен е и *въпросът за населените места в Княжество Сърбия, в които се установяват компактно българските преселници*. Логичен е стремежът им да се настанят най-вече в близките до родните им места райони в източната част на страната, което е предпоставка впоследствие част от тях да се завърнат обратно в пределите на Османската империя. Много българи се установяват и в сръбската столица Белград, където имат възможност да получат по-добро образование и професионална реализация. Особено силно е присъствието на български политически и културни дейци в града през 60-те – 70-те години на XIX в. През тези десетилетия в сръбската столица пребивават личности като Г. С. Раковски, Л. Каравелов, П. Хитов, В. Левски и др., тук се организират Първата (1862) и Втората българска легия (1867–1868), издават се редица български книги и вестниците „Дунавски лебед“ (1860–1861) и „Въсток“ (1865)¹⁶. Все още обаче обществено-политическа-

¹⁵ Димитров, Стр., цит. съч., 1970, с. 257–275; История на България, Т. V, с. 343–347; Дамянов, И., цит. съч., с. 137–143; Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 122–124.

¹⁶ Шарова, К. Втората българска легия в Белград (1867–1868). – Във: В памет на акад. Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, с. 445–503; История на България. Т. VI: Българско възраждане (1856–1878 г.). С., 1987, с. 205–255; Леков, Д., цит. съч., 52–53. За издаваните в Белград през този период български вестници вж. по-подр.: Боршуков, Г. История на българската журналистика 1844–1877, 1878–1885. С., 1976, с. 143–158, 193–196.

та и културната дейност на българската емиграция в Белград и в Сърбия като цяло чака своето задълбочено проучване – подобно на това, което правят В. Трайков и Н. Жечев за българската емиграция в Румъния и в нейната столица Букурещ¹⁷.

Друг аспект на проблема представляват *мерките, които взема османската власт за ограничаване на българската емиграция към територията на Сърбия и за връщане на част от българските бежанци по родните им места*. Проучванията ми в тази област показват, че до средата на XIX в. периодичните усилия на Високата порта да върне забягналото в Сърбия българско население са до голяма степен компрометирани от действията на местните османски власти и мюсюлмански първенци, които не желаят да отстъпят от своите господстващи позиции и на практика саботират провеждането на реформаторската политика на централната власт в отдалечените крайгранични райони. Нерешаването на аграрния въпрос в западните и северозападните български земи десетилетия наред е постоянно огнище на напрежение и една от основните причини за бунтовете на местното християнско население и за свързаните с тях изселвания по посока на Сърбия. Едва през 60-те години на XIX в. (след назначаването на Мидхат паша за управител на Нишкия еялет през 1861 г.) Високата порта успява да постигне по-определени успехи в усилията си за подобряване на сигурността и икономическото състояние на пограничните райони, което рефлектира благоприятно и по отношение на процеса на реемиграция на част от изселилото се през предходните години в Сръбското княжество българско население¹⁸.

През 60-те години на XIX в. в родните си селища в Нишкия и Видинския санджак се завръщат редица забягнали в Сърбия в

¹⁷ Трайков, В., Н. Жечев, цит. съч.; Жечев, Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991.

¹⁸ Вж. по-подр.: Мучинов, В., цит. съч., 2013, с. 92–93, 132–133 и цитираната там литература.

предишния период български бежански семейства. Приблизителна представа за размерите на тази реемиграция дава една публикация в официоза на Дунавския вилает в. „Дунав“ от началото на 1867 г., според която от създаването на вилаета през 1864 г. до момента само в Адлийската каза (с център дн. гр. Кула, Видинско) са се завърнали 319 души от Сърбия¹⁹. Отделни завръщания се осъществяват и през 70-те години на XIX в.²⁰. Все още обаче не са известни по-цялостни данни за действителните мащаби на този реемиграционен процес.

Друг важен проблем във връзка с миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.) представлява *въпросът за имиграцията в българските земи на мюсюлманско население от изгубените османски владения в Сърбия*. Доскоро този проблем не привличаше целенасочения интерес на българската историография, въпреки че значителна част от прогонените от освободените сръбски земи мюсюлмани са настанени от османската власт именно в северозападните български земи (най-вече на територията на Видинския и Нишкия еялет). Тук те са известни под името „белградски преселници“ (или „белградски турци“), тъй като идват от територията на бившия Белградски пашалък. Посредством заселването им във Видинско и Понишавието османските управляващи преследват определени политико-стратегически цели – най-вече засилване на позициите на Империята в невралгичните гранични зони. Реално обаче установяването на няколко хиляди мюсюлмански имигранти в посочените райони (особено на прогонените от Сърбия османски земевладелци и други представители на властта) довежда до засилване на конфликтите с местното християнско население, което се отразява негативно на цялостното обществено-икономическо развитие на тази част от българските земи.

¹⁹ Дунав, 1867, № 141 (08.01.).

²⁰ Дунав, 1876, № 1113 (17.10.).

Въпросът за количественото измерение на имиграцията в българските земи на мюсюлмани от освободените сръбски територии все още остава открит. Засега са известни сведения за настаняването им в отделни селища в северозападните български земи, като Видин, Адлие (дн. Кула), Белоградчик, Берковица, Пирот, Ниш и др. Интерес представляват усилията, които полага османската власт за настаняване и подпомагане на мюсюлманските преселници от Сърбия – за снабдяването им със земи, построяването на къщи и осигуряването на тяхната прехрана. Част от тази политика представляват и опитите на Високата порта да уреди по дипломатически път въпроса за обезщетението, което Сърбия трябва да плати за имуществото на изселилите се от страната мюсюлмани²¹.

Освен мюсюлмани в българските земи през 30-те – 70-те години на XIX в. се преселват и *жители на Княжество Сърбия от сръбски етнически произход*. Тези миграции имат предимно временен характер и засягат отделни лица, които търсят професионална реализация в различни български селища като търговски агенти, учители, лекари и др.²² Въпреки че през 60-те години на XIX в. от страниците на в. „Дунав“ османската власт пропагандира, че благосъстоянието и добрите отношения между турци и християни в Дунавския вилает привличат в областта сръбски и влашки заселници²³, засега няма документално потвърждение за по-значителни сръбски миграции към българските земи през този период. Неслучайно по време на своите пътувания в Дунавска България през 60-те – 70-те години на XIX в. Ф. Каниц констатира, че единственото сръбско село в областта е Братевац на р. Тимок (известно още като Бракевци, дн. с. Брачевац в община Неготин, Р Сърбия), разполо-

²¹ Вж. по-подр.: Мучинов, В., цит. съч., 203, с. 151–153, 188–192 и цитираните там извори и литература.

²² Бойчева, В., цит. съч., 1974, с. 153–221; Стефанов, В. Българската медицина през Възраждането. С., 1980.

²³ Дунав, 1867, № 216 (08.10.).

жено като „оазис“ между българите и власите²⁴. К. Иречек също отбелязва, че в българските земи преди Освобождението има само няколко незначителни сръбски селища – въпросното село Братевац по долното течение на Тимок и в някои райони около Ниш²⁵. Не е ясно обаче откога датира сръбското население в тези селища и дали неговото присъствие в тях не предхожда образуването на Сръбското княжество в началото на XIX в.

* * *

Изложената в настоящата статия информация позволява да се направи *изводът*, че все още редица проблеми във връзка с миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.) се нуждаят от допълнително и по-детайлно проучване и анализ от страна на българската историография. За целта е необходимо усилията на българските изследователи да бъдат насочени в *две основни посоки*:

1. Издирване и публикуване на извори във връзка с изследваната проблематика, съхранявани в българските, сръбските, турските, руските и други архивохранилища. Трябва да се отбележи, че от българска страна все още е направено твърде малко за публикуването на документи от сръбските архиви (както от тези в столицата Белград, така и от провинциалните архиви в Нови Сад, Ниш, Пирот, Зайчар, Неготин и др.)²⁶, като усилията в тази насока тепърва пред-

²⁴ Каниц, Ф., цит. съч., Т. I, с. 102, 114. От Освобождението (1878) до края на Първата световна война с. Бракевци влиза в пределите на България, след което преминава под сръбска (югославска) власт. Първото преброяване в Княжество България от 1880 г. отчита 1112 жители в селото, от които 1067 са посочени като българи с матерен език сръбски. Вж. Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 г. (Сравнителен историко-етнографски преглед). С., 1921, с. 50.

²⁵ Иречек, К. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. Под ред. на проф. П. Петров. С., 1978, с. 606–607.

²⁶ Баласчев, Г. Документи по сръбско-българските отношения през 1830–1836 г. – Известия на Историческото дружество в София, 1905, кн. I, с. 18–33; Райкова, А. Нови данни за националноосвободителното движение в Северозападна

стоят. От задълбочено проучване се нуждае и периодичният печат от епохата (особено тогавашните български и сръбски периодични издания), на чиито страници са публикувани редица сведения по темата. Ценна информация се съдържа и в изворите от османотурски и руски произход, тъй като миграциите между българските провинции на Османската империя и Сръбското княжество заемат важно място в сръбско-турските и руско-турските отношения през разглеждания период. Въпреки че част от интересующите ни документи от турските и руските архиви са обнародвани²⁷, тяхното целенасочено издирване и публикуване от страна на българските изследователи все още не е осъществено.

2. Съставяне на пълна библиография на проучванията по разглежданата проблематика в българската, сръбската и чуждестранната историография, която да позволи да се очертаят още по-подробно неизследваните или слабо проучени аспекти на темата. Особено чувствителна по проблема за миграциите между българските земи и Сърбия през XIX в. е сръбската/югославската историография. Сред изследователите от западната ни съседка трябва да се отличи Вл. Стоянчевич, който в редица свои проучвания засяга въпроса за емиграцията от западните български земи към Сърбия в контекста на сръбско-турските отношения през разглеждания период²⁸. Към

България. – ИДА, 1966, кн. 12, с. 107–123; Райкова, А. Стефан Веркович и българите. Доклади до сръбското правителство (1868–1875). С., 1978; Вълчев, Г., цит. съч., с. 366–367; и др.

²⁷ Документи за българската история. Т. III: Документи из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. I (1564–1872). Подбрал и превел П. Дорев. С., 1940; Т. IV: Документи из турските държавни архиви. Ч. II (1863–1909). Подбрал П. Дорев. С., 1942; Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. I. Ч. I–II. С., 1987; Т. II. С., 1990; Т. III. С., 2002; и др.

²⁸ Стојанчевић, Вл. Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838. Београд, 1957; Стојанчевић, Вл. Миграција из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша. – Гласник Етнографског института, књ. VIII. Београд, 1860; Стојанчевић, Вл. Политичке и културне везе Србије и Београда са југословенским и балканским земљама и народима у првој половини XIX века. – Годишњак града Београда, Књ. XV. Београд, 1968, с. 27–54; и др.

застъпваните от сръбската историография становища обаче трябва да се подхожда внимателно, тъй като дори и в наши дни голяма част от нейните представители продължават да считат за „изконно сръбски“ не само земите в Тимошко и Поморавието, влизащи днес в състава на Р Сърбия, но и някои западни райони на Р България, като Видинско, Белоградчишко, Трънско, Брезнишко и др. Поради това въпросните изследователи считат миграциите, които се осъществяват между посочените територии и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.), за част от процесите на преселване на останалото под османска власт сръбско население към „майка-родина“ Княжество Сърбия. Тези становища не само не отговарят на историческата истина, но и изкривяват значително представите за действителния характер, причини и размах на осъществяващите се през проучвания период миграционни движения.

В турската историография също се отделя внимание на миграциите между населените преимуществено с българи провинции на Османската империя и територията на Сръбското княжество. В тази връзка заслужава да се отбележат изследванията на М. Шентюрк, А. Коюнджу и др., в които се засягат въпросите, свързани с отношението на османската власт спрямо българската емиграция към Сърбия през проучвания период и успоредно протичащото изселване на мюсюлмани от сръбска територия към османските владения на Балканите²⁹. Българските преселвания към Сърбия се разглеждат и от руски изследователи като Е. Белова³⁰, тъй като тези миграционни движения се намират в тясна връзка с емиграцията от Северозападна България към Южна Русия от началото на 60-те години на XIX в.

²⁹ Şentürk, M. H. Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850–1875). Ankara, 1992; Koyuncu, A. Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864–1877). – Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 9/4, Spring 2014, p. 675–737.

³⁰ Белова, Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.). М., 2004.

В заключение може да се обобщи, че единствено посредством целенасоченото издирване и проучване на наличната в наши и чужди архиви и библиотеки изворова и историографска база би могло да се осъществи детайлното разработване на проблемите във връзка с миграционните движения между българските земи и Сърбия през XIX в. (до 1878 г.). Надявам се, че с настоящата статия ще провокирам изследователския интерес към тази проблематика, чието проучване ще допринесе за по-пълното разкриване на редица страни от демографското, социално-икономическото, обществено-политическото и културното развитие на българските земи и обитаващото ги население през епохата на националното ни Възраждане.

Bulgarian Historiography on Migratory Movements between the Bulgarian Lands and Serbia in the 19th Century (until 1878)

Ventsislav Muchinov

Institute for Population and Human Studies – BAS

Summary

The article presents an analysis of non-researched or poorly researched issues in the Bulgarian historiography concerning the migrations being performed between the Bulgarian lands and Serbia in the 19th Century (until 1878). Among them the following are to be mentioned: the quantitative dimension of Bulgarian emigration towards Serbia during the examined period; the measures undertaken by the authorities in the Principality of Serbia for accommodating and supporting the Bulgarian refugees, as well as the measures undertaken by the Ottoman authorities in order to limit the Bulgarian emigration to the Serbian territory and make some of the Bulgarian refugees come back to their homelands; the immigration to the Bulgarian lands of the Muslim population from the lost Ottoman areas in Serbia; etc. In order to research the above

mentioned issues in detail, the efforts of the Bulgarian researchers should be aimed firstly at searching for and publishing the relevant sources, preserved in the Bulgarian, Serbian, Turkish, Russian and other archives, as well as at summarizing the achievements of the Bulgarian and foreign historiography relating the researched topic.

Keywords: Bulgarian historiography, migratory movements, Bulgarian lands, 19th Century, Serbia.

Миграции на българи към Руската империя през XIX век. Историко-демографски аспекти

Инна Манасиева

Институт за исторически изследвания – БАН

Изследването представлява опит за историко-демографско проучване на няколко емиграционни потока на българи към Руската империя през последната четвърт на XVIII и през XIX в. и трайното им настаняване в пределите на империята в края на века. То включва проследяването на числеността, динамиката и изходните точки на миграционните вълни, както и вътрешните миграции на българското население в Руската империя и неговото териториално разпределение, половата структура и структурата по вероизповедание на трайно настанилите се българи в империята.

Това изследване се основава на редица излезли най-вече през XX в. трудове, съдържащи исторически сведения за преселването на българите в пределите на Руската империя¹ и предимно на различни статистически сведения за тамошните българи², като анализира най-вече

¹ Мещеряков, И. Переселение болгар в Южную Бессарабию, 1828–1834. Кишинев, 1965; Кабузан, В. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Кишинев, 1974; Същият, Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). Москва, 1976; Хаджиниколова, Е. Българските преселници в южните области на Русия. 1856–1878. С., 1987; Грек, И., Червенков, Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. С., 1993; Белова, В. Е. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.). Москва, 2004; и др.

² Скальковский, А. А. Болгарские колонии в Бесарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848; Кеппен, П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев. Европейская Россия. СПб., 1861; Кеппен, П. И. Об этнографической

няколко вида статистически извори, съдържащи информация за броя и структурата на населението в империята. На първо място, това са метрическите книги. С указ от 22 май 1722 г. свещениците на територията на цялата Руска империя се задължават да имат метрически книги в църквите си, със сведения за ражданията, кръщенетата и погребенията в населеното място, където служат. Спазването на съсловната принадлежност е задължително условие при попълването на тези книги и това улеснява изучаването на естественото движение на българското население в Руската империя – при записването срещу името на всеки българин е отбелязано „преселник“ или „заселник“. Метрическите книги съществуват до 1918 г. и са сериозен източник за проучването на демографското състояние на българите, живеещи на територията на Руската империя. В настоящото проучване са използвани метрическите книги на село Гюневка – населено място в Бердянски уезд, Таврическа губерния на Руската империя.

Към средата на XIX в. се засилва интересът към изучаването на народите, населяващи огромната територия на империята. Властите се нуждаят от данни за тяхната численост и местата, на които са разселени, затова подпомагат събирането и обобщаването на сведенията за етническия състав на населението на страната. През втората половина на XIX и в началото на XX в. на територията на Руската империя се извършва преброяване на населението в градовете. Като цяло от 1862 до 1917 г. в страната са проведени над 100 такива преброявания. Тук обаче трябва да отбележим, че градски-

карте Европейской России. СПб., 1862; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Главное управление Генерального штаба Т. 24. Херсонская губерния. ч. 1. Сост. Ген. штаба подполковник А. Шмидт. СПб., 1863; Клаус, А. Наши колонии. Опыт по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869; Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского. Псков, 1887; Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Под ред. В. П. Семенова-Тян-Шанского. Т. 14. Новороссия и Крым. СПб., 1910; Державин, Н. Болгарские колонии в России. – СбНУНК (София), 1914, кн. 29; и др.

те преброявания на територията на империята се провеждат много неравномерно, най-вече в централните райони на Русия. От всички подобни преброявания интерес за настоящото изследване представляват само две от тях, отнасящи се за град Одеса; проведени са в края на XIX в., а именно през 1892 и 1897 г.³ Но и те дават оскъдна информация за българските преселници поради факта, че българите в този град са много малко на брой. В Одеса, която в края на века е голям морски транспортен възел и четвъртият по големина град в цялата империя с над 500 промишлени предприятия, от цялото население, което е над 400 000 души, българите са само 600 души.

В края на XIX в. се появява още един източник, позволяващ да се направи сравнително изчерпателна демографска картина на българското население в Русия. Имам предвид Първото всеобщо преброяване на населението в Руската империя, което е проведено на 28 януари 1897 г. Това е първото и единствено научно организирано всеобщо преброяване в дореволюционна Русия. Резултатите от преброяването са обнародвани в периода 1897 – 1905 г. и са включени в 89 тома (119 книги). Целта на преброяването е била да се съберат данни за всяко лице в империята, които да съдържат 14 признака: 1) име, 2) пол, 3) отношение към глава на стопанство/семејство, 4) възраст, 5) семейно положение, 6) съсловие или състояние, 7) място на раждане, 8) място на регистрация, 9) постоянно местоживееене, 10) дали е временно пребиваващ, 11) религия, 12) роден език, 13) грамотност, 14) занятие, занаят.

* * *

Появяването на българите на територията на империята е свързано с колонизаторската политика на Русия през XVIII и XIX в. След серия от руско-турски войни и ликвидацията на Кримското ханство

³ Результаты однодневной переписи г. Одессы. 1 декабря 1892 г. Ч. I. Население. Обработано Статистическим бюро при Одесской городской управе под редакцией А. С. Бориневича. Одесса. 1894; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47, кн. 1. Город Одесса. СПб., 1903.

започва интензивното заселване на територията, получила название Новорусия. Именно там започва и усиленото привличане на чуждестранни колонисти. Заселването и установяването им в Новорусия в резултат от миграционната политика в южните региони на империята предвижда създаването на немски, еврейски и български колонии.

Миграционните потоци са неравномерни. През XVIII в. преселването на българите в Руската империя е малочислено и стихийно. Числеността на българите, населяващи Новорусийския край към края на XVIII в., не е постоянна. Често, след като се настаняват и печелят необходими средства в резултат от обработване на получената земя, българите се връщат там, откъдето са дошли – обратно в пределите на Османската империя. Но още през първата четвърт на XIX в. миграционната политика на Руската империя придобива легален характер в рамките на приетия от руското правителство план за привличане на български колонисти и уреждане на тяхното социално-икономическо, административно и правово положение. Политическата обстановка и сложните отношения между Русия и Османската империя са в основата на всички преселнически вълни на българите през XIX в. Този век остава в историята като период на най-масовото преселване на българите в Руската империя.

В самото начало на XIX в. малки групи българско население в Османската империя, населяващи черноморското крайбрежие и земите около Константинопол и Одрин, се насочват към руските територии и се настаняват в Крим, както и в Херсонски, Одески и Тирасполски уезд на Новорусийския край. Според различни данни към 1806 г. в хода на тази неорганизирана колонизация на посочените територии живеят 8000 – 8500 български преселници⁴.

С Руско-турската война от 1806–1812 г. е свързано първото масово преселване на българите в Руската империя. След стъпването

⁴ Скальковский, А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 2. Одесса, 1838. с. 72; Кабузан, В. М., цит. съч., 1974, с. 23.

на руски войски в Бесарабия живеещото там мюсюлманско население напуска Буджакската степ, а след сключването на Букурещкия мирен договор през 1812 г. и присъединяването на Бесарабия към Русия започва усилена организирана колонизация на областта. Изходните точки на българската миграционна вълна са Разградско, Силистренско, Севлиевско, Плевенско и Ловешко. Към 1818 г. общото количество на преселниците в Южна Бесарабия е малко над 27 000 души⁵, от тях българското население е около 19 000 души⁶.

Второто масово преселване на българите е свързано с Руско-турската война от 1828 – 1829 г. По време на самата война и през първите месеци след подписването на Одринския мирен договор (септември 1829 г.) преселването е слабо, защото българите разчитат на автономия, каквато получават сърбите. Разочарованието от последиците на войната предизвиква огромна емигрантска вълна, започнала през януари 1830 г. Желаетелите да емигрират в Русия надхвърлят 100 000 души, а според някои историци стигат 140 000 души⁷. Организаторите на това преселническо движение са сливенци, към тях се присъединяват българите от Ямболско, Старозагорско и Варненско⁸. Към края на октомври 1830 г. в Бесарабия и Новорусийския край преминават 58 727 души от двата пола⁹. Общо през 1830 – 1834 г. в Руската империя пристигат 7000 български семейства. Но неплодородните години, съпроводени от епидемии на чума и холера, предизвикват реемиграцията на българите обратно в България и Дунавските княжества Влахия и Молдова. Затова само около 4000 семейства остават и трайно се настаняват във вече съ-

⁵ Белова, В. Е., цит. съч., с. 92, 95.

⁶ Кабузан, В. М., цит. съч., 1974, с. 145–155.

⁷ Дойнов, Ст. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX век. – В: Българското Възраждане и Русия. С., 1981, с. 306–310; Трайков, В., Жечев, Н. Българска емиграция в Румъния, XIV век – 1878 г. С., 1986.

⁸ Белова, В. Е., цит. съч., с. 113.

⁹ Грек, И., Червенков, Н., цит. съч., с. 21.

ществували населени места или основават нови. През 1835 г. българското население в Бесарабия наброява малко над 9500 семейства или 57 164 души¹⁰.

През 1836 г. в резултат на т.нар. „Силистренско преселване“ в пределите на Руската империя се заселват 640 българи. През 40-те години на XIX в. българското население в Бесарабия и Новорусия нараства за сметка на вътрешните резерви и към 1846 г. в 83 български колонии живеят вече 73 230 души¹¹.

Поредната емигрантска вълна е предизвикана от неуспешната за Русия Кримска война (1853 – 1856 г.). След като руските войски напускат североизточните български територии, започва ново преселване на българското население. През лятото на 1854 г. 6617 българи от Силистренско се преселват в Бесарабия. Но още до края на годината 2167 души се прибират, а през септември 1856 г. руските власти връщат обратно 4030 души¹².

Последното масово преселване на българите от Османската империя (Видинско, Ломско, Белоградчишко) в Русия е през 1860 – 1862 г. – т.нар. „Видинско преселване“. Става въпрос за над 10 000 души, от които над 2000 умират в Русия в резултат на антисанитарни условия, недостатъчно хранене и епидемии, а около 7600 човека се връщат обратно. Така в Руската империя остават около 800 души, които се заселват в Приазовието – в Крим и териториите около Мелитопол и Бердянск¹³. Това е последна емиграционна вълна, след което се наблюдават само единични случаи на преселване.

¹⁰ Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Обработан ст. ред. А. Артемьевым. 3: Бессарабская область: по сведениям 1859 года. СПб., 1861, с. XXII; Записки Бессарабского областного статистического комитета. Кишинев, 1864. Т. 1, с. XXII; Хаджиниколова, Е., цит. съч., с. 27.

¹¹ Белова, В. Е., цит. съч., с. 119, 121.

¹² Грек, И., Червенков, Н., цит. съч., с. 28.

¹³ Пачев, С. И. Переселения болгар до Приазов'я у 1861–1863 рр. – Південна Україна XVIII – XIX століття: зап. наук.-дослід. лаб. Історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя. 1996, Вип. 2, с. 130–139.

Оттук наметне измененията в числеността на българите в Русия са вследствие на териториалните промени в империята в резултат от Кримската и Руско-турската война през 1877 – 1878 г. и вътрешните миграции. Поради неуспехите си в Кримската война по силата на Парижкия мирен договор от 1856 г. Русия е принудена да отстъпи на Княжество Молдова част от Южна Бесарабия с градовете Измаил, Рени и Килия. В резултат на това около половината от българските колонии на Бесарабската област – 39 от 83 с население 47 120 души¹⁴, заедно с административния им център гр. Болград, излизат от юрисдикцията на Руската империя. Това нарушава създаденото през първата половина на века административно-териториално единство на българите в империята. Според клаузите на Парижкия договор населението на присъединените към Княжество Молдова земи, желаещо да се върне в Руската империя, има право на свободно и безпрепятствено връщане в рамките на три години след подписването на договора. В резултат на това от молдавската част на Бесарабия се изселват около 22 000 души или около 4500 семейства. По-малката част от тях (около 1000 семейства) остават в руската част на Бесарабия, в Херсонска област и в Крим. Останалите се настаняват върху земите на ногайските татари и основават български колонии в Таврическа губерния на империята¹⁵: 5 колонии в Мелитополски уезд, 1 в Днепровски и цели 36 в Бердянски. Останалите вътрешни миграции на българите в Руската империя не са толкова масови и имат по-скоро икономически характер. Те започват след отмяната на крепостното право в Русия и стават по-масови след провеждането на аграрната реформа в страната, известна като „Столипинова“. В крайна сметка в края на XIX в. по малко от 1% българи (2556 от 172 726 души), живеещи в Руската империя, живее извън пределите на Новорусийския край.

¹⁴ Списки населенных мест Российской империи..., с. 40.

¹⁵ Белова, В. Е., цит. съч., с. 172.

Българите, населяващи Руската империя, се разделят на различни групи. Онези, които се заселват в пределите на страната преди 1830 г., се наричат „стари“; след тази година – „нови“, или „черни“. Освен това първите заселили се в Новорусия българи наричат себе си „македонци“, преселниците от Добруджа – „гагаузи“, преселниците от Софийско, Пиротско и Кюстендилско – „шопи“. Освен че говорят помежду си на два езика – някои на български, някои на турски, източниците отбелязват, че при писането българите използват славянската, гръцката и влашката азбука¹⁶.

Вследствие на победната за Русия Руско-турска война от 1877 – 1878 г. административно-териториалното единство на българите в Руската империя е възстановено, след като на Берлинския конгрес през 1878 г. границата на Бесарабската губерния е установена в пределите на р. Прут и Килийския ръкав на р. Дунав. С присъединяването на Южна Бесарабия приключва формирането на европейските граници на Руската империя през XIX в. Цялата огромна площ на Новорусийските губернии оттогава до края на Първата световна война не е променяла своите граници, а административното им устройство претърпява само незначителни промени. Това, както и данните от проведеното през 1897 г. Първо всеобщо преброяване на населението в Руската империя, позволява да се направи сравнително изчерпателна демографска характеристика на българските общности в Руската империя.

Изследвайки данните за българите в Руската империя, трябва да имаме предвид, че по време на преброяването при определянето на народността за основа е взет езиковият фактор, а не произходът. И така, в Руската империя българите са 172 726 души, от тях 171 474 души се намират в губерниите в европейската част на Русия. 700 души са в Привислянските губернии, които са общо 10

¹⁶ Россия. Полное географическое описание..., с. 198; Списки населенных мест Российской империи..., с. XXIII.

на брой. От Привислянските губернии най-много българи има във Варшавската губерния – 461 души, от които само двама са от женски пол; това ни кара да предположим, че появяването на българите в този регион е вследствие на трудова миграция. 468 души, смятащи себе си за българи, живеят в Кавказ, като по-голямата част от тях населяват Кубанска област – 348 души. 43-ма българи живеят в Сибир. В Средна Азия 41 души заявяват, че говорят български; Средноазиатските владения на Руската империя в края на XIX в. включват девет области, от които българите населяват две – Задкаспийската и Семиреченската. Компактно българите населяват Новорусийския край – Бесарабската, Таврическата и Херсонската губернии – 170 170 души. В останалите 40 губернии (от 50 губернии в европейската част на Русия българи НЕ живеят само в 7 от тях – Архангелска, Вологодска, Калужка, Костромска, Курляндска, Олонецка и Рязанска), те са от 2-ма до 269 души¹⁷.

Понеже над 98% от българите в Руската империя населяват Бесарабската, Таврическата и Херсонската губернии, за настоящото изследване интерес представляват том 3, том 41 и том 47 от публикуваните резултати от преброяването, посветени съответно на всяка една от тези губернии. И в трите тома информацията за българското население на Новорусия е обобщена в следните таблици: XIII. Разпределение на населението според родния език, XIV. Разпределение на населението по религиозна принадлежност и роден език, XV. Разпределение на населението по роден език, грамотност и възрастови групи, XVI. Разпределение на населението по семейно положение и роден език, XVIII. Разпределение на населението по физически увреждания и роден език, XXII. Разпределение на населението по занятие и народност (въз основа на родния език), XXIV. Разпределение на населението по роден език, съсловие и обществено/имуществено състояние.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям: краткие общие сведения по Империи. СПб., 1905, с. 4, 6.

И така, в Херсонска губерния цялото население по признак роден език се дели на 57 групи, в Бесарабска губерния – на 41 групи, в Таврическа – на 39. И в тези губернии българите представляват сериозен процент по отношение на останалото население (Табл. 1).

Таблица 1. Българското население в трите южни губернии на Руската империя, в брой и %, 1897 г.

Губерния	Общ брой на населението	Общ брой на българите			% българи към цялото население
		Мъже	Жени	Всичко	
Бесарабска	1 935 412	52 806	50 419	103 225	5.33
Таврическа	1 447 790	21 116	20 144	41 260	2.85
Херсонска	2 733 612	13 533	12 152	25 685	0.94
Общо	6 116 814	87 455	82 715	170 170	2.78

В Бесарабска губерния българите населяват компактно три уезда – Акермански, Измаилски и Бендерски¹⁸. С езика на цифрите това може да бъде представено по следния начин:

Таблица 2. Българското население в Бесарабска губерния, в брой и %, 1897 г.

Уезди	Общ брой на населението	Общ брой българи	% българи спрямо цялото население на уезда	% спрямо всички българи в губернията
Акермански	265 247	56 541	21.31	54.77
Измаилски	244 244	30 587	12.25	29.63
Бендерски	194 915	14 833	7.61	14.37
Кишеневски	279 657	1095	0.39	1.06
Оргеевский	213 478	98	0.045	0.09
Белецки	211 448	31	0.015	0.03
Сорокски	218 861	30	0.013	0.03
Хотински	307 632	10	0.003	0.009

¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 3. Бессарабская губерния. СПб., 1905.

От Таблица 2 се вижда, че всеки втори българин в губернията живее в Акермански уезд, всеки трети – в Измаилски, всеки седми – в Бендерски уезд. В тези уезди българските колонии не са разпръснати измежду другите села – било то руски, украински, немски или други, а са групирани и обединени във *волости* – най-малките селски административно-териториални единици в Руската империя. В Акерманския уезд съществуват четири волости, съставени изключително от села с предимно българско население. Това са Ивановско-Българска волост, която включва 10 български колонии, Кубейска волост, съставена от 8 колонии, Кулевческа волост, състояща се от 2 села и Ташлъжка волост, включваща 7 колонии. В Бендерски уезд Комратска волост обединява 8 колонии, а Чадър-Лунгска – 11¹⁹.

По-трудно може да бъде проследена ситуацията в Измаилски уезд. След присъединяването му в резултат на последната Руско-турска война пред руските власти стои въпросът за реорганизацията на административното му устройство. Структурата на вътрешното административно деление на този уезд съществено се различава от структурата на другите уезди в Бесарабия и това остава непроменено до края на XIX в. Тук населението плаща данъци, въведени още от Княжество Молдова след 1856 г., а вместо волости съществуват комунни и комунни управления – 110 комунни в Измаилския уезд са обединени в 25 комунни управления²⁰. И от тези 110 селища тридесетина са населени предимно с българи. Окончателно въпросът за административното деление на Измаилския уезд е решен през 1904 г. Едва тогава завършва реорганизацията на админи-

¹⁹ Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы: [Екатеринославская, Таврическая, Херсонская, Бессарабская: по данным статистического обследования поземельной собственности и населенных мест. Сост. мл. ред. Г. Г. Ершов]. 1886.

²⁰ Пространство и население России в 1905 году. Центр. стат. ком. МВД. СПб., 1906, с. 1.

стративното устройство на Бесарабската губерния, чиито структури и форми са уеднаквени с тези на цялата империя.

В Таврическа губерния най-плътно българите населяват Бердянския, Теодосийския и Мелитополския уезд²¹, което, представено със статистически данни, изглежда така:

Таблица 3. Население от българска народност в Таврическа губерния, в брой и %, 1897 г.

Уезди	Общ брой на населението	Общ брой на българите	% българи спрямо цялото население на уезда	% спрямо всички българи в губернията
Бердянски	304 718	31 843	10.5	77.2
Теодосийски	115 858	5840	5.04	14.2
Мелитополски	384 239	1952	0.5	4.7
Симферополски	141 717	1449	1.02	3.5
Перекопски	51 393	11	0.02	0.03
Ялтински	73 260	15	0.02	0.03
Днепровски	212 241	15	0.007	0.03
Евпаторийски	63 211	6	0.009	0.01
Керч-Еникалско градоначалство	43 698	59	0.13	0.14
Севастополско градоначалство	57 455	70	0.12	0.17

Таблица 3 показва, че три четвърти от българското население на губернията живее в Бердянския уезд, всеки седми българин на губернията населява Теодосийския уезд, а всеки двадесети – Мелитополския. И в тези уезди обитаваните от предимно българско население села са обединени в отделни волости. В Бердянския уезд Андреевска – Старо-Троянска волост обединява 5 колонии, Преславска волост се състои от една колония, Романовска волост – от 10 колонии, Цареводаровска – от над 15. Кишлавска волост на

²¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния. СПб., 1904.

Теодосийския уезд обединява 4 села, а Волканецка волост на Мелитополския уезд – 3 села²².

Малко по-различна е ситуацията в Херсонска губерния, където има по-малко български колонии, затова и липсват райони с преобладаващо българско население. Техните поселения са етнически нееднородни и затова българите в тези села са по-възприемчиви към чуждите влияния. Сравнително компактно българите населяват Тирасполския и Одеския уезд²³ – статистиката сме включили в Таблица 4:

Таблица 4. Население от българска народност в Херсонска губерния, в брой и %, 1897 г.

Уезди	Общ брой на населението	Общ брой на българите	% българи спрямо цялото население на уезда	% спрямо всички българи в губернията
Тирасполски	240 145	8801	3.66	34.3
Одески	610 042	8290	0.47	32.3
Елисаветградски	613 283	4608	0.75	17.9
Херсонски	587 804	3575	0.6	13.9
Ананиевски	265 762	405	0.15	1.57
Александрийски	416 576	6	0.001	0.02

Според данните в Таблица 4 една трета от българите в губернията населява Тирасполския уезд, където има две големи български колонии – Катаржина и Паркани; една трета живее в Одеския уезд, където три български колонии образуват три отделни волости – Голямо-Буялъкска, Мало-Буялъкска и Кубанска²⁴, останалите живеят в Херсонския и Елисаветградския уезд.

²² Волости и важнейшие селения Европейской России...

²³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47, кн. 2. Херсонская губерния. СПб., 1904.

²⁴ Волости и важнейшие селения Европейской России...

Фактът, че в стремежа си да се предпазят от асимилиране българите предпочитат да живеят изолирано от другите народи, се потвърждава и от обстоятелството, че те избягват да се заселват в градовете. Както изследователите на българското население в Новорусия, така и данните от Първото всеобщо преброяване на населението в Руската империя от 1897 г. сочат, че българите населяват предимно селата. Според данните от преброяването съотношението между селското и градското население в цялата Руска империя е 86.61% спрямо 13.39%, в европейските губернии на Руската империя то е 87.11% спрямо 12.89%. За сравнение в Англия този процент е 72, във Франция – над 37, в Германия – 48. Даже в следосвобожденска България в градовете живеят около 20% от населението. В тази връзка делът на градското население сред българите в трите южноруски губернии е шокиращо малък дори и за ниските нива на урбанизация в Руската империя (Табл. 5).

Таблица 5. Относителен дял на градското и селското население сред българите в Новорусийските губернии, 1897 г.

Губернии	Градско население	Селско население
Таврическа	1.92	98.08
Херсонска	3.20	96.8
Бесарабска	11.21	88.79
Общо	7.73	92.27

Най-ниският процент градско население сред българите е в Таврическа губерния, където от 50 човека само един е градски жител. В най-големия град на губернията Севастопол (население 53 595 д.) българите са 58 души, във втория по големина – Симферопол (население 49 078 д.) българите са 101, в Бердянск (население 26 496 д.) – 130. В Херсонска губерния от 33-ма българи само един предпочита да живее в града. В четирите най-големи града в губернията – Одеса (население 403 815 д.), Николаев (население 92 012 д.),

Херсон (население 59 076 д.) и Тираспол (население 31 616 д.) българите са 600 в Одеса, 87 – в Николаев, 56 – в Тираспол и 25 – в Херсон.

И само в Бесарабска губерния съотношението между селското и градското население при българите е по-различно – тук в града живее всеки десети българин. Това се дължи на единствения създаден от българските преселници в руските земи град – Болград, който се връща в пределите на Руската империя през 1878 г. вследствие на Берлинския договор и където според данните на Първото всеобщо преброяване живеят 8478 души, самоопределящи се като българи. Но дори с Болград делът на градското население сред българите в Бесарабска губерния не успява да се доближи до този на Руската империя като цяло. В най-големия град на губернията Кишинев (население 108 483 д.) българите са 925, в Измаил (население 22 295 д.) те са 936, в Бендери (население 31 797 д.) – 112, в Акерман (население 28 258 д.) – 288.

Дисбалансът между селското и градското население сред колонистите в Новорусия е характерен не само за българите. Както отбелязва изследователят на немското население в Русия В. Дизендорф, немците, които са един от най-урбанизираните народи в Руската империя, в Новоросийските губрнии живеят предимно по селата²⁵. Градовете като центрове на промишлеността в Новорусийските губернии очевидно не блазнят българите с възможностите за печалба. От заселването си там до края на века те предпочитат да живеят в селата. „Българите се занимават изключително със земеделие и овцевъдство“ – отбелязва познавачът на региона и бивш епископ на Таврическа епархия Хермоген²⁶. Не са привлекателни за българското население и трите най-големи града в Руската им-

²⁵ Дизендорф, В. Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII в. – начало XXI в.). Роттенбург, 2010, с. 48.

²⁶ Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского..., с. 396.

перия – Санкт Петербург, Москва и Варшава, където българите са съответно 119, 93 и 135 души.

Според данните от Първото всеобщо преброяване също така личи, че съотношението мъже – жени сред българите в Новорусия е в полза на мъжете (Табл. 6).

Таблица 6. Полова структура на българското население в Новорусия, 1897 г.

На 1000 мъже се падат жени			
Губерния	В градовете	В селата	Общо
Бесарабска	974	952	955
Таврическа	356	970	954
Херсонска	364	922	898
Общо	870	952	945

Като цяло за европейските губернии на Руската империя това съотношение е в полза на жените: на 1000 мъже се падат 1042 жени; превесът на жените е характерен за 39 от 50 губернии. В другите 11 губернии ситуацията е обратна; интересно е, че превес на мъжете се наблюдава и в трите населени с българи губернии – Бесарабска, Херсонска и Таврическа. Според руския икономист и статистик А. И. Чупров различията в съотношението на половете в различните части на империята се обясняват със стопанския характер на всяка отделна губерния: „Южните плодородни губернии постоянно привличат преселниците, сред които у нас, както и навсякъде, преобладават мъжете“²⁷. Не е изненадващо, че сред българското население в градовете на Таврическа и Херсонска губерния дисбалансът между мъже и жени е още по-съществен: на 1000 мъже се падат средно 360 жени. Толкова нисък процент на жените сред градското

²⁷ Цит. по: Рашин, А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. М., Государственное статистическое издательство. 1956, с. 264.

население в тези две провинции може да се обясни с това, че българите отиват в градовете в търсене на работа без своите семейства.

Данните от Първото всеобщо преброяване позволяват да бъде определена възрастовата структура на българското население в трите южноруски губернии (Табл. 7).

Таблица 7. Възрастова структура на българското население в Новорусия, в брой и %, 1897 г.

Възраст	Губернии					
	Бесарабска		Таврическа		Херсонска	
	брой	%	брой	%	брой	%
Деца под 1 год.	4057	3.9	1812	4.4	983	3.8
1–9	27 093	26.2	12 016	29.1	6924	26.9
10–19	24 327	23.6	8937	21.7	5729	22.3
20–29	14 490	14.0	6152	14.9	3484	13.6
30–39	11 853	11.5	4153	10.1	3121	12.2
40–49	8636	8.4	3422	8.3	2174	8.5
50–59	7078	6.8	2644	6.4	1732	6.7
60 и повече	5679	5.5	2122	5.1	1535	6.0
Неизв. възраст	12	0.01	2	0.004	3	0.01
Общо	103 225	100.00	41 260	100.00	25 685	100.00

Цифрите показват, че делът на лицата под 10-годишна възраст в трите губернии е 31% (в европейските губернии на Руската империя той е 27.3%), т.е. почти всеки трети определящ себе си като българин е дете в нетрудоспособна възраст. Този показател доближава дела на българското население в трудоспособна възраст (20 – 49 години) – 33.7% до дела в европейските губернии на Руската империя – 37.6%. Високото равнище на раждаемост и сериозният процент лица под 10-годишна възраст могат да бъдат обяснени с икономическата заинтересованост на българите от голямо количество деца. По това българите приличат на останалото население в Руската империя, чийто основен поминък е селското стопанство,

където има нужда от достатъчно работна ръка. Високата раждаемост, характерна като цяло за империята през разглеждания период, е съпроводена обаче от недостатъчни грижи за новородените и води до висока детска смъртност. Неплодородните години, тежките материални условия, липсата на санитарно-хигиенни норми и навици в бита на българското население са в основата на това явление.

Анализът на данните от метрическите книги на с. Гюневка, Бердянски уезд, Таврическа губерния за 1894, 1895 и 1896 г.²⁸ (трите години, предшествващи Първото всеобщо преброяване през 1897 г.) ни позволява да проследим на съотношението между броя на новородените и починалите в едно населено предимно с българи селище, възрастовата диференциация на смъртните случаи и непосредствените причини за смъртта. Българската колония Гюневка е основана през 1862 г. от преселници от Южна Бесарабия и в началото на 90-те години на XIX в. наброява 79 домакинства, 421 души мъжко и 388 души женско население²⁹.

*Таблица 8. Раждаемост и смъртност на населението (българи)
в с. Гюневка, 1894 – 1896 г.*

Година	Новородени	Починали		
		Общо	от тях	
			до 1-год. възраст	до 10-год. възраст
1894	73	24	12	14
1895	45	28	10	17
1896	68	29	13	22

Цифрите, посочени в Таблица 8, потвърждават направения по-горе извод за стремежа на българите към много деца. Коефициентът на раждаемост в с. Гюневка през посочения период е 76%

²⁸ Държавен архив на Запорожката област, ф. 5593, оп. 2, д. 519.

²⁹ Календарь и Памятная книжка Таврической губернии на 1892 год. Издание Таврического Губернского Статистического Комитета. Симферополь, 1892, Список волостей Таврической губернии. с. 13–14.

или средно 76 на 1000 души население. Този показател е съществено по-висок от средния за европейските губернии на Руската империя в края на XIX в. – 49.5%³⁰. Освен икономическата значимост на детския труд, като причина за това може да се изтъкне и изключително сериозното отношение на българите към брака и семейството и задължителното спазване на нормите на брачното поведение. В метричните книги липсват записи за незаконнородени деца, всичките си деца българката ражда по време на брак. Патриархалното възпитание и спазването на нормите на православия водят до почти пълна липса на съзнателно ограничаване на раждаемостта. Така характерната за Русия след реформите трудова миграция на хората и основно на мъжете не е присъща за българите. Съответно продължителното отсъствие на мъжете не влияе върху равнището на раждаемост в българските семейства.

Високата раждаемост в с. Гюневка е съпроводена и с високи нива на детската и най-вече на бебешката смъртност. Цифрите от таблицата сочат, че около две трети от починалите през разглеждания период са лица под 10 години, от тях две трети са бебета под 1-годишна възраст. Причините за бебешката смъртност не се уточняват – сред записите за смъртта на лицата под 1-годишна възраст преобладава формулировката „младенческа“ или „слабо телосложение“. Сред основните причини за смъртта на жителите на с. Гюневка може да се открият настинките и заболяванията на дихателната система (bronхит, пневмония, дифтерит, плеврит). Също така доста срещано явление са смъртните случаи, причинени от различни инфекциозни заболявания с епидемичен характер – туберкулоза, живеница, сибирска язва. През разглеждания период липсват други фактори, които биха могли да въздействат върху равнището на смъртността сред българите по принцип, а не само в конкрет-

³⁰ Вишневский, А. Г. Избранные демографические труды. В двух томах. Том I. Демографическая теория и демографическая история. Москва. 2005, с. 142, 145.

ното село (войни, природни бедствия или репресивни действия от страна на държавата). Като цяло коефициентът на смъртност сред населението в с. Гюневка през разглежданите години (33.3%) не се различава много от аналогичния показател за европейските губернии на Руската империя през същия период (36.2%)³¹.

Анализът на данните от Първото всеобщо преброяване за конфесионалната принадлежност на българското население в империята не поднася изненади – в по-голямата си част българите са православни – почти 100% (Табл. 9).

Таблица 9. Конфесионална принадлежност на българите в Новорусийските губернии, в брой и %, 1897 г.

	Губернии			Общо брой	Общо %
	Бесарабска	Таврическа	Херсонска		
Конфесии	брой			брой	%
Православни	103 116	41 252	25 659	170 027	99.92
Старообрядци	0	0	4	4	0.002
Римокатолици	3	3	8	14	0.008
Лутерани	103	0	5	108	0.06
Баптисти	0	0	6	6	0.003
Други християнски	0	0	1	1	0.0005
Юдеи	2	0	0	2	0.001
Мохамедани	1	0	2	3	0.002

От гореизложеното може да се очертае следната демографска картина на българското население в Руската империя в края на XIX в. Според данните от проведеното през 1897 г. Първо всеобщо преброяване на населението в империята българите населяват компактно Новорусийския край – Бесарабска, Таврическа и Херсонска губернии – 170 170 души, или 98% от всички български преселници в империята. Те живеят предимно в села, което поражда съществен

³¹ Рашин, А. Г., цит. съч., с. 186.

дисбаланс между градското и селското население сред тях, незабелязващ се толкова при другите народи в областта. Съотношението мъже – жени при тях е в полза на мъжете, но подобен превес на мъжете по-принцип е характерен за повечето южни губернии на Руската империя и може да бъде обяснен със стопанския характер на региона. Българите имат високо равнище на раждаемост и сериозен процент на лица под 10-годишна възраст, което е присъщо и на останалото селско население в империята и се дължи предимно на икономически причини. Българското население в трите южноруски губернии в преобладаващата си част е с православно вероизповедание.

Със сигурност може да се каже, че българските общности в Руската империя в края на XIX в. са всъщност едно доста затворено и консервативно общество. То успява да запази традиционния си начин на живот благодарение на няколко фактора: компактното настаняване в трите южни губернии на империята, концентрацията на значителната част от хората в селата, стремежа към изолираност както спрямо по-големите етнически групи (руснаци и украинци), така и спрямо съседите си. Това спомага за продължителното съхраняване на културните ценности и забавя с няколко десетилетия неизбежните процеси на асимилация.

Миграции болгар в Российскойскую империю в XIX веке. Историко-демографические аспекты

Инна Манасиева

Институт исторических исследований – БАН

Резюме

Целью данной публикации является историко-демографическое исследование миграционных потоков болгар в Российскую империю в последней четверти XVIII века и на протяжении всего XIX века и формирование болгарской диаспоры на Юге России. В статье делается попытка проследить численность и динамику миграционных потоков, внутренние миграции болгарского населения в рамках империи и его территориальное распределение. Также в публикации рассматриваются аспекты демографической характеристики населения, а именно: количество болгар Российской империи к концу XIX в., половая и возрастная структура населения, доля городского и сельского населения, конфессиональная принадлежность. Исследование базируется на ряде сочинений, посвященных проблеме переселения болгар на Юг России, а также на анализе различных источников статистической информации и, в первую очередь, Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года и метрических книг с. Гюневка Бердянского уезда Таврической губернии.

Ключевые слова: историческая демография, болгарское население, Российская империя, XIX век, перепись населения, метрические книги.

Маршрути на българската книга в унгарските земи – културни проекции (XVIII – средата на XIX в.)

Йонка Найденова

Институт за литература – БАН

Културноисторическата ситуация през XVIII – XIX в. в унгарските земи е отглас на процесите в Европа и на Балканите, които в голяма степен променят не само профила на културата в тези региони, но и съдбата на отделни народностни общности, насочили се към национално самоопределяне. От своя страна, променящата се културна парадигма влияе върху духовните движения на народите в тези географски области, на първо място върху бързо протичащите национални, културни, просветни и социални процеси в българските земи, намиращи се под османско владичество. Затова и проследяването на маршрутите на българската книга в унгарските земи – нейното отпечатване и разпространение, самото ѝ възприемане от обществото – е от решаващо значение както за българския културен развой, така и за общия процес на мигрирането на културите.

Тези въпроси, които изложих в предишна публикация върху историята на българското книгопечатане в унгарските земи, и по-конкретно в Буда и Пеща през XVIII – средата на XIX в.¹, са твърде важни и с оглед на все по-засиленото мигриране на културите. А това предполага теми, сюжети и мотиви, естетически направления и езикови норми или образци на поведение, като се има пред-

¹ По-подр. вж. Найденова, Й. Будапеща и Българското културно възраждане. – В: Стопански миграции, институции и организационен живот на българите в диаспора: Конференция, посветена на 100-год. от основаването на Дружеството на българите в Унгария. С., 2015, с. 151–188.

вид настъпилото „отваряне“ на Балканите към света и по-конкретно към Унгария, откъдето долитат нови влияния и насоки. Тогава се засилва и присъствието на българите в унгарските земи, които – вече като обособена имигрантска общност, приспособила се към нов език и среда – носят в себе си силното усещане за родината и дома, и чистото присъствие в явлението „мигриращи култури“ е твърде плодотворно. Заедно с това може да се говори за мигриращи личности в литературата и изкуствата, които биват привлечени от чуждите културни центрове и интензивния литературен живот в тях, успяват да изразят своите обществени и творчески позиции, а немалко от тях и да се впишат успешно в новата среда. Вглеждането в тези проблеми налага актуализиране на конкретна проблематика, свързана с културни дейности и практики в полето на миграциите и онези интензивни размени и взаимодействия, които съпътстват българската литература при общуването ѝ с модерните тенденции на XVIII – XIX в.

* * *

Духовното движение на българите през XVIII – XIX в. е в пряка връзка с движението на първите печатни книги в унгарските земи, респективно с оформянето на печатни бази и общности, подпомагащи процеса на самоосъзнаване и просвета. Както е известно, от средата на XVIII в., с появата на „История славянобългарска“ (1762) на Паисий Хилендарски, започва новата българска литература и културното възраждане на българите, разгърнало се през целия XIX в., когато се откриват нови исторически перспективи. Но още далеч преди това, през XVI в., в трансилванските градове Брашо (Брашов), Себен (Сибиу), Сасшебеш (Шебеш) и Дюлафехервар (Алба Юлия) се печатат богослужебни книги на среднобългарски език, които се разпространяват и сред власите. През 1699 г. в Надсомбат (Търнава, Словакия) вижда бял свят малък буквар с катехизис на кирилица. И пак с Надсомбатския университет и печатница в началото на XVIII в. свързват своето име и дейност най-видни

българи католици, установили се вече в Унгария, които отпечатват и преиздават латиноезични философски творби. Столетие по-късно български книги се печатат вече в Университетската печатница в Буда, а от втората половина на века и в Южна Унгария – Земун, Уйвидек (Нови Сад), където българи и сърби си сътрудничат.

Тези и други обстоятелства свидетелстват за културни проекции през XVIII – XIX в., когато възникват и се обособяват задгранични културни средища в унгарските земи, отначало в Буда и Пеща, после и Будапеща – град, който става база и посредник на българските национални интереси през периода на Българското възраждане. Подобно на други културни центрове извън границите на България², Будапеща също е исторически обусловено средище поради преселничество, емиграция, икономически, политически, търговски причини и със свои характерни белези – институции (училище, църква, дружество), общност от съмишленици, наличие на микросреда, която определя житейското поведение и разбирания на сънародниците и влияе върху процесите. Не по-малко важно е местоположението на Будапеща (включително като търговски център и кръстовище), политическа и културна обстановка, форми на организиран литературен живот, религия (католическа, но и източноправославна близост с оглед на чуждите националности) и пр. Същевременно като задгранично средище Будапеща има своята специфична физиономия за разлика например от Букурещ, който се свързва с българските духовни процеси чрез революционно-демократичните прояви на българската интелигенция през 60-те и 70-те години на XIX в.³; в отличие и от Банат, където българите католици

² Между първите български задгранични центрове са Брашов, Браила и Букурещ (от 30-те години на XIX в.), Цариград (от 40-те години на XIX в.), Одеса, Болград, Москва, Прага, Виена и др.

³ Лекков, Д. История на литературата и на възприемателя през Българското възраждане. Т. 1. С., 2003, с. 132.

се влияят повече от ценностите на Запада, а книжнината им не обслужва пряко българската просвета и идейност⁴.

Особено важно в движението между родната и приемната култура е духовното възможване на унгарците към края на XVIII в., когато проникват новите идеи от Запад (Франция, Австрия), разпространява се светската книжнина, повежда се борба срещу употребата на немския и латинския език в обществото и литературата. Разгръща се мащабно движение за просвета, а унгарците стават първата националност в Хабсбургската империя, успяла да си извоюва езикови права. Развитието на тези тенденции поражда естествената замяна на дидактичния, съобразен с просветителския дух на времето модел с художествени книги, целящи естетическо въздействие. През 1779 г. императрица Мария Терезия издава указ за печатането на учебници и книги на кирилица. През 1868 г. се разрешава вече и сдружаването на националностите в просветни и икономически организации, в това число функционирането на печатници на родния им език. С образуването на двуединната монархия (1867), а след това и на „главния град“ – унгарската столица (1873), основен промишлен, търговски и културен център става Будапеща, която се развива с бързи темпове.

Така и формалният признак – пространството, пространствените граници, се изпълва с конкретно съдържание, съотнасяйки се с онези потенциални възможности (образователни, политически, икономически и други условия), които правят от Буда и Пеща притегателен център за укрепване на българското народностно самосъзнание и духовност. Ала докато Буда е предимно германска и живее по-затворено, то Пеща, населявана главно от унгарци, е

⁴ Вж. Телбизов, К. Банатската българска книжнина. – Литературна мисъл, 1984, № 2, с. 127–142; Найденова, Й. Унгария в духовния живот на банатските българи. С., 1995.

отворена за пришълци.⁵ Пеща, която се развива бързо в културно отношение, е и един от най-важните пазарни центрове за износ на стоки от Османската империя.

Процесите на отваряне към външния свят за българите са тясно обвързани с дейността на българските търговци. Както вече е посочвано, през втората половина на XVIII в. във връзка с изграждащия се стокообмен и разрастването на занаятчийството в България в унгарските земи пътуват български търговци и занаятчии, предимно от Западна България и Македония (маршрутът им минава през Белград към Пеща, Виена и Лайпциг). Друга част от търговците – тези „от източната част на страната“, потеглят на север – в Букурещ, Брашов, Сибин (Сибиу, Румъния) и Одеса⁶. Вниманието заслужават и брашовските търговци, между тях и немалко българи, които пътуват до Пеща, където посещават пещенските панаири, пребивават по-продължително време и установяват контакти, търсейки възможности и за отпечатване на български книги, като очертават посоките на движението им към унгарските земи. Особено голямо е значението на Дунав, по чиито „спокойни вълни“ се пренасят стоките и поддържат търговските връзки между Балканите и Средна Европа⁷. За това допринасят и реформите на граф Ищван Сечени, които – благодарение на новите и по-сигурни водни пътища – доближават откъснатите български земи до другите дунавски народи и Запада.

⁵ Според статистиката от 60 000 жители през 1810 г. населението на Буда и Пеща нараства на 150 000 през 1848 г. Ръст има и при писателите: през 1800 г. известните писатели са едва двайсетина, докато през 1848 г. броят им вече надхвърля 100 (Budapest: Enciklopédia. Bp., 1981). Увеличават се националностите: унгарската столица се населява освен с немци със словаци, румънци, отчасти южнославяни (Rannop Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom. Dunakanyar, 2000, p. 146).

⁶ Бьодей, Й. Начало на българското книгопечатане в Унгария. – В: Българо-унгарски културни взаимоотношения. С., 1981, с. 314. Вж. и унг. изд. Bödey J. A bolgár könyvnyomtatás magyarországi kezdetei. – In: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Bp., 1981, p. 323–352.

⁷ По-подробно в: Бур, М. Балканите и унгарският пазар през XIII век. С., 1977.

Не по-малко интересен факт е, че след 1718 г., когато в Пожаревац е подписано примирие с Турция, а областта Темеш става част от Унгария, в Буда и Пеща пристигат много търговци от Източна Европа, тогава наричани „гърци“. Особено големи са заслугите на български търговци, които – благодарение на получените привилегии още през 1690 г. и потвърдени с наредба от 1774 г., когато се заклеват във вярност към държавата – се занимават със свободна търговия, изграждат български църкви и училища, подпомагат отпечатването на българска книжнина в Унгария. И понеже пътуват, те, освен че осъществяват връзката между отделните народи и писателски кръгове, допринасят в значителна степен за разпространението на българските книги и новата икономическа и културна ориентация на Балканите.

Пътуванията, а те увеличат повече българи, засилват усещането за род и родина, за родова общност на едновременците в унгарските земи, влияят върху самочувствието и съхраняването на езика и традициите. Чувството на носталгия подхранва родолюбивите помисли и постъпки, а културите мигрират в голяма степен благодарение на имигрантите – временно или постоянно установили се в унгарските земи.

Раздялата с родината неминуемо слага своя отпечатък върху конкретните съдби на преселниците, определя техния опит и неизбежния контакт с чуждата култура, оказва се повод за интегриране в новата, в приемната родина. Така например отделни представители на българската колония в така наречените „земи на унгарската корона“ (в т.ч. Банат, Войводина, Трансилвания, Хърватско и Славония) правят впечатляваща кариера – през 1715 г. Кръстьо Пейкич е каноник в Печ, а фамилията Пеячевич се сдобива през 1772 г. с графска титла. Поради католическата си принадлежност тези писатели, представители на Чипровската книжовна школа, работят, издават трудовете си и пребивават с години в унгарските градове Печ, Буда, Пеща или Надсомбат, отпечатвайки в периода 1717 – 1797 г. общо 11 книги на латински език заедно с преизданията.

Привлекателността, която излъчват унгарските градове, самите възможности за изява се усещат и от хората на изкуството. Знаменитият иконописец Тома Вишанов – Молера, един от основателите на Банската живописна школа, през 1790 г. пребивава в Буда и Пеща и рисува иконостаса на църквата в близкото селище Будакалас.⁸

През XIX в. принос към унгарската култура имат и банатските българи. Такъв е францисканският монах и учен Евсебий Ферменджин, автор на редица съчинения на латински и хърватски език⁹. Както и винганският учител Йозу (Йожеф) Рил, който успява да си спечели име на известен унгарски педагог, успешно интегрирал се в приемната родина.

За новите форми на живот и ролята на Будапеща като просветно място за българските възрожденски процеси от значение е още важното обстоятелство, че българи се учат и преподават в тамошните училища и университети. Това се потвърждава от съвременни проучвания на историци и архивисти, които издирват и регистрират имена на българи, учили в средните и висшите училища на Австро-Унгария.¹⁰ Самият процес предполага отиване и връщане,

⁸ Вж. Тома Вишанов и неговата епоха – религиозни и културни отношения между Унгария и България през XVIII в. Будапеща, 2009.

⁹ По-подр. вж. Пейковска, П. Неизвестен ръкопис на Еузебиус Ферменджин за Чипровското въстание и за банатските българи. – АПр, 1989, № 3, с. 229–234; Същата, Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). С., 2005, с. 83–85.

¹⁰ До 1887 г. в учебни заведения на монархията учат 227 българи, като за Унгария са упоменати 7 българи, от тях 4-ма се учат в Будапеща (вж. Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991, с. 234). Българската студентска миграция в Унгария през втората половина на XIX и първата половина на XX в. е обект на анализ в книгата на Пенка Пейковска „Българските общности в Унгария през XIX – XX век. Миграции и историко-демографска характеристика“, С., 2011, с. 203–290. За австро-унгарския принос в подготовката на образовани българи през 1878–1912 г. (около 2300 души) вж. още: Танчев, Ив. За австро-унгарския принос в подготовката на българската интелигенция с европейско образование (1878 – 1912) – ИПр, 2012, № 1–2, с. 37–59, № 3–4, с. 165–209.

очертано по оста родна и приемна култура, както и определено възприемане на чуждата духовност през призмата на своята.

Не по-малко интересни са връзките на българите с другите народности в унгарските земи, пишещи на кирилица – сърби, украинци, румънци. Нуждата от печатни книги налага сътрудничество с печатницата в Буда, при дейното участие на сърбите преселници. Така още в първите десетилетия на XVIII в., когато започва издаването на български книги, се активизират връзките с българските и сръбските търговци, а Пеща става център на сръбската книжнина и духовното общуване между българи и сърби (раци), обединени от общото вероизповедание и сравнително близко езиково родство. Сред тези две общности се разпространява и „Историята“ на Нескович¹¹. Повече време сред сърбите в Унгария прекарва Христофор Жефарович, български духовник и зограф от Дойран, автор на известната „Стематография“ (Виена, 1741), изработил плащаницата на Пещенската сръбска църква и нарисувал (през 1740 г.) фреските на сръбския храм в Шиклош.¹² Установена е и принадлежността на българите към Пещенската сръбска църква заедно с други четири националности (сърби, гърци, македоно-румъни и албанци, наричани арнаути), като „част от българите се е гърчеела“, а „непробудените българи сред източните търговци“ са „официално наричани гърци“¹³.

Тези и други обстоятелства също определят езиковите норми и образци на поведение на българите в странство. Така например търговецът Марко Теодорович Везьов, родом от Разлог и завършил гръцко светско училище, търси възможности за модернизиране на обучението, не одобрявайки по всяка вероятност гърчеенето на българите. Неслучайно той преиздава във Виена (1792), където

¹¹ Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. II. С., 1977.

¹² Дълго време в унгарската наука (Ст. Вуичич) Христофор Жефарович е смятан за сръбски книжовник и зограф. На това обръща внимание Йозеф Бьодей, цит. съч.

¹³ Пак там, с. 316.

търгува, първия сръбски буквар от 1767 г., който се използва и от български учители.

Подобни процеси на културно смесване и връзки говорят освен за идейните преплитания между ценности и нагласи на всички тези народи и за пътищата и изстраданияте съдби на българите по пътя към възраждане на нацията.

* * *

Твърде важен е въпросът за българските книги, издадени в Австрийската и Австро-Унгарската империя, в това число в Беч (Виена). Според данните те са над 800, като на унгарска територия са обнародвани около 100 книги заедно с преизданията. Не съвсем изяснено обаче е точното количество книги, отпечатани в Унгария, на първо място в Буда, а и по-новите изследвания разширяват списъка на вече установените печатни издания.

В „Българска възрожденска книжнина“ (1957) Маньо Стоянов съобщава за 74 издания¹⁴. От тях 42 книги визират Буда, Пеща и после Будапеща до Освобождението през 1878 г., като само в Университетската печатница в Буда до 1873 г. според него са отпечатани 24 български книги. Пак там е отбелязано, че до 1873 г. – официалната дата на създаването на столицата Будапеща, излизат 27 български издания. Останалите са обнародвани в градовете Пеща, Арад, Брашов, Земун, Нови Сад, Панчова (Панчево), Сегед и Темешвар (Тишоара, Румъния).

Друго основополагащо изследване – „Начало на българското книгопечатане в Унгария“ (1980)¹⁵, принадлежи на унгарския българист Йозеф Бьодеи, който се спира на продукцията в Буда, Пеща, Земун и Нови Сад, проучвайки вече осъщественото от българска (М. Стоянов, Й. Иванов, Н. Начов и др.) и унгарска (И. Балог, Б.

¹⁴ Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания, 1806 – 1878. Т. I. С., 1957.

¹⁵ Бьодеи, Й., цит. съч., с. 314–337.

Ивани и А. Гардони) страна. Върху тази пространна публикация на практика се опират всички следващи автори, писали върху тези въпроси, в България и Унгария.

Особено ценно е юбилейното издание, посветено на 400-годишната история на Университетската печатница (1577 – 1977 г.)¹⁶, както и „Типография на Университета в Буда: 1777 – 1848“, която съдържа списък на 21 български книги от 1817 – 1848 г.¹⁷ (За сравнение: Й. Бьодей определя броя на книгите, отпечатани в първата половина на XIX в., на 27, а М. Бур – на около 30 от приблизително 40-те български книги, отпечатани до средата на века.¹⁸)

Сравнително пълен списък съдържа един съвременен опис в каталог от изложба на старопечатни книги от Унгария, свързани с българската културна история. Според този опис, към който може да се направят още допълнения и уточнения¹⁹, изданията се разпределят приблизително така: 11 книги на латински език заедно с преизданията (от тях 10 на Кръстьо Пейкич) в периода 1717 – 1797 г., обнародвани главно в Търнава и една (на Франциск Ксавиер Пеячевич) в Калоча; 1 малко известен буквар с катехизис от 1699 г., издаден на кирилица в Надсомбат (Търнава), и други около 85 книги

¹⁶ Käfer István. Az egyetemi nyomda 400 éve (1577 – 1977). Bp., 1977.

¹⁷ Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777 – 1848. Bp., 1983, p. 481.

¹⁸ Бур, М. Издатели и разпространители на български книги (1806 – 1840 г.). – В: Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777 – 1848. Bp., 1983, p. 179–185.

¹⁹ Каталогът „Bulgarica–Hungarica: Старопечатни книги от Унгария, свързани с българската културна история“ (С., 1996) е съставен въз основа на данни от Маньо Стоянов и Йозеф Бьодей и допълнен от Ленке Чикхеи, инициатор на изданието (открила общо взето неизвестния „Буквар“ от 1699 г.), и Арманд Басмаджиян от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Обект на изложение според въведението са „творби, свързани с България по език, автор или тематика“, тоест – „Булгарика“. Ето защо са включени и автори като Йован (Йоан) Раич или Дионисий Попович, „които, макар и да имат български произход, са разгърнали творчеството си главно в полза на Сръбското възраждане“, а част от книгите „са били предназначени за няколко народа, между които е и българският народ“. Сред упоменатите книги на банатски българи, по-конкретно на Йозеф Рил, откриваме т.нар. „Пучелница“ (1869), но липсват „Вежбаница“ и „Читанка“ също от 1869 г. Има и заглавия и автори, примерно Георги Захариадис, които се нуждаят от още уточнения.

или преиздания на черковнославянски, славянобългарски и славяносръбски език, отпечатани през 1801 – 1877 в Будим (Буда), Пеща, Брашо (Брашов), Земун, Уйвидек (Нови Сад), Панчево, Сегед; 1 книга („Крива ли е съдбата?“ на Л. Каравелов), появила се в Нови Сад на сръбски език; както и над 15 издания и 2 календара от 1851 – 1877 г., обнародвани на банатски български диалект в Буда, Пеща, Арад, Сегед, Винга и Тимишвар/Темешвар (Тимишоара).

В същия каталог откриваме и „новооткрития уникат на Университетската библиотека в Будапеща“ (Буквар от 1699 г., отпечатан в Надсомбат), както и списък на спомоществатели от български земи, живеещи в Унгария. Към най-първите печатни книги следва да се отнесе още „Молитвения крин“ (Будим, 1806), от който няма запазен екземпляр, както и „Неделник“ от Софроний Врачански, издаден през 1806 г. в Римник, Влашко (дн. Ръмнику Вълча, Румъния).

Би могло да се обобщи следователно – с оглед на споменатия опис „Булгарика“ и така направените уговорки, – че до 1878 г., до Освобождението на България от османско владичество, в Буда и Пеща, после и в Будапеща, излизат около 60 български книги заедно с преизданията. В тази цифра включвам и няколко издания на банатски българи, независимо че се обнародват на местното наречие и не обслужват пряко Българското възрождане²⁰. А ако се разшири топографската карта на унгарските печатници от периода, приобщавайки и останалите унгарски градове, то както вече споменах, броят на отпечатаните български книги и преиздания изобщо нараства на около 100.

В този процес, когато се издават първите български задгранични книги и се формират печатни бази, подкрепящи националното самоосъзнаване и разпространението на просветата в българските

²⁰ Вж. Телбизов, К. Банатската българска книжнина (Обзорен библиографски очерк). – Литературна мисъл, 1984, № 2, с. 127–142. Също и: Найденова, Й. Унгария в духовния живот на банатските българи (1867 – 1918). С., 1995 с пос. там библиография.

земи, най-продуктивна е Кралската университетска печатница в Буда²¹. Известно е, че е твърде важна нейната роля в културния живот както на православните общности в Унгария, така и на съседните народи, доколкото печатницата разполага (от 1795 г.) с набор от кирилски букви и поддържа връзки с българите и другите народности, пишещи на кирилица. И понеже принадлежи на Пещенския университет (самият той е преместен от Буда в Пеща, но без печатницата), тази типография се споменава още като Пещбудианска университетска печатница.

Открояват се отделни прояви и личности, теми и идеи. Разкриват се огромните трудности, които съпровождат издаването и разпространението на книгите, както и свързаните с тях места.

Първата обнародвана книга в Университетската печатница в Буда е „История славенно-болгарског народа...“ (1801) на Атанасий Нескович, родом от Сремско. Тази книга (по същество преработка на версия на историята на Йован Раич) е и основополагащ печатен текст върху българската история, написан според специалисти най-вероятно на славяносръбски, тоест черковнославянски език със сръбско „онародняване“, с български и руски особености²². (За съжаление, в представителната унгарска „Typographia“ от 1983 г. книгата на Нескович фигурира като сръбска творба!)

Следват издания на Йоаким Кърчовски, йеромонах и учител, продължител на делото на Софроний Врачански, на Кирил Пейчинович (обнародва през 1816 г. сборник с молитви и поучения, написани на новобългарски език), на Цветко хаджи Георгиев, автор на първия печатан календар (1818) и др.

²¹ Тази печатница е същевременно най-крупната типографска манифактура на Унгария, която функционира съгласно устав от 1793 г. и дълги години обслужва и двата града – Буда и Пеща, задоволявайки „нуждите и на будимските йезуити, и на пещенските пиаристи, както и на амбулантните търговци и провинциалните книговезци“ (Budapest. Enciklopédia. Bp., 1981).

²² Сивриев, С. За „История славенно-болгарског народа“ на Атанасий Нескович. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Будапеща, 2002, с. 95–99.

Печатането на български книги в Буда се засилва през втората четвърт на XIX в. благодарение и на добрите финансови условия, които се предлагат в Унгария в сравнение с други държави. От друга страна, от значение са откриването на първите светски училища и нуждата от осигуряване с учебна книжнина, съответно разгръщането на книжноречовите полемики в българските земи²³. Успоредно с черковнославянската школа и в борба с нея възниква – с начало Беронови „Буквар с различни поучения“ (Брашов, 1824) – новобългарската школа; формира се и трета – славянобългарска (изграждащият се новобългарски език стъпва върху народния, като разнообразието му от думи и форми на народните говори според Р. Русинов „се отстранява с помощта на черковнославянския език“). Както подчертават изследователите, във връзка и с езиковите норми, в изданията на Будимската университетска печатница са представени и трите школи. Така например от последователите на черковнославянската школа печатат Константин Огнянович и Христиаки Павлович, а на новобългарската – Васил Н. Ненович и Анастас Стоянович Кипиловски.²⁴

От 20-те години на XIX в. все по-ярки стават изявите на Българската книго-издателска задруга в Брашов, център на идеята за модерно българско обучение²⁵. След разпадането ѝ вниманието на нейните членове се насочва към Унгария. Така само две години по-късно след появата на Беронови буквар в Буда вижда бял свят и „Буквар за децата на славено-болгарският народ“ (1826) от

²³ Вж. например Király P. A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. – In: A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777 – 1848. Nyiregyháza, 2003.

²⁴ Русинов, Р. Изданията на Будимската университетска печатница и изграждането на новобългарския книжовен език през първата половина на 19 век. – В: Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777 – 1848. Bp., 1983, p. 171–177.

²⁵ За българите в Румъния и преселничесвата на Балканите въобще вж.: Конев, И. Българското възраждане и Просвещението. Т. 3. С., 2003; Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в. С., 1982.

Васил Н. Ненович – книгоиздател и търговец на книги в Брашов²⁶, чийто братовчед Павел Ненович, търговец в Пеща, съдейства за отпечатването и разпространението на книгите. Година преди това, с помощта на заможния търговец Антон Иванов, В. Н. Ненович издава в Кралската печатница в Буда „Священная история церковна от ветхий и новиет завет“ (1825).

Според Марта Бур (1983) ръкописите са изпращани по кираджии, пътуващи от Брашов (населен и с унгарци) до Пеща или през Пеща, и по същия път препращани в българските земи. Това откроява единодействието между Пеща и Брашов, в който също живеят или пребивават будни българи, радатели за духовно възраждане, между тях е именно Васил Ненович. (Впрочем Ненович си сътрудничи с д-р Петър Берон, който крои планове за създаване на независимо българско княжество в Добруджа.)

Не по-малко интересни са издадените в Буда, но написани в Букурещ книги на Анастас Кипиловски, а един негов превод от 1836 г. посочва 17 спомоществователи, жители на Пеща. Това са важни знаци на единодействие между Буда и Букурещ като емигрантски центрове, освен книгоиздателската дейност на В. Ненович, П. Сапунов и др.

В Унгария се издават още книги на книжовници от Свищов²⁷ – издания на Христати Павлович, между тях и „Царственик“ от 1844 г.; на Емануил Васкидович; „Буквар“ (1850) на Теодор Т. Хрулев, Георги Владикин. От тях Владикин и Павлович издават и преводи.

През 30-те и 40-те години зачестяват художествените преводи, които поради светския си характер стават особено популярни. В този процес се включва Константин Огнянович, сърбин, родом

²⁶ Вж. Бур, М. Писма на книгоиздателя В. Н. Ненович в будапещенските архиви (1824 – 1826). – Известия на Института за литература, 1972, № 21, с. 129–142; Същата, цит. съч., 1983.

²⁷ Вж. Тачева-Бумбарова, Е. Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература. Благоевград, 2002.

от Панчево, но учителствал във Враца и други български градове. Изданието му от 1833 г. има голямо въздействие: Петко Славейков признава, че тази книга променя живота му.

Приблизително по това време, през 1837 г., е обнародвана друга много четена книга през Възраждането – „Мудрост доброго Рихарда“ на американеца Бенджамин Франклин. Преведена от френски език от Гаврил Кръстевич непосредствено преди да замине да учи право в Париж, книгата излиза с подкрепата на неговия учител Райно Попович.

Заслужават внимание и книги на един друг представител (освен К. Огнянович) на черковнославянската школа – свещовеца Христати Павлович (баща на художника Николай Павлович). През 1844 г. Христати Павлович обнародва в свой превод от гръцки две твърде популярни книги – гръцката сбирка с източни притчи „Баснословие Синтипа Философа“ и „Изгубеное дете“ от немския свещеник Кристоф Шмид (Хр. фон Шмит). Написана достъпно и увлекателно, „Изгубеное дете“ много скоро е последвана от други сантиментални и нравоучителни четива на Шмит в България (между тях и популярната пиеса „Многострадална Геновева“), вписвайки се – чрез „побългаряването“ на изобразявания свят – в контекста на българската среда и новите културни условия.

Последните отпечатани книги в Кралската университетска печатница в Буда принадлежат на Тонко Мутевски (Тодор Иванов Мутев) от Троян и учител в Галац.²⁸ Това са политическите брошури „Отечество или старо огнище“ (1861?) и „Поглед към народний вопрос“ (1867), където авторът им издига призив за решителни действия в отделянето на българската църква от Патриаршията и преодоляването на гнета на гръцкото духовенство: „Где си, народе! Твое спасение от тебе зависи, помогни си и бог ще ти помогне“.

²⁸ Вж. Пейковски, Ив. Отечество „Свобода“. Родолубецът Тодор Мутевски. – В: Пейковски, Ив. Род и отечество. Троянски страници. С., 2003, с. 3–32.

Тези книги стават причина авторът му да бъде задържан от турските власти.

През първата половина на XIX в. печатниците и в Буда, и в Пеща претърпяват значително техническо развитие, а Кралската университетска печатница има особена роля при отливането на буквите, дори снабдява през 1819 г. с щампи, освен унгарските печатници, и печатницата в Букурещ. Неопенимо е нейното значение за създаването на книгопечатането на български книги. Както е известно, с Кралската университетска печатница в Буда е свързана дейността на първата българска печатница на Никола (Николай) Карастоянов в Самоков. През лятото на 1836 г. този печатар, книгоиздател и книгопродавец купува от нея 150 оки църковнославянски букви, които пренася тайно в дома си; с тях печата щампи на малка печатарска преса (пресата е закупена през 1828 г. в Белград, а официалното му разрешително е едва от 1847 г.), впоследствие препечатва и излезли в Буда и Букурещ книги, отбелязвайки изрично на заглавната страница: „отпечатано с будински писмена“.

През 1850 г. излиза указ на император Франц Йосиф, с който привилегиите на Университетската печатница в Буда се прекратяват, а дейността ѝ е подета от по-малки пещенски печатници, като тази на Йозеф Баймел (Беймел), която функционира от 1829 г., Алайош Бучански, Игнац Лауфер и др.

Печатницата на Баймел издава „Български народни песни и пословици“ (1842) от големия възрожденски енциклопедист Иван Богоров, подписан като Ив. А. Богоев, както и буквар (1847) на Георги Владикин (Казака), съставен съвместно с К. Теодорович. (Владикин най-вероятно поддържа връзки с Христати Павлович и други свищовци, които, от своя страна, са го насочили към унгарските печатници.)

Бучански печата в Пеща предимно учебниците на пловдивския книгоиздател Христо Г. Данов – 4 учебника през 1859 г., преиздавани до 1872 г.

Другият пловдивски просветител и книгоиздател Драган В. Манчов (Манчев) също издава в „Будин-Пеща“ учебни пособия, между тях и обнародвания през 1867 г. в Пеща учебник на Елена Борисова „Краснописание“, който, макар и твърде кратък (само 12 страници), обогатява учебната книжнина; свидетелства и за желанието на будни българки да подпомогнат усилията на възрожденската интелигенция, явявайки се неотделима част от нея.

През този период излизат още календар („Помен“, 1869) и две книги, написани на банатско-български диалект и предназначени за нуждите на банатските българи – всички те дело на Йозу (Йожеф) Рил. Така през 1866 г. в пещенската печатница на Емих се появява „Българското правописание“, а през 1869 г. в Кралската обща школка печатница в Буда и т.нар. „Пучелница“: първият български буквар на банатските българи, добил голяма популярност. През същата година са отпечатани и неговите продължения – „Вежбаница“ и „Читанка“.

С това периодът на издаването на български книги в Буда и Пеща приключва, а с преселването на сърбите на юг се обособяват други задгранични български печатници в Южна Унгария – Сопроновата, която е притежание на Игнац Сопрон в Земун, в близост до Белград. Както и тази на Данило Медакович в Нови Сад. В първата излизат книги на Юрий Венелин и Сава Доброплодни, между тях и известната комедия „Михал“ (1853), а във втората – преиздание на „Неделник“ (1856) на Софроний Врачански, „Горски пътник“ (1856) на Георги С. Раковски и др.

Раковски, който през 1856 г. се установява в Нови Сад и работи в тясно сътрудничество със сръбския книжовник и политик Данило Медакович, полага немалко усилия за превръщането на града в български културен център. С Нови Сад свързва името си и един друг колос на Българското възраждане – Любен Каравелов. Такова присъствие на български политически и културни дейци в града допринася за интензивни вътрешни и външни контакти, спомага за културното и политическото възвисяване на българите като народ.

* * *

Когато се говори за движение във времето и пространството на идеи и сюжети, на цели културни ареали, отчасти и на мигриращи личности, трябва да се отчита фактът, че това явление е свързано с общата културно-историческа ситуация в Европа и на Балканите – наличие на силна дифузия на същите тези идеи и сюжети, цялостно пренасочване на културни дейности и практики, сцепление на литературни и революционни влияния, формиране на нов тип интелигенция. В такъв променен художествен контекст интерес представляват маршрутите на книгите, които прекосяват граници, имат ролята на стимулатори и задействат процес на интензивни размени в културното взаимодействие между българи и унгарци. Възникват – успоредно с търговските пътища – културни коридори на българската книга през периода, свързани с разпространението на възрожденския дух на българите по унгарските земи и по-специално с Буда и Пеща, после и Будапеща като важен център на печатна продукция през XIX в., с принос към българското и кирилското книгопечатане въобще. Това придава видимост на явлението мигриращи култури, като движението между родната и приемната култура не е еднопосочно, а развитието на българското книгопечатане се осъществява благодарение на реални фактори.

Излезлите през последните десетилетия публикации, самото конкретизиране и съпоставяне на данните или тяхното тълкуване дават по-различна представа за количеството появили се български книги в унгарските земи. Както установих в хода на изследването, само на територията на Буда и Пеща, после и Будапеща, до Освобождението на България от османско владичество (1878) излизат около 60 книги заедно с преизданията и няколко издания на банатските българи. Появилите се книги представят част от дейността на първите български просветители и книжовни школи, участват активно в книжовноезиковите дебати, подпомагайки развитието на новобългарския книжовен език и учебното дело и формирането на

единна нация. Но те изиграват решаваща роля и за съхранението на езика и народностните традиции на българските преселници в унгарските земи.

Перспективното включване на първите български печатни издания в епохата на Новото време е свързано най-вече с възникването на кирилското книгопечатане в унгарските земи – заменянето на ръкописната книга с печатна и последвалото разпространение на книжнината, но също така с придобиването на знания, с пътуванията на просветените българи и възприемането на новите идеи на епохата. Целият този общ подем и дейности са подчинени на „ползу роду“, на духовното възмогване и движение за самоопределение на българите и идеята за просветителство, определящи са за новосъздаващата се култура на Българското възраждане.

Bulgarian Book Routes in the Lands of Hungary – Cultural Projections (18th – Mid-19th Centuries)

Yonka Naydenova

Institute for Bulgarian Literature – BAS

Summary

The article traces the routes of Bulgarian books into the lands of Hungary, its printing and distribution, as a result of the increased migration of cultures in the 18th–19th Centuries. Main topics, themes and motives, aesthetic objectives, language patterns and prototype behavior are referred to in connection with the “opening“ of the Balkans to the world and to Hungary in particular, where the breath of new influences and guidance lines comes from. The printing of Bulgarian books began in the lands of Transylvania in the 16th Century. It was followed by remarkable events in the 17th Century due to the activities of Bulgarian Catholics writing in Latin; then continued a century later when Bulgarian books were printed already in Cyrillic at the University printing

house in Buda, and further, by the second half of the century – in Southern Hungary (Zemun and Novi Sad, Újvidék in Hungarian), where Bulgarians and Serbs cooperated. In this process, the Bulgarian merchants' commercial ventures (mainly the ones, coming from Western Bulgaria and Macedonia, but also from Brasov) to Pest, the emergence of educated Bulgarians, as well as the settlement of Bulgarian emigrants in the Hungarian lands played an important role. The role of Buda and Pest, later Budapest, may be highlighted as being a mediator ground transmitting the Bulgarian national endeavors during the period of the Bulgarian Revival (late 18th–19th C.). Specific events are referred to, as well as different personalities, themes and ideas. The enormous difficulties that accompanied the publication and distribution of the books are disclosed. The research done on Bulgarian and Hungarian side is analysed in terms of the results achieved and the related data have been compared. This provides an opportunity for the author to give a more detailed picture of the quantity of Bulgarian books that had appeared on the territory of Budapest until the liberation of Bulgaria from the Ottoman rule (1878) – altogether about 60 editions including the reprints (several editions of the Banat Bulgarians). Along with this, some books are suggested that by crossing the borders, they acted as stimulants and triggered a process, which had a great impact on the Bulgarian cultural upsurge, as well as on the process of cultural interaction. This makes the phenomenon of migrating cultures more distinct, noting that the overflow movements between the native and the borrowed cultures did not and do not act as a one way process.

Keywords: Budapest and the Bulgarian Revival, Bulgarian printing in the Hungarian lands, University Press of Buda, Bulgarian resettlers.

Фотографски свидетелства за българската революционна емиграция

Чавдар Ветов

Институт за исторически изследвания – БАН

Голяма част от достигналите до нас образи на български революционери са дело на фотоателиетата в Румъния и Сърбия. Известно е, че през епохата на Възраждането много българи напускат родните места и прекарват дълги години в емиграция. Без значение от професионалната им ангажираност, част от тях се свързват и участват в българското революционно движение. Някои от тези хора са се фотографирали в странство – едни като обикновени граждани в цивилно облекло, други в хайдушки или четнически униформи, в униформи на участници в българските легии. В настоящото изследване ще бъдат представени фотографиите на български революционни дейци, правени основно в ателиетата на унгарския фотограф Карол Сатмари (на унгарски Сатмари Пап Карой, на румънски Карол поп де Сатмари) в Букурещ и на Анастас Стоянович в Белград.

Художникът, литограф и фотограф Карол Сатмари¹ е роден през 1812 г. в унгарския град Коложвар (дн. Клуж, Румъния), умира през 1887 г. в Букурещ. С фотография се занимава от 1848 г. През 1854 г., по време на Кримската война отива на фронта и там отразя-

¹ Информация за него: Ionescu, Adrian-Silvan. Szathmári, a Great Documentary Artist. – RIHA Journal 0079 (10.01.2014) <http://www.riha-journal.org/articles/2014/2014-jan-mar/ionescu-szathmari-en>; Харгитаани, Р. Ролята на фотографията до Освобождението на България. По повод 170 г. от рождението на Апостола на свободата – Васил Левски. <http://www.bolgarok.hu/index.php?id=429&L=1> (21.03.2016); Ionescu, A.-S. Carol Szathmari: An Outstanding 19th Century Romanian Photographer. http://www.luminous-lint.com/app/photographer/Carol__Szathmari/A/ (12.02.2016).

ва моменти от сраженията между османската и руската армия. Сатмари открива ателие в Букурещ през 1850 г., заема поста придворен фотограф на румънският княз Куза, а по-късно и на крал Карол I. През 1877 г. Сатмари отново е на фронтовата линия. Присъединява се към румънските части, действащи по българските земи по време на Руско-турската война. Успява да създаде голям брой изображения (основно картини), показващи моменти от военните действия, рисува местното население – селяни, занаятчийци, търговци и др. Ателието на Сатмари в Букурещ е посещавано от много българи, свързани с националноосвободителното движение.

Негови снимки (копия и оригинали) на дейци от епохата на Възраждането се съхраняват в големите български архивохранилища – сбирката „Портрети и снимки“ в Българския исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методи“ (НБКМ – БИА), в Научния архив към БАН и в архива на Института за исторически изследвания при БАН.

Фотография² (фиг. 1) дело на Карол Сатмари, датирана 1868 г., представя революционерите и участници в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа от 1868 г. Александър Василев³ от Пловдив и Златю Ошански от Трявна⁴. Александър Василев до преминаването на четата не е посещавал българските земи, живял е в родния си град Пловдив, но от своите родители той получава патриотично образование. Работил е като учител в родния си град. Двамата четници са заснети в цял ръст в почти идентични четнически униформи, въоръжени са със саби и пушки. Вероятно това е облеклото и снаряжението, с което са и участвали в похода на четата. В своите

² НБКМ – БИА, Сбирка „Портрети и снимки“, а.е. С 54; Архив на ИИСТИ – БАН, а.е. I 244.

³ Записки на Христо Н. Македонски: 1852–1877. – В: Христо Н. Македонски. Предг. Н. Ферменджиев. С., 1983, с. 237.

⁴ Златю Ошански е син на Пеню Златев – Ошанеца – сподвижник на Васил Левски. В сб. „Портрети и снимки“ към БИА се пази фотография, представяща баща и син в цивилно облекло.

спомени революционният деец Христо Македонски разказва, че участниците в четата, след като се събират в имението на един българин в близост до Петрушан, се преобличат във военни униформи и се въоръжават⁵.

И двамата четници са живели в Румъния, и двамата загиват в първите сражения на четата, т.е. най-вероятно фотографията е направена от Карол Сатмари в навечерието на отпътуването на четата от румънския бряг. Според надпис на екземпляр, съхраняван в сбирката „Портрети и снимки“ в БИА, Александър Василев е писарят в четата на Хаджи Димитър. В своите записки Хр. Македонски споменава имената на други четници, които били писари на двамата воеводи⁶.

За сражението, в което загива Ал. Василев, той пише: „Арсо и Александър слизаха пълзешката и така разпалено се биеха и така рисковано, щото Караджата няколко пъти ги заобиколи, предупреждаваше ги да пазят позициите си и да не се излагат“. Македонски описва военното облекло на четниците ето така: „Те и двамата бяха твърде богато, разкошно облечени... Черкези като убиха двамата и като имаха, изглежда пред вид, че са твърде далече от нашите позиции, полакомени за дрехите, часовниците и други предмети на падналите, дойдоха до последните, отрязаха им главите и почнаха да ги събличат и разтърсват“⁷. Възможно е описаната от Македонски униформа да е именно тази, с която Александър Василев е заснет.

Друга фотография⁸ (фиг. 2), отново дело на Карол Сатмари, представя Бранислав Велешки – революционер с голям боен опит, участвал в Първата българска легия, в четата на Хаджи Димитър и

⁵ Записки на Христо Н. Македонски, с. 51. Дадена е кратка, но интересна информация за въоръжението на четата.

⁶ Пак там, с. 54.

⁷ Пак там с. 68–69.

⁸ НБКМ – БИА, сбирка „Портрети и снимки“, а.е. С 14.

Стефан Караджа и в Руско-турската освободителна война. В случая той е заснет през 1862 г. в униформа на участник в Първата легия.

Облеклото на легионерите е било ушито от бял шаяк, със зелени ширити и зелена яка⁹. Бранислав Велешки е фотографиран в пълно бойно снаряжение: военна униформа, с пушка, сабя и експедиционна раница. Тази сериозна екипировка вероятно се дължи на факта, че той е и телохранител на Георги Раковски¹⁰ по времето на организирането и дейността на Първата легия.

Известна е още една фотография¹¹ (фиг. 3) на Бранислав Велешки – той е заснет в бюст, в същата четническа униформа, с която е и на гореспоменатата снимка, единствено калпакът е различен; тъй като е с орден, явно снимката е от епохата след Освобождението. В свободна България Бр. Велешки живее в Пловдив, според запазени сведения на местните жители по време на манифестации той се е движел по улиците със закачени медали за храброст.

Неговата униформа от Първа българска легия е откупена от държавата през 1896 г. и се пази в тогавашния държавен музей¹².

⁹ Унджиев, И. Васил Левски. Биография. С., 2007 г. На с. 110 е дадена кратка информация, допълнена в бел. № 46 на с. 773. Цитирани са данни от Стойчев, Ив. Кр. Военните облекла на Левски. – В: Сб. Васил Левски. С., 1940. Унджиев съобщава в бележката, че куртката на Бранислав Велешки се пази в Етнографския музей в София, предадена там от самия него. Описанието на Стойчев е направено именно по нея.

¹⁰ Според някои сведения Г. Раковски подарява на Бранислав Велешки военна униформа. След като Велешки умира през 1919 г., той е погребан с нея. Повече за него: Райчевски, Г. Пловдивска енциклопедия. 2009. <http://www.desant.net/show-news/36669> (15.06.2017)

¹¹ НБКМ – БИА, сбирка „Портрети и снимки“, а.е. С 1824.

¹² Вж. ДВ, 1896, № 166 (31.07.). Текстът гласи: „С приказ под № 818 от същата дата, отпущат се от гл. VI, §20 по тазгодишния бюджет на Министерството на Народното просвещение шестотин (600) лева на Бранислав Велешки, за откупуване на неговата формена дреха за държавния музей, която е останала от съществуващата през 1862 г. Българска легия в Белград“. Велешки е съхранявал и други ценни свидетелства за революционните борби, след смъртта му тези материали са предадени на Пловдивската библиотека. Понастоящем архивният фонд на Бранислав Велешки се съхранява в Българския исторически архив на Националната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив.

Бранислав Велешки умира през 1919 г. Според едно мнение той е погребан с военната униформа, подарена му от Г. Раковски¹³. Трудно може да се отговори на въпросите дали униформата, с която е на фотографията е униформата, изкупена от държавата през 1896 г., или пък е тази, която е получил от Г. Раковски.

Сатмари е автор и на най-популярната фотография на идеолога на българското националноосвободително движение – Васил Левски, направена в Букурещ. Снимката¹⁴ (фиг. 4) представя Левски в униформа на легионер от Първата българска легия. Не е изяснен напълно въпросът за датировката на фотографията. От биографичните данни става ясно, че преди да постъпи в Първата легия, Васил Левски се намира в българските земи. В Белград той пристига през пролетта на 1862 г., където и се включва в Легията. След разпускането ѝ остава в Сърбия и там прекарва зимата. В началото на следващата 1863 г. Левски за кратко посещава Букурещ, след което преминава в българските земи.

Отново в Румъния, и по-точно в Букурещ, той пристига през пролетта на 1867 г. Включва се в четата на Панайот Хитов като знаменосец. След като преминава по билото на Балкана, през август четата се озовава в Сърбия. Левски се установява в Белград, включва се във Втората българска легия. На следващата година (1868) след разпускането на Легията той отново е в Букурещ, където се среща с мнозина българи революционни емигранти. През същата година започва подготовянето на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Най-вероятно Левски не се включва в нея, тъй като още не се е възстановил от дългото заболяване, прекарано в Сърбия. В Букурещ той остава до декември 1869 г., после заминава за Цариград, откъдето започва първата му обиколка по българските земи с цел организирането на революционни комитети.

¹³ Райчевски, Г., цит. съч., с. 65–66.

¹⁴ Архив на ИИИИ – БАН, а.е. III 189.

Тъй като автор на разглежданата фотография е Карол Сатмари, чието ателие е в Букурещ, то разглежданата фотография е направена по време на някое от посещенията на Левски в румънската столица, описани по-горе. Според едно от мненията¹⁵ фотографията трябва да се датира от 1863 г., т.е. малко след разпускането на Първата легия. Във връзка с това предположение прави впечатление, че от 1862 г. е датирана и фотографията на Бранислав Велешки, на която той е в униформа много близка до тази на Левски.

Според мнението на други изследователи снимката е от периода 1868 – 1869 г.¹⁶ Ако се допусне, че фотографията е направена шест години след разпускането на Първата легия, то тогава каква е била причината Левски да се фотографира именно в униформа на Легията, търсено ли е някакво определено внушение? Разглеждайки период (т.е. край на 60-те години) бележи сериозен прелом във възгледите на Левски за освободителната борба. Идеята за чужда помощ в подкрепа на българската освободителна кауза (чието изражение са двете легии) и за четническата тактика постепенно са изоставени. Левски възприема концепцията за самостоятелната

¹⁵ Попсадова, Д. Опис на сбирката „Портрети и снимки“ в Народната библиотека „Кирил и Методий“. С., 1975, с. 152.

¹⁶ В статия на библиографа Р. Сименова Харгитаине (<http://www.bolgarok.hu/index.php?id=429&L=1>) се казва, че: „Според изследователите на архивите за Левски униформата, в която е снет на тази снимка Левски, е реквизит на ателието. Това доказва, че то е било често посещавано от революционната българска емиграция от Букурещ“. Изследователят на българското фотографско изкуство П. Боев смята, че Сатмари „...е автор на известния портрет на Левски в униформа на Първа българска легия. Левски е в бяла униформа... вероятно това е униформа, взета от ателието на Сатмари, а не на Първа българска легия. Още повече, че снимката е правена не в Белград по време на Легията (1862), а в Букурещ след 1867 г.“ (Боев, П. Фотографско изкуство в България, 1856 – 1944 г. С., 1983, с. 80). В своето изследване „Васил Левски и българската национална революция. Документален фотоалбум“ Христо Йонков е публикувал фотографията с уточнението, че тя е от 1868 г. Фотографията е обнародвана и в документалното издание: Васил Левски. Документи. Исторически коментар Кр. Шарова и др. С., 2000. Т. 1, с. 658. Тя е датирана от периода 1868 – 1869 г. Текстът гласи, че униформата е тип „венгерка“, като вероятно е част от реквизита на ателието на Карол Сатмари.

подготовка на българите за въоръжено въстание. Може би снимката е имала само за цел да се демонстрира готовност за борба, да се повдигне духът на борците за народна свобода, а не е пряк призив за участие във военни отряди, създавани в чужбина.

Възможно е на снимката Левски да е заснет с неговата собствена униформа от 1862 г., но доста вероятно е униформата да е взета от студиото на Сатмари, при когото се фотографират много български революционери. Известно е, че във фотографските студиа е имало реквизит, който е използван от желаещите да се фотографират.

Прави впечатление, че част от интериора на студиото, в което е направена разглежданата фотография, съвпада с интериора на фотографията на другия участник в легията – Бранислав Велешки. В случая става дума за орнаментите по пода – и на двете фотографии те са абсолютно идентични. Останалата част от уредбата на студиото се различава. Има съществена близост между облеклото на двамата legionari – униформи (които обаче не са съвсем еднакви) и калпаци с емблеми отпред. С подобни униформи са се фотографирали и революционерите Иван Цанков, Добри Тръбача и Величко Попов. Първият от тях, Иван Цанков¹⁷, не участва в Първата българска легия, той е активен организатор на четата „Златна надежда“ през 1867 г., участва и във Втората българска легия. Добри Тръбача¹⁸ също не е в Първата легия, а само във Втората и в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа от 1868 г. Величко Попов¹⁹ е роден през 1847 г. или малко след това, т.е. бил е не повече от 15-годишен при създаването на Легията и не е могъл да се включи в нея.

Фотографиите предоставят сведения и за едно друго забележително събитие от революционната дейтелност на българските

¹⁷ Пак там, а.е. II 427. За него: Йонков, Хр. Неизвестен документ за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – в. „Отечествен фронт“, 17 авг. 1968 г.

¹⁸ Пак там, а.е. II 428.

¹⁹ Пак там., а.е. I 058.

емигранти – четата на Панайот Хитов и Филип Тотю от 1867 г. Карол Сатмари е запечатал образите на двама от участниците в четата – Гани Краят (Шумналията) от Шумен и Иван Тодоров Капетан от Търново²⁰ (фиг. 5). И двамата загиват през 1867 г. по време на сраженията на четата; вероятно снимката е направена малко преди тръгването им. Иван Капетан е облечен в стандартна за времето военна униформа, Гани Краят е в обикновено облекло, и двамата са въоръжени. Четниците не са притежавали специални униформи, всеки е бил облечен според възможностите си²¹.

Върху екземпляра, съхраняван в сбирката „Портрети и снимки“ в БИА е нанесен текст с молив, според който Гани Краят бил убит след скарване от Жельо воевода. В „Моето пътуване по Стара планина“ Панайот Хитов не пише нищо за такава случка. В своя дневник участникът и писар в четата Иван Кършовски разказва, че на 8 май, т.е. десетина дни след като четата преминава Дунава и се отправя към Балкана, се изгубили двама от четниците – Ганю Шумналията и Христо Градесчанина.²²

Иван Капетан е роден в Търново, включва се в Първата българска легия, живее в Браила, където взема участие в театралния живот²³ на българската емиграция. Изиграва ролите на руския княз Светослав в постановката на Добри Войников „Райна княгиня“ и на Стоян воевода в едноименната драма отново от Войников. Включва се в четата на Панайот Хитов, загива, след като се разболява и не може да продължи пътя с четата.

Сатмари е автор на две фотографии копия на революционера Ангел Кънчев, просветен деец и помощник на Васил Левски. На еди-

²⁰ НБКМ – БИА, сбирка „Портрети и снимки“, а.е. С 29. Също и в: Архив на ИИСТИ – БАН, а.е. I 243.

²¹ Ликовски, Н. По пътя на четата на Панайот Хитов. С., 1982, с. 21.

²² Спомени от хайдутството. Панайот Хитов. Обработил Н. Хайтов. С., 1975, с. 193.

²³ Бойчева, К. Браилското театро и неговият пръв актьор Иван Тодоров – Капетан. – сп. „Ек“. Културен двумесечник, 2007, № 4.

ния от портретите²⁴ (фиг. 7) Кънчев е заснет във военно облекло, а оригиналът, по който е направено копие, е дело на Анастас Стоянович от Белград около 1868 г. Ангел Кънчев постъпва през 1867 г. в т.нар. Артилерийска школа в Белград, където се обучава на военно дело до есента на 1869 г. След като е отчислен, той получава и офицерско звание, най-вероятно поднаредник²⁵. Престоят му в Белград съвпада с времето, по което там се сформира и Втората българска легия. Голяма част от българските революционни дейци се намират в сръбската столица и Кънчев е в близки връзки с много от тях – Васил Левски, Любен Каравелов и др. Представителите на българската революционна емиграция в града високо са ценели обучението на Ангел Кънчев във военното училище. В спомените си революционният деец Михаил Греков съобщава, че е присъствал на разговор, в който Васил Левски съветва Ангел Кънчев да продължи образованието си за офицер, тъй като тези способности ще бъдат особено ценни в бъдещата революция²⁶. Поради промяна в политиката на сръбското правителство към Османската империя, Българската легия е разпусната през лятото на 1868 г. Част от българските революционери заминават за Влашко. Кънчев остава в Белград и продължава обучението си в Артилерийската школа до есента на 1869 г.

В Белград българските революционери се фотографират в ателието на Анастас Стоянович; сред тях са Велко Абаджиев – член на Русенския революционен комитет и участник в Сръбско-турската война от 1876 г., Сотир Бисеров – участник във Втората българска легия, Атанас Горов – участник в четата на Христо Ботев и др. Този български фотограф е бил тясно свързан с българското революционно движение и със събитията около двете легии. В спомените

²⁴ НБКМ – БИА, сбирка „Портрети и снимки“, а.е. С 70.

²⁵ Ангел Кънчев. Юбилеен сборник по случай 100 г. от героичната му смърт. Съст. [с предг.] Илия Маринов. Уводни думи от Ив. Унджиев. С., 1972, с. 162.

²⁶ Греков, М. Как ние освобождавахме България. [Спомени]. Т. 1–2. Съст. и бел. [с предг.] Ст. Йонкова, Хр. Йонков. С., 1990, с. 429.

си революционният деец Иван Цанов разказва, че Анастас Стоянович, „тогавашния главен фотограф“, му разказал следната история, свързана с Първата легия: след като завършили някои от сериозните сражения на сърбите и българските легионери срещу турския белградски гарнизон през лятото на 1862 г., сръбската княгиня се общила на сръбския княз Михаил, че посещавайки болницата, там са се намирали само български войници²⁷.

Ангел Кънчев също се фотографира в ателието на Анастас Стоянович. Прави впечатление близостта на униформата, с която той е на снимката и униформите, с които са фотографирани други участници във Втората легия²⁸.

Втората българска легия е създадена като част от сръбското военно училище с цел обучение на българи, които по-късно да се включат в антиосмански действия. Пристигащите в Белград българи се разделят на две – по-образованите се приемат във военното училище, а неграмотните или слабограмотните се изпращат в различни сръбски военни поделения. Тези, които остават във военното училище, се подчиняват, както всички останали курсисти, на военната организация на учреждението. Това означавало, че те били облечени в съответните военни униформи, в случая – униформи на сръбския стрелкови батальон²⁹. Запазените фотографии дело на Стоянович представят българите легионери, обучаващи се в белградското училище, именно с униформите на стрелковия батальон. Ангел Кънчев бил приет като редовен студент в Сръбската военна академия, т.е. той бил с различен статут от българските легионери,

²⁷ Цанков, И. Спомени от миналото. С., 1917, с. 11.

²⁸ Михаил Греков като участник във Втората българска легия дава подробно описание на униформите, с които са облечени легионерите. Вж. Греков, М., цит. съч., Т. 1, с. 393.

²⁹ Повече по този въпрос вж.: Шарова, Кр. Втората българска легия в Белград. – В: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възрождане. Ред. кол. Ив. Унджиев и др. С., 1974.

но вероятно всички те са носели близки униформи, което се вижда при сравнение на фотографията на Кънчев с тези на легионерите.

През пролетта на 1868 г. сръбското правителство променя отнoшението си към българската военна част. Условията за живот се влошават, някои от сръбските офицери показват неуважение към легионерите. Към лятото на същата година последните българи напускат военното заведение. Поради това фотографиите на българите, участници в легията, могат да се датират от периода есента на 1867 – лятото на 1868 г. Много от българските революционери във военното училище са държали изпити по различни дисциплини и са получили подофицерски звания, възможно е известните ни фотографии да са направени във връзка с такива случаи, т.е. когато всичко в легията е вървяло добре.

Другото копие, представящо Ангел Кънчев в цивилно облекло, е направено по оригинал на Тома Хитров³⁰ (фиг. 6). Този български фотограф и революционен деец се включва в Първата българска легия³¹, след това заминава за Букурещ, където работи като фотограф до Освобождението. Поради тази причина може да се предположи, че Ангел Кънчев се е фотографирал по време на някое от своите пребивавания в града. Румънската столица той посещава няколко пъти. След като напуска Болградската гимназия, в която учи от 1865 до 1866 г., прибирайки се към Русе, Кънчев минава през Букурещ. Тъкмо по това време той решава да се запише във военното училище в Белград – подготовка, която би му дала добра възможност да участва активно в революционните събития. В Артилерийското училище в сръбската столица Кънчев прекарва времето до есента на 1869 г. След това, минавайки през Влашко, се отправя към дома.

³⁰ Оригинал и копие в БИА към НБКМ, сбирка „Портрети и снимки“, а.е. № С 68. Копие (дело на Сатмари) се съхранява и в архива на ИИСТИ – БАН, а.е. I 499.

³¹ Според П. Боев именно по време на престоя си в Легията той усвоил фотографския занаят. Вж.: Боев, П., цит. съч., с. 34.

Според някои автори междувременно той е посетил и Букурещ³². След разпускането на Легията там вече са се установили голяма част от бившите legionери. Съществува мнение, че в Букурещ той е участвал в първото събрание на БРЦК – към момента тази информация не е засвидетелствана документално³³.

През 1870 г. Ангел Кънчев заминава за град Табор, където учи в новооткритото земеделско училище. През 1871 г. тръгва обратно към българските земи. Преминава отново през Букурещ, където се среща с Любен Каравелов, Васил Левски³⁴ и други представители на революционната емиграция. При следващия си опит да премине в Румъния, в началото на март 1872 г., Ангел Кънчев е заподозрян от турската власт. За да не попадне в ръцете на полицията, той се самоубива. Това ще рече, че фотографията ще да е направена през периода 1866 – 1871 г. Трудно е обаче да се определи по време на кое от разгледаните посещения той се е фотографирал.

Фотографиите на български революционери представят революционната емиграция такава, каквато писмените свидетелства от епохата трудно могат да ни я опишат. Българските революционери, познати със своите идеи и действия, сега се появяват и със своите образи. А тези образи излъчват това, което е вълнувало българската емиграция – готовност за въоръжена борба, съзнаване на тежката задача, с която са се заели, и лично достойнство.

³² Ст. Великов твърди (но без да се позовава на конкретен източник), че Кънчев е посетил Букурещ, след като напуснал Белград. Вж.: Великов, Ст. Ангел Кънчев. С., 1953, с. 12. Във вече споменатото издание на Илия Маринов и Иван Унжидиев „Ангел Кънчев. Юбилеен сборник....“ от 1972 г. на с. 35 е предаден цитат от Стоян Заимов, според който Ангел Кънчев е присъствал на първото събрание и създаване на БРЦК.

³³ Въпросът за учредителното събрание на БРЦК в Букурещ през 1869 г. е разгледан подробно в: Шарова, Кр. Васил Левски и Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет (1869 – 1870 г.). – ИПр, 1987, № 7. В изследването се посочва, че документите за събранието са оскъдни, липсват конкретни и сигурни данни за участниците.

³⁴ Симидов, Ф. – сп. „Поборник – опълченец“, 1900, № 1, с. 7.

Photographers' Pieces of Evidence on the Bulgarian Revolutionary Emigration

Chavdar Vetov

Institute for Historical Studies – BAS

Summary

A substantial number of the portraits of Bulgarian revolutionaries that have remained for the generations ahead were made in the photo shops of Carol Popp de Szathmári in Bucharest and Anastas Stoyanovic in Beograd. Some of these people had their photographs taken abroad, as regular folks in plain clothes; others wore military uniforms of different rebel units or Bulgarian Legions. The images show the Bulgarian emigrant revolutionaries in a way that the written sources of that age could never reveal them. The revolutionaries of Bulgaria, which we have already known for their ideas and actions, now appear in front of us with their faces as well.

Keywords: Anastas Stoyanovic, Bulgarian Legion, Bulgarian emigrant revolutionaries, Carol Popp de Szathmári, portraits, photographs.

*Фотографски свидетелства
за българската революционна емиграция*

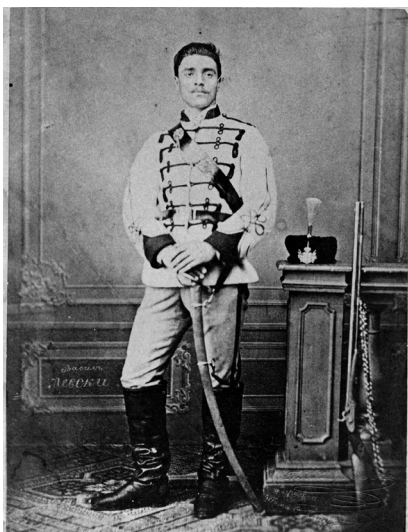
*Фиг. 1. Александър Василев и
Златю Ошански*

Фиг. 2. Бранислав Велешки

Фиг. 3. Бранислав Велешки

Фиг. 4. Васил Левски

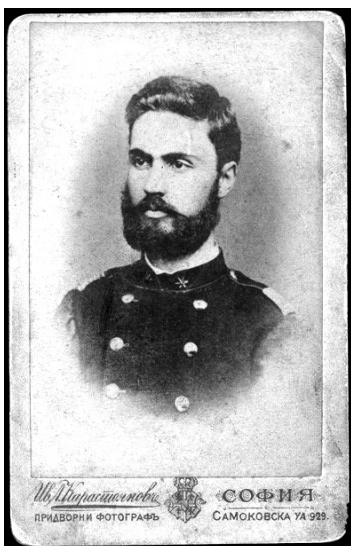
Фотографски свидетелства
за българската революционна емиграция

Фиг. 5. Гани Краят (Шумналията)
и Иван Тодоров Капетан

Фиг. 6. Ангел Кънчев

Фиг. 7. Ангел Кънчев (лице и гръб на снимката)

Gondolatok, témák, motívumok vándorlása magyar és bolgár kalendáriumok alapján

Liljana Lesznickova

Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem

A migráció kérdésköre igen komplex, így többféle szempontú megközelítést tesz lehetővé. Jelen dolgozatomban a migrációt mint sokrétű, dinamikus folyamatot tágabban értelmezem; nem népességmozgásokra, embercsoportoknak településhatárok átlépésével járó lakóhelyváltására és az azzal kapcsolatban érvényesülő társadalmi, gazdasági és kulturális hatásokra gondolok, hanem felvilágosodás kori magyar és újjászületés kori bolgár kalendáriumok szerkezetének és tartalmának egybevetése során olyan fejlődésvonalakra, tipológiai hasonlóságokra és analóg jelenségekre mutatok rá, amelyek gondolatok, témák, motívumok vándorlásáról tanúskodnak, a műfaj nemzetközi jellegét bizonyítva.

A kalendáriumszerkesztésben az állandóság és a változás, a megőrzés és az újítás törekvései feszülnek egymásnak. A kalendáriumtörténetnek e hajtóereje tetten érhető a magyar és a bolgár művelődéstörténet szellemileg rokonságban álló eszmeáramlatának, a felvilágosodásnak és az újjászületésnek a naptáraiban is, hiszen ezek csupán egy állomását képezik a kalendárium-műfaj fejlődésének. Első pillantásra hagyományosnak látszó felépítésüket újszerű mozzanatok szövik át. Nemzeti jellegzetességük ellenére többféle párhuzam is megfigyelhető közöttük, bár egymáshoz képest bizonyos időbeli eltérést is mutatnak. Összevető vizsgálatuk rávilágít a kalendárium-műfaj specifikumára mind nemzeti, mind szélesebb, nemzetközi viszonylatban.

Mindamellet, hogy az idők folyamán a kalendárium szerkezete lényegében hasonló maradt, és kisebb vagy nagyobb mértékben követte a műfaj hagyományos megszerkesztését, minden naptár tartalma és színvonala

megfelelt a korabeli felfogásnak, és tükrözte megjelenési korának szellemét, olvasóközönségének ízlését, érdeklődését, igényeit.

Ismeretes, hogy a magyar kalendáriumok a XVI–XVII. században különültek el műfajként¹, bár akkor a naptárkiadás Magyarországon még eléggé rendszertelen volt.

A kalendáriumok felépítésére jellemző, hogy három fő részből tevődtek össze. Az első és legfontosabb fejezet az időjelzésre szolgáló *naptár-rész*, amely havi bontásban közölte a napokat, a hozzátartozó ünnepeket, a névnapokat, a hold változásait, járását, a napkeltét és a napnyugtát stb.

A második rész az ún. *Prognosztikon*, amely magába foglalt különféle jóslatokat a várható időjárásról, a hadakozásokról és békekötésekről, a betegségekről, a leendő termésről. Ezen túlmenően az említett kalendáriumi rész az adott évben uralkodó égitestekről, az évszakokról, a nap- és holdfogyatkozásokról is értesített, és az adott kor műveltségi szintjének megfelelő orvosi, háztartási, gazdasági, táplálkozási tanácsokat is közölt.

A *Toldalék* című fejezetbe tájékoztató, mulattató és nevelő olvasmányok kerültek, amelyek különféle ismereteket nyújtanak az olvasóknak, és „a szórakoztatás mellett, esetleg azzal együtt, a gazdasági és történelmi műveltség általános szintjének emelését, valamint az irodalmi anyanyelvűség kialakulását segítették”².

A legtöbb európai kalendáriumhoz képest, beleértve a magyar kalendáriumokat is, a nyomtatott bolgár kalendáriumok néhány évszázados késéssel jelentek meg³. A késés okai főleg az öt évszázados oszmán uralomban keresendők, amely mélyen ellentmondott a kereszténységen

¹ Ld. Kovács I. Gábor. Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. Bp., 1989, p. 14, 23.

² Szelestei N. László. Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon. – In: Hopp L., Küllös I., Voigt V. (szerk.). A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Bp., 1988, p. 321.

³ Bulgáriában jóval később indult meg a könyvnyomtatás. Az első nyomtatott bolgár mű (Atanaszij Neszkovics „Istorija bolgarszkog naroda” című könyve) 1801-ben jelent meg Budán. Az első nyomtatott bolgár kalendáriumot pedig 1818-ban adták ki szintén a Budai nyomdában Cvjatkó Hadzsigeorgov szerkesztésében. Az első bolgár időszaki kiadvány, „Ljuboszlovic” 1842-ben látott napvilágot.

és a szláv írásbeliségen alapuló civilizáció szellemének, történeti hagyományainak, művelődési, vallásos és nyelvi értékeinek. Ilyen módon lelassította a bolgár nép természetes fejlődését, és az irányát úgy módosította, hogy néhány évszázadig távol tartotta az európai haladás útjaitól.

A bolgároknak a modern polgári kultúrába való bekapcsolódása csak a XVIII. században kezdődött meg, amikor az évszázadokkal hátramaradt bolgár társadalomhoz folyamatosan eljutottak, kezdetben csak távoli visszhangként, az európai felvilágosodás eszméi, és az értelmiség körében valóságos kultuszt teremtettek a szellemi és a társadalmi előrehaladás eszközének tekintett művelődésnek. A művelődésre való törekvést idegen kultúrhatások aktivizálták, amelyek nagy jelentőséggel bírtak olyan országokban, mint Bulgária, ahol a nép történelmi sorsának viszontagságai miatt később kezdte újkori történetét: akkor, amikor Európában már teljes erővel diadalmaskodott a polgári kultúra és civilizáció.

Az első magyar nyelvű kalendáriumokhoz hasonlóan az első bolgár kalendáriumok is idegen hatás, idegen minták átvételének eredményei. De a külső hatások eltérő volta és iránya miatt, a magyar és a bolgár naptárak különböző minták alapján készültek, különféle forrásokból merítették anyagukat. Az első magyar kalendáriumok egyetemes európai mintákat követtek. Regiomontanus csillagász 1474-ben készített latin nyelvű kalendáriumát vették alapul, amelynek szerkezetét és tanításait másolták, terjesztették évszázadokon át. A naptárkiadók pedig főleg latin, német, lengyel és cseh forrásokból állították össze a kalendáriumi matériákat. A legnagyobb hatásuk azonban a német kalendáriumoknak volt.

A bolgár kalendáriumok ezzel szemben többnyire görög, orosz és szerb mintákat követtek, amelyekben a német kalendáriumokra jellemző sajátosságok is érvényesültek⁴. Jóslataikat is leggyakrabban orosz, szerb és görög forrásokból vették át.

⁴ Pl. Pencso Radov híres „Öröknaptár“-a, amely 1850-ben indult el és 1878-ig hat kiadást ért el, sokat kölcsönzött a moszkvai V. A. Kiprijanov könyvkiadó naptárából, amely I. Péter orosz cárhoz közelálló Jakov Brjus (1670–1735) tábornagy irányítása alatt szerkesztődött. Ld. Михова, Л. Българските календари. Пловдив, 1995, c. 51.

Az újjászületés kori kalendáriumok egy része szintén idegen nap-
tárak fordítása és átdolgozása alapján készült. Egyes esetekben maga
a cím utal a naptár lefordított vagy kompilatív jellegére⁵: Календар
или месецослов вечний, *сбран от много стран* ('több ország-
ból összegyűjtött öröknaptár') в кратце ради леснота Болгарскому
народу, положих малий труд аз Цвятко Хаджигеоргов, родом от
Панагюрища, в 1818 месец октомвриа и начертанию послася в
Будиме; Календар, съчинен от знаменитаго Казамиа за лято 1854.
Преведен с греческаго языка на славяноболгарский ('görögből szláv-
bolgár nyelvre lefordított naptár') от г. Захарий Икономович Круша
и напечатан от Н. Карастояновича в собственной его типографии,
Самоков, 1854; Календар с предвещанията на знаменития астролог
Казамиа за год. 1867. *Побългарил* Р. И. Блъсков ('Blaszkov ál-
tal bolgárosított naptár'). Болград, в училищната книгопечатница,
1867; Знаменитого астронома Казамии месецослов предвещальний.
Содержающий всеобщо умозрение за лето 1850. Предвещание за лето
1850, злощастните дни всякого месеца, *превод из одного латинского
календара* ('egy latin naptár fordítása'). Издал А. П. Гранитски от
Котел в Цариград.

Konsztantin Ognjanovics, az első világi tartalmú bolgár kalendá-
rium szerzője, XVIII. századi szerb kalendáriumok, pontosabban Dimitar
Davidovics által néhány évig kiadott *Zabavnik* ('Mulattató') című nap-
tár mintája szerint szerkesztette a maga *Zabavnik za leto 1845*-öt ('Mu-
lattató az 1845. évre'). A kalendárium irodalmi részében pedig nemcsak
eredeti, hanem görög műveket utánzó verseket is találhatunk⁶.

A bolgár kalendáriumirodalomban több, egymástól jól elkülönü-
lő, saját hagyományt követő kalendáriumtípus különböztethető meg. Az
ún. *öröknaptárak* száz vagy több évre vonatkozó jövőndöléseket tartal-

⁵ A címeket betűhíven közlöm.

⁶ Конев, Ил. Литературни взаимоотношения и литературен процес. С., 1974, с.
185; Пундев, В. Гръцко-български литературни сравнения. – Сп. БАН, 1929, с.
170–175.

maznak. Ilyen pl. Pencso Radov többször kiadott öröknaptára, amely egy meghatározott sémát követett: magába foglalta a *letocsiszenie-t* ('évszámlálás'), a csillagjegyeket magyarázó táblázatok, a hold- és a napfogyatkozásokról, a hold járásairól, a fiziognómiai fejtegetéseket.

A 40-es évek fordulóján elterjedtek a *Kazamija* „neves csillagász” *jóslatait tartalmazó naptárak*⁷, amelyek naptár-részből, jóslatokból, statisztikai adatokból (postajáratok, hajójáratok, a Török Birodalomban és Európában használt mértékek és súlyok) állnak. Az 1878 után kiadott egyházi zsebnaptáraknak is hasonló tartalmuk volt.

A naptári részen, a rövid előrejelzéseken és statisztikai adatokon kívül a *népnaptárak* magukba foglaltak anekdotákból, dalokból, versekből, mulattató vagy moralizáló történetekből álló szórakoztató részt is.

A *Zabavnik za leto 1845* ('Mulattató az 1845. évre') című művével a bolgár művelődés szerb ápolója Konsztantin Ognjanovics olyan *almanachszerű kalendáriumot* alkatott, amelyben jelentősen kiszélesítette és meggazdagította a mulattató és oktató anyagot. Hasonló típusú az 1869-ben Hriszto Danov által szerkesztett *Letosztruj* nyolcéves kalendáriumsorozat is.

Petko Szlavejkov egy új kalendáriumtípusnak, az ún. *humoros, nevetető kalendáriumnak* az alapítója. Az *1857. évre szóló újmódi kalendárium* (Нова мода календар) megjelenésével Szlavejkov gyökeresen megváltoztatta a műfajt azzal, hogy ironikus átalakításnak vetette alá a megszokott naptárszerkesztést. 1861-ben megjelent a *Szmesen kalendar* ('Nevetető kalendárium'), azután pedig megindult a *Kratak godisen meszecoszlov* ('Rövid egyéves naptár') című gúnyos-humoros naptársorozat. Petko Szlavejkov összesen 11 kalendáriumot adott ki 1856–1876

⁷ Pl. Календар „Казамия“ за 1852 г., Цариград; Календар за год. 1851 с прибавление на по-значителни случаи в четвъртините месеци. От знаменития астроном Казамия. Букурещ, 1850; Календар, съставен от предзнанията на знаменития астроном Казамия за 1851., печатница в Константинопол; Предвещалний календар на знаменитого астронома Казамия, който съдържа общий преглед за год. 1855, Цариград.

között. Rajta kívül az újjászületés korában neveltető típusú naptárakat Ilia Blaszkov, M. I. Minkov és Dimitar Panicskov is szerkesztett.⁸

A kalendáriumok történeti fejlődésének áttekintése során feltűnik, hogy azok nem képeznek egységes jelenséget. A művelődésben és a társadalmi kommunikációs rendszerben elfoglalt helyüktől, a szociális címettjüktől, az olvasóközönségük jellegétől függően megváltozik a szociális funkciójuk és az esztétikai szerepük. Lényegében megtartva a műfaj fő rovatait, a kalendáriumkészítők új tartalommal telítik azokat, ami nemcsak írói képességeikről és leleményükről tanúskodik, hanem a végbement változásokról is. Az új társadalmi és kulturális követelmények rendszerint a kalendárium-műfaj tartalmi módosulásaihoz, szerkezeti átalakításaihoz vezettek. Pl. az idő haladtával megváltozott a kalendáriumi szerkezet hagyományos részének, az ún. prognosztikonnak helye és szerepe, a hozzá való viszony pedig néhány fázison ment át. A középkori magyar naptárak jellegadó matériáját, valamint kalendóségüknek legfőbb indítékát a csillagok állásából való jövőndölések képezték. Az olvasórétteg nagy érdeklődéssel várta ezeket, ami visszavezethető az ember ama rejtett kívánságának manipulálására, hogy meg szeretné tudni jövőndő sorsát, be szeretne tekinteni jövőjének titkaiba. A határozottságot elkerülő jóslás mélyen begyökerezett az emberek gondolkodásába; rejtélyes, megkapó erejével és allegorikus stílusával nagy hatást váltott ki, minthogy minden embernek a sors bizonytalansága miatti természetes aggodalmára épített. Az érthető és egyben titokzatos asztrológiát olyan tudománynak mutatták, amely a csillagok üzenetének tolmácsolása révén mindenre adhat magyarázatot, és az ember jövőndőjét körvonalazva, viselkedési módokat is ajánlhat a rossz és

⁸ P1. Календар за г. 1875 с предсказания, налучени чрез изкривения телескоп от Илия Блъсков, Пловдив, 1875; Смешен календар за високосната година 1872 от М. И. Минкова. Браила, печатница Х. Д. Паничкова; Българонародний календар с прокобенията на прочутия звездослов Казамя за год. 1869 и с други смешни и забавителни наумевания, прилични сякому, а особено на несвестните; в края с 12-те зодии, за раждането и мъжко и женско. Натъкмил един прокуденик от Българско (Д. Паничков), Браила.

a gonosz elkerülésére. Ezzel magyarázható az, hogy az asztrológia mind a mai napig is nagy népszerűségnek örvend.

A felvilágosodás ésszerű eszméinek elterjedésével azonban az asztrológia és a csillagászati előrejelzések által ajánlott világkép elégedetlenséget váltott ki a műveltebb társadalmi körökben. A magyar felvilágosodás és a bolgár újjászületés pedagógiai beállítottságú, közhaszonra törekvő eszmerendszerének hatására ártékelődött a csillagjósolás funkciója s az csak mulattató és szórakoztató elemként tartotta meg naptárbeli helyét. Az 1842. évi örök naptárában Hrisztodulov Kosztovics Szicsan-Nikolov arról biztosít, hogy olvasói kívánságra tett közzé kalendáriumában néhány jóslatot, amelyeket azonban az olvasónak nem kell komolyan vennie, mert csak „a nem vidám és bánatos ember szórakoztatását és kíváncsiságának kielégítését célozzák“.

Az előrejelzések szórakoztató eszközként való felfogását a régebbi típusú jóslatokat, tanácsokat közlő naptár racionalizálódásában az első állomásnak tekinthetjük. A tanácsok és utasítások célja, hogy erkölcsi erényekre tanítsák az olvasókat és azt a gondolatot ébresszék fel bennük, hogy az ember mégis maga alakítja az életét, és tulajdonságai (szorgalma, vállalkozókedve stb.), nem pedig kiváltságai vagy a sors vele szemben tanúsított jóindulata hozhatja meg a várva várt szerencsét.

A jövőmondás és a horoszkópok keltette „misztikus“, ködös világkép leleplezését célozták a kalendáriumi paródiák, tréfák, amelyek a műfaj fejlődésének újabb szakaszát jelzik. A magyar kalendáriumtörténetben már a XVII. század folyamán is tettek ilyen kísérleteket (pl. az 1677-es löcsei naptárban)⁹, s később is a jövődölések legfeljebb a paródia tárgyaként kerültek be a kalendáriumokba. (Jó példa erre az 1789. évi győri naptár.¹⁰)

⁹ Dukkon A. A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig. – In: Hopp L., Küllös I., Voigt V. (szerk.). A megváltozott hagyomány. Bp., 1988, p. 300.

¹⁰ Ld. Szilágyi F. Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából, Bp., 1983, p. 52–65.

A bolgár kalendáriumtörténetben jóval később jelent meg a tréfás csillagjósolás: a XIX. század 50–60-as éveiben Petko Szlavejkov kalendáriumaiiban először találkozunk az új megközelítési móddal. Az előrejelzések a mulattatás helyett a komikum különféle változatait mutatták: a szatírárt, a paródiát, az iróniát.

Fazekas Mihály kalendáriumai is új szakaszt jelentettek a műfaj szerkezetében és szemléletében, a jóslatokhoz való viszonyulásban. A *Debreceni Magyar Kalendárium* 1819–1828. évi kiadványaiban, amelyeket Fazekas szerkesztett és nagyrészt maga is írt, először valósult meg a népszerű tudományos, ismeretterjesztő és népfelvilágosító naptár eszméje. A kalendárium-műfaj keretében „*Fazekasnak sikerült a magyar irodalom történetében először világi tárgyú, felvilágosodott szellemű és színvonalas írói művek és tudományos fejtegetések számára széles körű, állandó s a népből való olvasóközönséget szereznie*”¹¹. A Fazekas által szerkesztett naptár az első olyan kalendárium, amely „*az üres levegőből merített jövőmondások helyett gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú toldalékoknak*”¹² szánt tág teret. A babonaellenes programjával Fazekas átalakította a kalendárium-műfaj hagyományos felépítését, módosította a megszokott formáját s új, a felvilágosodás eszmevilágától átitatott tartalommal töltötte meg. „*A tanító és közhasznú célkitűzés Fazekasnál olvasható először a magyar kalendáriumokban.*”¹³ Fazekas a józan ész uralmát kívánta bevezetni, így a racionális gondolkodás eszméivel, a művelődés és a gyakorlatiasság iránti kultusszal forradalmasította kalendáriumait.

A kalendáriumhoz mint népszerű irodalmi műfajhoz való új viszonyulás által jelzett nagy fordulópont, amelyhez Fazekas és Szlavejkov kiadványai vezettek a naptárszerkesztésben, nem volt előzmény nélküli. Az újításokat, amelyek Fazekasnál a hagyományos csillagjósolás teljes elhagyásában és asztrológiai tárgyú, tudománynépszerűsítő cikkekkkel való helyettesítésében, Szlavejkovnál pedig a jövődőlés nyílt kigúnyolásában

¹¹ Julow V. Fazekas Mihály. Bp., 1982, p. 388.

¹² Idézet az 1819. évi Debreceni Magyar Kalendárium előszavából.

¹³ Kovács I. G., Op. cit., p. 53.

mutatkoznak meg, a naptári előrejelzések és utasítások szavahihetőségével és megalapozottságával szembeni bizalmatlanság és tartózkodás előzte meg. Magyarországon ezt a folyamatot lényegesen elősegítették a XVIII. században érvénybe lépő cenzúratörvények is, amelyek kitiltották a kalendáriumokból a babonás témák közlését, de semmiképpen sem jelentették a jóslatok iránti érdeklődés azonnali megszűnését, a babonás előítéletek teljes kiirtását a naptárakból. Nyomaik még hosszú ideig megmaradtak. Üzleti érdekből és az olvasóközönség kívánságait és elvárásait szem előtt tartva, mind a császári intézkedés, mind később Fazekas forradalmasító kiadványa után is elég sokáig közöltek jövőndöléseket. Az állandó bírálat hatására és a racionális világkép elterjedésével azonban a közkedveltségnek örvendő babona kezdte elveszíteni hitelét a nép körében, és az 1840-es évekre a magyar kalendáriumokból már végképp eltűnt a csillagjóslás¹⁴.

Bulgáriában a XIX. század első évtizedeiben megjelentek azok a könyvek, amelyek aláásták a gonosz szellemekbe és „ördögi dolgokba” (varázslásba, kuruzslásba, jóslásba) vetett hitet¹⁵.

Az 1857-ben kiadott *Meszecoszlov na balgarskata knizsnina* (’A bolgár irodalom naptára’) a műfaj megújítására irányuló igényeket jelezte¹⁶. A szlavejkovi *Újmódi kalendárium* pedig véghez vitte a tényleges megújítást azzal, hogy módosította a kalendárium-műfaj belső szerkezetét.

A szellemes és szórakoztató kalendáriumtravesztia révén a megadott jóslatok komolysága elvesztette értelmét, így a hagyományos jövőndölés stílusában megírt jövőbe látás lassanként csak feltételes szerephez jutott a kalendáriumokban, és többnyire aktuális tartalommal telítődött meg. A csillagjegyek a társadalmi élet égető kérdéseivel hozhatók kapcsolatba. A XIX. század 70-es éveiben pedig a jövőndölések vagy teljesen kimaradtak a bolgár kalendáriumokból, vagy kulturális, ill. politikai áttekintés került a helyükre.

¹⁴ Ibid., p. 29.

¹⁵ Пъен пл. Joakim Карсовсзкин az 1814-ben Budán kinyomtatott *Halál alkalmából mondott beszéd*-je (Слово исказаное заради умирание).

¹⁶ Михова, Л., Ор. cit., p. 102.

Az elmondottak összefoglalásául megállapíthatjuk, hogy a komolyanvétel, majd az ironikus-kételkedő magatartás s végül az elutasítás fokozatain áthaladva, mind a magyar, mind a bolgár kalendáriumtörténetben a jövődölések szétrombolták az általuk is alakított világkép rendszerét.

Fazekas és Szlavejkov naptárai e fejlődésvonal egy-egy állomását jelölték. Kiadványaikban egy új álláspont figyelhető meg. A DMK első számának elején névtelenül megjelent programadó vers („A debreceni első Kalendáriumba, melyből az időjövendölés kimaradt“), valamint Szlavejkov első naptárának címe („Újmódi kalendárium“) sejtette a változást, magára vonta az olvasó figyelmét, és valami szokatlan, különleges felé irányította. Fazekas leleplezte az időjósítás titokzatosságát és megbízhatatlanságát, babonának és hazug ámitásnak tartotta:

*„Hát az esztendő lefolyása milyen
Változásokkal fog előhaladni?
Mely’k hazug lélek meri azt előre
Sorba leírni?“*

Első kalendáriumának mottójával („*Ne vessél, hogy ne vessünk, hátha megokosodnánk!*““) Szlavejkov érzékeltette kiadványának szellemét és alapgondolatát. Az ezután következő bolgár és török közmondások szintén alá vannak rendelve a naptár fő eszmei és tematikai irányultságának: az olvasó „nevelésének“ eszközévé válnak az allegória, a burkolt tartalom, a közvetett sugalmazás köntösében.

Mind Fazekas, mind Szlavejkov az előszóban, ill. a bevezető versekben felkeltette az olvasó figyelmét a naptár iránt, utána pedig mindkettő rátért a tulajdonképpeni tartalomra. A DMK-ban a naptár-rész hagyományosan íródott: a Gregorián vagy új és a Julián vagy ó kalendárium szerint összevetve jelölte a napokat¹⁷, amelyek után a hold járását és változását, a Nap járását mutató számokat, s az adott hónapban tartandó

¹⁷ Az 1827. esztendőre vonatkozó kalendáriumban a zsidó naptárat is közzétették.

nevezetesebb vásárokat közölte. Ezek után sor került az egyházi ünnepek felsorolására, a planéták és jegyek magyarázatára.

Felvilágosodott kalendáriumában a hagyományos asztrológiai rész helyett Fazekas asztronómiai tematikájú népszerű cikkeket publikált az uralkodó planétáról (1819. évi kalendáriumban), a Nap és a Hold fogyatkozásairól (1819), a bolygókról (Jupiterről – 1819, Mársról – 1820, Vénuszról – 1822, Saturnusról – 1825), a Napról (1821), a Holdról (1824), a jövőndölések történetéről (1824), megismertetett az évszakokkal (1819), a csillagos éggel (1826, 1827), az égitestekkel (1828).

Így a különböző stílusú, hol eléggé száraz, hol túl elvont csillagászati rész évről évre bővült és elmélyült, követhetőbbé és érthetőbbé vált. Az asztrológiai tudnivalók biztosították a tartalmi változásokhoz, az újszerű naptárszerkesztéshez történő zökkenőmentes átmenetet. Fazekas tisztában volt az olvasók ízlésével, művelődési igényeivel, kíváncsiságaival és elvárásaival. Tudta, hogy a naptárak olvasóközönsége nem fogadhatott volna el olyan könnyen egy a jövőbe látás képességével nem bíró kalendáriumot, ezért látszólag megőrizve a műfaj hagyományos jellegét, megbontotta szokványos szerkesztésének alapjait, és módosította tartalmát. A csillagászati alapismeretek fokozatosan felépített rendszere segítségével Fazekas provokálta a világi tárgyú tudományos ismeretek iránti érdeklődést, a természet ésszerű magyarázatát célzó törekvéseket, amelyek útján hozzájárulhatott a népi világfelfogásban a kozmoszról kialakult naiv, elavult elképzelések, hiedelmek átértékeléséhez, háttérbe szorulásához.

Ha végignézzük Petko Szlavejkov kalendáriumainak a felépítését, megállapíthatjuk, hogy a szokványos kalendárium szerkezetet követi, de egyben feltűnik annak tréfás, torzított formája is. A hagyományos szerkesztéshez ragaszkodva, Szlavejkov egyúttal átformálta azt az irodalmi eszközei segítségével, így az első *Ujmódi kalendárium* című kiadványával Szlavejkov mind a kalendárium paródiára, mind az irodalmi kalendáriumra vonatkozóan magasabb szinten újított meg egy hagyományt, amelyet későbbi naptáraiban is folytatott. A művészi funkció

kalendáriumbeli túlsúlya pedig olyan jelenség, amely előremutat a műfaj későbbi fejlődésére. A paródiás írásmód olyan kalendáriumi rovatoakat érintett, mint a *Pászkália* (Пасхалия), *Csillagióslás* (Звездобройски предсказания), *Elhomályosítások* (Помрачения), *Igazi észrevételek* (Забележвания верни). Pl. a *Pászkáliá*-ban, amely a kalendárium elválaszthatatlan tartozéka volt, ahol felsorolták a legfontosabb keresztény ünnepeket, a katolikus és a pravoszláv húsvétot és a zsidó pászkát, az 1857-es kalendáriumban azt olvassuk: „Böjt – ha nincs étel, nagyböjt – ha nincs pénz.”

Szlavejkov szokatlan, iróniával színezett formában adta az előrejelzéseket is. Például az 1857-ben az uralkodó planéta az ú.n. *Paricsan* ('Pénzes') volt, ezért „akinek van pénze, vehet magának, amit csak akar. Csak eszet, értelmet és jóakaratot nem lehet pénzért kapni”. 1862-ben két planéta uralkodott egyszerre: egy hímnemű *Pompa* és egy nőnemű *Divat*. Az 1870-es rövid naptárban a következő prognózis olvasható: „Az erdőkben – hó, a mezőkön – ádáz hideg. A politikában – csend. A fejekben – zűrzavar.”

Az 1870. évre szóló kalendáriumban a hagyományos jóslás szintén transzformálódik, de ezúttal a paródia szarkazmusba csap át, a vicces, csipkelődő hangnemet maró gúny helyettesíti.

Szlavejkov szokatlanul dolgozta ki a naptár-részt is, amelynek hagyományosan tájékoztató funkciója volt. Az Újmódi kalendáriumban az adott hónap mindegyik napjának egy feszes, tömör, szellemes „kalendáriumi bölcsesség” felel meg. Ezek a bölcsességek nagy változatosságot mutatnak műfaji és stílus szempontból: vannak szállóigék, közmondások, szólások, tanulságok, versek, népi, népdalos, egyházi szláv vagy távirati stílusú párbeszédek¹⁸.

A hagyományos újjászületés kori kalendáriumoktól eltérően, amelyeknek minden része műfaji, szemantikai és funkcionális egységet képez, Szlavejkov naptáraiban stíluszintézis figyelhető meg. Hasonló szinkretiz-

¹⁸ Михова, Л., Op. cit., p. 106–107.

mus, műfaji és stílusbeli összefonódás fellelhető Fazekas Mihály kiadványaiban is.

Funkcionális szempontból Szlavejkov kalendáriumai szembeállnak a hagyományosan „komoly“ naptárral. Az ironia segítségével a kalendárium tájékoztató részei elvesztik alapfunkciójukat, és irodalmi olvasmányként hatnak, azaz esztétikai funkciót vesznek fel.

Mind Szlavejkov, mind Fazekas hű maradt ahhoz a kalendáriumi hagyományhoz, hogy olvasóiknak többféle információt nyújtsanak. A kalendáriumi anyag válogatásával befolyásolták az olvasók érdeklődését, tudatosan irányították figyelmüket aktuális kérdésekre.

Érdekes párhuzamokat találunk Fazekas és Szlavejkov kalendáriumi között egyrészt tematikai szempontból, másrészt műfaji kiállításukra nézve. A népszerű műfajon belül mindketten vagy elévülhetetlen témákat dolgoztak ki (pl. a szerelemről, a gyűlöletről, a barátságról, a boldogságról, a szabadságról ...), vagy időszerű társadalmi kérdéseket tettek fel. Szembeálltak az idegenmajmolással, a hiúsággal, a tudatlansággal, a képmutatással, az intellektuális elmaradottsággal. Az 1820-as DMK toldalékában közzétett *A megtsalatkozott idő Próféták* című rövid történet elítéli a jövődölést.

Az 1873. évi kalendáriumában Szlavejkov ima formájába öntötte a megbélyegzést: „Mentse meg a jó Isten keresztény testvéreinket a lelkiismeret nélküli gazdagoktól és csorbadsiktól“.

Az 1877-es rövid kalendáriumban a csillagjegyek társadalom-politikai jelenségeket testesítenek meg. Felfordult csillagászati világ tárul előttünk, amelyeken át bepillantást nyerhetünk az adott kor valóságába. Az előrejelzések szatírája érinti az újságírókat, a szerzeteseket, a félreértett civilizációt egyaránt. „Vén cigányból nem lesz kovács“ – jelentette ki határozottan Szlavejkov a görög püspökök „bolgárosítására“ tett kísérletek alkalmából.

Fazekas és Szlavejkov kalendáriumai arra hivatottak, hogy az európai szellemet vezessék be, hogy az új polgári erkölcsöt és városi kultúrát népszerűsítsék, hogy becsületességre és munkaszeretetre tanítsák olvasóikat,

amivel hozzájárulhattak az egész nemzet társadalmi és kulturális emeléséhez. Ezért van az, hogy az erkölcsstanító hangnem átszötte a kalendáriumi olvasmányanyagot: érezhető az előszavakban, mottókban, rövid történetekben.

Fazekas és Szlavejkov naptáraiban fellelhető a műfajnak a népköltésszettel való kapcsolata is. A szórakoztató és mulattató rovatokban jelentős helyet kaptak a népköltészeti művek. Fazekas és Szlavejkov kiadványaiban azonban funkciójuk megváltozott, új tartalmi és stilisztikai kontextusba ágyazódtak bele, a kalendáriumok eszmei-tematikai irányultságának rendelődték alá. A népi bölcsesség az erkölcsstanítás szolgálatába állt.

A népszerű, folklór és szépirodalmi olvasmányok ötvözésén keresztül Fazekas és Szlavejkov kalendáriumai rendszeresen nyújthattak olvasótáboruknak ismereteket és új értékeket, követendő viselkedési módokat, megkedveltethették a néppel az olvasást, felkelthették benne a tudás iránti vágyat. Egy eléggé népszerű műfaj segítségével megkísérelték egy új életstílus bevezetését, az olvasónak új világképet ajánlottak a figyelmébe annak érdekében, hogy elfogadtassák vele az új európai szellemet, a felvilágosodás gyakorlatias szellemét, amely annak idején felért a haladással. Megfelelő eszköznek tekintették a kalendáriumot tudományos ismeretek és felvilágosult eszmék népszerűsítésére, új szellemi értékek és erkölcsi normák megszilárdítására, az olvasók nézeteinek tágitására, változtatására.

Összegzésül megállapítható, hogy mind a magyar felvilágosodás kori, mind a bolgár újjászületés kori kalendáriumok a műfaj sajátos alkotásai. Bár a kalendáriumszerkesztés hagyományait követték, több viszonylatban szakítottak is velük: összekötötték a hagyományosat az újszerűvel, helyettesítették az idejétmúlt csökevényeket az értelem és a fantázia merész próbálkozásaival. Azzal a kockázattal, hogy magára vonja az olvasók haragját és elveszíti egyik részüket Fazekas egy „a hazug és szükségtelen jövőndölésektől tiszta kalendárium“-ot szerkesztett, amelyet „*részszerént gyönyörködtető, részszerént szükséges és hasznos*

*dolgokkal*¹⁹ bővített, kihagyva a kalendáriumi szerkesztés ama szokványos összetevőjét, amely hosszú ideig kielégítette az olvasóközönség kíváncsiságát, elszakította a mindennapi élettől, tanácsokat és utasításokat adott neki.

Szlavejkov megtalálta a módját annak, hogy átgondolja és átértékelje a műfajt művészként és közéleti személyiségként egyaránt. A bolgár felvilágosító a szatírárt választotta, hogy az adott kor szociális és életmódbeli hibáit leleplezze; a paródiához is folyamodott, de nem azért, hogy elvesse a kalendárium-műfajt, hanem azért, hogy elítélje a műfaj szélsőséges vonásait.

Fazekas és Szlavejkov kalendáriumainak egybevetése során feltűnt, hogy Fazekas főleg gyakorlati igényeket elégített ki, tudománynépszerűsítő szempontokat érvényesített, míg Szlavejkov inkább irodalmi műnek szánta kiadványait, így Fazekaséi valamivel konkrétabbak, „tudományosabbak“, Szlavejkovéi pedig – elvontabbak, irodalmibbak.

A témák és motívumok vándorlásáról az is tanúskodik, hogy sem Fazekas, sem Szlavejkov újításai nem képeznek elszigetelt jelenséget a kalendáriumtörténetben, hanem áthagyományozódtak, követőkre találtak²⁰. Így kalendáriumait nem csupán hosszú történeti fejlődés ered-

¹⁹ Idezet a DMK, 1826. évi számából.

²⁰ A DMK Fazekas halála után is kitartott az új szerkesztési megoldás mellett. Az 1841. évi kiadványában olvasható: „Az emberek alig kívánnak valamit inkább tudni, mint a' jövődőt. A' mint sok dologra nézve hasznos volna az: úgy ártalmas, leverő, és kétsébe ejtő sokra nézve. [...] Még is sok Kalendáriumok az időjárás jövődöléseit elhagyni, és a' tudatlan népet azzal csábítani, vagy elrettenteni, vagy hiú reményekkel kecsegtetni nem szégyenük. Szokott mentségek ez: a' tudatlan ember szereti magát megcsaladni. A' debreczeni kalendáriumnak hijjánosságai közzé számlálták eddig némelyek azt: hogy az időjárásról, sem jót, sem rosszat nem jövődöl, holott ez tökéletességének, melyre törekszik, kezdete, senkit hiú reményekkel nem kecsegtetni, senkit alaptalan félelemmel nem rettegtetni.” Fazekas első követői az 1839-től kiadott *Pápai Közhasznú Kalendárium* és a Magyar Gazdasági Egyesület által 1840-től évtizedeken át kiadott *Mezei naptár, gazdasági kalendárium a nép használatául* (erről ld. Kovács I. G., Op. cit., p. 56.). Szlavejkov kalendáriumi felfogásának első követője Ilija R. Blaszkov, aki az 1863., 1868., 1873., 1874. évi kalendáriumokban kigúnyolta a műfajt, humorról és szatírával színezte a csillagióslást. A paródiás, tréfás jövődölés jellemzi az 1859. évre szóló *Népi kalendárium*-ot is. A későbbi *Balgaran*, *Baraban*, *Szmehurko*, *Szmjah i jad* című naptár-

ményeként szemlélhetjük, hanem megtalálhatjuk bennük azokat az elemeket is, amelyek előremutatnak a műfaj további fejlődésének kiinduló csíráira.

Migration of Ideas, Themes and Motifs Based on Hungarian and Bulgarian Calendars

Lilyana Lesnichkova

The Sofia University of St. Kliment Ohridski

Summary

Migration is a complex topic and allows a multi-dimensional analysis, different interpretations and approaches. In this paper migration – as a dynamic process – is regarded in a broader context. It is not limited to population movement in the sense of people relocating to another place of residence and to the social, economic and cultural influences concerning that process. A comparison is made between the structure and content of Hungarian calendars of the Age of Enlightenment and Bulgarian calendars of the National Revival period. The comparison traces some development trends, typological similarities and analogous phenomena which give evidence of migration ideas, themes and motifs and confirm the international character of the calendar genre. Here we reveal the specific manifestations of Hungarian and Bulgarian calendars. On the one hand, they followed the genre canons and traditions established in the calendar practice, and on the other hand, in many ways they either ignored or broke those same patterns. The innovations, however, were not an isolated phenomenon in the history of the genre; therefore, the presented calendars can be regarded not only as a result of a long historical development, but we can also find trends in them that would subsequently become dominant (or at least strongly

rak nem gazdagították új elemekkel a kalendáriumtravesztiát, csak továbbfejlesztették a megváltozott kulturális és irodalmi körülményeknek megfelelően. Az 1944-ben Vaszil Pavurdzsiev által kiadott *Baj Ganyo* című kalendárium a Szlavejkov megteremtette hagyomány erejét mutatja (ld. Михова, Л., *Op. cit.*, p. 30, 117, 118).

pronounced), as well as elements suggesting the starting points in the further development of the calendar genre.

Keywords: Hungarian Enlightenment, Bulgarian National Revival, development trends in the calendar genre, Hungarian and Bulgarian calendars, migration of motifs and themes.

Приносът на Кошутовия емигрант Ендре Пастори в българското образование

Райна Симеонова Харгитаине

Избухналата през 1848 г. борба за свобода и национална независимост на Унгария завършва с разгром. Това историческо събитие определя по-нататъшната съдба на унгарските борци за свобода. Ръководителите на революцията – Лайош Кошут и полският генерал Бем, както и част от редовите войници, участвали в революцията, получават убежище на българска земя, тогава част от Османската империя. В края на август 1849 г. Лайош Кошут и неговите войници са настанени най-напред във Видин, а по-късно турската армия ги съпровожда до Шумен. Спомените на унгарските емигранти за изгарящата ги носталгия по родината и натрупаната горчивина от неуспеха на революцията са съхранени в написаните от тях дневници, отчасти родени по време на престоя им на българска земя. Присъствието на полската и унгарската емиграция в Шумен се превръща за българите в значимо историческо събитие, станало основен стълб в дружбата между унгарци и българи.

Пребиваването на Кошутовата емиграция на българска земя е актуална и вълнуваща тема за българските и унгарските изследователи и в наши дни. Най-новите проучвания се стремят да разкрият съдбата на тези унгарски емигранти, които след заминаването на Кошут остават в Шумен или в други градове на страната. В помощ ни са издадените по-късно спомени на завърналите се в родината си унгарски борци за свобода. Именно такъв важен източник – както за българите, така и за унгарците – са и статиите на артилерийския лейтенант Ендре Пастори, който остава в България след заминаването на Лайош Кошут. Пастори престоява на българска земя пове-

че от десет години. Завръща се в родината си през 1867 г. Но още по време на своя престой във Филипополис (Пловдив) унгарският военен седмичник „Honvéd“ [„Защита на родината“] обнародва неговите статии. Материалите му в унгарския печат отразяват главно събитията от времето след разгрома на унгарската революция и началото на емиграцията: това са статиите му под заглавие „Унгарско писмо от турска земя“, отпечатана в брой 154 на в. „Pesti Napló“ [„Пещенски дневник“] през 1861 г.; „Преминаването на Кошут и ген. Бем в Турция“, поместена във в. „Honvédek Könyve“ [„Книга на войните“] през 1861 г., и тази под заглавие „Унгарските емигранти в Шумен“ – във в. „Honvéd“ през 1867 г.

Ендре Пастори е дипломиран юрист, който по време на освободителната война е кралски нотариус в артилерийска част. От 3 март 1849 г. служи с ранг лейтенант в Седма (горнодунавска) дивизия, Трети пехотен полк. След като приключват военните действия и унгарците полагат оръжие, той емигрира заедно с генерал Бем в Турция и следва своите сънародници в Шумен.

Скоро става ясно, че нито Лайош Кошут, нито друг от емигриралите политици са на сигурно място в Шумен. Турското правителство – научавайки, че австрийски шпиони и наемни убийци са по следите им – интернира Кошут и близкото му обкръжение в далечната Кютахия.

Разтърсващи са думите, с които преди тръгването си Кошут се прощава с „верните си унгарци“ във военния гарнизон в Шумен: „Сънародници, скъпи приятели! Отвеждат ме оттук и подозирам, че това е край на дейността ми тук... Днес ме отвеждат в живото гробище, където са погребани Ракоци и Тьокьоли, развели преди мен знамето на свободата... и ако някой от вас се завърне в свободната ни родина, нека каже на нацията да не оставя праха ми вън от родината да почива в чужда земя. Бог да ви благослови!“ Както пише Пастори в своите спомени: „Мигът беше неописуем, само болезненият стон издаваше горчилката на сърцето“.

Въпреки че след отпътуването на Лайош Кошут значителен брой емигранти остават в Шумен, на 7 юни 1850 г. турското правителство официално престава да подкрепя унгарската емиграция.

За това как е потръгнала по-натъшната съдба на артилерийският лейтенант Ендре Пастори на българска земя научаваме от статията му, публикувана под заглавие „Писмо от провинцията“ след неговото завръщане в родината му през 1872 г. и отпечатана във в. „Néptanítók Lapja“ [„Вестник на народните учители“]. Неслучайно статията му е публикувана в този вестник и носи това заглавие, защото Пастори след завръщането си в родината става учител в своя роден край (селището Лабод) и работи като такъв до дълбока старост. От това „Писмо от провинцията“ научаваме, че Пастори от 1852 до 1867 г. пребивава във Филипополис (Пловдив), където работи като учител в българско католическо училище на йезуитите и така успява да се запознае отблизо с тамошното учителско дело. В желанието си да научи български език той се обръща за помощ към Найден Геров, директор на местното училище. Споменава, че българите по това време не разполагат със собствена граматика и че такава е била изготвена от Йоаким Груев и издадена през 1858 г.

В „Писмо от провинцията“ Пастори потвърждава появилото се във „Вестник на народните учители“ твърдение, че „българите използват родния си език в областта на литературата едва от 1861 г.“. Съобщава, че по време на пребиваването си на българска земя е забелязал значителен напредък по отношение на издаването на български учебници. Изброява какви учебници са излезли, споменавайки името на издателя и книгоразпространителя Христо Г. Данов, който, както Пастори подчертава, печата изданията си главно в Будапеща и Виена.

В „Писмо от провинцията“ Ендре Пастори взема отношение по кратко съобщение, появило се в този вестник във връзка с учебното дело в турските провинции, и като жив свидетел и сам участник в просветното дело на българите, дава обстойна информация.

Ендре Пастори прави кратко и сбито обобщение на състоянието на българското образование. В него той отбелязва, че откак българите са се освободили от влиянието на Гръцката патриаршия, очакват „всяческа подкрепа“ не от гърците, а от руския народ и бъдещите учители, българската интелигенция учи латински език, „...за да могат да продължат образованието си в Москва... Учители-те в шуменското и в софийските училища са дошли от руски училища“, пише той.

Статията на Пастори за състоянието на българското образование има важно значение, защото разкрива пред унгарския читател как българският народ се бори за своето духовно, културно, езиково и просветно оцеляване.

В същия вестник е обнародвана статията на Ендре Пастори „Училищното дело в Европейска Турция“, в която той се занимава обстойно с тамошното образование. Според тази статия „на територията на турската държава“ не съществува „държавна мрежа от училища“. Що се отнася до училищната система на турската нация, тя се „корени в постулатите на Корана... След като вярващите се научат да четат и пишат, основното им задължение е четенето на Корана“. След това той се спира на училищната система на „раята“ (както тогава е наричано немохамеданското население), за която било характерно, че съответната църковна общност решавала дали да има училище и сама изграждала училище за децата си. Учебният материал „...в малките градове и по-големите села включвал четене и писане, но надарените ученици освен вероучение и нравоучение учили още география, естествознание и правилата на родния си език...“.

По време на престоя си на българска земя му прави впечатление, че „във всяка кааза има създадени централни училища“, където се събират амбициозни младежи. Тези централни училища могат да се приемат за гимназии и обикновено имат четири класа. Тук освен вероучение и нравоучение се преподава и обща география,

естествознание и история, реторика, геометрия, турски, гръцки и френски език; спокойно може да се каже, че младото поколение постига доволни успехи в тези науки“. По-нататък Пастори се спира на годишния изпит, който продължава три-четири дни, а след него „идва един или два месеца ваканция“. Отбелязва също, че е забелязан напредък и по отношение на образованието на младите момичета, за които също се откриват училища, но засега само в големите градове – „...за начало и това не е малко“ – пише той в края на статията си. Ендре Пастори обещава на редакцията на „Вестник на народните учители“, че „ще понапиш[е] още едно-друго за натрупания си там опит – особено в някои отрасли“. Същата година вестникът ги публикува. Това са статиите му „Копринарството в Румелия“ (Батя, 1872; статията е публикувана във вестника в три части), „Оризарството в Румелия“ (Батя, 1872), „Обработка на ориза след прибирането му в Румелия“ (Батя, 1872).

Дълбоко впечатление му правят усилията на българите в усвояването на чужди езици, което намира израз и в поканата той да състави една Българско-италианска граматика. Ендре Пастори отдава сърце и душа за образователното дело на българите и доказателство за това са двете граматики, които съставя и издава по време на престоя си на българска земя. Първата е издадената през 1856 г. в Пловдив със заглавие „Кратка българска граматика на латински език“ (Brevis Grammatica Bulgarica. Philipopoli, 1856), която се пази в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Втората е „Българско-италианска граматика за българи“, също издадена в Пловдив през 1862 г.; от нея той подарява един екземпляр на Унгарската национална библиотека „Сечени“. На заглавната страница на подарения от него екземпляр четем неговото вълнуващо саморъчно написано посвещение: „Ендре Пастори, унгарски емигрант от 1849 г., завърнал се от Филипополис (Румелия, Турция) – оставя за спомен на Библиотеката на Унгарския национален музей този екземпляр от създадената в горчивите дни на изгнанието му Бъл-

гарско-италианска граматика. Пеща, месец август, лето 1876-то“. Оригиналното заглавие на учебника е „Българо-италианска граматика за българите по Л. Мерни, Л. Гудар и С. Бланди, наредил Андрей Пастори, 1862. Издава ся от книжницата на Хр. Г. Данова и Съдружеството в Пловдив“. В предговора си към Българско-италианската граматика Пастори споделя, че към създаването на книгата го е подтикнала любовта му към българския народ. Според него италианският език може да бъде много полезен за българите, също като френския, затова и прави този учебник, за който знае, че е първият по рода си в страната. В същото време се извинява, заради пропуските си във владееенето на българския език. Смята, че е особняк, който автодидактично е изучил българския език, но знанията му са достатъчни за изготвянето на граматиката. Добавя, че след всяко граматично правило има приложени упражнения, които, ако бъдат направени от старателния ученик, ще постигне успех в овладяването на италианския език.

Българско-италианската граматика се състои от девет глави и включва най-важните граматически правила. В част първа авторът запознава учащите се с италианската азбука и произнасянето ѝ на български, както и с правописа. Следват обяснения за ударението и апострофа и склоненията от мъжки и женски род. За падежните форми Е. Пастори отбелязва, че в българския език има само непълни падежни форми „...то за да се превеждат тези падежи от италиански език употребяваме винителен падеж придружен с предлога „на“ (за род.) и „от“ или „с“ (за твор.)...“ Във втората част влизат още обяснения за „склонения на собствени имена“, „за родове и други правила върху съществителните имена“, „за прилагателните и числителните имена“. Третата част на граматиката се занимава с различните видове местоимения, четвъртата – с глаголите, а останалите – с причастията, наречията, предлозите и междуметията.

Нямаме конкретни сведения за това доколко са били използвани написаните от Пастори езикови граматики. Може обаче със си-

гурност да се твърди, че сами по себе си те представляват изходна точка за овладяването на латинския и италианския език и в същото време обогатяват възможностите на българското просветно дело. Най-значимото в написването на тази граматика е това, че получаваме сведения за степента на развитие на тогавашния български език. Същевременно не можем да отречем неоченимата дейност на Кошутовия емигрант Ендре Пастори в борбата му за подпомагане на българското просветно дело, продиктувана от обичта му към българския народ.

„Миграция“ на фонологични признаци в унгарския език: транссегментни характеристики

Ина Вишоградска

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

1. Теоретични бележки

Различните прояви на количествени и качествени редувания – един вид фонологични миграции – са неразделна част от фонологичните системи на езиците. Изглежда е лингвистична универсалия фактът, че гласните са по-податливи към „преобразяване“ под влияние на средата, в която се намират (претърпяват повече нагласяване и промени) в сравнение със съгласните. Това до известна степен се потвърждава от фонологичното състояние на съвременните угрофински езици, тъй като разликите между различните говори по-скоро се дължат на вариации при вокалите, а не на разлики при консонантите¹.

В настоящата разработка се обръща внимание върху конкретни прояви – резултат от фонологично адаптиране – на съгласуване на фонологични признаци именно при гласните в унгарския език. Разглежда се съгласуването при несъседни вокални елементи, като се проследява транссегментното разпространение на съответните признаци. Най-яркото фонологично явление, при което се отчита подобен тип поведение на вокалните характеристики, е съгласуването по признаците [\pm задност] и (в известен смисъл) [\pm лабиалност].

¹ Riese, T. Permian. – In: Abondolo, D. (Ed). The Uralic Languages. London and New York, 1998, pp. 249–276.

1.1. Признаци

По отношение на фонологичните признаци се открояват два основни момента, които са от значение при анализ на трансегментно съгласуване на вокални елементи. Първият засяга въпроса за *бинарната* или *унарната* природа на признаците, а вторият е свързан с въпроса за организирането на признаците помежду им.

Бинарната природа на признаците², състояща се от название на признака, напр. лабиалност и стойност (– или +) позволява трансегментното прехвърляне на дистинктивен признак да се дефинира като механизъм, при който фонологичните единици се съгласуват (или хармонизират) спрямо стойността на дадения признак. Според теорията за радикална минимална определеност една от стойностите (+/–) на всеки признак е зададена за лексикалната форма на думите, тоест това е стойността, която е фонологично активна. Другата стойност според този подход се запълва с помощта на правило в по-късни етапи от фонологичната деривация. Тази стойност се проявява по-късно в процеса на деривация, ако механизмът за нейната поява е задвижен от фонологично правило, или остава изцяло пасивна. Важно е да се отбележи, че е трудно да се определи коя точно стойност на даден признак е активна и коя е в „латентно“ състояние единствено въз основа на вокалната хармония. Вътрешноприсъщата стойност (неспецифицирана) може да бъде определена само в случаите, където няма прехвърляне на въпросната стойност от един сегмент на друг. Такъв случай се наблюдава в унгарския език, където например коренът *cél* ‘цел’ с предна неутрална гласна получава суфикс със задна гласна:

- (1) *cél* ‘цел’ *cél-nak* ‘цел-Дат’.

² Jakobson, R., C. G. M. Fant, M. Halle. Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates. Technical Report 13. Massachusetts: Acoustics Laboratory, MIT, 1952.

Ако приемем, че трансегментното съгласуване действа на принципа на запълване на стойности на хармоничните признаци, то тогава гласната в суфикса не е специфицирана по предност/задност, а получава хармоничната стойност, като тя се разпространява от кореновата гласна. Това обаче не се реализира в (1). Едно възможно тълкуване е, че неутрална гласна не предизвиква разпространение на стойност³. Следователно поведението на корени от типа *cél* е доказателство, че вътрешноприсъщата стойност е [+ задност], а активната – [– задност].

Според унарната теория за признаците всеки сегмент се състои от унарни (единични) компоненти, единичен елемент, напр. [лабиалност]. Следователно даден нелабиален сегмент се определя чрез факта, че не притежава признака [лабиалност]; хармонията се дефинира като състояние, в което сегментите се съгласуват (хармонизират) в зависимост от това дали притежават или не даден унарен признак⁴. Унарният подход може да се разглежда и като радикален вариант на теорията за минимална определеност. По отношение на трансегментното съгласуване двете теории имат различни „предсказания“. Докато радикалната теория за минимално специфициране позволява [– лабиалност] да има активна роля във фонологията на даден език, то унарната теория при никакви обстоятелства не използва фонологичен признак, който по своето естество е зададен като липсващ (фонологични правила не могат да определят липсващи компоненти). На практика това води до разлика в броя на възможните видове вокална хармония, които всяка от двете теории предпоставя: вземайки предвид един и същи набор от признаци, радикалната теория за минимална определеност предполага два пъти повече видове от унарната теория.

³ Hulst, van der, J. van de Wejer. Vowel Harmony. – In: Goldsmith (Ed). The Handbook of Phonological Theory. Oxford, 1996, pp. 495–534.

⁴ Вж. още: Anderson, J. M., C. Ewen. Principles of Dependency Phonology. Cambridge, 1987; Hulst, van der, J. van de Wejer, цит. съч.

Принципно трансегментното съгласуване като параметрично явление представлява преход между универсалност и езикоспецифични явления. Не е универсално явление, тъй като не се среща във всеки език. Отделните езици сами избират дали да имат хармония и по кой признак да се съгласуват (хармонизират). Щом даден език е възприел тези параметри, то хармонията действа според универсални правила. Тоест появата на такъв тип трансегментно съгласуване е езикоспецифична, но начинът му на действие е универсален.⁵

2. Диахронен поглед. Угрофински основи

Според Рийс⁶ едва ли има по-противоречив проблем в угрофинистиката от този за историята на гласните. Развитието на вокалната система е обект на много изследвания и на още повече дискусии. Съпоставителното угрофинско езикознание, като основен източник при реконструкцията на угрофинската звукова система и нейните особености, начертава максимално изчерпателна картина на консонантната и вокалната система. Изключително подробно представяне на угрофинските елементи в унгарския, както и угрофинското наследство, залегнало в консонантната и вокалната система на езика е разгърнато в основополагащите трудове на Дьорд Лако⁷.

Както е известно, трансегментното съгласуване на гласните в рамките на фонологичната дума е сред най-познатите особености, споделяни от фонологичните системи на немалко угрофински ези-

⁵ Езиците в света, чиито фонологични системи се характеризират с вокална хармония, са най-различни: угрофински, алтайски, корейски (остатъци в съвременния корейски), монголски, казашки, киргизки, африкански и много други. В някои езици са регистрирани в изменен вид варианти на това явление. В немалко езици се среща и повече от един вид хармония, например в унгарския (предност/задност и лабиална) или в турския (тройна хармония – предност/задност, лабиална, по височина).

⁶ Riese, T., цит. съч.

⁷ Вж. Lakó, Gy. A magyar hangállomány finnugor előzményei. – Nyelvtudományi Értekezések, 47, 1965.

ци. Голяма част от учените застават зад мнението, че това е характеристика, която води началото си от протоуралски, но независимо от това „древността“ на явлението се поставя под въпрос. Смята се, че уралската (предшестваща угрофинската) вокална хармония е била *по предност/задност*. Появата на съласуване по $[\pm \text{ лабиалност}]$ е по-късно явление, отразено в унгарския, марийския и частично (рудаментално) във финския език. Фактът, че лабиалните гласни са се срещали изключително в начална позиция, и тяхната поява в сричка, която не е в началото на думата е изключена, ясно показва, че такъв вид хармония не е съществувала в протоуралски⁸.

При „идеално“ трансегментно съгласуване (каквото може би до известна степен съществува в тюркските езици) гласната от първата сричка определя характера на останалите срички не само по отношение на *лабиалност/нелабиалност*, но и по отношение на *отвореност/затвореност*. Това води до силна монотонност, особено при дългите думи.

Дечи (1990)⁹ задава следната проста формула, определяща съласуването по $[\pm \text{ задност}]$ в протоуралски:

$$(2) \quad V[-\text{ задна}] + \text{ä}V[+\text{ задна}] + \text{a}$$

Според изследователи, занимаващи се с типологично описание на уралските езици, в протоуралски зависимите морфемни са организирани въз основа на оста $a - \text{ä}$ на вокалната хармония. Суфиксални редувания от типа $*o - e$, $*u - i$ не са съществували в ранните етапи от развитието на уралските езици. Появили са се впоследствие в някои от езиците, където ги има и до днес (напр. в унгарския, частично във финския).

В уралския праязик действието на вокалната хармония е в рамките на корени, резултат от деривация, и в рамките на форми

⁸ Décsy, Gy. The Uralic Protolanguage: A Comprehensive Reconstruction. Bloomington, 1990, p. 36.

⁹ Пак там, с. 37.

с инфлексивни окончания, като вокализмът на кореновата гласна е винаги доминантен, т.е. определя предността или задността на гласната от суфикса. Например предполага се, че локативният суфикс в протоуралски е имал два аломорфа: формата **-na*, която е използвана при прибавянето му към думи със задна гласна в корена, като напр. **kala* ‘риба’ → **kala-na*, и формата **-nä*, която е използвана при прибавянето към корени с предна гласна: **witi* → **witi-nä*. Така за локативния суфикс се реконструират два аломорфа, съдържащи съответно една предна и една задна гласна (вж. (2)). Тази особеност е запазена в унгарския, където обикновено суфиксът разполага с два (а в някои случаи и с три) аломорфа, които да откликнат на зададения от кореновата гласна признак (*предност/задност*), например *hál-on* ‘риба-лок.’ (<<**kala-na*) и *víz-en* ‘вода-лок.’ (<<**witi-nä*). Аналогично е положението и във финския, където намираме форми като *kalassa* (<<**kala-s-na*) и *vedessä* (<<**witi-s-nä*). В самостоятелното развитие на някои от езиците вокалната хармония засяга и опозицията по признака *лабиалност/нелабиалност*, напр. в източномарийския, където редуцираната гласна *ə* става *ö* в позицията след предна лабиална гласна, *o* – след задна лабиална гласна, и *e* – във всички останали позиции. Лабиална вокална хармония има и в унгарския, в нея участват същите три гласни: суфиксални форми с *ö* – добавя се след предна лабиална гласна, *e* – добавя се след предна нелабиална гласна и *o* – добавя се в останалите случаи, т.е. след задна гласна.

Освен че засяга вокалите, в мордвинския трансегментното съгласуване оказва влияние и върху консонантите: палатализирани съгласни се срещат в обкръжение на сегменти с признак [– задност], а непалатализирани – в обкръжение на сегменти с признак [+ задност]. Консонантните алтернации са „страничен ефект“ на вокалната хармония в нганасан (самоедски език), където хармониите по предност/задност и лабиалност/нелабиалност се комбинират, за да образуват четиричленни алтернации *i ~ ü ~ ĭ ~ u*. От друга страна,

много уралски езици са загубили вокалната хармония, напр. сами, естонски, пермийски, селкуп и повечето от обиугорските диалекти. Това се дължи на различни причини, някои от които биха могли да са: 1.) загуба (изпадане) на гласни от непърви срички, с което се губи възможната алтернация; 2.) неутрализация (чрез сливане) на признаците предност/задност при гласните; 3.) радикална ротация на вокализма в първата сричка.

Картината на „мигриране“ на фонологични дистинктивни признаци при несъседни вокални сегменти сред угрофинските езици днес, както видяхме, по-скоро говори за избледняване и изчезване на хармоничното явление сред немалка част. Това до голяма степен се дължи и на геополитически и културните фактори, които „насочват“ развитието основно на по-малобройните угрофински говори и тяхното асимилиране в рамките на по-големи и мощни езици (руски). Може само да се предполага каква роля са изиграли многобройните заемки, които, навлизайки в езиците масирано, „на-товарват“ фонологичните им системи.

3. Трансегментно съгласуване в корена

В настоящата работа се засяга именно това така дискутирано „мигриране“ на фонологични признаци при несъседни вокални сегменти в унгарския. Разглеждат се в дълбочина влиянието и силата на прилагане на фонологичния закон върху кореновия състав на фонологично адаптирани лексикални единици (които принадлежат на определен стратум, а именно – заемки отпреди ок. 1000 години¹⁰). Така, въз основа на конкретни езикови данни, може да се даде индикация за естеството и посоката на разпространение на съответните

¹⁰ По-подр. за самия езиков материал вж.: Вишоградска, И. Вокалната хармония в унгарския език (с оглед на адаптирането на славянски заемки). С., 2007; Същата, Редупликация на гласна като хармонизиращ механизъм при адаптирането на земки. – В: Нови направления в синхронната и диахронната фонетика и фонология. (Съст. Данова, М. Сн. Димитрова, М. Ковачева. С., 2017, с. 119–135.

признаци. Извлича се и съществена информация за дълбочинната зададеност на признака.

По отношение на фонотактичните закони адаптирането на заемки ясно разкрива активните фонологични характеристики за съответния език. За „миграцията“ на хармонизиращите признаци в рамките на вокалния състав на думите в унгарски език могат да се приведат като ясно доказателство проявите при адаптирането на славянски заемки в унгарския език. Поради ограничения в обема тук не се описват лексикални единици със съответните адаптационни параметри, а се представят обобщените резултати от наблюденията върху конкретните реализации.

3.1. В широката палитра от решения за вокално преконфигуриране в унгарския език основната посока е „подравняване“ по хармоничния признак. Фактори като ударение и силабичен/консонантен състав е възможно да оказват влияние при избора и разпространението на доминиращия хармоничен признак. Посоката на разпространение на признака варира: в част от примерите гласната в първата сричка е определяща, напр. унг. *gatya* < ср. *gace* ‘гащи’, при други хармоничният признак тръгва от последната, напр. унг. *csata* < сл. *чета* ‘битка’ или още – от гласна, намираща се вътре в думата, напр. унг. *nyavalya* < сл. *неволя* ‘беда’. Думите от езиците източници се отличават с разнообразна силабична конфигурация, което прави невъзможно да се предскаже коя точно сричка ще е източникът за доминиращия признак. Например данните сочат за думите с три срички, които имат следната конфигурация: първите две съдържат преден вокал, последната съдържа заден, а в унгарския те се усвояват като [+ задност] хармонизирани думи, т.е. разпространението е от последната сричка.

За ролята на ударението при хармоничните процеси в съществуващите изследвания¹¹ се разискват и развитието и проявите на

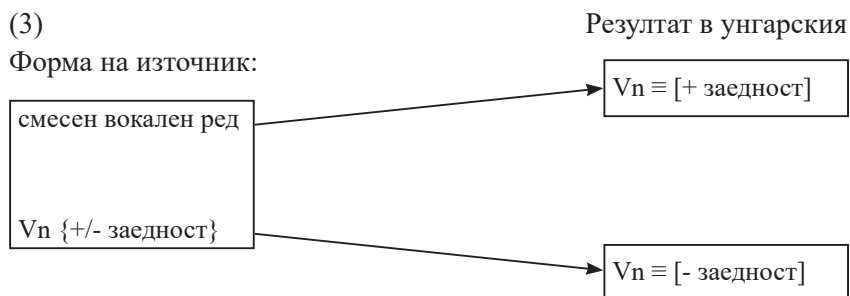
¹¹ За повече информация относно ролята на ударението при хармоничните процеси вж. Майорс, 2006.

т.нар. *хармония*, *зависима от упадението* (*stress-dependant harmony*), която се стреми да разкрие евентуална връзка между фонологичното явление вокална хармония и фонетичната коартикулация от гласна към гласна, като изследва ролята на ударението във всеки от процесите. Специализираната литература по въпроса отчита общото заключение, че неударените гласни са по-податливи към вокални влияния (от гласна към гласна) в сравнение с ударените гласни и следователно преминават през повече трансформации. Това е и мотивацията да се твърди, че при хармоничните процеси изглежда хармонията се задейства от ударените гласни и се разпространява върху неударените, като ги „подравнява“ към хармоничния признак на гласната под ударение. Една от основните прозодични характеристики за угрофинските езици, както е известно, е фиксираното ударение. В унгарския език то е фиксирано върху първата сричка, което означава, че се очаква именно гласната от първата сричка да е решаваща за разпространението на признака. Поради аглутинативната природа на езика това е ясно следвана тенденция – разпространението на хармоничния признак е от ляво надясно, що се отнася до хармоничното синхронизиране в рамките на корен + суфикс. По отношение на процесите в рамките на корена, дискутирани във връзка данните от изследвания материал, трудно може да се направи точна констатация. При адаптирането на заемки проследяването на ролята на ударението е допълнително усложнено от нестабилността на входните данни. Тя не следва да се пренебрегва, но практическата невъзможност да бъде установена пряка зависимост между посоката на разпространение в унгарския и ударената сричка в думата от езика източник не позволява еднозначно заключение.

3.2. Нека обърнем внимание и на друго твърдение на някои изследователи, според които фактът, че не се наблюдават *алтернации в корена*, нещо, което обаче е характерно при суфиксите в езици с вокална хармония, е сам по себе си достатъчен, за да се приеме, че

в корена този закон не действа активно¹². В името на дискусията, нека приемем, че детайлно представените процеси, които включват избор на епентетична и протетична гласна, не са достатъчно доказателство (което съвсем не е така) за наличието на хармонични влияния и действие в рамките на корена. Абстрахирайки се от данните за характеристиките на привнесените гласни, нека се концентрираме върху случаите, които не изискват такива корекции.¹³ Ето с какви резултати се сблъскваме в тези случаи:

а. Хармонизиране на вокалния състав според [– задност] или [+ задност] и подравняване на смесената структура източник

Схемата цели да покаже, че няма зависимост между конфигурацията на предни или задни гласни в изходната форма, която да предскаже резултата в унгарския, напр. сл. *чета* > унг. *csata* ‘чета’ или сл. *печат* > унг. *pecsét* ‘печат’, стб. **межда* > унг. *megye* ‘област’. Данните насочват към следните констатации:

– количествен превес на признака [+ задност] в хармонично поравнените унгарски думи;

¹² Вж. напр. Clements, G. N., E. Sezer. 1982. Vowel and Consonant Disharmony in Turkish. – In: Hulst, H. van der, N. Smith (Eds.). The Structure of Phonological Representations. Vol. II. Dordrecht, 1982, p. 226.

¹³ По-подр. за лексикалния материал и стратегиите за адаптиране с протеза/епентеза вж.: Вишоградска, И., цит. съч., 2017.

– ако се появи като резултат от адаптацията [+ лабиална] гласна, то тогава има максимално припокриване на този признак: гласните го споделят, напр. сл. *ведро* > *vödör* ‘ведро’.

б. Запазване на нехармоничния състав. Въз основа на примерите, където вокалната хармония „пропуска“ смесените вокални конструкции, може да се обобщи, че:

– Гласните, които се срещат наред с + задни, са от групата на определените като неутрални: *i*, *é* и предната гласна *e*;

– Основно се запазва вокалната конструкция (т.е. позициите на предните или задните членове на състава). Напр. от сл. *бивол* > унг. *bivaly* ‘бивол’ сл. *деска* > унг. *deszka* ‘дъска’, сл. *наприка* > унг. *raprika* ‘чушка’ и др. гласната, която демонстрира поява в адаптираната форма, без да е заложена в изходната, е предната (неутрална) *i*, за която многократно бе отбелязано, че има по-специален статут в процесите на адаптиране.

(4) Таблица 1. Възможни вокални комбинации, резултат след рецепция и нативизация

а. предните гласни са в първа сричка (V [– задни] #σ _)

	i	í	e	é
a	+	-	+	+
o	+	-	+	-
u	-	-	-	-
á	+	-	+	+
ó	+	-	-	-

б. предните гласни са в сричка, различна от първа

	i	í	e	é
a	+	-	-	-
o	+	-	-	-
u	-	-	-	-
á	+	-	-	-
ó	-	-	-	-

Ако се вгледаме по-внимателно, ще установим, че нито в а), нито в б) се регистрира комбиниране на предната висока дълга гласна *í*, която е типичен член на групата на неутралните гласни. Тя просто не участва с този тип смесени корени. Естествено, в други мономорфемни думи тя се среща, т.е. не може да се твърди, че е невъзможна нейната поява, напр. *papír* ‘хартия’. Въз основа на разпределението, онагледено от (4. а-б) може да се систематизира, че в смесени корени от славянски произход се среща комбинация от [+ задни] гласни с [– задни, – лабиални, – високи] гласни.

4. Заключение

Дотук се установи, че гласните в корените претърпяват промени, които изцяло променят техният облик и от предни те стават задни или обратното, от задни – предни, напр. *чета* > *csata* ‘битка’. Както показват данните от предходното изложение, изборът на доминиращ признак при хармонизирането до голяма степен е непрогнозируем. Това, което може да се отчете, е, че се спазва ограничението за унгарския език, което задава хомогенен, т.е. подравнен по хармоничен признак вокален състав, или ALIGN [+ хармоничност]¹⁴. Тези промени са в резултат от „мигрирането“ на релевантния хармоничен признак при адаптирането на думите в процеса на рецепция. Превесът на предност или задност в тези случаи е арбитражен.

¹⁴ Ограничението е в духа на оптималната теория. Следвайки този подход, може да се предположи, че изборът на суфиксалния аломорф най-вероятно се обуславя при вазимоддействие на набор от езикови ограничения.

“Migration” of Phonological Features in Hungarian: Trans-Segmental Characteristics

Ina Vishogradska

St. Kliment Ohridski Sofia University

Summary

The paper deals with transfer of phonological features between non-adjacent segments within the vocal string in a word. The work examines the direction and nature of the transferable features based on specific language material. Results revealed – as the adaptation strategies are traced – are presented and analysed. Evidence is brought that the direction of feature transfer is arbitrary in regard to the stress of the lexical item from the source-language.

Keywords: language contact phonology, trans-segment features, Slavic loanwords adaptation in Hungarian.

Some Methods to Quantify Migration in Hungary¹

Gábor Demeter

Institute of History – RCH, HAS

Róbert Bagdi

Neumann János University – Kecskemét

Migration is one of the significant processes that refer to the horizontal mobility of the society and it is also an accepted indicator of modernization. However, published official statistical sources for Hungary are relevant in this question only from the end of the 19th Century. If earlier periods are in concern indirect methods – which means either the usage of sources created not with the original purpose to quantify migration (therefore their application is methodologically limited), or the application of sources with local-regional relevance (using different methods or simply not available for the whole area of investigation, therefore having limited relevance) – must be involved into the investigation. Furthermore published official sources do not contain direct data on migration – one has to calculate it as a difference between population increase and net reproduction rate. This also means that the quantification of internal and external migration is also problematic, though not completely impossible. In the forthcoming paragraphs the different methods to derive migration data and the possibilities in different sources of Hungarian history will be evaluated.

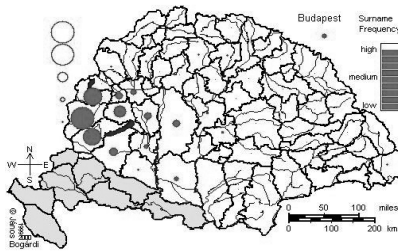
¹ This study was supported by the Hungarian Research Fund K 111 766.

Our first experiment is based on the Jekelfalussy inventory from 1892, which contains more than 800 000 persons dealing with industry.² Since data include their family names it is possible as well to trace how much a certain name is scattered in the country, either being occupation names or names referring to geographical origin. Though ranging to 5% of the population, the source is not considered representative as it targeted a certain population group. But it still gives a good insight in the scatteredness of some mobile layers of the society.

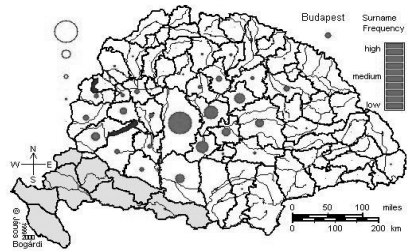
Family names Németh and Tóth referring to ethnic origin of the ancestors (German/Slavic) showed spatial patterns (Fig. 1): the first name occurs mainly in Transdanubia, while the second is frequent in the core area of ethnic Hungarians, referring to a local ethnonym. Family names Erdélyi (Transylvanian) and Horváth (as an ethnonym – Croatian) also had spatial patterns – the first occurred frequently in areas neighboring Transylvania (but not in Transylvania itself), the latter in Transdanubia neighboring historical Croatia). Family names Lipták and Szilágyi referring to the county as place of origin are abundant in Békés County (resettled by Slovakian highlanders in the 18th Century), and in areas neighboring Liptó County. The same – referring to migration of limited distance – is true for the name Szilágyi. Family name Székely (an ethnonym as well) was frequent in N-Transylvania, well beyond the boundaries of Szeklerland. Family name Grün (referring to Jewish artisans) were limited to Upper Hungary, where the proportion of Jews were higher than the country average, while family name Radics (referring to Croatian or Gypsy origin of the ancestors) was a well-scattered name, but still frequent in West-Transdanubia and Southern Hungary neighboring with areas inhabited by southern Slavs. Family names like Váradi, Debreceni, Szegedi, referring to urban localities also have their own pattern – in the case of Debrecen limited in geographic space, as

² Data are processed by HRF K 111 766, see website: <http://www.gistory.hu/g/en/gistory/otka>, for the small maps in figure 1 see: <https://www.radixindex.com/en/databases/1> (last access: 01.06.2018.)

this town was a *sink*, rather than a *source* during the Ottoman era (unlike in the case of Szeged or Várada, devastated by Ottoman troops). Urban communities suffering from (external) shocks often emitted population flux. Family names referring to occupations also give possibility to trace the different ethnic affinities and their different willingness to migrate (either comparing occupations or comparing ethnic groups). Family name Molnár (referring to 'miller') and its German synonym (Müller) showed different spatial patterns. The latter was limited to the surroundings of areas inhabited by ethnic Germans (West- and South-Hungary). The same is true for the Slovak word for wheelmaker (Kolesar, in Hungarian: Kerékgyártó), which was limited only to 1 county (Gömör), while the other Slavic form (Kollár) was more abundant, especially in the western and central parts of the country.

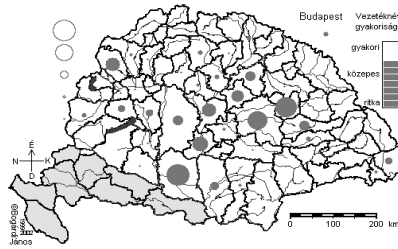

Total number of hits: 706

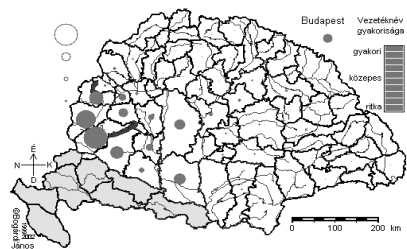

Total number of hits: 2327

The geographical distribution of family names Németh / Tóth (=German / Slavic) among artisans in 1891

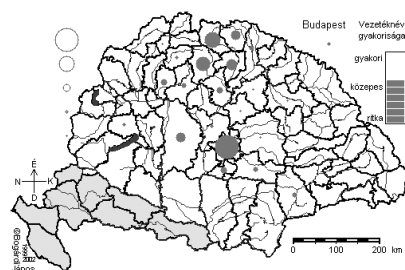
Találatok száma összesen: 145

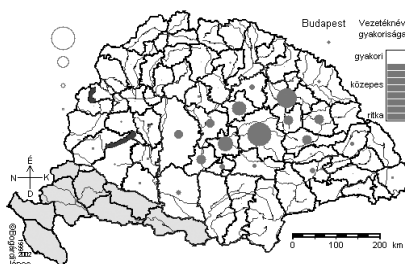
Találatok száma összesen: 2166

The geographical distribution of family names Erdélyi / Horvát (Transylvanian / Croatian) among artisans

Some Methods to Quantify Migration in Hungary

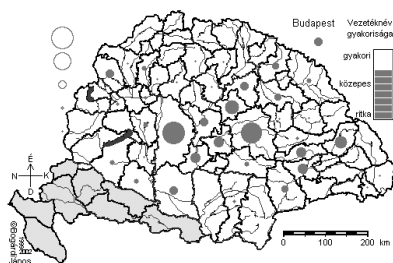

Találatok száma összesen: 92

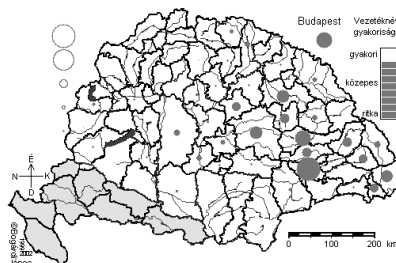

Találatok száma összesen: 446

The geographical distribution of family names Lipták / Szilágyi among artisans in 1891

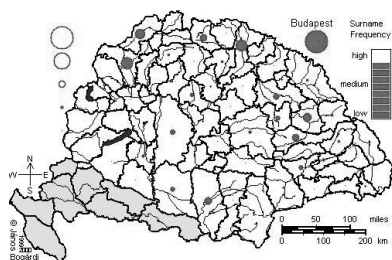

Találatok száma összesen: 143

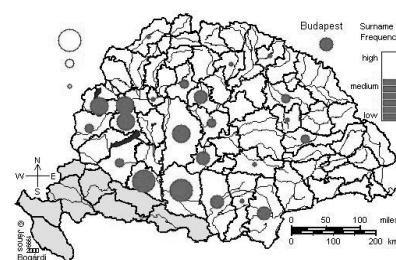

Találatok száma összesen: 278

The geographical distribution of family names Váradi / Székely among artisans in 1891

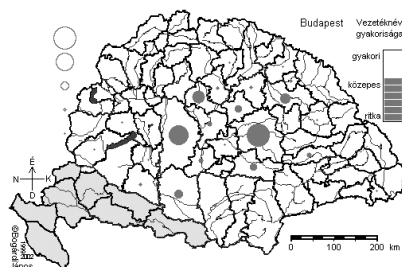
Total number of hits: 257

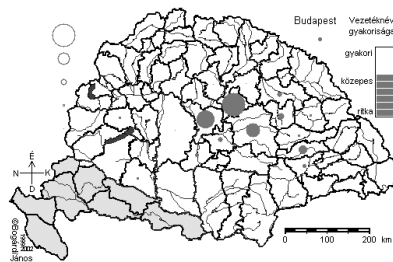
Total number of hits: 60

The geographical distribution of family names Grün / Radics (Jewish / S-Slavic of origin) among artisans in 1891

Some Methods to Quantify Migration in Hungary

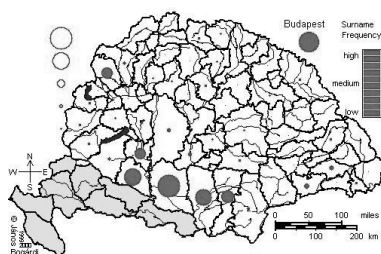

Találatok száma összesen: 81

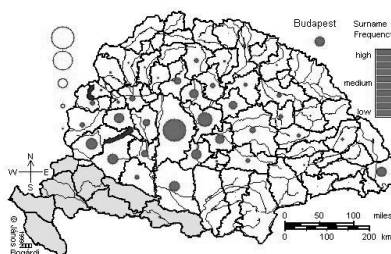

Találatok száma összesen: 86

The geographical distribution of family names Szegedi / Debreceni (=towns in Central-Hungary) in 1891

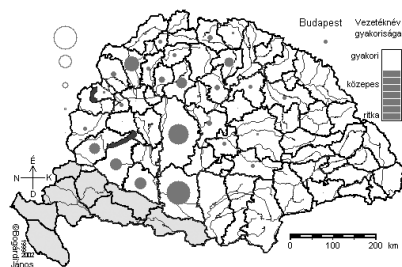

Total number of hits: 1161

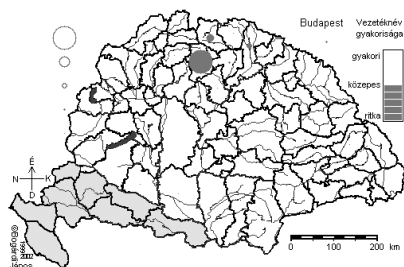

Total number of hits: 1389

The geographical distribution of family name Müller / Molnár (=German and Hungarian word for miller) among artisans in 1891

Találatok száma összesen: 158

Találatok száma összesen: 47

The geographical distribution of family name Kollár / Koleszár (=Slavic word for wheelmaker) among artisans

Fig. 1. Indirect data on migration from the Jekelfalussy inventory (1891).

In order to assess migration in the early 18th century (referring to the Ottoman era with limited sources) the same method – the distribution and spatial pattern of family names referring to geographical origin – can be used. The map of N. Fodor János, comprising to the whole country, using the names of the conscription from 1715 and 1720, right after the end of the Ottoman rule shows, that these names referring to geographic origin were the most frequent in Hungarian ethnic territories.³ As their is a general rule that the overrepresentation of occupation names within a community refers to settled, less mobile society, while the frequent abundance of geographical names refers to migration processes in the past, one may feel the old theory – that Central-Hungary was emptied during the Ottoman rule and functioned as a 'sink' in the 18th c. – confirmed (Fig. 2).

Anyway, this source from 1715 gives the number of 'extrenaeus' (not indigeneous) population for each settlement, thus the differences of accommodation in the counties can be illustrated (Fig. 3). Furthermore, by using family names referring to place of origin, migration routes can be identified at settlement level too (Fig. 4).⁴

These data should be handled with care, because many of the new settlers left their former location illegally (workforce subjected to noble landlords was not always allowed to migrate that time), therefore they refrained from telling their real place of origin in order to avoid repatriation and harassment.

³ For his mapping project see: <http://www.csaladnevatasz.hu/nevkereso>. For publications see: N. Fodor János, *Névföldrajz és etimológia: Mutatvány a Történeti magyar családnévatasz lexikális térképlapjaiból*. Magyar Nyelvőr 138:(4) pp. 451-460. (2014) http://epa.oszk.hu/00100/00188/00077/pdf/EPA00188_magyar_nyelvor_2014_04_451-460.pdf and N. Fodor János, *Névföldrajz és etimológia: Mutatvány a Történeti magyar családnévatasz lexikális térképlapjaiból*. Magyar Nyelvőr 138:(4) pp. 451-460. (2014) http://epa.oszk.hu/00100/00188/00077/pdf/EPA00188_magyar_nyelvor_2014_04_451-460.pdf

⁴ http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras (last access: 26.03.2018) and http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715_-evi-orszagosszeiras (last access: 26.03.2018).

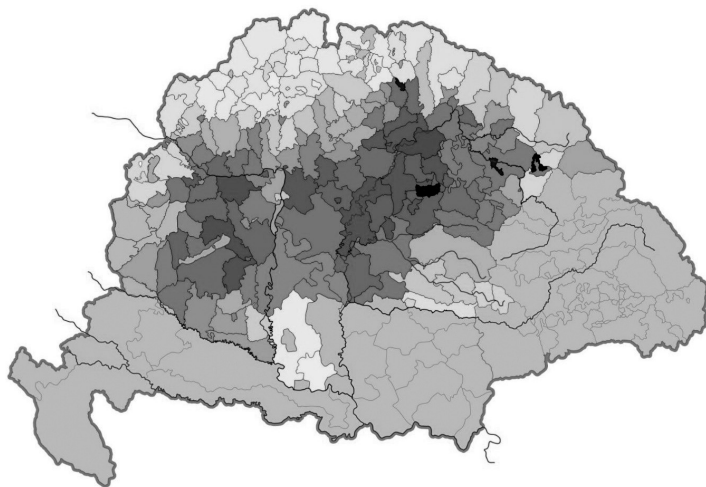

Fig. 2. The frequency (%) of family names referring to geographical origin in 1715 (district level): migration in Ottoman era by János N. Fodor.

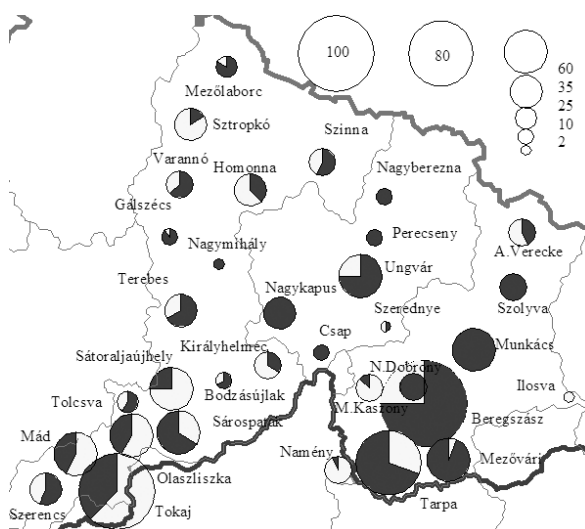

Fig. 3. The share of not indigenous population (light grey) from total taxable population in 1715 in NE-Hungary (based on the Conscriptio Regnicolaris).

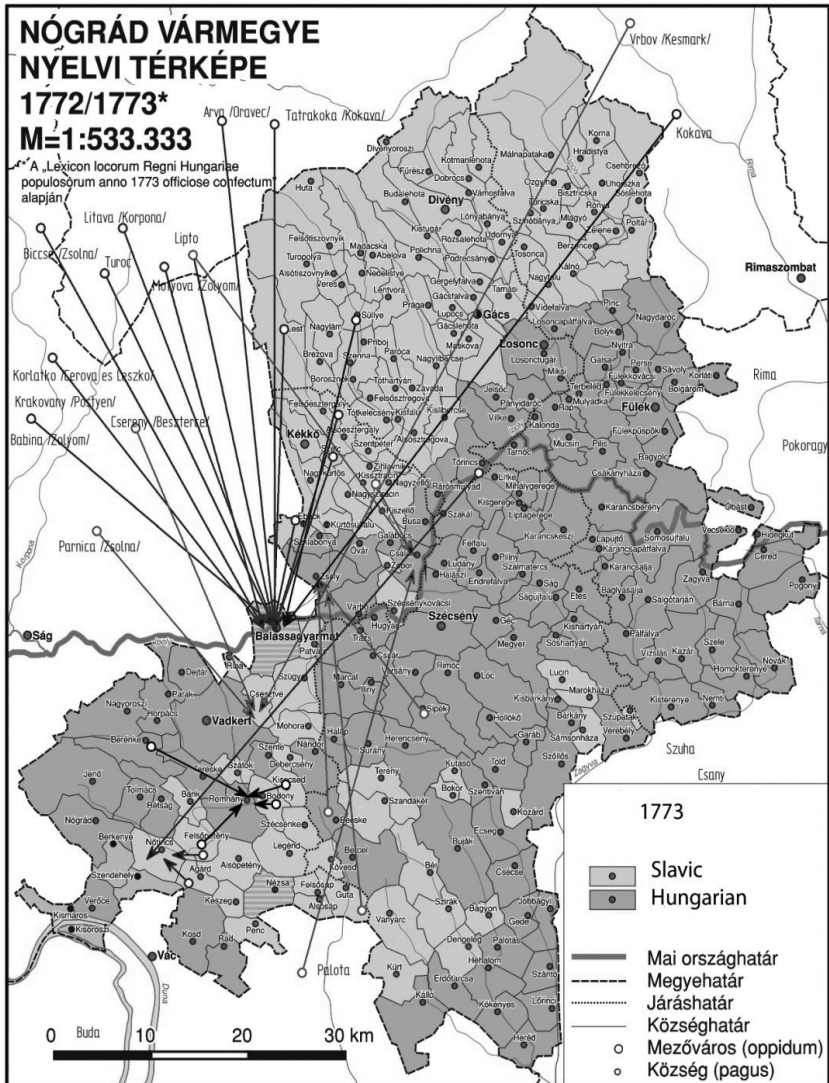

Fig. 4. Some 'source' and 'sink' settlements of population movements after the Ottoman rule until 1720 in Nógrád County. (Base map: ethnic map from 1773 created by Béla Nagy).

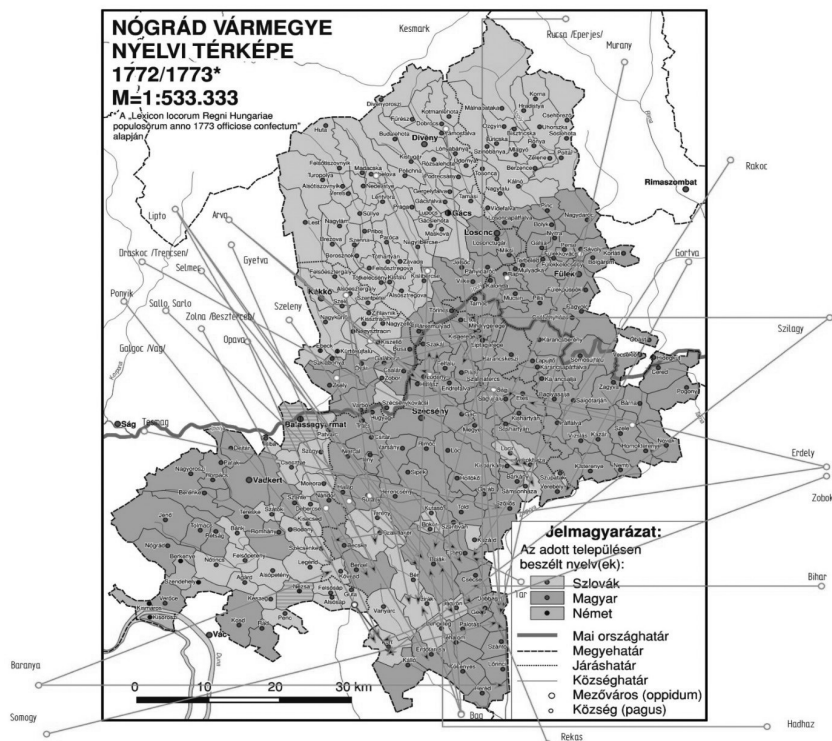

Fig. 5. Some source and sink settlements of population movements till 1720 in Nógrád County. (Base map: ethnic map from 1773 created by Béla Nagy).

The reconstruction of *patterns of migration* based on the official national census is also possible. Volume 42. and 46. of MSK⁵ contains – for each county and for major towns – the number and place of origin of people, who were born in another administrative unit. Here we omit emigration, which is difficult to assess, and focus on internal migration. Concerning i.e. the origin of the population in *Szilágy County*, 32% of the *immigrants* arrived from Szatmár County, 16% from Bihar, while

⁵ A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, 1912–1913. MStK, Vol., 42, 46. Bp., 1913.

the neighboring greatest towns reached only 1–1%. From among the main destinations of the *emigrants* from Szilágy County, Bihar (16%), Szatmár (20%), Oradea (4%), Debrecen (3%) and Cluj-Napoca and Budapest (7% and 9% respectively) proved to be significant (Fig. 6).

Based on the collected migration data of 5 counties (Bihar, Szilágy, Szatmár, Kolozs, Hajdú) located between the border of Hungary (Partium) and Transylvania, one may analyze the role of internal physical geographical barriers or the persistence of traditional patterns (Transylvania was a separate administrative unit of the Habsburg Empire before being attached to Hungary in 1867). Our first chart (Fig. 7) symbolises the attractiveness of the 5 major county seats in 1910. Among the regional centers Oradea/Nagyvárad proved to be the most attractive one for the urban population. The connections were the closest between Debrecen and Oradea (reflected in high population inflow values). The migration was balanced between Debrecen and Satu Mare (Szatmárnémeti) town. The main route of urban migration was the E–W line.

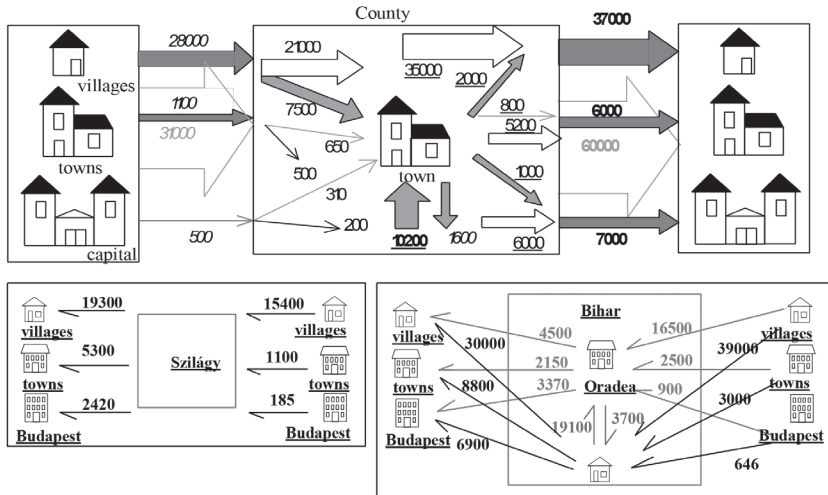

Fig. 6. Migration balance of Satu Mare (Szatmár) County and Satu Mare (Szatmárnémeti) town, Szilágy County and Bihar County showing the situation in 1910 (based on MStK, Vol. 42. and 46.).

The next chart (Fig. 8) shows the attractiveness of these regional centers exerted on Szilágy County, which lacked a real county center. In this case Kolozsvár/Cluj-Napoca was the most attractive, then came Oradea/Nagyvárad. (The data represent all migrants born in a different site cumulated to 1910). The main urban migrational route from Szilágy County led to the East, while for the other urban centers the main destination was Budapest lying in the opposite direction.

Szilágy and Szatmár were both population-releasing counties (source-counties), while Bihar County was in fact a 'sink' county. Measured to the population of the county centers the population inflow (%) from the rural regions was almost the same into Oradea and into Satu Mare town, but being twice more populated, Oradea had more newcomers, than Satu Mare had from its own 'hinterland'. From external rural areas almost every 2nd migrants (16 500 out of 39 000 and 19 100 out of 30 000) in Bihar County arrived to the county seats themselves and only the remainder settled in the countryside.

The greatest differences between the numbers concerning *interregional* migration (*migration from rural region to their own town centers and migration from external rural regions to urban centers*, Fig. 9) were observed in Bihar County – Debrecen and in the Hajdú County – Oradea/Nagyvárad relations, meaning that the net gain of Oradea/Nagyvárad did not originate from the neighboring Hajdú County but from other counties, while the population emitted by the rural Bihar played important role in urbanising Debrecen. The same movement is true in Szatmár County-Debrecen vs. Hajdú County – Satu Mare/Szatmárnémeti relations, and in Szilágy County – Cluj – Napoca/Kolozsvár relation. So, Debrecen as a regional centre had greater influence on the rural Bihar and on Szatmár, than conversely. Thus the links along the present-day border area (the so-called Partium) were stronger, than between Partium and Transylvania (concerning urban-rural relations). The main routes of rural-urban migration led to Debrecen, or to the west (to Budapest) in the case of Bihar and Szatmár Counties, while in the case of Szilágy County it meant an eastern direction towards Transylvania.

The strongest *interrural* movements were observed between Szatmár and Szilágy Counties, and between Szilágy and Bihar Counties (Fig. 10). This N–S route was more important, than the Szilágy-Kolozs connection, meaning that Transylvania was isolated! Bihar was a net sink.

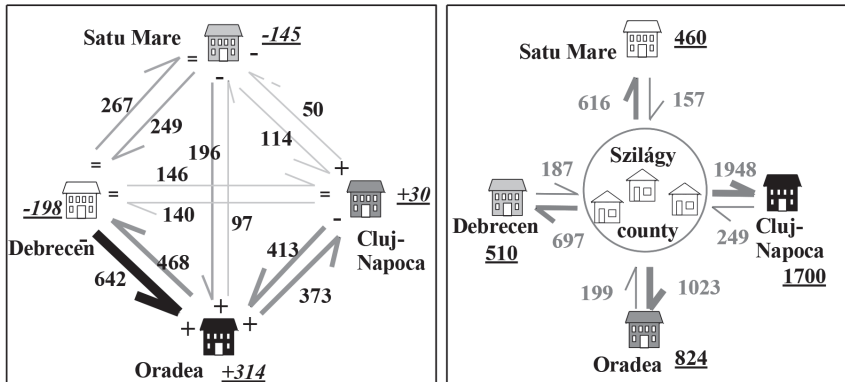

Fig. 7–8. Migration balance between county seats (left). The balance of Szilágy County with other county seats (right) (occurrence till 1910).

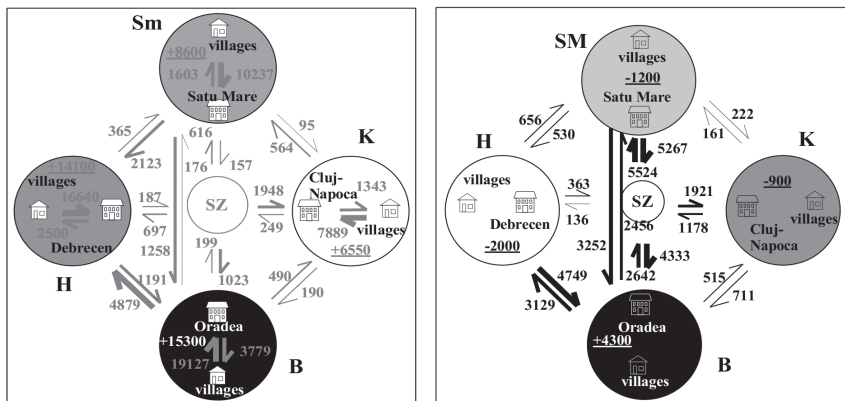

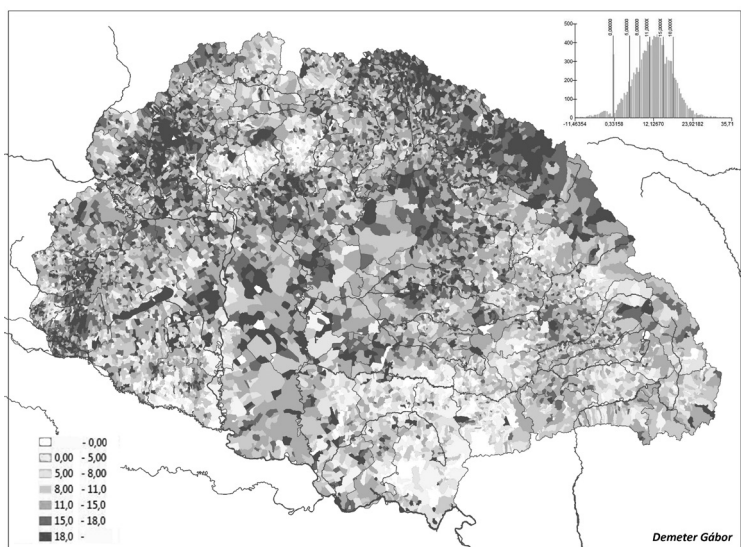
Fig. 9–10. Connection between rural regions with their own county seat and external rural – urban relations (left). The migration between the rural regions of the counties (1910) (right).

Table 1. The migration balance between the regional centers and Budapest, 1910.

1910	population	emigrants	%	immigrants	%	To Bp.	%	From Bp.	%
Oradea	64,000	13,500	21	39,000	61	3400	25	900	2.3
Debrecen	93,000	13,900	15	44,000	47	2800	20	1100	2.5
Cluj-Napoca	60,000	10,800	18	34,000	57	2000	19	850	2.5
Satu Mare	35,000	5600	16	18,500	53	1000	18	300	1.6
Budapest	880,000	121,000	14	519,000	59	Data show the situation in 1910			

Finally we examined the role of the capital, Budapest as a migration center in controlling the destinations and the role of the towns functioning as transmitting corridors (see: Table 1).

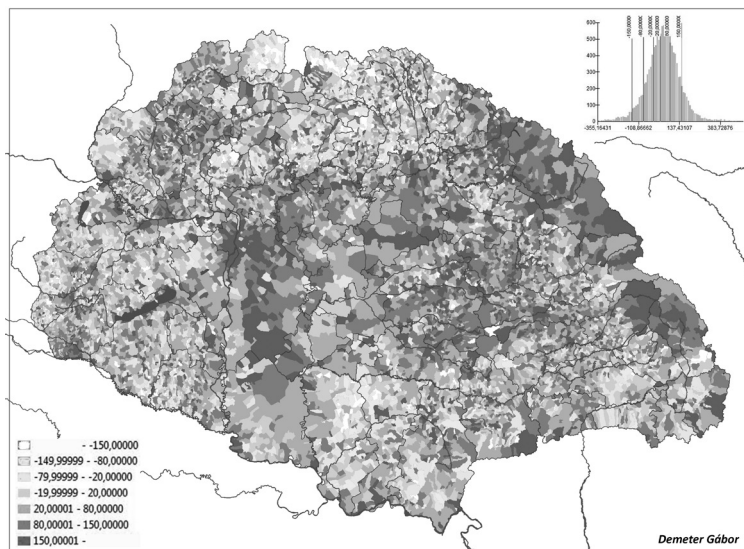
Fig. 11–12–13. Natural reproduction rate, total population growth and average yearly migration rate between 1901–1908 (yearly average) at settlement level.⁶

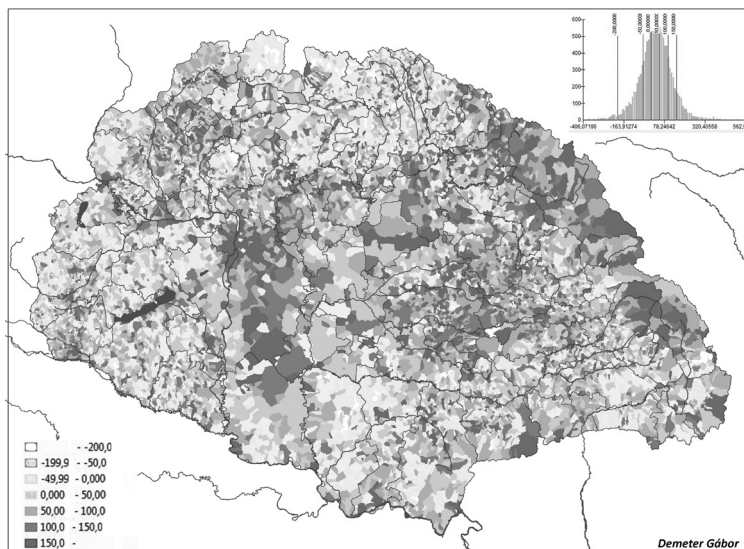
Average yearly net reproduction rate between 1901-1910 for 1000 prs

⁶ Data: A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. MStK. Új sorozat, Vol. 46. Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913. Maps were produced under HRF 111 766. project.

Some Methods to Quantify Migration in Hungary

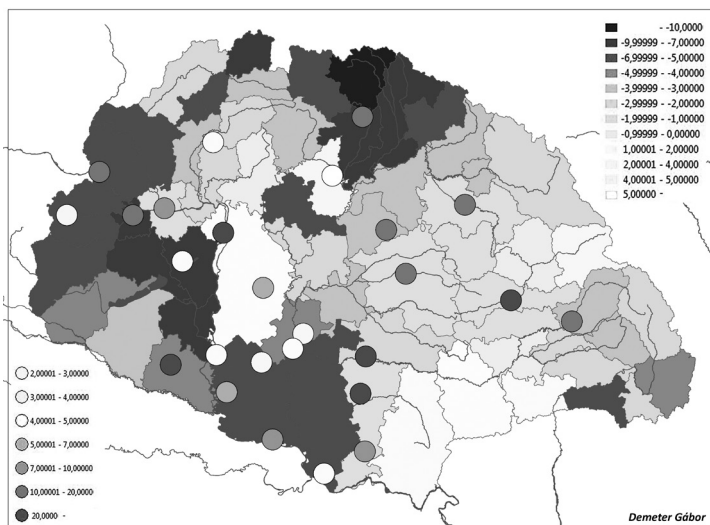
Average yearly population growth rate in 1901–1910 measured to 1000 prs

Average yearly migration rate between 1901–1910 measured to 1000

We have analyzed how raw data can be used for the reconstruction of internal migration processes (including the relevance of different directions), but project GISTa Hungarorum (2015–2017) offered another opportunity to illustrate the extent of migration itself (without directions) for the whole country at settlement level. Containing data on net reproduction rate and total population increase for each of the 12548 settlements, the difference between these two values gives the net migration rate between 1901–1908 (yearly average) for each settlement, thus describing regions being net 'sinks' and net 'sources' (Fig. 11–12–13.). As for net reproduction rate high values characterized NW and NE-Upper Hungary, Western Transdanubia, the Nyírség and Szatmár and some settlements in Central Hungary. Extremely low values characterised Central-Upper Hungary, southern Transdanubia and southern Transylvania. The real population growth was high in Central-Hungary, NE-Transylvania and western Transylvania with the Tiszántúl, and Central Hungary also showed outstanding values. Population decrease characterized NW-Transdanubia, Central-Upper Hungary and NE-Upper-Hungary with the exception of Maramures.

Summarizing the results of the two maps, average yearly migration rate was high (and positive) in Maramures, Central-Hungary, Bihar, in NW-Upper Hungary and in the surroundings of Debrecen, while the following areas functioned as net 'sources': Central Upper Hungary, Banat, southern and northwestern Transdanubia and the southeastern corner of Transylvania. We may inquire indirectly about the role of external migration: in Maramures both the number of migrants and the number of German-speaking were extremely high. As we know that ethnic Germans were quite rare there, and that Jewish population was frequent, knowing that first generation Jewish immigrants used German as their mother tongue, the coincidence of these features allows us to conclude, that migrants in Maramures came from external source and were mainly of Jewish origin.

*Fig. 14. Difference between net reproduction rate and real population increase, in %, in 1890–1900.
(Negative numbers represent higher net reproduction rate).*

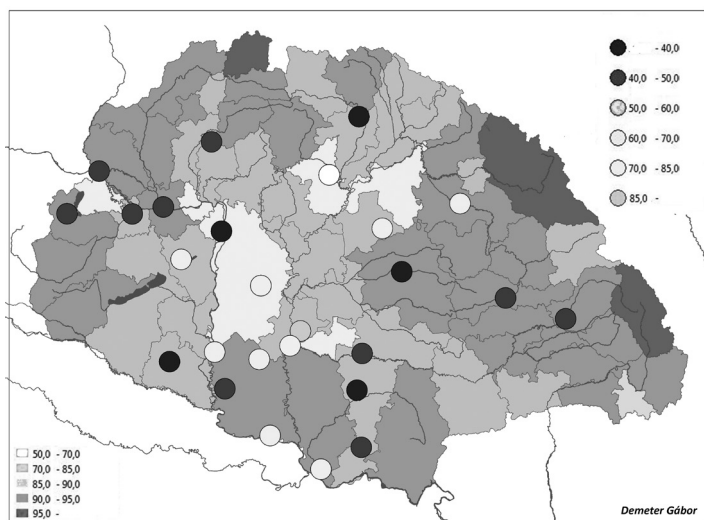

Fig. 15. The share of people conscripted at their birth place, in %, 1891–1900.

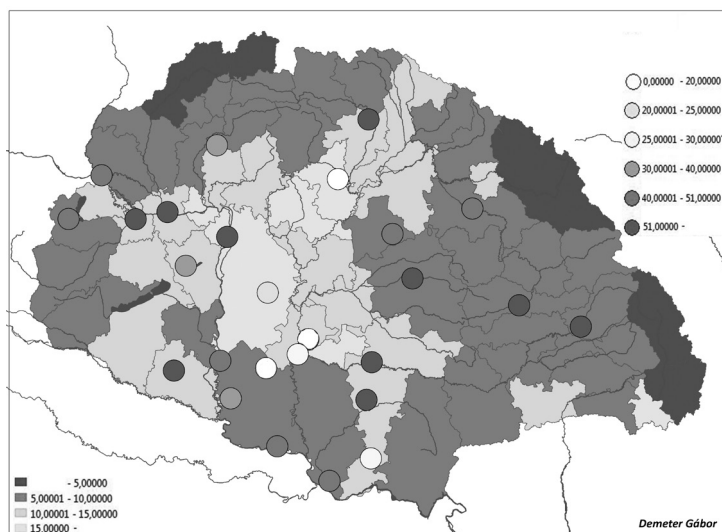

Fig. 16. The share of conscripted not living in their birthplace (internal immigration), in %, 1891–1900.

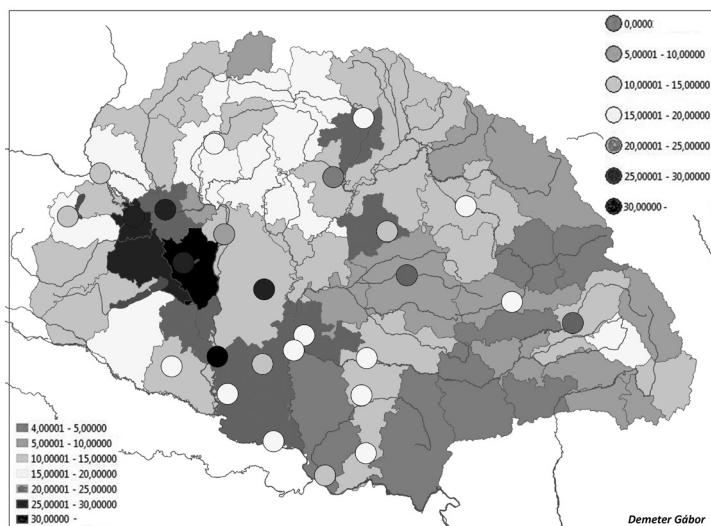
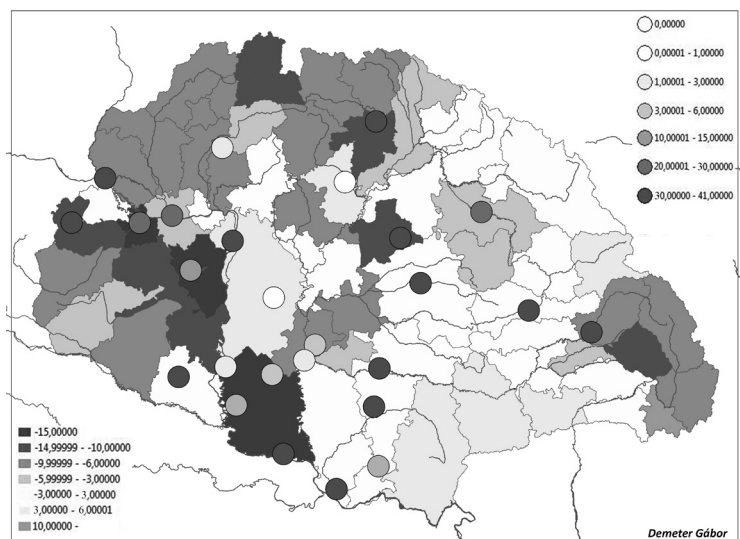

Fig. 17. The share of people moved from their birthplace (internal emigration), in %, 1891–1900.

*Fig. 18. Internal population exchange between counties and towns, in %, 1890–1900.
(Negative numbers indicate passive balance).*

We may also analyze the distribution between immigrating and emigrating population at county level (both terms refer to migration within country here) refining the picture above. Árva, Maramures and Csik was characterized by the least mobile society, while Moson, Pest, Szabolcs and Borsod were characterized by low proportion of people living in their place of birth (Fig. 15). From among the major towns Hódmezővásárhely was the most introverted. The detailed analysis shows that immigrants were characteristic in the central parts of the country, while the fringes were dominated by low % of people not living in their birth place. In the case of urban centers the share of conscripted not living in their birthplace (internal immigration, %), in 1891–1900 was low in Hódmezővásárhely, Kecskemét and Szeged (Fig. 16). Emigration from the countryside (Fig. 17.) was extreme in Fejér, Győr, Veszprém and in Komárom Counties together with their

county seats, and Kecskemét and Baja were also among the significant sources of population. Summarizing the balance of internal population exchange between counties (and towns) (Fig. 18), the right bank of the Danube, Bács-Bodrog County and Székelyföld and the western Highlands showed the most unfavourable characteristics: population loss exceeded 10% here against other counties and their own urban centers. Counties like Pest, Borsod and Hunyad (counties with significant industrial towns) attracted many people even into the countryside (beside the urban centres). The towns of southern Hungary (with the exception of Novi Sad-Újvidék) were not too attractive, their balance was slightly positive (the same is true for the Slovakian Selmecebánya), while Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Arad, Temesvár, Marosvásárhely, Pozsony, Sopron, Pécs and Budapest were the most popular target destinations measured to their own population (%).

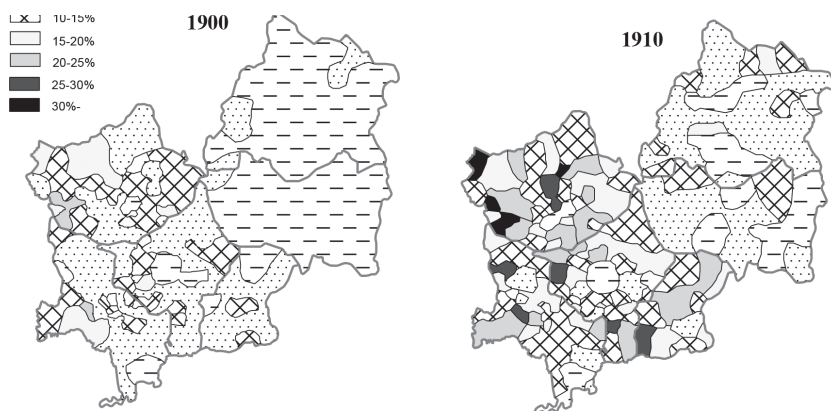

Fig. 19. The proportion of inhabitants staying outside the county in 1900 and 1910.

Based on: MStK, Vol. 1. and 42.

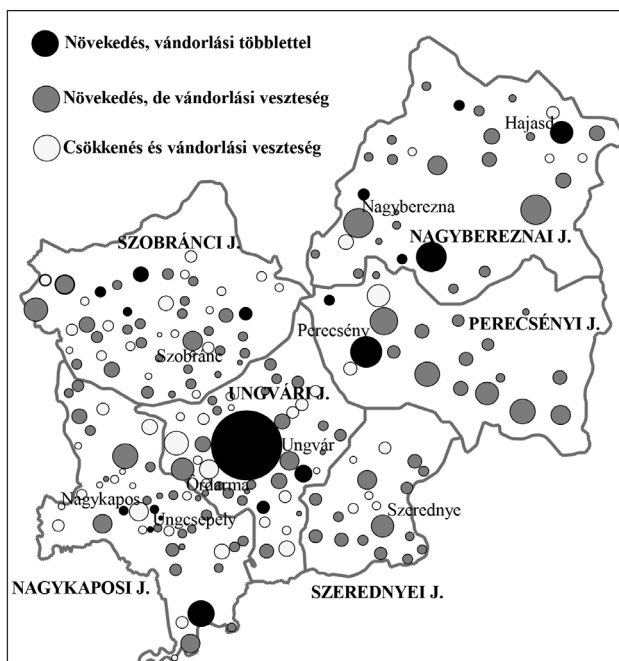

Fig 20. The classification of settlements in Ung County based on population number and migration processes in 1900–1910 (black: increase and positive migration balance, dark grey: population increase, but negative balance of migration, light grey: population decrease. Based on: MStK, Vol. 46.

The assessment of foreign external migration from Hungary is very complicated. Sometimes the volumes contain some data, but these are not systematically collected. For example, to classify migration processes in Ung County at settlement level (to identify types, sinks and sources) Róbert Bagdi had to use numerous volumes of Magyar Statisztikai Közlemények.⁷ The total number of emigrants here was 34,521 within 15

⁷ MStK 7, p. 4, 76, 78; MStK 22, p. 54, 56, 58; MStK 32, p. 70, 72, 74; MStK 50, p. 168, 170. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 6. Végeredmények összefoglalása. (MStK, Vol. 64) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1920.

year, the number of absents was 19,500 (so, almost 50% of all emigrants returned), but this was still higher than internal emigration ranging to 18,052. In the case of Bereg County Bagdi puts these to 18 774, 9311 and 24 000 respectively (meaning that in this case the country remained the main destination).⁸

It is also possible to assess the ethnic composition of migrants, but only indirectly and it requires many recalculations. In the mentioned two counties the number of ethnic Germans increased by 6500 between 1900–1910 due natural reproduction (the total increase was 4500, from 25 500 to 29 000, the number of Hungarians grew by 21 thousand (the total increase ranged to 27 000, from 140 to 167 thousand). The number of Slovaks grew by 6000 due to natural reproduction, while their total number fell from 44 to 37 thousand, while the number of Ruthenians grew by 26 thousand due to natural reproduction, but in fact increased from 150 only to 160 thousand). This means that there was evident difference between the total growth and the expected growth. The difference between the two figures is due to internal migration and assimilation (further distinctions cannot be made), which was +6000 in the case of ethnic Hungarians, – 2000 in the case of Germans (Jews), – 13 000 in the case of Slovaks and Ruthenians.

From among those who left Bereg county the share of ethnic Hungarians remained between 27–44% in 1901–1910, while the proportion of Rusins reached 50–59%, though their share from the total population was under 50%. In Ung County, the Slovak emigrants were overrepresented, giving averagely 41% of emigrants between 1900 and 1910, while their share from the population reached only 28% in 1900. This resulted a decrease of 7000 in their total number (despite the natural reproduction) within 10 years and their share fell below 22%.

⁸ Bagdi R. Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között. – In: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban. Debrecen, 2009, p. 61–83.

Table 2. The distribution of emigrants according to their mother tongue in Bereg, 1900–1910.

Year	Hungarian	German	Slovakian	Ruthenian	Altogether	H%	G%	S%	R%
1901–10	6837	1532	174	8732	17275	39.5	8.8	1.0	50.5

Based on MStK, Vol. 67.9

The *settling policy* of the Hungarian Kingdom (considered as 'directed' migration) is also worth mentioning since the Romanians often claimed that Hungarians intended to change the ethnic structure at the expense of Romanians, while Hungarian authors, like Oszkár Jászi, usually emphasize the blaming role of the servant-settling policy of the Hungarian aristocracy, which regardless of the ethnic conditions, brought Romanians into Hungarian villages. Whenever the Hungarian state decided to initiate developments in the rural peripheries creating new settlements and industries, it was immediately accused of 'Magyarization', and whenever the state decided not to interfere, it was always accused of encouraging and promoting the emigration of non-Magyars.

We summarized our experience on the example of Satu Mare (Szatmár) County.¹⁰ Table 3 below shows the purposes of settling and the change in numbers and ethnicity of the population. Dark gray rows represent settlements populated by Hungarians, light grey rows indicate villages inhabited by Romanians. Underlined villages suffered from population decrease, while in the case of rows with *italic letters* a permanent change in ethnic structure can be observed.

⁹ MStK 67, p. 26, 28, 29, 31.

¹⁰ Data from: A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Bp., 1912; MStK, Vol. 42, 46. Bp. 1913.; Nyáradi R. K., Varga E. Á. Erdély etnikai arculatának változása. Bp., 1996; Nyáradi R. K., Varga E. Á. elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról. Kisebbségi Adattár V. Teleki László Alapítvány. Közép-Európa Intézet. Bp., p. 107; Varga E. Á. Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Regio könyvek. Bp., 1992. p. 208; Varga E. Á. (Ed.): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. Csíkszereda, 1998, p. 869.

The characteristics of settling policy (1880–1910) can be summed up in the following way in *Szatmár County*: there were 35 cases and half of them (50%) was supported by the state (**bold**). In numbers it is less that we measured in Bihar/Bihor County, in proportion it is almost the same. The remainder settling events are results of a spontaneous or private settling or of an increase in central functions and pull factors of towns among the nearby villages,

- in 8 cases the servant-policy of landowners and noblemen caused an increase in numbers with no regard on the ethnic identity. No permanent change occurred due to this settling policy – it had only temporary effect, dominantly resulting in a yearly fluctuation,
- as a result of official settling governed by the state, the preponderance of Magyar settlers over native inhabitants was observable only in 1 case,
- as a result of immigration 1 settlement lost its original ethnic structure (losing Romanians: Domahida), some modifications in their characteristics were observed in further 2. Immigration affected more villages, inhabited by Magyars.
- Forestry and tourism (spa) caused a change in ethnical proportions in 1–1 case

Settling policy was of a greater volume in *Bihor* (over 80 cases) with different solutions:

- it was observable in a wider range along in the contact zones of the 2 dominating nations (Margitta-Bályok line: mixed ethnic contact zone with numerous smaller Romanian and less, but greater Hungarian villages),
- Settling Hungarians into Hungarian-speaking villages: 8 cases, 5 villages were mixed settlements (Erdőgyarak, Fugyivásárhely, Fugyi, Mezőtelegd, Biharsályi).
- Settling Romanians into Romanian villages: 14 cases.

- Settling Hungarians into villages with Slovakian or Romanian majority: 17 cases.
- Settling Romanians into villages with Hungarian majority: 4 cases (Örvénd, Érkisszőlős, Poklostelek, Siter – 3 in the contact zone).

Some modification of ethnic proportions occurred in 11 cases, but only 1 resulted a long-lasting change in ethnic composition! In 20 cases the number of settled Hungarians exceeded that of the settled Romanians (distinction cannot be made between natural reproduction and immigration).

Summary

Settling and the ethnic composition of settlers was dominated by economic needs, not by intentional plans for assimilation, or by the intervention of the authorities of the state. So the intentional Magyarization cannot be proved here: if it was proposed, it was carried out with no observable result. Contrary to the settling policy of the Hungarian state, the Romanian settling policy was more likely dominated by political goals (security questions), thus settling of Romanians into ethnic Hungarian areas after 1920, along the new border, was significant. 12 new settler villages were created between 1920–1956 along the border in Szatmár County (Baba Novac, Lucaceni, Horea, Ratiu, Decebal, Scărisoara Noua, Dacia, Traian, each with 400–1000 settlers).

Table 3. The settling policy of the Hungarian Kingdom 1880–1910 in Satu Mare County.

Settlement name (1910)	Period	Growth (prs)	in %	Ethnic majority before	Ethnic majority after	Causes and purposes	Growth in detail
Szatmárzsadány	1880–1890	300	40	r	r	servants + nearby city attraction	300r
Csög	1890–1900	170	35	r	r	servants	170r
Ákos	1880–1900	300	25	m-r	m-r	from Bihar/Bihor	120r, 150m
Újnemet	1880–1890	300	30	r	r	from Bihar and from the Plains	150r, 50n
Börvély	1900–1910	500	30	m-r	m	the drainage of the Ecsedi-moor, hemp factory	500m
Terep	1890–1910	180	26	r	r-m	bath	100r, 130m
Egri	1900–1910	-100	-10	m	mr	emigration to USA	-100m
Kálmánd	1900–1910	180	23	m	m	the drainage of the Ecsedi-moor	+180m
Érkavas	1900–1910	-100	-10	r-m	r-m	emigration to USA	-100r, -70m
Oláhcsaholy	1900–1910	300	27	r	r	settlers from the Plains	300r
T.Orbó	1900–1910	100	33	r	r	settlers from the Plains	70r, 30sz
Szamosdob	1890–1900	240	20	r-m	r-m	servants	240r
Csengerbagos	1880–1890	400	40	m-r	m-r	servants	150r, 240m
Halmi	1900–1910	800	30	m	m	rural center	800m
Hadadnásd	1900–1910	150	23	m	m	servants	120m
Ivackó	1880–1900	80	22	r	r	spontaneous immigration	100r,
Lázári	1880–1890	120	15	m	m	attraction of nearby town	120m
N.Peleske	1900–1910	-100	-9	m	m	emigration to USA	-100m
K.Peleske	1900–1910	-50	-10	m	m	emigration to USA	-50m
Aranyosmeggyes	1890–1900	600	25	r-m	r-m	new parcels	550r, 110m

Kismajtény	1890–1900	300	23	r-m	r-m	the drainage of the Ecsedi-moor	90r, 125m
Domahida	1890–1900	500	66	r-m	m	the drainage of the Ecsedi-moor	400m
Gilvács	1890–1900	350	85	m	m	sawing industry	250m
Nagymajtény	1900–1910	-100	-5	m	m	<u>the Gilvács factory closed</u>	-100m
Hirip	1880–1890	200	25	m-r	m	servants	400m -160r
Hirip	1890–1900	200	20	m	m-r	servants	350r -100m
Peleszarvad	1890–1900	150	20	r	r	tobacco-gardeners	120r 40m
Reszege	1880–1900	300	75	r-m	r-m	tobacco-gardeners	150r, 120m
Pele	1890–1900	230	50	m	m	tobacco-gardeners	150m 90r
Tasnádszilvás	1900–1910	40	15	r	r	servants, settlers from the Plains	40r
Nagyarna	1880–1890	450	45	r-m	m-r	forestry	120r, 450m
Nagyarna	1890–1900	400	30	m-r	m-r-u	forestry	400 u
Krasznaterebes	1900–1910	-200	-13	r-n-m	m-r-n	emigration to USA	-200r, -500n/+500m
Csanáros	1900–1910	300	22	m-n	m	the drainage of the Ecsedi-moor	500m
Szinfalu	1880–1890	250	33	n	n	spontaneous immigration	100n

m – Hungarian, r – Romanian, n – German, u – Ukrainian

Migration and Occupation in Two Local Centers – Szerencs and Varannó (Zemplén County) in 1869

Róbert Bagdi

Neumann János University – Kecskemét

Introduction

In this study our goal was to investigate the distribution of the inhabitants of two local centres, Szerencs and Varannó as market towns in Zemplén County, based on their occupation and birth places using the original census sheets from 1869. This was the first census ordered by the Hungarian government, however it was organised and carried out by the local authorities. This census is different from the other censuses of the Dualistic era, because the question about the mother tongue was deleted from the questionnaire sheets. The final results were not published as so detailed form as in the case of the following censuses¹, furthermore the original census sheets were not carried to the headquarters of the Central Statistical Office as happened in many case of the forthcoming censuses: local authorities decided independently about the fate of these. During the last one and half centuries most of these documents disappeared, while some counties from the northern part of the then Hungarian Kingdom, such as Sáros, Szepes, Nyitra or Zemplén Counties decided to preserve the original documents.

¹ A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871, 595.

Geographical features

Zemplén County was a unique one in the 19th Century in Hungary with its elongated shape, where lowlands, hills, and mountains met. The county expanded from the northern border of the Hungarian Kingdom to the South as far as the river Tisza. The county was bordered by the Eperjes–Tokaj Mountains (600–1100 m) from the west and had connections to Sáros County via Tapoly (from Varannó² town to Tapolyhanusfalva³) and Ondava (from Sztropkó⁴ town to Felsővízköz⁵ village) rivers, and towards the county seat of Abaúj County, Kassa⁶, through the mountain passes. The watershed of Beskid Mountains separated the county from Poland (600–1200 m) in the North. The northeastern boundary was dominated by the Vihorlát Mountains (1074 m), the only mountain chain that hindered North-South connections, turning them into east-west direction between the watershed of Ciroka stream and Ulics and Ublya streams. The eastern parts of Middle-Zemplén were bordered by the river Laborc. The southern part stretching from the east to the west was dominated by the Tisza and the Bodrog rivers collecting all the tributaries from the north. The fluvial system was centripetal, rivers from northwest and northeast flow towards the river Tisza to the South with the exception of Ulics and Ublya streams flowing towards Ung County to the east.

The direction of the main roads mainly followed the direction of water flows. The commercial routes led from the north to the south via Tapolyhanusfalva–Varannó–Gálszécs⁷–Tőketerebes⁸–Sátoraljaújhely

² Nowadays: Vranov and Topľou, Slovakia.

³ Hanusovce nad Topľou, Slovakia.

⁴ Stropkov, Slovakia.

⁵ Svidník, Slovakia.

⁶ Kosice, Slovakia.

⁷ Sečovce, Slovakia.

⁸ Trebisov, Slovakia.

(county seat) towns, and from Poland to Homonna⁹–Nagymihály¹⁰–Sátoraljaújhely. Varannó and Homonna were linked with each other and had connection towards Ung and Sáros Counties.

Owing to its shape, Zemplén County lacked real regional centres, instead of this a relatively small county seat and several local district centres dominated the territory of the county. Zemplén was the meeting point of different nations; e.g. Hungarians (Southern parts), Slovaks (mainly in Middle Zemplén), Rusyns (Northern parts), Jews and Germans (scattered in settlements) lived together. Although Sátoraljaújhely was the county-seat, its population was only twice higher than the small local centres' at the end of the 18th century (Table 1).

Table 1. The population of three market towns in Zemplén County, based on the Census of Joseph II, the data of Elek Fényes and the 1869 Census.

	1784-87	Elek Fényes	1869	Ratio of increase		
Serial number	1.	2.	3.	1. – 2.	2. – 3.	1. – 3.
Sátoraljaújhely	4023	6310	9946	1.57	1.58	2.47
Szerencs	1571	2129	1819	1.36	0.85	1.15
Varannó	1033	1405	2001	1.36	1.42	1.94

*Source: Own edition, data based on censuses and Fényes, Elek.*¹¹

Varannó was regarded as the gate of North Zemplén, since only mountainous territories – including the Carpathians – lied north of the settlement. This territory was the meeting point of the Slovakian and the Rusyn settlement area, which was dominated by small villages. Varannó was a district centre from the late Middle Ages, in spite of the fact

⁹ Humenné, Slovakia.

¹⁰ Michalovce, Slovakia.

¹¹ Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787). Dányi, D., Dávid, Z. (Eds.) Bp., 1960, p. 385.

Fényes, E. Magyarországnak 's a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Vol. III. Pest, 1838, p. 455.

^A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (Vol. 42. MStK). Bp., 1912, p. 824–826.

that during the late 18th Century and the first half of the 19th Century, the district-system had been modified many times. According to every classification, only the northern mountainous parts belonged to the administrative zone of the town, but lowland areas south of the town never. The district-system in the 1860's can be reconstructed using the book 'Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme' [Distribution of the land of Hungarian Kingdom by agricultural fields and incomes] issued in 1865¹². Varannó then dominated the western part of North Zemplén, up to the state-border.

The southern one-third part of the county was merged into one district, Tokaj-Hegyalja (foothills) including 45 settlements in 1869.¹³ The territory was (and still is) wine-growing area, producing the most famous and important wines in Hungary. This territory was dominated by market towns, each one organised its own market in the 18th century and early 19th century. Szerencs was only ranked the 13th based on population, but still managed to keep its position as a district center. The market town was situated on the Debrecen–Nyíregyháza–Szerencs–Miskolc railway line from 1859, which finally resulted in an energetic growth during the 1880's.¹⁴ Thus, the situation in 1869 gives a snapshot about the beginnings of the transformation.

Sources

The Census of 1869 was a household-register, where each sheet contained all members of the family/families (sometimes several families lived together under same street-number, or even used the same sleeping room). The latter censuses registered the citizens individually, separate-

¹² Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda. 1865, p. 545.

¹³ The territory will be divided into three different parts – the district of Szerencs, Tokaj and Sárospatak by 1910.

¹⁴ But Szerencs was still only the 7th most populated settlement among those 23 of his district in 1900.

ly. Each sheet contained the name of the household members, their place of birth, the date of the birth, occupation and denomination. Our investigation concentrated on mainly the birth places, the occupations, and partly on the years of the births. In case of 146 people, only the name of the district, Varannó was registered, but no settlements were indicated as birthplace.¹⁵ It may be presumed that all these people were born in the *town* of Varannó. It was also very important to make distinction between permanent or temporary residents at the given settlement, and the last four questions of the census sheet were related to their presence. The interpretation of these last questions produced many mistakes and corrections on the edge of sheets.¹⁶ These last questions proved to be the most problematic, because the status of students, soldiers, and servants were registered with many corrections. Only one example: some soldiers who served in the army, had permission of absence on the census-week, some officers registered them in this situation as permanent residents, but some of them as temporary residents. Counting all people on the original sheets we found 2037 inhabitants in Varannó, which was higher than the official number of 2001. The interpretation of these corrections was more evident in 1870 than in present days for the researchers. Fewer corrections were made on the sheets in the case of Szerencs, and the handwriting was easier to read than in Varannó, so we enumerated the exact official population (1819 people) in the original documents. As we previously executed research on the immigrant and indigenous society of Sátoraljaújhely and Sztropkó towns in the same county, we had plenty of data for comparison.¹⁷

¹⁵ Other districts also appeared in a few cases: district of Nagymihály with 14 people, district of Sztropkó with 2 people, district of Sárospatak and Gálszecs in case of one-one inhabitant.

¹⁶ Pozsgai, P. „Helybeliek“ és „idegenek“. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján. – Korall, 2008, Vol. 9/34, p. 68–101.

¹⁷ Demeter, G., Bagdi, R. A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben. Bp.–Debrecen, 2016, p. 112.

Results

46.4% of the residents (1090 people) in Varannó and 44.1% (802 people) in Szerencs were immigrants according to the birth places. These proportions are very similar to the proportion of immigrants in Sátoraljaújhely (44.2%). The numbers are considered relatively high¹⁸ and cannot be considered typical, as – for example – in Sztropkó, another district center of the county (in 1910) only 14.9% of the inhabitants were immigrants. This means that the most important migration routes led to/through the middle of the country in the second half of the 19th century. Zemplén was situated in Northeast-Hungary; and some results from the same year about Sátoraljaújhely showed that relatively high number of immigrants arrived from the Slovakian settlement area (the eastern fringe of North-Hungary).

Although Varannó was located in North-Zemplén, and was only a district centre, its geographical position proved to be a very advantageous one (close to the Polish border in a mountainous territory). The data on immigrants show that Varannó functioned as a real centre (not only administrative) of the area.

Szerencs lied at the meeting point of Eperjes–Tokaj Mountain and the Great Hungarian Plain. Szerencs had an unusual situation, since the seat of the neighbouring county lied nearer than its own county seat (33 and 43 kms respectively). Szerencs had railway from 1859, 10 years earlier than the county seat of Zemplén, Sátoraljaújhely, which brought the development of the modern civil society. Varannó did not have railway connection; not even in 1910, so the higher immigrant proportion in the town also could be reasoned by the influx of Jews from Galicia and Northern Zemplén, whose willingness to migrate was higher than in case of other denominations.

Both district centers had extended attractive zones, but their size was modified by several factors. Three different attractive zones could

¹⁸ Around 70% of the citizens in Hungary was registered at the place of birth in 1910!

be delimited around Varannó. The first zone was composed of the villages surrounding Varannó. These villages were the most important partners of Varannó in population exchange. Varannócszemernye (1.), Magyarkrucsó (2.), Hencfalva (3.) and Varannómező (5.) with 34, 22 and 20 immigrated people were dominating the ranking list. Since the population numbers of these villages were very low, losing a few dozens of people had a strong effect on their society and on the demographic trends. Magyarkrucsó for example only had 301 inhabitants in 1869, thus the 22 people, who previously moved to, and lived in Varannó in 1869 resulted a 7.3% loss of its total population (Table 2).

Table 2. Citizens living in Varannó, on 31st Dec. 1869, but born at other settlements.

Ranking	Settlements ¹⁹	Immigrants	Population number	Immigrants expressed in pop. number of source settlement %	Immigrants expressed in pop. of Varannó %
1.	Varannócszemernye	34	1254	2.7	1.67
2.	Magyarkrucsó	22	301	7.3	1.08
3.	Hencfalva	20	743	2.7	0.98
	Sztropkó	20	2499	0.8	0.98
5.	Varannóhosszúmező	18	552	3.2	0.88
6.	Homonna	17	3462	0.4	0.83
7.	(Alsó-)Hrabóc	13	786	1.7	0.64
8.	Csicsóka (Csicsava)	12	234	5.1	0.59
9.	Alsókomoróc	10	325	3.1	0.49
	Nagy Mihály	10	3516	0.2	0.49
	Sátorajáújhely	10	9946	0.1	0.49
	Szedlicke	10	587	1.7	0.49

Source: Own compilation, data based on original census sheets of 1869.²⁰

¹⁹ 1. Čemerné, 2. Nižný Kručov, 3. Hencovce, Stropkov, 5. Vranovské Dlhé, 6. Humenné, 7. Nižný Hrabovec, 8. Čičava, 9. Komárany, Michalovce, Sedliská – Slovakia.

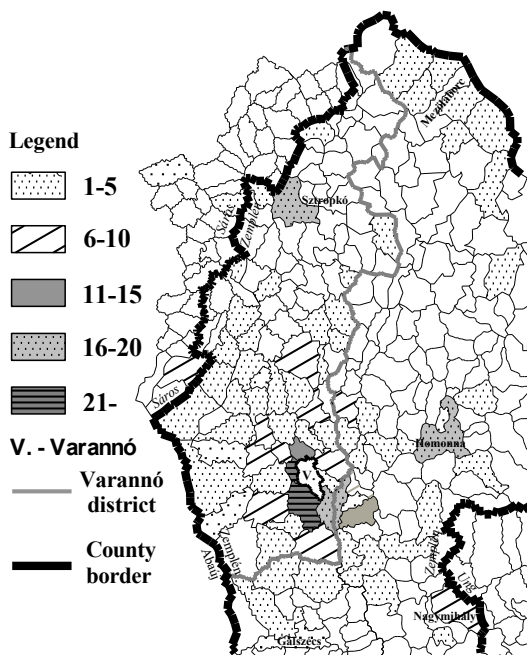
²⁰ MNL–BAZML SFL XV. 83. 104. box.

Varannó was a center of full value attracting all villages in the surroundings, although longer distance from the centre naturally meant fewer immigrants. A bit more immigrants arrived from those distant villages, which were located along the valleys of the rivers and streams. Sztropkó market town belonged to the administrative district of Varannó, with a bit higher population (+498 people) than the district seat Varannó, so the population of villages located north of Sztropkó hardly ever chose the district centre as a potential destination to move in. Rusins dominated the villages in the northern part of Varannó district; who belonged to the most immobile nation in the Carpathian Basin. It was even not typical to move into Sztropkó; however it was closer to the northern territories than Varannó. Altogether 269 inhabitants lived in Varannó at the end of 1869 (13% or 30% of migrants), who were born in other settlements of Varannó district.

Settlements from other parts of Zemplén (beyond the district of Varannó) proved to be also important source areas (2nd zone), but the size of the settlements, their importance in economic life and partly the geographical location also influenced the strength of the connection with Varannó. Some centres of other districts were also engaged in population exchange, such as Homonna with 17 immigrants to Varannó, or Nagymihály with 10 immigrants. Sztropkó played a similar role (but it lied within the boundaries of the Varannó district) (Map 1). The centre of Zemplén County, Sátoraljaújhely gave 10 immigrant people (0.1% of the total population), but Varannó emitted 40 people to Sátoraljaújhely (2% of the total population of Varannó), which also proves that migration from *the North to South was the dominant route*, and not the opposite direction. Villages around the mentioned county seats gave only a few immigrants to Varannó (Map 1).

Summarising the results, 427 people migrated to Varannó from Zemplén County (without the 269 migrants from Varannó district), 50% of the migrants. The remainder 50% arrived from other counties and distant areas.

*Map 1. Birthplaces of the citizens, who immigrated to and lived in Varannó
on 31st Dec. 1869.*

Source: Own compilation, data based on the original census sheets of 1869.²¹

Regarding the neighbouring counties, Sáros County proved to be the most dominant partner with 80 people (3.93% of the population of Varannó); followed by Szepes with 32 people, Abaúj with 24 people, and Ung with 23 people. Among towns Igló (Szepes Co.) proved to be first one with 9 people, followed by Ungvár (Ung Co.), Kassa (Abaúj Co.), Kisszeben (Sáros Co.) with 8–8 people.²²

²¹ MNL–BAZML SFL XV. 83. 104. box.

²² Ungvár (Ужгород, Ukraine); Kassa (Košice, Slovakia); Igló: Spišská Nová Ves, Slovakia; Kisszeben: Sabinov, Slovakia.

Only a few immigrants arrived to Varannó from farther counties (3rd zone). The longest distance was measured between Varannó and Dunaföldvár (Tolna Co.), Vác (Pest–Pilis–Solt–Kiskun Co.), Kalocsa (Pest–PSK Co.), Brezova (Nyitra Co.) and Nagyölvéd (Esztergom Co.) as source areas. All these routes of movement were in contradiction with the general trends during the Dualistic period.

The source settlements of the immigrant people in Varannó were very similar to those of Sátoraljaújhely. Contrary to this, in Sztropkó only around 15% of the people were considered immigrants and the source settlements (and their scatter) were also different. High gaps among the top nine settlements were not classified (Magyarkrucsó ranked 2nd on the list, reached only 1.08%, however in Sátoraljaújhely the first nine settlements reached the same proportion).

Immigrants mainly arrived from the eastern fringe of the Slovakian settlement-area (in North Hungary) from Sáros and Abaúj Counties: 8% of the total population of Varannó (18% of migrants) were born west of Varannó, while the second important direction was the northern one, 2% of the total population arrived from the north (up to the Polish state border).

The other examined town, Szerencs exerted strong attraction to the neighbouring settlements, and had an almost symmetric attraction zone. Its physical environment is quite mountainous, only the edge (South-west-Zemplén) is lowland. As Zemplén County had a narrow, elongated shape, the border with Abaúj was not functioning as a real barrier, and significant number of people arrived from that direction: Abaújszántó was ranked the 5th altogether, being the strongest partner from Abaúj (Table 3). Contrary to this, on the other side of Zemplén County, River Tisza proved to be a significant barrier, because almost nobody arrived from Szabolcs County. Among the top ten source settlements only one town, Miskolc (county seat of Borsod) could be found, it was the surrounding villages composing the majority of immigrants, proving the limited attraction of Szerencs towards other towns.

Table 3. Citizens living in Szerencs on 31st Dec. 1869, but born in other settlements.

Ranking	Settlement	Population number	Immigrants	Expressed in % of population of the source settlement	Expressed in the population of Szerencs %
1.	Monok	2812	43	1.53	2,36
2.	Legyesbénye	1306	34	2.60	1.87
3.	Bekecs	1038	29	2.79	1.59
4.	Ond	577	26	4.51	1.43
5.	Abaújszántó	4378	22	0,50	1.21
6.	Mád	3779	20	0.53	1.01
7.	Taktaszada	993	18	1.81	0.99
8.	Golop	605	16	2.64	0.88
9.	Mezőzombor	1131	15	1.33	0.82
10.	Miskolc	21 199	15	0.07	0.82
11.	Gesztely	1615	14	0.87	0.77
12.	Megyasszó	2495	11	0.44	0.60
13.	Tállya	3997	11	0.28	0.60

Source: Own compilation, data based on original census sheets of 1869.²³

Village Ond – ranked the 4th with 26 emitted inhabitants out of the 577 – suffered the largest population loss expressed in percentage (4.51%). Relatively less people arrived from other county seats like, Eperjes (Sáros Co. – 6 people), Ungvár (5 people), Szolnok (Jász–Nagykun–Szolnok Co. – 5 people) and Kassa (2 people).²⁴ Other county seats sent only one-one immigrant to Szerencs, like Esztergom (Esztergom Co.) and Liptószentmiklós²⁵ (Liptó Co.). The connection with the county seat of Zemplén County was also weak; only 5–5 people were exchanged between Szerencs and Sátoraljaújhely (referring to more symmetric relation than in the case of Varannó). Comparing the connection between Szerencs, Miskolc and Sátoraljaújhely, it seems that Miskolc played stronger role than Sátoraljaújhely, referring to the fact that it was the smaller distance (35 km to 48 km) that counted. The low numbers are also in contrast

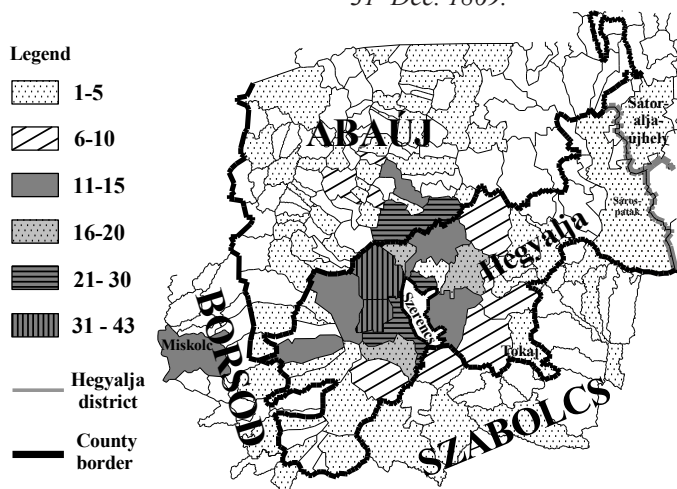
²³ MNL-BAZML SF XV. 83. 82. box.

²⁴ Eperjes (Prešov, Slovakia).

²⁵ Liptovský Mikuláš, Slovakia.

with the general migration directions in Hungary. To summarise, it seems that Szerencs had simple attraction zone, the formerly described 2nd type of attraction zones was almost completely missing; farther district centres did not emerge as “islands”, and did not send more immigrants to Szerencs than villages. Only Miskolc could be regarded as to be classified into the 2nd zone (Map 2). There were no huge gaps between the first 13 ranked settlements; although the first 5 villages had higher immigrants number than in the case of Varannó. Only a few people moved from really distant areas to live in Szerencs, one from a village in Sopron County, another one from Verőce (Croatia), or from Torda (Maros-Torda Co.).²⁶ From the Austrian part of the Monarchy 4 people arrived from Moravia, 2 people from Bohemia, or 3 people from Austrian-Silesia mainly in connection with the urbanization process (railway).

Map 2. Birthplaces of the citizens, who immigrated to and lived in Szerencs on 31st Dec. 1869.

Source: Own compilation, data based on the original census sheets of 1869.²⁷

²⁶ Virovitica, Croatia; Turda, Romania.

²⁷ MNL–BAZML SF XV.83. 82. box.

It is not surprising that the population of Szerencs did not increase significantly – the railroad rather sucked people from the district centre towards Miskolc and Budapest, than attracted. By 1869 Szerencs is a good example, that railway does not necessarily bring prosperity immediately.

* * *

The occupation of all family heads was also registered; moreover some kind of remark was assigned to all children above the age 14 765 inhabitants (37.56%) had notes regarding jobs in Varannó without the dependents (mainly women and almost all of them were the wives of the paterfamilias). Officials had to determine and register the occupation without any strict central regulations, so sometimes very similar words were used to describe the same occupation. When somebody had at least two different forms of “source of living” only the most typical one was registered. The original census sheets contained 97 different „source of living” forms and we did not revise these occupations though – for example – the note of ‘living from money’ or ‘fund holder’ seems to be very similar to each other.

Describing the jobs in the ‘agrarian sector’ seemed to be the biggest difficulty. Censuses did never inquire about the size of the owned farmlands.²⁸ Thus a smallholder was also described as ‘land owner’, similarly to the large estate-owner. Furthermore, for those, who did not own substantial amount of land, several terms meaning almost the same were used to define the agricultural occupations, like ‘napszámos’ = ‘day-labourer’, or if they worked for longer period (at least half year) their name was ‘farm labourer’ = ‘béres’. (See Table 4) Inhabitants who owned any (small) farming area, became ‘földműves’ = ‘agricultural labourer’, if they had a bigger farm area, they became ‘parcel owner’ = ‘telkes’, but all people who belonged to these two last groups were

²⁸ Kövér, Gy. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. – In: Magyarország társadalomtörténete. Kövér, Gy., Gyáni, G. (Eds.) Bp., 2003, pp. 86–87.

*Table 4. Occupation and proportion of local born citizens in Varannó
(31st Dec. 1869).*

Ranking	Occupation	Number of local people	%
1.	forester	1	100
2.	painter	1	100
3.	comb maker	4	100
4.	law student	1	100
5.	fund holder	1	100
6.	upholsterer	1	100
7.	innkeeper	3	100
8.	living on money	1	100
9.	sacristan	1	100
10.	tawer	3	100
11.	cattle merchant	1	100
12.	glassman	1	100
13.	renter (workshop)	2	100
14.	toll-keeper	1	100
15.	shoemaker	13	81.3
16.	tinsmith	3	75
17.	landowner	3	75
18.	boot maker	48	71.6
19.	saddler	4	66.7
20.	parcel owner	10	66.7
21.	merchant	26	61.9
22.	agricul. labourer	3	60
23.	slaughter man	3	60
24.	tailor	26	56.5
25.	skinner	7	53.9

Ranking	Occupation	Number of local people	%
26.	carpenter	8	50
27.	merchant	1	50
28.	bookbinder	1	50
29.	locksmith	3	50
30.	dressmaker	2	50
31.	musician	1	50
32.	trader student	5	45.5
33.	cook	8	42.1
34.	day-labourer	47	40.9
35.	servant	37	36.3
36.	chemist	2	33.3
37.	manservant	3	33.3
38.	car man	2	33.3
39.	smith	4	33.3
40.	medical student	2	33.3
41.	finance worker	1	33.3
42.	student	1	33.3
43.	entrepreneur	1	33.3
44.	shoemaker	6	26.1
45.	beggar	2	25
46.	cobbler	2	25
47.	teacher	1	25
48.	farm-labourer	1	20
49.	housemaid	1	20
50.	potter	1	14.3
51.	bricklayer	1	14.3

Source: Own compilation, data based on the original census sheets of 1869.

²⁹ MNL–BAZML SFL XV. 83. 104. box.

peasants indeed. Finally, those nobles who owned a given territory, they were registered as a ‘land owner’ (Tab. 4). Contrary to Varannó, in Szerencs only two categories were used to describe the agrarian sector (which means that agriculture played a more important role in the former settlement, though dwellers generally had less income from this activity than in the wine-growing Szerencs): it seems, if somebody owned a parcel, he became a ‘land owner’, and if not, he was registered as a ‘day-labourer’.

In Varannó, only 51 occupations can be found with *at least one person* born in the town: their total numbers and their percentage are given in *Table 4*. 46 other jobs were practised exclusively by immigrants. They are listed in the footnotes with their exact numbers.³⁰

In Varannó, 14 jobs were practised only by indigenous inhabitants, mainly those ones, in which only a few people were working, for example comb makers were the most populous group among them with 4 men, followed by innkeepers and tawers with 3-3 people. 2 workshop owners, and one-one forester, painter, a student in law, fund holder, upholsterer, living from money, sacristan, cattle merchant, glassman, toll-keeper were registered in 1869 as newcomers. These sample numbers seem to be very low, so results could not to be regarded as relevant, but during a future research it will be worth to compare these data with other district centres in Zemplén. Shoemakers (81.3%), boot makers (71.6%) and tailors (56.5%) were larger groups which were dominated by local-born residents. Servants were mainly immigrants: only 36.3%

³⁰ Jobs, which were practised only by immigrants (and their number): clerk 6, officer 6, unskilled worker 6, cooper 4, engineer with an assistant 4, hat maker 4, lawyer 4, rabbi student 4, weaver 4, musician 3, servant of the County 3, sheep master 3, baker 2, carpenter 2, herdsman 2, midwife 2, notaries 2, ‘owner’ 2, ‘owner of a house’ 2, night watchman 2, postmaster 2, rope-maker 2, shepherd 2, waiter 2, cashier 1, cowman 1, farm foreman 1, gardener 1, governess 1, house-painter 1, living on own income 1, nurse 1, organist 1, pastor 1, pandour 1, renter 1, renter of livestock 1, swineherd 1, ribbon merchant 1, scribe 1, servant in bath 1, servant of the settlement 1, village drummer 1 and wheelwright 1.

(37 inhabitants) were born in Varannó. There were only 2 people among the beggars (25%) who were born in Varannó (Tab. 4).

It seems, that Szerencs had a bit simpler occupation structure than Varannó (or the officials used less terms), because only 63 different ‘jobs’ were registered on the census sheets. 41.3% of these ‘jobs’ (26) were practised only by local-born residents (Tab. 5). More than two-third of the land owners and also the vineyard owners were local born residents in Szerencs. From the birth registers and from other local tax-registers it became evident that the immigrants in these two occupation groups were/became usually sons-in-laws and daughters-in-laws of local owners. The territory of Szerencs is the part of Tokaj-Hegy-alja, so most of the members of the largest group (day-labourers and servants), were connected to the agriculture (and not to industry where the same term was also applied), mostly to the vineyards. Only those jobs could reach the 100% among local born residents, in which only one person was working. Comparing with Varannó, the number of occupations requiring skilled workforce was smaller in Szerencs, and were practised mostly by not indigenous people, except the smiths (83.3%), shoemakers (66.7%) and the boot makers (25%) (Tab. 5). All tailors (7), millers (5), head-men on farm (4), butchers (3), wheelwrights (3), carpenters (2), midwives (2), joiners (2) and a dressmaker who were living and working in Szerencs were born in other settlements. 37 different ‘source of livings’ were practised by immigrants. (Occupations in Szerencs which were practised exclusively by immigrants are listed in footnotes).³¹ Szerencs had a traditional society, where many immigrants worked as independent skilled workers.

³¹ Jobs, which were practised only by immigrants (and their number): tailor 7, miller 5, officer 5, head-man on farm 4, railway employee 4, teacher 4, butcher 3, farmer’s man 3, post office clerk 3, wheelwright 3, joiner 2, carpenter 2, engine attendant 2, lawyer 2, midwife 2, shepherd 2, agent 1, assistant priest 1, baker 1, Calvinist pastor 1, cattle drover 1, chemist 1, church bookseller 1, cobbler 1, crock-man 1, doctor 1, dressmaker 1, furrier 1, Greek catholic priest 1, “owner” 1, parish choir master 1, rabbi 1, surgeon 1, sergeant 1, veterinary surgeon 1, village major 1 and vinegar-maker 1.

*Table 5. Occupation and proportion of local born citizens in Szerencs (31st
Dec. 1869).*

Ranking	Occupation	Number of local people	%
1.	baker	1	100
2.	village notary	1	100
3.	pastor	1	100
4.	smith	5	83.3
5.	soldier	8	80
6.	land owner	111	68.9
7.	wine yard owner	17	68
8.	renter (pub)	2	66.7
9.	shoemaker	2	66.7
10.	officer	2	66.7
11.	living on money	2	66.7
12.	cooper	1	50
13.	car man	1	50

Ranking	Occupation	Number of local people	%
14.	innkeeper	3	50
15.	bricklayer	1	50
16.	independent owner	2	50
17.	herdsman	1	50
18.	man servant	8	50
19.	merchant	7	43.8
20.	beggar	3	42.9
21.	woman cook	2	40
22.	hawker	1	33.3
23.	day-labourer	42	33.3
24.	boot maker	1	25
25.	mill(-merchant)	1	25
26.	servant	26	23.4

Source: Own compilation, data based on the original census sheets of 1869.³²

It was not accidental that both in Varannó and Szerencs all lawyers were born in other settlements. Mobility was in a strong connection with the ‘more specialised knowledge’: these immigrants travelled longer distances for the higher income or simply to find a perfect (or vacant) job. The longest distance was completed by the lawyer who was born in Székesfehérvár (Fejér Co.) in 1820. Other lawyers were born in Sáros County; in the neighbouring village, Vehéc³³ and in Nagymihály. Their wives originated from the close region, like Gálszécs; in a village called Hegyi³⁴ or from Sáros County. All of them moved maximum 50 kms to arrive to Varannó, except the one born in Székesfehérvár. The two lawyers in Szerencs were born in Sárospatak and Csanálos, they moved less than 35 km to live in Szerencs.

³² MNL–BAZML SF XV. 83. 82. box.

³³ Vechec, SR.

³⁴ Zemplínske Kopčany, SR.

4–4 teachers lived both in Varannó and Szerencs; however only one was born and working in his birthplace. Two of the teachers in Varannó were born in Szepes County, in the town of Gölniczbánya and Késmárk.³⁵ The other two were born in Gálcsécs and in the district of Varannó. In Szerencs, two of the teachers moved only around 20 kms (from Abaújkér, Abaúj Co., and Tállya, from the neighbourhood). The other two arrived from farther distance, like from Sztropkó, North Zemplén, and the last one from Sopron County.

Chemists-pharmacists also had very specified skills, and almost every pharmacist was immigrant in the two examined settlements, and moreover, they mostly did countermoves to the typical migration routes. The only exception arrived from Szabolcs County to Szerencs, thus he crossed River Tisza, which anyway was considered a barrier in case of lower-prestige jobs. Pharmacists-chemists in Varannó also arrived from distant areas; one of them was born in Székesfehérvár, the second one in Dunaföldvár (Tolna Co.), one of the assistant students was born in Érkávás³⁶ (Szilágy Co.), and only two in Varannó, and the last one stemmed from Dobra,³⁷ Varannó district.

From among the skilled workers the carpenters and the workers of the railway were selected. Carpenters arrived from Palota³⁸ (North Zemplén) and from Hanusfalva³⁹ (Sáros Co.) to Varannó. Carpenters in Szerencs also covered longer migration routes, as one of them was born in Szepesi⁴⁰ (Abaúj Co.) and the second one in Diósgyőr (Borsod Co.). Railway employees were working only in Szerencs, and all were born in other settlements. One of the railway signalmen arrived from Szolnok

³⁵ Gelnica and Kežmarok, SR.

³⁶ Căua, Romania.

³⁷ Dobrá nad Ondavou, Slovakia, but it does not exist nowadays, a reservoir was built on its territory.

³⁸ Palota, Slovakia.

³⁹ Spišské Hanušovce, Slovakia.

⁴⁰ Moldava nad Bodvou, Slovakia.

(Jász-Nagykun-Szolnok Co.) with four children. The second one was born in Máramaros County; the third one arrived from a German language speaking settlement from Austria.

Cartmen, presenting the lower prestige classes mostly were also immigrants. 4 of them arrived from the small villages of the Varannó district to Varannó, the remainder two were indigenous in the settlement. The immigrant cartman of Szerencs was born in Boldogkőváralja (Abaúj Co.). The distance did not exceed 25 kms.

Day-labourers were one of the most populous low-class groups in both settlements, since 100 people in Varannó and 126 people in Szerencs earned their living from agriculture. 40% in Varannó and 66% of them in Szerencs were not indigeneous. Almost all day-labourers in Varannó were born in one of the neighbouring settlements in Varannó district; only 2 workers were born in the seat of the neighbouring district, Homonna (18 km distance) and 3 workers were born abroad, in Galicia. Day-labourers arrived to Szerencs from a wider area: 18 people from Abaúj County, 6 other from Szepes County, 4 from Borsod County, 2 from Gömör County and 1–1 from Torna County, Liptó County, Ung County or Pest-PSK County.

Summary

Almost half of the inhabitants in both settlements were not indigeneous, in 1870 mostly people belonging to the high-prestige classes and members of low-prestige classes, who immigrated to the market-town Szerencs. The society of Szerencs was dominated by local landowners. The majority of the immigrants arrived from the neighbouring villages; this fact is true especially for the low-prestige classes. Jobs requiring more specified knowledge were filled by migrants arriving from distant areas, such as doctors, teachers or chemists-pharmacists; they often came with their wives.

Analyzing all data, it seems that Varannó was more developed (having more complex occupation structure) than Szerencs, for example

4 lawyers practised in Varannó, but only 2 in Szerencs. If a market-town had a relatively wide upper class, they needed more workers to serve them: 5 *housemaids* were working in Varannó, but nobody in Szerencs. They were working at the house of a doctor, a land owner, a lawyer, an engineer and at the residence of the parish-priest. This type of work might belong to the group of *servants* in Szerencs. 18 cooks (16 women) were serving in Varannó, but only 5 (4 women) in Szerencs; 6 carters was working in Varannó, but only 2 in Szerencs. Only 4 bootmakers lived in Szerencs, but 67 in Varannó.

Several jobs were missing from Szerencs, which were typical for Varannó, such as shoemaker (16 inhabitants), locksmith (6), saddler (6), comb maker (4), weaver (4), sheep master (3), bookbinder (2), musician (2), night watchman (2), cashier (1), forester (1), gardener (1), house glassman (1), nurse (1), painter (1), painter (1), toll-keeper (1) and upholsterer (1). On the other hand, Szerencs had only a few jobs which were missing from Varannó, the most important ones among them, were the railway employees. Other occupations in Szerencs (missing from Varannó) like millers, engine attendants and veterinary surgeon were somehow connected to the more developed agriculture. Some jobs, like butchers also were practised by immigrants in Szerencs. Finally the soldiers can be mentioned.

Data of birthplaces are suitable for limited research on the migration of a given family. One of the teachers in Varannó was born in Késmárk (Szepes Co.) in 1835; his wife was born in Boród⁴¹ (Ung Co.) in 1840. Their first three children were born in Ung Co. (no information about the settlement) in 1859, 1860 and 1862. The fourth child was born in Sárospatak in 1864, while the last two ones were born in Varannó in 1866 and 1868, referring to a multi-step migration.

These two market-towns did not give to each other a migrant, the almost 90 km distance and a county seat between the two investigat-

⁴¹ Бpид [Brid], Ukraine.

Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика (1904 – 1912 г.)

Станислава Спойчева

Институт за исторически изследвания – БАН

В българската научна книжнина от последните няколко десетилетия миграционните процеси сред македонските българи след Горноджумайското (1902) и Илинденско-Преображенското въстание (1903) и до Балканската война (1912) се обвързват преди всичко с две прояви – бежанската вълна към България и емиграцията в Америка. Тези два аспекта на миграцията са в голямата си част достатъчно осветлени. Повечето от изследванията, особено по отношение на емиграцията в Америка като характерни за историописта от началото на 90-те години на XX в., вече имат близо четвъртвековна история¹. Не е правен и опит за по-общ, съпоставителен поглед към миграционните движения на българите от историко-географската област Македония в началото на XX в. Що се отнася до сезонната трудова миграция (гурбетчийство²), тя е била изследвана основно

¹ Трайков, В. История на българската емиграция в Северна Америка. С., 1993; Същият, Македония в българската диаспора. – МПр, 2001, № 4, с. 33–60; Гърдев, К. Българската емиграция в Канада. С., 1994; Трайков, В., Тр. Митев. Документи за Македония на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралия. Т. 1 (1900–1945). С., 1995, и др. Напоследък темата се засяга от Кайчев, Н. Трудовите миграции на българите от Югозападна Македония в началото на XX в. – Балкани, 6, 2017–2, с. 43–48; същият, Социодемографски особености на с. Черешница, Костурско в началото на XX в. – В: Сб. Българският език. Древен, съвременен, единен, С., 2018, с. 85–95.

² В настоящото изследване терминът „сезонна трудова миграция“ се употребява идентично на „гурбет“ (от гур.). Последният се разглежда съгласно интерпретацията

в етноложки проучвания. Затова предлагам един малко по-различен подход към миграционните движения на македонските българи, който се основава на непубликувани документи и статистики от архива на Българската екзархия, от този на Неврокопска митрополия и нейното подведомствено Горноджумайско архиерейско наместничество. Още повече, че екзархийската гледна точка по въпроса е непозната в нашата историопис, освен няколко публикувани и известни документа³. Целта на изследването е да проследи какви са отликите при въпросните процеси в Югозападна и Източна (респ. Пиринска) Македония, а също така доколко съществуват и могат ли да се обособят някои джендърни характеристики, проследени през призмата на лични съдби на съвременници. Последното е от особено значение поради съществуващата презумпция за джендърната обусловеност на сезонната трудова миграция, която се свързва преди всичко с мъжкия пол. Основната отправна точка в случая е да се направи опит за реконструкция на социалния профил на гурбетчията и неговите вариации в посочените по-напред райони на базата на статистически документи, т.е. източници, коренно различни от използваните в етнографските проучвания. Насочих се към така географски обусловена съпоставка по няколко причини. Излизайки извън стереотипа „Изток – Запад“, най-важна е наличната документална база, която позволява такъв тип проучване. От друга страна, в нашата историопис битува мнението, че сезонната трудова миграция и особено тази в Америка е характерна за Югозападна Македония, а миграционните процеси в Пиринска Македония се изчерпват с бежанските вълни към България през 1902 – 1903 г. и последвалото завръщане на бежанците в Османската империя. В

му в екзархийските документи от периода, а именно като изкарване на прехраната извън родното място, при която гурбетчията се завръща периодично у дома си и доставя парични средства лично или косвено.

³ Миграционни движения на българите. I (1878–1912). С., 1993, с. 311–317, 430–432, 452–453.

този смисъл представлява интерес да се проследи доколко има миграционни движения след въстаническите години в Източна Македония и в какво се изразяват те. Също така по отношение на емиграцията в Америка – какви са нейните проявления и темпове на място в Югозападна Македония. Без съмнение основният двигател и в двата разглеждани района е икономическият фактор, засилен в резултат от двете въстания, които оставят след себе си разрушения, пепелища и глад. Освен това в Пиринска Македония икономическото и санитарното положение на населението бива допълнително усложнено от един природен катаклизъм – опустошителното Крупнишко земетресение (1904), обездомило стотици хора.

Тук правя уточнението, че настоящият текст не засяга въпросите за политическата емиграция и бежанската вълна от 1902 – 1903 г., които са добре изследвани в българската научна литература и до голяма степен предполагат проучване с насоченост, твърде различна от социалната и демографската проблематика. Още повече, че към 1905 г. голямата част от бежанците (главно тези, които са родом от пограничните на България райони) вече са се завърнали със семействата си в родните места. След Младотурската революция (1908), по времето на т.нар. Хюриет⁴, пък става възможно и легалното завръщане в Османската империя на българската политическа емиграция и включването ѝ в политическия и обществения живот. Не на последно място, трябва да се отбележи, че поради големия обем на документалната база изследването не претендира за изчерпателност и има прелиминарен характер.

1. Югозападна Македония

През разглеждания период за Югозападна Македония са характерни не един, а два сериозни миграционни процеса. Първият наистина е емиграцията в Америка; а вторият, но не по значение, е започ-

⁴ Хюриет – букв. свобода; название на Младотурския режим.

налото изселване на българското население от някои големи градове и установяването му предимно в България. Класически пример в това отношение е случващото се в гр. Охрид – процес, започнал още от края на предходното столетие и описан съвременно от съвременниците му⁵. Но през първото десетилетие на XX в. също толкова отчетливо е и изселването на българите от други западно-македонски градове като Ресен, Крушово, Костур и др.⁶ При това случващото се засяга най-вече местната българска интелигенция, която се установява предимно в България⁷. Но тъй като засега не е налична адекватна статистическа база по въпроса, вниманието ми се насочи главно към първия процес, т.е. емиграцията в Америка.

1.1. География и темпове на емиграцията в Америка

Без съмнение през разглеждания период изпъква на преден план заминаването на македонските българи за Америка, най-вече за САЩ и Канада. Това не е феномен, засягащ само българския етнос в Европейска Турция, а обща балканска и като цяло европейска тенденция. Конкретно в разглеждания случай става дума за трудова миграция на мъжкото българско население, нямаща за цел постоянно изселване поне през първото десетилетие на XX в. и до Балканската война (1912)⁸. Но мащабите на процеса карат Българската екзархия още от 1906 г. да го смята за рисковано явление, опасно не само за

⁵ Кънчов, В. Битолско, Преспа и Охридско – В: Избрани произведения. Т. I. С., 1970, с. 451–452; Спространов, Е. По възраждането на българщината в град Охрид – Сб. НУНК, XIII, 1896, с. 71; Шапкарев, К. А. Кратко историкогеографско описание на градовете Охрид и Струга. Сб. БКД, I, 1901, с. 28; Снегаров, Ив. Град Охрид. Исторически очерк, С., 1928, с. 72–73.

⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 406, л. 55; а.е. 456, л. 137, 158, 164; а.е. 459, л. 177 и др.

⁷ По подобен начин се изселва и населението на някои по-големи градове във Вардарска Македония като Велес – пак там, а.е. 459, л. 177.

⁸ „Фамилиарните“ (семеини) изселвания в Америка са рядкост преди Балканската война, не са за постоянно и се правят с цел по-голяма печалба – ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 404, л. 68; а.е. 438, л. 170; а.е. 439, л. 110, 228.

българското национално дело в Македония, но и за демографското състояние на българското население там. Защото „... тя [Америка] пробира здравето и силата из казите⁹ и ги праща далече“¹⁰. Освен това Екзархията очаква емиграцията в Америка евентуално да промени и етническият облик на района – въпрос от първостепенно значение за българите след приетото в Мюрцщег решение (1903) за „по-правилно“ разпределение на населението в Македония. Османските власти пък толерират емиграцията на българите тъкмо по тази причина. През март 1906 г. Екзарх Йосиф I издава нарочно окръжно до подведомствените му органи с цел да ограничи, доколкото е възможно, желанието на българите да емигрират в Америка¹¹. Апропо тези мерки са успоредни на въведените от българското правителство в Княжеството¹². От същата година Екзархията предприема и целенасоченото преброяване не само на гурбетуващите в Америка, но и на всички, отишли по печалба, независимо от дестинацията. В ежегодните си рапорти митрополиите предоставят съответните данни. Същевременно българската държава разчита на Екзархията, която единствена в Османската империя има капацитета да събере подробни статистически сведения за българското население, да ѝ ги предостави, за да се очертае действителната картина на емиграцията в Америка. Българските търговски агентства (консулства от 1908 г.) в империята също разчитат на местните екзархийски органи да им се даде информация, но получените данни са повече от оскъдни. Защото в контекста на наложената забрана от турската държава за това, митрополиите и общините трудно се осмеляват на официална или неофициална комуникация с агентствата. В крайна сметка към 1907 г. се оказва, че това, с което българската държава

⁹ Каза – административно-териториална единица в Османската империя, равнозначна на околия.

¹⁰ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 2, а.е. 2061, л. 62.

¹¹ Пак там, л. 61–63.

¹² Срв. Гърдев, К., цит. съч., с. 18–20.

до голяма степен разполага по въпроса не е първична, а препредадена информация, съдържаща приблизителни или по-общии статистически данни¹³.

Анализът на оригиналните екзархийски документи показва, че „американската мечта“ в действителност не завладява едновременно българите в трите македонски вилаета (Солунски, Битолски и Скопски), някъде тя няма масовост, а някъде въобще няма проявление. Въз основа на два рапорта на княжеския търговски агент в Битоля Андрей Тошев до МВРИ от 23 февруари 1904 г. и от 14 март 1906 г. в нашата историопис се утвърждава тезата, че най-рано се изявява и най-масова е емиграцията от Битолския вилает и конкретно от районите, пострадали тежко по време на въстанието през 1903 г.¹⁴ Това наистина се потвърждава от екзархийските документи, но същите внасят и ред немаловажни уточнения. На първо място може да се уточни, че емиграцията в Америка е строго районирана. Наистина, тя е характерна преди всичко за Югозападна Македония (Леринско, Костурско, Битолско, Охридско, Ресенско и Преспанско), но дори и там няма еднакво разпространение и не се развива с еднакви темпове. Утвърдената в нашата историопис теза, че се изселват „почти цели села“¹⁵, не се потвърждава от екзархийската документация от разглеждания период. Изключение правят някои единични случаи като с. Смилево, от което в разстояние на няколко години заминават в Америка около 250 мъже¹⁶. Същевременно от нея става ясно, че след първоначалната ескалация и масовост (разбира се, тук става въпрос за миграция на мъжкото население), в навечерието на Балканската война процесът вече се урегулира. През 1911 г. екзархийските власти определят като „еми-

¹³ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 2361, л. 25, 31.

¹⁴ Пак там, л. 1–9, 13–17.

¹⁵ Трайков, В., цит. съч., с. 31.

¹⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 297, л. 176.

грантски“ вече само пет села в Леринска епархия¹⁷ (а това е районът с най-засилена емиграция в Америка), при положение че шест години по-рано емигранти в Америка са давали 31 села или около две-трети от всички български екзархийски села в района. Показателни са и статистическите данни за Костурска епархия в същата 1911 г. (фиг. 1а).¹⁸ Гурбетчиите, отправящи се оттам към различни градове и райони в Османската империя¹⁹ възлизат на около една трета от всички трудови мигранти от епархията. Но тази миграция е вътрешна, в рамките на турската държава. В контекста на данните за всички мигранти от Костурска епархия (външни и вътрешни) се оказва, че гурбетчийството в Америка (38%) не е много по-застъпено от вътрешната миграция. Но като цяло, наистина голямата част от гурбетчиите се отправят извън границите на Османската империя (фиг. 1b) и тук дестинацията Америка е най-силно разпространена (56.9%) сред местните българи, следвана от гурбетчийството в България (33.7%). Именно тези две дестинации определят характера на външната трудова миграция на костурските българи и показват тяхното раздвоение между привидно лесната печалба в Новия свят и пребиваването в свободното Отечество. Общият дял на мигрантите в други европейски държави (Румъния, Сърбия, Гърция, Русия и Англия) е под 10%, но тук трябва да се подчертае по-високият процент гурбетчии в Гърция не само поради географската близост с кралството, а като възможен проводник на прогръцка пропаганда. Да не забравяме, че през разглеждания период Костурско е подложено на най-силна такава – въоръжена, религиозна и културна. До голяма степен описаната ситуация в цялата епархия се

¹⁷ Пак там, а.е. 439, л. 110 – Арменско (дн. Алона, Гърция), Търсие (дн. Тривуно, Гърция), Крапещина (дн. Атрапос, Гърция), Неред (дн. Полипотамо, Гърция) и Лаген (дн. Триандафилия, Гърция).

¹⁸ Пак там, л. 228.

¹⁹ Общо 1991 души (340 д. в Цариград, 177 д. в Мала Азия, 4 д. в Египет и още 1470 д. в градовете Солун, Драма, Одрин, Скеча и др.).

потвърждава от данните, регистрирани в костурското с. Дреновени (дн. Кранионас, Гърция) през 1907 г. (фиг. 2а – б) с уточнението, че в това село миграцията по дестинациите Америка и България е почти изравнена. Разбира се, тук трябва да се отчете и това, че данните за с. Дреновени се отнасят за по-ранен времеви период. През 1907 г. сходна ситуация се наблюдава в ред костурски села: Апоскеп (дн. Апоскепос, Гърция), Кономлади (дн. Макрохори, Гърция), Черешница (дн. Поликерасо, Гърция), Загоричани (дн. Василиада, Гърция) и др. Две години по-късно, към 1909 – 1911 г., положението в Югозападна Македония е по-различно. Факт е, че по това време в Леринско и Костурско гурбетчийството в Америка вече се е превърнало в професия и се изоставят старите печалбарски дестинации към Цариград, България, Румъния, Гърция и Мала Азия²⁰. Но за тази промяна също допринасят и пречките, създавани от турските власти пред работещите в Цариград българи към 1906 – 1907 г., а и икономическата криза в Румъния по това време²¹, т.е. проблемът е комплексен.

Малко по-на север, в голямата Охридско-Преспанска епархия, гурбетчийството в Америка също има проява, но това не важи за всички части на епархията и става постепенно. В бедната откъм земя и пренаселена Преспанска котловина процесът е документиран най-рано и има най-широк обхват. Към месец май 1907 г. от Ресенско (т.нар. Горна Преспа) има 717 души в Америка или това са 48.2% от всички мигранти от района (вътрешни и външни), но през 1912 г. там пребивават почти всички гурбетчии²². Същевременно и тук се отчита кардинална промяна в гурбетчийството спрямо края на XIX и първите години на XX в., изразяваща се в

²⁰ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 404, л. 141.

²¹ Стойчева, Ст. Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битолско и Преспа в началото на XX век. – МПр, XXX, 2007, № 4, с. 65–68.

²² Пак там, а.е. 297, л. 170; а.е. 457, л. 139.

промяната на дестинацията и занятието на сезонните работници²³. Така ресенските градинари, традиционно работещи в Цариград и известни със занаята си, се отправят отвъд океана, където вече не упражняват професията си. Но по същото време емигрирането от Охридска каза (Охридско и Стружко) е по-скоро изключение (фиг. 3а)²⁴. Там, както в битолския Демир Хисар и т.нар. Мала Преспа се забелязва то да е по-активно чак в годините преди Балканската война (1909 – 1912)²⁵. Още по-на север, в Дебърско-Кичевска епархия, то има много слаби проявления, при това само във втория район. До Балканската война в Дебърско се запазва традицията мъжете да гурбетуват в България, Румъния, Австро-Унгария и в големите градове на Османската империя²⁶. Тази особеност се показва добре от данните за селските райони на Кичевска каза през 1909 г., според които в Америка пребивават само 2% от всички гурбетчии (фиг. 3б)²⁷. Накрая, интересно е случващото се във Воденска епархия, където емиграцията в Америка се засилва към 1911 – 1912 г.²⁸ Но там тя освен че се дължи на икономически причини, е провокирана и от нежеланието на българските младежи да служат като войници в турската армия при вече въведената военна повинност и за християните²⁹. Подобни нагласи се отбелязват и другаде в Македония по същото време³⁰.

²³ Стойчева, Ст., цит. съч., с. 65–67.

²⁴ Статистическите данни за Охридска каза съгласно: Стойчева, Ст. Гурбетчийството от Охридска каза към 1907 г. по статистически данни на Екзархията – В: Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.и.н. Георги Марков. С., 2008, с. 200, Табл. 3.

²⁵ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 401, л. 117; а.е. 457, л. 138.

²⁶ Пак там, а.е. 456, л. 80.

²⁷ Пак там, а.е. 357, л. 302.

²⁸ Пак там, а.е. 438, л. 210.

²⁹ Пак там, а.е. 458, л. 59 – срв. Gounaris, B. Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century. – Journal of Modern Greek Studies, vol. VII-1, 1989, p. 139.

³⁰ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 459, л. 135.

В Пиринска Македония трудовата миграция в Америка е почти непозната. Там се регистрират „американци“ само в отделни селища, при това по няколко души. Така през 1907 г. от голямото разложко с. Якоруда (дн. гр. Якоруда) има само шест души в Америка; от гр. Мехомия (дн. Разлог) четири души; от гр. Неврокоп (дн. Гоце Делчев) – един човек (при това емигрант от 1896 г.); от гр. Горна Джумая (дн. Благоевград) и от селата Лешко, Горноджумайско и Сенокос, Мелнишко – по един човек, и т.н.³¹ Въпреки това емиграцията в Америка намира интерес и в този район, така че в навечерието на Балканската война тя придобива малко по-широки размери. Но в контекста на аналогичния процес в Западна Македония тук параметрите ѝ са повече от скромни: 30 души от с. Белица, Разложко (1909 г.); 12 души от с. Белотинци (дн. Левкогия, Гърция), Неврокопско (1911 – 1912 г.) и пр.³² Или емиграцията в Америка възлиза на около 1–2% от българското население на посочените села към съответните дати. Големите градски центрове в Солунския вилает (Солун, Кукуш, Дойран и т.н.) също не изпращат българи зад океана, а ако ги има – те са единици. Това е обяснимо със спецификата на живота, икономическото положение и културното развитие на българите там, които налагат съвсем друг тип миграция – към европейските страни (студенти и предприемачи) и към България (студенти, учители, военни, чиновници и др.). До голяма степен те съставят и ще оформят в бъдеще политическия, културния и военния елит на свободна България.

1.2. Възрастов и социален профил на емигранта в Америка

Интерес представляват възрастовият и социалният профил на емигранта в Америка и дали той оправдава екзархийските опасения. Още повече, че в нашата историопис е проследявана единствено

³¹ Пак там, оп. 9, а.е. 418, л. 19–20; а.е. 323, л. 100–101; а.е. 459, л. 75–76; а.е. 486, л. 66–68; оп. 10, а.е. 349, л. 105–106; 352, л. 4–5, 7–8, 19–22, 25–27; а.е. 388, л. 44–45.

³² ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 374, л. 277; ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 2, л. 1 и сл.

числеността на емигрантите само по статистиките на приемащата ги държава, дипломатически документи, корабни списъци и без да се прави опит за демографска характеристика и реконструкция³³. Затова се насочих към енорийските регистри на един град и едно село от Югозападна Македония, известни с трудовата миграция в Америка и съответните документи за няколко селища в Пиринска Македония с цел очертаване на спецификите „село – град“ и „Изток – Запад“. Статистическата справка за гр. Лерин (дн. Флорина, Гърция) в 1907 г. е особено показателна по няколко причини. На първо място, защото засега не разполагаме с точни данни за емиграцията в Америка от другите големи български градове в Югозападна Македония. Същевременно Лерин е единственият град в района, от който гурбетчии в Америка излизат още от първите месеци след Илинденско-Преображенското въстание (1903). Според сведенията на българското търговско агентство в Битоля до м. март 1905 г. за Америка са заминали общо 123 българи от града³⁴. Но същото агентство не разполага със статистически данни за възрастта, грамотността, занятието и прочее характеристики на емигрантите и се задоволява само да отбележи, че става дума за младежи³⁵. Поради това екзархийските сведения, които съдържат тези данни, са от особена важност (фиг. 21). За да се разбере по-добре ситуацията, са необходими няколко встъпителни думи за числеността и

³³ Гърдев, К., цит. съч., с. 10–39; Трайков, Н., цит. съч., с. 17–25 – срв. Gounaris, B., op. cit., pp. 139–140; Mandatzis, Chr. Emigration from Macedonia – In: The History of Macedonia, Thessaloniki, 2007, p. 307; Karpas, K. H. The Ottoman Emigration to America, 1860–1914 – In: Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays. Köln, 2002, pp. 120–129.

³⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 2361, л. 6, 14.

³⁵ Към 1907 г. с малко повече сведения за емигрантите от Велешко успява да се сдобие българското Агентство в Скопие, но и те са общи: касае се за дребни занаятчии и земеделци на възраст 16–45 г. (ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 2361, л. 26–27) – срв. Gounaris, B., op. cit., p. 140–141, според когото типичният емигрант е мъж на възраст 18–35 г., земеделец, дребен собственик на земя и жител на малко село, а след 1906 г. също дребен търговец или занаятчия.

демографския облик на българите екзархисти в гр. Лерин. Според данните на Екзархията към 1907 г. те възлизат на 863 души (460 мъже и 403 жени на възраст от 1 месец до 92 г.), разпределени в 156 домакинства и 215 семейства³⁶. Към 1907 г. от гр. Лерин отсъстват по печалба или учение общо 124 мъже на възраст 14 – 56 г. или това са 27% от мъжете и 14,4% от всички българи екзархисти. Няма отсъстващи българки от града. В България, Румъния и Цариград се намират общо 14 души или 7% от всички в странство (фиг. 4а). От пребиваващите в България половината са учители, двама са с неизвестно занятие, един е майстор и един е регистриран официално като „книжар“ (Спиридон Гулабчев³⁷). Всички пребиваващи в Цариград са ученици, някои – в българската Духовна семинария.

През 1907 г. в Америка се намират 110 души – число близко до посоченото от А. Тошев преди няколко години. Но не може да се твърди, че това са същите лица, нито пък че емиграцията е намаляла, защото битолското агентство не разполага с поименен списък на заминалите и не може да се направи съответната съпоставка. Така към 1907 г. в Америка пребивават 23.9% от всички български мъже в града или 12.7% от всички българи. Те са на възраст 14 – 56 г. с известно преимущество на мъжете в категорията 21 – 30 г. (42.7%), следвани от 14 – 20-годишните (35.5%), а при по-възрастните процентът на гурбетчиите намалява пропорционално (фиг. 5а). Или тук основната маса гурбетчии са на възраст до 30 г. включително, като процентната разлика между тези до 20 и над 21 г. не е голяма. На пръв поглед тези резултати не предизвикват тревога. Но поставени в контекста на полово-възрастовата пирамида на града, показват,

³⁶ Извадката за гр. Лерин съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 10, а.е. 35, л. 1–99; а.е. 36, л. 1–100.

³⁷ Спиридон (Спиро) Гулабчев (1856–1918) – учител, български политически деец, основател на „сиромасомилството“ в България, изследовател на етнографията на Македония, публицист, издател и печатар. Смятан е за един от идеолозите на анархизма в България. Син на известния радетел за българското национално църковно-училищно дело свещ. Константин Гулабчев и брат на просветния деец Илия Гулабчев.

че опасенията на Екзархията са напълно оправдани. Възрастовата структура на мъжкото население потвърждава сериозността на ситуацията (фиг. 7а). От групите на 15-19 – 20-24 – и 25-29-годишните в Америка пребивават над половината от мъжете. Най-голям процент се регистрира в групата 20 – 24 г., където той достига до близо две-трети от мъжете. Разпределението по набори уточнява казаното и показва застрашаващите параметри на гурбетчийството зад океана (фиг. 7б). Защото при някои от тях в Америка пребивават от 70.0% до 85.7% от мъжете, а това са достатъчно високи стойности. Това положение е видимо при по-младите поколения мъже – 18-, 19-, 20-, 22-, 26- и 28-годишните. Но и при някои от по-възрастните набори (32-, 34- и 40-годишните) се наблюдават високи резултати, въпреки че като цяло при мъжете над тридесетгодишна възраст в Америка пребивава по около една трета от даден набор. Може да се обобщи, че тук е забележим сериозен процес, при който от града отсъстват от над половината до почти цели набори български мъже и младежи. Това са работоспособните и младите, на които се разчита да отстояват българското национално дело във всичките му аспекти. Впечатление правят също долната (14 г.) и горната (56 г.) възрастова граница на гурбетчиите³⁸. Според екзар-

³⁸ В екзархийската статистика от периода, визираща македонските българи, не съществуват понятията „трудоспособно“/„дееспособно“/„активно“ население и работоспособността не се обвързва с определена възрастова категория и пол. Възрастовите граници на детството се дефинират съобразно законната брачна възраст, съгласно Екзархийския устав. Завършването на средно образование също не е критерий за края на детството, защото образованието в Османската империя не е задължително, множеството ученици остават с пълно/непълно основно образование, а нерядко в гимназиалните класове има ученици, навършили брачна възраст. Границите на „старостта“ и „недееспособността“ са неясни, но за „стари“ според екзархийската статистика принципно се приемат лица над 50-годишна възраст. За ситуацията в България и българските общности зад граница – вж. Пейковска, П. Българските общности в Унгария през XIX – XX век. Миграции и историко-демографска характеристика. С., 2011, с. 145–154. За екзархийското определение за старост – вж. Стойчева, Ст. Грамотност на българското духовенство в Македония по примера на Неврокопска епархия (1904 – 1912): статистически и изворови аспекти. – Историческо бъдеще, XXI, 2017, № 1–2, с. 228.

хийските определения първите са смятани за малолетни, както и всички младежи, ненавършили осемнадесетгодишна възраст, а това е значителна група в извадката. Що се отнася до горната граница, то става въпрос за зрели мъже, представители на най-възрастните поколения в града.

През 1907 г. гурбетчий зад океана имат около половината (48.7%) от българските домакинства в гр. Лерин. В близо една трета от случаите (при 24 домакинства или 31.6% от всички) от едно домакинство излиза по повече от един трудов мигрант. Обикновено това са двама братя от едно семейство, а по изключение и трима. В единични случаи заминават заедно или последователно лица в други родствени отношения (баща и син/синове или двама братя с някой пряк мъжки роднина, предимно чичо). Интерес представлява от какви семейства излизат гурбетчиите и въобще какво е тяхното семейно положение. В над една пета (22.4%) от домакинствата на „американци“ става дума за син/синове на вдовици, а по-рядко и на вдовци. Това е от особена важност, доколкото в първия случай овдовелите жени, както и цялото им семейство, разчитат на синовете за осигуряване на прехраната. Например: двамата сина на вдовицата Неда Лазева са в Америка, а тя е останала със снаха си и малолетното си внуче; подобно и Фросина Ташкова изпраща двамата си сина зад океана и остава сама със снаха и внуче; вдовицата Елена К. Чурлева също има двама сина в Америка, а при нея е само шестнадесетгодишната ѝ дъщеря Александра; тримата сина на вдовицата Томая Филипова са в Америка, а тя е сама с дъщеря си Мария; вдовицата Катерина Стойчева изпраща двамата си сина зад океана, а тя остава със седемнадесетгодишната си снаха.³⁹ Що се отнася до семейното положение на гурбетчиите, то в Леринско съществува практиката два-три месеца след сватбата момчето да отиде

³⁹ ЦДА, ф. 246К, оп. 10, а.е. 35, л. 36–38, 65–66, 76–77, 86–87, 98–99; а.е. 36, л. 23–25, 83–84 и т.н.

на печалба в Америка⁴⁰. Но статистическите данни за гр. Лерин не потвърждават това по отношение на намиращите се зад океана (фиг. 6а, 8а). В действителност неженени са повече от половината (56.4% или 62 души) от всички гурбетчии и в този случай акцентът пада върху лицата на възраст 14 – 20 г., което отговаря на установените екзархийски разбирания за малолетност и съответните изисквания за встъпване в законен брак⁴¹. Във възрастовата категория 21 – 30 г. дялът на женените и неженените лица е приблизително изравнен, което трябва да се отдаде на градския начин на живот – за него не е характерно толкова ранно задомяване, както е обичайно в селските райони. Но тук трябва да се подчертае, че общият дял на женените гурбетчии също е значителен (43.6%). Това е пряко свидетелство за икономическата безизходица на ред лерински семейства по това време, което принуждава бащите да заминават, оставяйки семействата си без защита и в неизвестност.

Данните за грамотността на гурбетчиите в Америка са показателни, особено в контекста на същите за пребиваващите по други дестинации (фиг. 9а). Всички мъже, намиращи се в България, Румъния и Цариград, са грамотни, което може да се обвърже с техните занятия и с характера на тяхната миграция. Неграмотни има само сред заминаващите за Америка – над една пета от тях (21.8%) нямат познания по четмо и писмо. Това са преди всичко земеделци и в много по-малка степен надничари, лица без определена професия и занаятчии (фиг. 9б).

Представяват интерес и данните за занятията (професиите) на гурбетчиите в Америка и разпределението им по възрастови груп

⁴⁰ Пак там, оп. 1, а.е. 404, л. 141; Стойчева, Ст., цит. съч., 2007, с. 69.

⁴¹ От 1897 г. – навършени 20 г. за младежите и 18 г. за девойките; от 1900 г. – навършени 19 г. за младежите и 17 г. за девойките (чл. 186, п. 1 от Екзархийския устав). Но в македонските епархии традиционно се приема по-ниска възрастова граница (18 г. за младежите и 16 г. за девойките, което се интерпретира като „пълна юношеска възраст“) съгласно „Брачниците“ на Ив. Геннадиев (1887) и митроп. Мелетий (1897).

пи (фиг. 10а, 12а). Най-голямата част съставят занаятчиите (32.7% от всички); следвани от лицата без занятие (21.8%) и земеделците (21.0%), които имат приблизително близко представяне; надничарите (14.5%). В групата на занаятчиите се регистрират единадесет отделни професии от различни браншове: самарджии, тенекеджии, хлебари, кундурджии⁴², шивачи, органджии⁴³, кюркчии⁴⁴, кацари, грънчари, майстори (т.е. строители), воденичари. Основно това са лица над 21-годишна възраст и явно придобили опит в занаята си. За съжаление, отивайки в Новия свят, те не използват познанията си, а са принудени да работят тежък физически труд в мини, фабрики или „на линия“, т.е. по строежа на пътища и железници. Същевременно експулсиращият ги град остава без младите професионалисти в съответната област. Категорията „без занятие“ се идентифицира главно с младежи на възраст 14 – 20 г., което е обяснимо при положение, че повечето от тях току-що са напуснали училищната скамейка. Групата на надничарите (вкл. аргати⁴⁵ и слуги) също е показателна, защото родният им град вече е толкова западнал икономически, че няма работа за тях. По-особено място имат двете най-слабо представени категории в разглежданата статистическа извадка. Първата от тях заема едва 7.3% от нея и обхваща гостилничари и ханджии, а също така лица, упражняващи търговия, бакалство, ахтарджийство⁴⁶ (всички на възраст от 21 до 40 г.), т.е. лица, които принципно би трябвало да имат стабилни доходи и прехрана. Някои от тях напускат семейното занятие. По такъв начин българите в града се лишават и от част от търговската прослойка. Най-слабо представена е групата на учителите (3 души или 2.7% от извадката), но сама по себе си тя показва една тревожна тенденция, при която от града отпътува интелигенцията.

⁴² Кундурджия – обушар.

⁴³ Органджия – въжар.

⁴⁴ Кюркчия – кожухар.

⁴⁵ Аргат – наемен работник, ратай.

⁴⁶ Ахтар, ахтарджия – кинкалерист и дрогерист.

Както бе казано по-напред, още четирима учители родом от гр. Лерин се намират по същото време на работа в България и взети общо, отсъстващите от града учители правят приблизително числеността на педагогическия персонал в една образцова българска гимназия като Сярското педагогическо училище по това време⁴⁷. Доколко е западнал икономически градът по това време и че в случай на нужда трябва да се рискува и да се поеме на път през океана, показва още един факт. През 1907 г. в Лерин има трима енорийски свещеници, но един от тях – свещ. Анастас Георгиев – по това време е в затвора, а един от синовете му – Наум пък е ученик в Цариград⁴⁸. Семейството на този свещеник е оставено без препитание и неговият най-голям син заминава за Америка. В контекста на случващото се в цялата Леринска епархия това не е изолиран случай – мнозина свещенически синове отпътуват зад океана поради бедността на бащите им⁴⁹. В годините преди Балканската война (1912) подобни случаи вече се регистрират и в други части на Македония, дори в Източна⁵⁰, което е пряко свидетелство за лошото материално положение на българското свещеническо съсловие в района през първото десетилетие на XX в.

Статистическите данни за едно от селата в Костурска епархия, откъдето емиграцията в Америка е по-засилена през разглеждания период – споменатото по-напред с. Дреновени, показват известни отлики в профила на гурбетчията от селските райони, сравнен с града⁵¹. Така гурбетчиите от това село са на възраст 12 – 50 г., с ясно изразен акцент при мъжете на възраст 21 – 30 г., които съставят повече от половината от всички (53.6%) (фиг. 5b). Трудовата емиграция в Америка е по-слабо застъпена при младежите под 20 г.

⁴⁷ Срв. ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 409, л. 76 и сл.

⁴⁸ Пак там, оп. 10, а.е. 36, л. 6–7.

⁴⁹ Пак там, оп. 1, а.е. 439, л. 94.

⁵⁰ ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 2, л. 19.

⁵¹ Извадката съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 13, л. 1 и сл.; оп. 10, а.е. 10, л. 1 и сл. – срв. Королов, Л. Дреновени. Разцвет и разорение на едно село в Южна Македония. С., 2016, с. 150–174.

и мъжете над 30 г. За разлика от гр. Лерин, близо две трети от гурбетчиите от с. Дреновени са женени мъже и вдовци с деца (фиг. 6а). Повече от половината от гурбетчиите (55.4%) са вписани в регистъра като лица без определена професия или с неизвестна такава и това са мъже под 30-годишна възраст (фиг. 11а–b); за тях може да се предположи, че са земеделци. Сред останалите гурбетчии преобладават занаятчиите (главно зидари и дърводелци, а също шивачи и хлебари). Що се отнася до грамотността, тя се доближава до тази на работещите в Америка леринчани – 75.0% гурбетчии от селото са грамотни, а останалите са неграмотни или с неизвестна грамотност (фиг. 6b).

Накрая са необходими няколко думи за социалния и възрастовия профил на гурбетчиите в Америка от Източна Македония. Данните за гр. Мехомия и с. Якруда в 1907 г. показват, че са на възраст 17 – 33 г., всички са грамотни и болшинството от тях са с „неопределена професия“ или нямат занаят. Две трети от тях не са задомени, а от останалите (оженени) само един има деца. Така в случая става въпрос преди всичко за млади, грамотни и семейно необременени мъже без професия. Тези резултати силно се различават от общата картина на трудовата миграция от района, за което ще стане дума по-долу.

1.3. Ползи или вреди?

Анализът на екзархийската документация показва, че от гурбетчийството в Америка има толкова полза, колкото и вреда. Ползата е несъмнена и оправдава целта на заминалите – материалното подпомагане на семейството. Без съмнение може да се твърди, че към 1906 – 1907 г. разрушените села в Югозападна Македония вече са възстановени⁵². Гурбетчиите в Америка събират и изпращат у дома не само пари на семействата си, но и огромни суми за благотво-

⁵² ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 438, л. 170; а.е. 439, л. 110, 228; а.е. 459, л. 125 и др.

рителност – за съграждане на училище, за църква, за устройване на библиотека, за строежа на българската болница в Солун и т.н.⁵³ Става обичайно завърналите се от Америка, при първото си влизане в църква, да даряват „жълта пара“⁵⁴. Но те се завръщат вече и със „зача̀тъци на култура“⁵⁵. Натрупалите капитал зад океана използват средствата си, за да откупят чифлиците (предимно турски) в родното им място, т.е. да придобият собственост и да се оземлят⁵⁶. Особено отчетлив е този процес в Леринско, където към 1909 г. остават неоткупени (частично или изцяло) само земите на десетина села⁵⁷. В Костурско, Леринско и другаде емиграцията на мъжете в Америка оказва влияние и за еманципацията на македонската българка, в това число и за нейното ограмотяване⁵⁸. Защото, оставени сами, жените поемат функциите на глава на семейството⁵⁹. Виждайки, че процесът има добри страни, а и че не може да бъде овладян, на последната страница на екзархийския печатен орган в. „Вести (Глас)“ от 1910 г. се публикуват обяви на различни агенти и търговски

⁵³ Срв. рубриката „Явна благодарност“ и дописките в екзархийския печатен орган в. „Вести“ (Глас), където се упоменават дарители за селата Суровичево (дн. Аминдео, Гърция), Велмей, Збъжди, Загоричани (дн. Василиада, Гърция), Косинец (дн. Йеропиги, Гърция), Острово (дн. Арниса, Гърция), Екши-су (дн. Като Неро, Гърция), Горничево (дн. Кели, Гърция), Емборе (дн. Емборио, Гърция); за градовете Лерин, Костур (дн. Кастория), Гостивар, Крушово, Тетово, Скопие; за Лешочкия манастир „Св. Атанасий“ (Тетовско) и др. – В. „Вести“, XVIII, 1907–1908, № 3 (02.11.1907); № 18 (25.12.1907); № 19 (01.01.1908); XIX, 1908–1909, № 83 (01.04.1909); № 89 (17.04.1909); № 99 (11.05.1909); XX, 1909–1910, № 9 (23.09.1909); № 105 (18.05.1910); XXI, 1910–1911, № 11 (25.09.1910); № 35 (27.11.1910); № 55 (15.01.1911); № 56 (18.01.1911); № 68 (01.03.1911); № 74 (15.03.1911); № 81 (31.03.1911); № 82 (02.04.1911); № 102 (21.05.1911); № 125 (14.07.1911); В. „Глас“, I, 1910–1912, № 2 (14.10.1910); № 11 (04.11.1910) и др.

⁵⁴ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 300, л. 35.

⁵⁵ Пак там, а.е. 404, л. 68.

⁵⁶ Пак там, а.е. 401, л. 117; а.е. 404, л. 140; а.е. 438, л. 170; а.е. 457, л. 139 и др.

⁵⁷ Пак там, а.е. 404, л. 67.

⁵⁸ Стойчева, Ст. Аспекти на грамотността на българското население в Македония (1878–1912). – МПр, 2015, № 2, с. 66–67.

⁵⁹ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 406, л. 55.

къщи, набиращи пътници за Америка, които няма да измамят желеещите да заминат – фирмата на Лозанчеви и Котеви в гр. Битоля, фирмата на Наум Христов (бивш драгоманин⁶⁰ на Битолското българско агентство), тази на Велко Бабов и др. (фиг. 19). Отпечатват се и корабните разписания. Другите български вестници и списания в Османската империя публикуват подобни обяви още от края на 1908 г.⁶¹ Но за съжаление, на страниците на екзархийския вестник вече нерядко намират място некролози на починали гурбетчии в Америка и на такива, които са изчезнали безследно и са издирвани от близките им (фиг. 18).⁶²

В този смисъл вредата от гурбетчийството зад океана също е добре видна в екзархийските документи, но на фона на икономическия подем на населението местните духовни власти понякога не съумяват да я идентифицират навреме или просто я подценяват⁶³. В рамките на този въпрос най-вече се обръща внимание на физическото изтощение, което се наблюдава у завърналите се от Америка, както и на техните вече развалени нрави („нравствена поквара“) и индиферентност към религията⁶⁴. Но през 1906 г. едно от най-големите опасения на Екзарх Йосиф I е възможното религиозно, културно и национално претопяване на македонския българин в Америка. Още повече, че тя „[...] е стопила и постоянно претопява

⁶⁰ Драгоманин – преводач при дипломатическо представителство или консулство.

⁶¹ В. „Отечество / La Patrie“, I, 1909, № 32 (10.06); сп. „Културно единство“, I, 1908–1909, № 6 (15.12.1908).

⁶² В. „Вести“, XVIII, 1907–1908, № 22 (11.01.1908); XIX, 1908–1909, № 70 (02.03.1909); XX, 1909–1910, № 48 (23.12.1909), № 78 (08.03.1910); XXI, 1910–1911, № 104 (26.05.1911).

⁶³ Проблемът за негативните последици от емиграцията в Америка е засегнат, при това бегло, само от проф. В. Гунарис, който разглежда отрицателните ѝ аспекти върху земеделието в селата от Югозападна Македония, където не остава годно мъжко население. По въпроса не ми се удаде да открия конкретни данни в архивите на Екзархията от разглеждания период. Но това е традиционна ситуация още от края на XIX в. в много селища, особено в Преспанската котловина – срв. Gounaris, В., *op. cit.*, р. 144; Стойчева, Ст., *цит. съч.*, 2007, с. 57.

⁶⁴ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 401, л. 108; а.е. 404, л. 68; а.е. 439, л. 228.

преселници, културно по-силни“, пише Екзархът⁶⁵. Конкретна тревога предизвиква влиянието на протестантството и дали под влияние на обръжаващата ги в Америка среда някои гурбетчии няма да го приемат⁶⁶. Екзархийските опасения се потвърждават наполовина. Положителното е, че българите екзархисти успяват да повлияят на емигриралите българи патриаршисти (т.нар. гръкомани) и някои от последните приемат родното духовно ведомство – Екзархията⁶⁷. Такива мъже пишат у дома и нареждат на съпругите си да отпишат децата от гръцкото училище и да ги пратят в българското, както и да не пускат гръцки свещеник в къщите си⁶⁸. Но що се отнася до културното претопяване, то действително взима своята дан и това проличава при завръщането на гурбетчията у дома – разбира се, ако въобще се завърне, каквито случаи не са рядкост. „Злото на разврата и развалата“ пуска корен в съпругеския живот⁶⁹. Виделите американския начин на живот, нерядко изоставят съпругите си, намирайки ги прости и груби, незнаещи да носят обувки и въобще неотговарящи на техните нови задокеански изисквания⁷⁰. Голяма част от бракоразводите в Западна Македония през разглеждания период се завеждат и постановяват по причина на „не[х]аресване на жената след връщане на съпруга от Америка“⁷¹. Случаи като този на Антон Лазарев от с. Въмбел (дн. Мосхохори, Гърция), Костурско стават обичайни. През 1910 г. той се връща в селото си от гурбет в Мала Азия, но само – за да се разведе със съпругата си, да си намери нова жена и веднага след това да замине на печалба в Америка⁷². Но

⁶⁵ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 2, а.е. 2061, л. 62.

⁶⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 439, л. 227.

⁶⁷ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 404, л. 57.

⁶⁸ Пак там, а.е. 404, л. 57, 144; Х. Неправди над българите в Леринско. – в. „Вестник“, XX, 1909–1910, № 61 (27.01.1910), с. 4.

⁶⁹ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 404, л. 147.

⁷⁰ Пак там, а.е. 438, л. 47.

⁷¹ Пак там, а.е. 300, л. 35–36; а.е. 406, л. 73; а.е. 438, л. 47–48; а.е. 439, л. 106, л. 224.

⁷² Пак там, а.е. 480, л. 118–126.

медалът има и обратна страна. Изоставени, понякога с години, без прехрана и известия, българките сами се решават на бракоразвод, за да намерят сигурност при нов съпруг⁷³. Последното се оказва много трудно, тъй като бракоразводните дела се „точат“ с години, зад океана са заминали младите вдовци (от чиято категория традиционно са потенциалните женихи), а незаминалите за Америка младежи не желаят подобна невеста. Пред такива българки остават само няколко възможности – да развалят поведението си и да съжителстват незаконно с някой мъж; още неразведени, да се венчаят от податливи на влияние екзархийски свещеници или с благословията на Гръцката патриаршия. Вследствие от казаното по-напред стабилността и животът на българското семейство биват нарушени.

В действителност няколко години след първоначалния ентузиазъм към гурбетчийството в Америка в Югозападна Македония вече проличават и неговите действително негативни страни за българското национално дело. На първо място тук трябва да се отбележи емиграцията на учителското съсловие, особено на селските учители. Ниската заплата или невъзможността тя да им бъде изплатена от селото ги принуждава на такава стъпка. Оказва се, че след 1907 г. доста селски училища, дори в поставената добре в просветно отношение Охридско-Преспанска епархия, остават затворени, защото учителите са емигрирали, а не могат да им се намерят заместници⁷⁴. Друго негативно и съвсем нежелано от Екзархията последствие от губетчийството в Америка рефлектира директно върху състава на църковния клир. Така към 1907 г. в Костурско се наблюдава сериозна липса на енорийски свещеници тъкмо поради факта, че в някои

⁷³ Stoytcheva, St. The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian Population in Macedonia According to Data of the Bulgarian Exarchate (1892–1912). – In: Regions, Borders, Societies and Identities in Central and South-East Europe. Hungarian-Bulgarian History Conference, Sofia, 16-17 May 2012. Papers.“ Eds. P. Peykovska, G. Demeter. Sofia-Budapest, 2012, pp. 103–111.

⁷⁴ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 297, л. 143, 184–186, 198; а.е. 401, л. 149.

села всички мъже, които отговарят на ценза за свещеник (грамотност, възраст и пр.) и могат да бъдат ръкоположени се намират в Америка⁷⁵. С други думи – става осезаема липсата на двата основни стожера на българския национален дух и отстояване. Това е особено важно в Костурско и Леринско през периода, когато тези райони са изложени на пресата на гръцката въоръжена пропаганда. Същевременно така адмирираното изкупуване на чифлиците има сериозни последствия, защото земята се откупува прескъпо, и то „педя по педя“. Това поглъща почти всички спестявания на гурбетчиите и рискът да изгубят придобитото се оказва голям⁷⁶. Не на последно място, трети негативизъм на гурбетчийството зад океана е неговото отражение върху здравословното състояние на българското население в Югозападна Македония, а оттук – и върху неговите демографски показатели и развитие в бъдеще. Тук имам предвид разпространението на социално значими болести, които гурбетчиите донасят у дома, и по-специално на сифилиса. Тази болест е отдавна позната в Македония, но към 1910 – 1912 г. тя придобива сериозни размери, което не е подминато с лека ръка от екзархийските власти, доколкото тя е чужда на българската култура. „Пламват“ райони като Преспанско и Ресенско, традиционно известни с патриархални нрави и чист морал, а също така и Воденско, където болестта е била неизвестна дотогава⁷⁷. Накрая трябва да се отбележи, че гурбетчийството (в частност – в Америка) оставя траен отпечатък върху демографското развитие на цели райони в Югозападна Македония, където то е основно средство за препитание още от края на XIX в. и запазва значението си и през следващото столетие. Раждаемостта в гурбетчийските семейства принципно зависи от странстванията на съпруга и на базата на енорийските регистри може да се мисли, че репродуктивното поведение на брачните партньори се адапти-

⁷⁵ Пак там, а.е. 406, л. 70.

⁷⁶ Пак там, а.е. 439, л. 111 – срв. Gounaris, B., op. cit., p. 148.

⁷⁷ Пак там, а.е. 438, л. 48, 209–210.

ра към новите социално-икономически условия⁷⁸. В някои райони, като селата в Леринско, ситуацията допълнително се усложнява от обичая младежите да не могат да се оженят лесно, ако не са били на печалба в Америка, дори и да са от състоятелни семейства⁷⁹. Те стават обект на присмех, особено от страна на момите. В контекста на другия битуващ обичай в този район, за който стана въпрос по-напред – младоженецът да замине за Америка веднага след сватбата си, се получава своеобразен парадокс.

2. Пиринска Македония

Както бе отбелязано по-напред, емиграцията или по-скоро „печалбарството“ в Америка е почти непозната за българското население в Пиринска Македония през 1904 – 1912 г. В този район процесът няма социални и демографски измерения, нито повлиява на българското национално и културно дело. На пръв поглед изглежда, че през разглеждания период миграционните процеси в района са отминали с бежанската вълна от 1902 – 1903 г., а сезонната трудова миграция на населението не се отличава с масовост и с дългогодишно отсъствие от дома. На първо място тук трябва да се отбележи, че бежански вълни от района към България има и в Хюриетските години, но те не са толкова масови. В края на месец октомври 1909 г., принудени от произволите на турския аскер⁸⁰, тръгват към България близо 600 души (мъже, жени и деца) от осем горноджумайски села (Железница, Падеж, Покровник, Логодаж, Кърджево, Дреново, Лисия и Селище), но преминават границата само около 200 от тях, заедно с енорийските свещеници от селата Падеж и Покровник и всички се установяват като бежанци в гр. Дупница⁸¹.

⁷⁸ Стойчева, Ст. цит. съч., с. 68–69.

⁷⁹ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 2095, л. 3.

⁸⁰ Аскер – войник, войска.

⁸¹ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 1539, л. 58–64.

Същевременно сезонна трудова миграция има в района, което се подчертава изрично в годишните рапорти на Неврокопска митрополия до Екзархията⁸². Регистрират се и твърде различни дестинации на гурбетчиите, някои дори екзотични за времето си като Япония⁸³. Наистина, към 1911 – 1912 г. има цели села, от които не излизат гурбетчии, но и такива, където гурбетчиите, при това през зимния сезон, като съставляват от около 6% от мъжкото население в с. Долен до около 18% от мъжете в голямото с. Долно Броди (дн. Като Вронду, Гърция)⁸⁴. По екзархийски данни към 1911 г. гурбетчиите съставят 12% от българското население на Разложка каза или около една четвърт от активната му част⁸⁵. Тези данни са близки до средните за западните части на Битолския вилает⁸⁶, където гурбетчийството е най-силно развито, т.е. като цяло не са далеч от данните за Югозападна Македония. Разложките българи работят главно отвъд границата в България като катранджии, дърводелци, работници в тютюневи фабрики, на чаркове⁸⁷ в Рилската гора, Чепино/Чепинска баня и Лъджене (дн. квартали на гр. Велинград), Белово, Сестримо и др. От други села излизат бозаджии, керемидчии, сапунджии и кираджии⁸⁸, а последното занятие обуславя постоянната мобилност на практикуващите го. Гурбетчиите от голямото с. Банско пък освен в дърводобива, дървопреработването и дърводелството (буклари, гребенари, сандъкчии) са търговци, бакали, касапи, фабрикан-

⁸² ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 442, л. 255; а.е. 461, л. 183.

⁸³ Пак там, оп. 9, а.е. 431, л. 24–25.

⁸⁴ ДА – Благоевград, ф. 198К, а.е. 2, л. 17–20. Изчислението за с. Д. Броди е направено при наличие на девет десети от статистическите данни, тъй като краят на документа е повреден и в случая се работи с репрезентативна извадка.

⁸⁵ Яранов, Д. Разлог. Областно-географско изучаване. – МПр, № 3, 1932, с. 118.

⁸⁶ Стойчева, Ст. Българската Екзархия за етнодемографския облик на Македония (1908–1912 г.). – В: Сб. Независимостта на България 1908 г. – поглед от XXI век. С., 2010, с. 311.

⁸⁷ Чарк – дъскорезница, задвижвана от вода.

⁸⁸ Кираджийство – превоз на товари, най-често с коне и магарета.

ти, тютюнджии, слуги и пр. в България. Също така от по-прогресивните фамилии в селото излизат учители и зографи (в България) и студенти (в Швейцария и Русия). Но пътуването към България и Румъния и ежегодното завръщане у дома представлява особен риск за разложките жители, а и за всички, пресичащи българо-турската граница откъм Разлог. Защото те традиционно биват причаквани около границата с цел грабеж и често пъти тези случаи завършват трагично⁸⁹. Множеството гурбетчии излизат от бедните села в Разложката котловина – ситуация, аналогична на случващото се в Преспанско, Югозападна Македония. Така към 1909 г. в Източна Македония най-много сезонни трудови работници се регистрират в гр. Мехомия (100 – 150 д.) и с. Белица (200 – 250 д.)⁹⁰. В Мелнишко пък, колкото и слабо да е застъпена трудовата миграция, жителите на с. Кресна (дн. Стара Кресна) се занимават с кръчмарство и бакалство в Румъния⁹¹. От Неврокопските села като Ковачевица, Скребатно, Балдево и др. за България редовно тръгват дюлгери⁹², а от с. Либяхово (дн. Илинден) – стивастари⁹³, работещи в околните села и в Беломорието. Или това са естествените и характерни занятия на мъжкото население от Източна Македония, но практикувани в странство. Разбира се, тук понятието „странство“/„чужбина“ трябва да се схваща условно, що се отнася до сезонната трудова миграция в България, доколкото тя се извършва в рамките на българското землище⁹⁴. Още повече, при непосредствената географска близост на района със свободните български земи и лесната въз-

⁸⁹ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 347, л. 122; в. „Вести“, XX, 1909–1910, № 99 (04.05.1910), с. 4.

⁹⁰ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 374, л. 276.

⁹¹ Пак там, оп. 10, а.е. 387, л. 10–12, 21–27, 42–45, 50–51, 56–57, 60–61, 69–70.

⁹² Дюлгер – майстор строител по дървените части на къщата.

⁹³ Стивастарство – ръчно разбиване на памук.

⁹⁴ Срв. Мельов, А. За бежанския проблем в Източна Македония преди и след Илинденско-Преображенското въстание – В: Сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. С., 1988, с. 513.

можност за нелегална миграция, каквато нерядко се среща в Горно-джумайско. С това до известна степен се обяснява слабата легална трудова миграция от този район към България.

Но тук и по-специално в голямата Неврокопска епархия (включва казите Неврокоп, Разлог и Горна Джумая) се проявяват някои по-специфични форми на миграция, за които ще стане дума по-долу.

2.1. Възрастов и социален профил на гурбетчията

На първо място трябва да се отбележи, че за разлика от Югозападна в Пиринска Македония е особено слаба миграцията на градските жители. Към 1907 г. гурбетува около 6% от мъжкото население на гр. Мехомия и това е най-високата стойност за градовете в Неврокопска епархия. За сравнение – към същата дата от гр. Неврокоп в странство се намират едва 11 мъже, а от гр. Горна Джумая само седем или около 2 – 3% от мъжкото население и в двата града. При това тук става въпрос преди всичко за политически емигранти, чиновници и учители в България, както и за няколко гурбетчии в Америка⁹⁵. Затова интерес представлява статистическата извадка за гр. Мехомия с оглед евентуалното ѝ успоредяване с тази за гр. Лерин. Към началото на 1907 г. от гр. Мехомия отсъстват „по печалба“ общо 86 мъже⁹⁶. От фиг. 4b е добре видно, че вътрешната трудова миграция в рамките на Османската империя заема минимален дял (5%), като се ограничава само в границите на района и близката околност – четирима души са учители, грънчари и даракчии⁹⁷ в Не-

⁹⁵ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 418, л. 11–12, 18–20; а.е. 419, л. 17–18, а.е. 459, л. 34–35, 55–56, 75–78, 85–86, 89–90, 100–101, 111–112, 127–128, 147–148; оп. 10, а.е. 314, л. 5–6, 12–13, 18–19, 33–34.

⁹⁶ Извадката за Мехомия съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а. е. 486, л. 1–231; а.е. 487, л. 1–198; оп. 10, а.е. 349, л. 1–299. Погрешка в регистъра е вписан и Никола Иванов Каназирев (на 12 г., ученик), който по това време се намира в София със семейството си, политически емигранти. Поради това той не е включен в извадката.

⁹⁷ Дарак – машина за влачене (чепкане) на вълна.

врокопско, Ахъ-челебийско (дн. Смолянско) и в разложките села. Или тук има сериозна отлика от случващото се в Югозападна Македония, където гурбетчийството в големите градове на Османската империя и в Мала Азия е традиционно застъпено. По отношение на дестинациите на гурбетчиите от гр. Мехомия те се насочват в две главни направления, традиционно залегнали в културата на местното население – Румъния и България. Превес имат гурбетчиите в Румъния (53% от всички) при 36% работещи в България и 6% от гурбетчиите, които са в Америка (фиг. 4b).

Съставената статистическа извадка за гр. Мехомия визира само българите, гурбетуващи извън Османската империя (81 души), т.е. външните мигранти. Тя обхваща мъже и младежи на възраст от 15 до 80 години. От данните се вижда, че долната възрастова граница на гурбетчиите и в Мехомия, и в Лерин е много близка, но при горната се наблюдава сериозна разлика. Най-възрастният гурбетчия от гр. Мехомия, а и въобще един от най-възрастните в тази част на Македония е Велю Благов, дядо вдовец на 80 г., работник в България⁹⁸ – преклонна възраст за българското общество в Македония през първото десетилетие на XX в. При мехомийските гурбетчии акцентът пада върху възрастовите категории от 21 до 40 години, докато при младежите на възраст 15 – 20 г. гурбетчийството е слабо застъпено (13.6% от всички гурбетчии) (фиг. 13a). Или за разлика от гр. Лерин, от гр. Мехомия на гурбет отиват мъже в по-зряла възраст. Въпреки това и в двата града най-много гурбетчии попадат във възрастовата категория 21 – 30 г., т.е. най-работоспособната и активна част от мъжкото население. Близко 80% от мехомийските гурбетчии са задомени мъже или вдовци с деца, докато неженените

⁹⁸ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 487, л. 5–6. Най-възрастният гурбетчия от района е Иван Кръскюв от с. Годлево, на 84 г., работник в Драмско (ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 470, л. 8–9).

са само 21% (фиг. 15а).⁹⁹ Така отново се наблюдава отлика от констатираното за гр. Лерин. В Мехомия, нормално за съответните възрастови категории, най-много незадомени лица има сред най-младите (15 – 20 г.), а процентът на вдовците нараства при мъжете над 40-годишна възраст (фиг. 8b). Не на последно място представляват интерес и данните за грамотността на мехомийските гурбетчии, а тя несъмнено е висока – 86% грамотни (фиг. 14а). При обща грамотност 80.6% на гурбетчиите от гр. Лерин и конкретно 78.2% грамотни гурбетчии в Америка (фиг. 9а), данните за Мехомия правят впечатление. Този висок процент грамотни може да се отдаде на добрите резултати от екзархийската образователна система в Разложко от края на XIX. – началото на XX в.¹⁰⁰

Що се отнася до професиите на гурбетчиите от гр. Мехомия (фиг. 10b, 12b), то най-голям дял заемат занаятчиите (41 души или 50.7% от всички в извадката), мъже на възраст 21 – 40 г. В тази група тотално преимущество имат бозаджиите (32 души или 78.1% от всички занаятчии), работещи изключително в Румъния. По-значителен дял имат и грънчарите, повечето от които са в България. Останалите занаятчии се занимават с терзийство, сапунджийство и тащчийство¹⁰¹. Трябва да се отбележи, че за разлика от леринските занаятчии – гурбетчии в Америка, отивайки в странство, разложани упражняват собствения си занаят и не се занимават с нискоквалифициран труд. Следващата голяма група в извадката са работниците (37%) – главно работници в дърводобива („горски работници“) и в дървопреработването в България покрай границата. При „горските работници“ (горачи¹⁰², дървари, трионджии) преимущество

⁹⁹ Свещ. Ф. Попмихайлов записва сина си Костадин Попфилимонов в регистъра като вдовец, въпреки че действителното му семейно положение е разведен (ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 24).

¹⁰⁰ Тренчев, Г. Учебното дело в Разлог и Разложкия край през Възраждането. С., 1999, с. 161 и сл.

¹⁰¹ Тащчийство – каменоделство.

¹⁰² Горач – горски дървосекач.

имат по-младите възрастови категории (15 – 30 г.), което е обяснимо с физическата натовареност на работата. При работниците в дървопреработвателния бранш пък преобладават по-възрастните мъже, което пък трябва да се обвърже с придобитата от тях специализация в труда. С търговия и бакалство се занимават 3.7% (3 души) от гурбетчиите. Накрая, но не на последно място, трябва да се отбележи, че лицата, упражняващи нискоквалифициран труд (слуги) и тези без занятие са слабо представени в извадката и основно попадат във възрастовата категория 15 – 20 г. Тези ниски резултати се различават основно от регистрираното в Западна Македония, респ. в гр. Лерин.

Данните за селата в епархията уточняват казаното; спрях се на три типа гурбетчийски групи, които до голяма степен характеризират процеса на сезонната трудова миграция в Пиринска Македония.

Докато разложени работят главно в дърводобива и дървопреработвателния бранш в България покрай границата, то от някои неврокопски села традиционно излизат „тайфи“¹⁰³ работници. Това са преди всичко дялгерски дружини, работещи в България. Досега явлението е изследвано само в етнографски проучвания и анкети, в които не се използват статистически източници¹⁰⁴. В този смисъл представлява интерес да се проследи социалният и възрастовият състав на една дялгерска тайфа от Неврокопско. Това е от важно значение, тъй като екзархийските регистри за дялгерите от Западна Македония, също известни с майсторлъка си, не са запазени. Вниманието ми бе привлечено от статистическите данни за едно от по-големите села в района през 1907 г. – Скребатно. Към тази дата то е населено с българи, но е смесено в конфесионално отношение (християни и мюсюлмани), като жителите християни са над 800

¹⁰³ Тайфа – традиционно название на гурбетчийската дружина (чета).

¹⁰⁴ Срв. Христов, П. Гурбетчийството/печалбарството в централната част на Балканите като трансграничен обмен.– Балканистичен форум, 2004, кн. 1–2, с. 50.

души¹⁰⁵. Същевременно това е едно от селата традиционно известно с дюлгерите си и е смятано за един от значимите центрове на тази професия в Пиринска Македония¹⁰⁶. Статистическите данни за селото показват, че през 1907 г. в странство се намират 137 мъже¹⁰⁷. Всички те са в България, с изключение на двама души в Русия (градинари) и един в Америка. Болшинството от тях (86.9%) съставят дюлгерската тайфа. Останалите (18 души) са преди всичко учители, политически емигранти, търговци, ахчии¹⁰⁸ и ковачи. Дюлгерите (един от тях е със специализация дограмаджия или върши т.нар. „бяла работа“ – майстор), гурбетуващи в България, са 119 души на възраст 12 – 54 години. Тук трябва да се отбележи, че посочената долна възрастова граница не означава, че в с. Скребатно няма още по-млади дюлгери. Най-малкото момче – дюлгер в селото, е само на 10 г.¹⁰⁹, но то не гурбетува в странство, а явно работи с баща си в околните села, което е практика за района. Но в екзархийската документация се регистрират и случаи, когато момчета тръгват дори още по-рано с дюлгерските тайфи. През 1909 г. Костадин Тр. Влахов от с. Сатовча заминава за България на гурбет и оставя съпругата си с три малолетни деца за дълго време без издръжка. Затова най-голямото дете Трендафил още четиригодишен тръгва с дюлгерска тайфа, за да изкарва хляба си и да помага парично на майка си¹¹⁰. Без съмнение това не е лично решение на невръстното момче. Сираци като Илия Ангелов Лулов от с. Долна Сангартя (дн. гр. Хаджидимово) също се цанят за чираци на дюлгерите, за да спечелят нещо. Той става чирак на дюлгерина Йосиф Илиев Калинчов от с.

¹⁰⁵ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 304, л. 316.

¹⁰⁶ Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, С., 1980, с. 35, 202–203.

¹⁰⁷ Извадката за Скребатно съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 464, л. 1–196.

¹⁰⁸ Ахчия – готвач.

¹⁰⁹ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 464, л. 171–172.

¹¹⁰ Пак там, оп. 1, а.е. 497, л. 165–167.

Скробатно за периода от 26 октомври 1911 г. (Димитровден) до 25 март 1912 г. (Благовещение) и спечелените пари внася на съхранение в сирашкия фонд на Неврокопска митрополия¹¹¹. Връщайки се към дюлгерската тайфа от с. Скробатно, виждаме, че такива драстични случаи като с детето от с. Сатовча няма в това село, но въпреки това делът на малолетните младежи в тайфата е значителен. Над половината (15 души или 55.6%) от общо 26 във възрастовата категория 12 – 20 г. са малолетни. Същевременно в тайфата не се отбелязва сериозен дисбаланс между отделните възрастови групи (фиг. 13b). Но разбира се, делът на най-младите и на най-възрастните е относително по-малък от тези на 21 – 30- и 31 – 40-годишните. Твърде близките показатели в отделните възрастови категории могат да се обвържат с това, че дюлгерите от селото заминават семейно – баща и син, двама братя и т.н. Защото дюлгерството е преди всичко наследствен и семеен занаят и се предава от баща на син. Възрастовото разпределение на дюлгерите се корелира с данните за тяхното семейно положение. Над две трети от тях са женени мъже и вдовци с деца, а останалите са незадомените им синове, братя и пр. (фиг. 15b). Що се отнася до въпроса за грамотността на дюлгерите (фиг. 14b), то над две трети от тях (67.2%) са грамотни и това са почти всички мъже на възраст под 40 г. Големият дял неграмотни е сред най-възрастните – само пет от мъжете над 40 г. (общо 23 души) имат познания по четмо и писмо. Въпреки това в контекста на особено ниското ниво на грамотност в Неврокопска епархия през разглеждания период, а и след Първата Световна война¹¹² може да се смята, че като цяло дюлгерската тайфа от с. Скробатно се характеризира с висока грамотност за района. Това не е учудващо, защото през периода жителите му са изключително ученолюбиви, а самото

¹¹¹ ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 3, л. 60.

¹¹² Стойчева, Ст., цит. съч., 2015, с. 71–74.

село е известно не само с дялгерите, но и с учителите си, множеството мъже и жени с класно образование и студенти¹¹³.

Данните за една също толкова характерна група сезонни трудови работници – катранджиите от голямото разложко с. Якоруда, внасят допълнителни уточнения относно социалния и възрастов профил на гурбетчиите от епархията¹¹⁴. Регистрите на селото от 1907 г. показват, че на гурбет в България се намира компактна група от 161 катранджии на възраст от 15 до 66 години включително или това е около една десета от българското християнско население на селото по това време. Възрастовото разпределение на катранджиите показва сериозни отлики от това на разгледаната по-горе дялгерска тайфа, въпреки че и катранджийският занаят е семеен (фиг. 13с). Преимущество в извадката имат мъжете над 40 г. (т.е. най-възрастните), което може да се обясни със спецификата на катранджийския занаят и с необходимата за него опитност. Същевременно младежите под 20-годишна възраст заемат само 6.8% от извадката. Казано с други думи, на гурбет в България отиват преди всичко физически здрави мъже в зряла възраст и старите, които познават тънкостите в занаята. Над девет десети от катранджиите са женени мъже и вдовци с деца (фиг. 15b). Незадомени са само 14 души (8.7%) и техният списък се припокрива с този на лицата под 20-годишна възраст плюс няколко мъже на възраст до 24 години включително. Накрая, данните за грамотността на катранджиите представляват несъмнен интерес, защото се оказва, че сред тях се регистрира много високо ниво на грамотност (88.8%) – фиг. 14b. В цялата извадка има само 18 неграмотни лица и това са основно мъже на възраст над 50 г.

¹¹³ Малко село – голям пример. – в. „Глас“, I, 1910–1912, № 18 (19.02.1911), с. 1.

¹¹⁴ Извадката съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 10, а.е. 350, л. 1–97; а.е. 351, л. 1–153; а.е. 352, л. 1–127.

Регистрите на Неврокопското с. Гайтаниново показват трети тип миграционно поведение¹¹⁵. През 1907 г. всички гурбетчии от селото заминават в България. Това са преди всичко младежи на възраст 13 – 20 г., включително синът на един от селските свещеници – свещ. П. Сапунджиев. Те заемат две трети от извадката (67% от всички гурбетчии) и определят нейните характеристики (фиг. 13d). Затова и 80.0% от гурбетчиите са неженени – конкретно има само един задомен младеж във възрастовата категория до 20 години, включително (фиг. 15b). Сходна тенденция се открива и при зидарите от с. Ковачевица, работещи в България към април 1907 г., две трети от които са на възраст 12 – 17 г.¹¹⁶ Същевременно подобно на разгледаните по-напред села и в с. Гайтаниново се регистрира високо ниво на грамотност (75.6%) – фиг. 14b. Накрая, що се отнася до занятията на гурбетчиите, те основно се свеждат до две – дюлгерство и надничарство в България. Различните занаятчии (шивачи, кундурадзии, дръндари¹¹⁷, въглищари), пастирите и лицата без занятие са представени много слабо в извадката и излизат от средите на по-възрастните мъже.

2.2. Към Долната земя

За разлика от Югозападна Македония гурбетчиите от Неврокопска епархия рядко отсъстват с години. В края на лятото повечето се прибират от България, но не за да прекарат зимата със семействата си, а за да поемат на юг, към т.нар. Долна земя – Сярско, Зъхненско¹¹⁸, Драмско, Правишко¹¹⁹, Св. Гора и о. Тасос (тук се придържам към

¹¹⁵ Извадката съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 435, л. 1–113; а.е. 436, л. 1–112. Тук не се включва политическата емиграция от селото.

¹¹⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 10, а.е. 325, л. 87–191; а.е. 326, л. 50–60.

¹¹⁷ Дръндарство – разбиване на козина, вълна и памук с дървен лък; стивастарство.

¹¹⁸ Зъхна – историко-географска област в Егейска Македония, дн. част от дем Зилхаво, Гърция.

¹¹⁹ Правища – дн. Елевтеруполи, Гърция.

определението на неврокопския митрополит Иларион за „Долна земя“, което отразява местното разбиране за наименованието и е по-различно от общоприетия макротопоним за цялата историко-географска област Македония)¹²⁰. Отново на тайфи те се оправят към тютюневите складове и фабрики, към чифлиците да обработват памук, да правят дървени въглища (т.нар. „провалта“), да обработват лозя, да пасат стада. Най-много гурбетчии излизат от бедните села в Разложко и Неврокопско. Завръщат се обикновено за Великден. Дестинациите им се илюстрират много добре от регистрите на Неврокопска митрополия, които фиксират ситуацията през зимата на 1911 – 1912 и до месец март 1912 г. (фиг. 20). Показателни са тези на Неврокопските села Гайтаниново и Бутим (Критарас, Гърция; дн. не съществува), от които излизат най-много гурбетчии и показват локалните различия в традиционните дестинации на тайфите на юг (фиг. 16 а–b)¹²¹. Така малко над две трети от гурбетчиите от с. Бутим се насочват към Драмско, като болшинството от тях работят в самия гр. Драма, който е вторият център на преработката и търговията с тютюн в Беломорска Македония след съседна Кавала. В последния град към 1910 г. работят 15 000 сезонни работници, които съставляват до 60% от населението на града и третата по големина етническа група сред тях са българите¹²². Макар и по-малко на брой в гр. Драма, след Младотурската революция (1908) там настъпват благоприятни икономически условия за българите и заселващите се за постоянно български фамилии в града се увеличават¹²³. Открива се български параклис и училище с пансион. Това заедно с доброто заплащане на труда допълнително стимулира българските

¹²⁰ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 347, л. 112. За общоприетото определение на наименованието – вж. Коледаров, П. Народният дележ на „Горна“ и „Долна“ земя и схващането у българите за единната цялост на своята родина. – МПр, 1991, № 1, с. 97.

¹²¹ ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 2, л. 3–4, 9–11.

¹²² Nadar, C. Labor Activism and the State in the Ottoman Tobacco Industry. – International Journal of Middle East Studies, 2014, Vol. 46, N 3, pp. 536–549.

¹²³ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 440, л. 183–184.

търговци и работници да се насочват към Драма. Към 1910 – 1911 г. числото на последните е непостоянно и зависи от сезонния характер на работата им, главно в тютюневите складове и в по-малка степен по градските магазини. Различно е при гурбетчиите от с. Гайтаниново – две трети от тях работят в полските села в Сярско, основно по обработката на памук. С настъпилата към 1907 г. липса на работна ръка в памучните полета в Сярско и Зъхненско¹²⁴ българските работници са търсени там. Но в гр. Сяр (дн. Серес, Гърция) те са единици, защото той е центърът на гърцизма и антибългарската пропаганда в района и там не се търси и приветства българската работна ръка. Подобни локални различия в дестинациите на гурбетчиите през зимата се фиксират в регистрите и на други села: за жителите на селата Долно Броди и Ковачевица предпочитаната дестинация е Зъхненско, за други – Св. Гора (за половин година или за цяла), отново Драмско, Кавалско и т.н.¹²⁵ За жителите на разложките села и планинските села от Неврокопска каза пък е особено характерно ходенето на работа в Св. Гора¹²⁶. Съпоставката на данните за сезонната трудова миграция през летните и зимните месеци от с. Гайтаниново показва, че зимно време на гурбет в Долната земя се отправят двойно повече българи, отколкото през лятото към Горната земя. Както бе споменато по-напред, през лятото всички гурбетчии от селото, предимно младежи, работят в България. Както показва регистърът за 1911 – 1912 г., през зимата там остават малко над десетина души, включително политическите емигранти като представителите на фамилията на Д. Мавродиев¹²⁷. Големият брой

¹²⁴ Culture du coton dans la region de Salonique. – Journal de Salonique, XI, 1907, № 1189 (21.10.), p. 2.

¹²⁵ ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 2, л. 18 и сл.

¹²⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 304, л. 297.

¹²⁷ Димитър Мавродиев (1853–1935) – български просветен деец и революционер от ВМОРО. През 1898 г. емигрира в България. Брат на пионера на новобългарското образование в Неврокопско, не по-малко известния просветен деец и родолюбец Константин (Кочо) Мавродиев (1860–1913).

работници през зимата заминават на юг (89 души) и с оглед числеността на групата може да се предположи, че тук вече се включват и по-възрастните мъже, които са приключили земеделската работа у дома. Подобно положение се наблюдава и в планинското Неврокопско село Обидим. През пролетта на 1907 г. са регистрирани едва 14 души гурбетчии в Долната земя – основно в Сярско и по-малко в Зиляховско, Драмско, и само един човек в Св. Гора, при това един от най-възрастните гурбетчии в района (на 70 г.)¹²⁸, а голямата част работят в България. Но през есента на юг явно тръгва много по-голяма група, тъй като в началото на месец ноември същата година в селото се завръщат 35 мъже, принудително прекъснали пътуването си от страх да не бъдат избити от гръцките чети, действащи на юг¹²⁹.

2.3. Негативизмите

След 1904 г. пътуването на гурбетчиите на юг, а и завръщането им у дома представлява реален риск за живота им, поради засилването на гръцката въоръжена пропаганда (т.нар. „андартско“¹³⁰ движение“) през Реформения период (1904 – 1908). Немалко са случаите гръцките чети да причакват българските работници по пътя и да ги избиват. Подобни прояви има и в Югозападна Македония, но жестокостите в Долната земя са поразяващи. Така през месец ноември 1907 г. на една и съща дата стават три масови убийства на гурбетчии, което всява ужас сред българите в Неврокопска епархия. Особено фрапиращо впечатление прави избиването на тайфата, тръгнала за Св. Гора, край гръцкото с. Бобакес на 13 и 14 ноември. Загиват всичките 102 души българи от планинските Неврокопски

¹²⁸ Пак там, оп. 9, а.е. 460, л. 93–94; оп. 10, а.е. 334, л. 31–32, 47–48, 51–52, 69–70, 74–75, 80–81, 83–84, 86–87, 94–95, 98–99, 100–101, 114–116.

¹²⁹ Пак там, оп. 1, а.е. 347, л. 112.

¹³⁰ Андарт – гръцки четник.

и Разложки села¹³¹. По същото време в Гюмюрджинско¹³² са убити още 25 души българи „въглари“ (въглищари) от Неврокопско¹³³. Третото убийство става в местността Алипджеза, където загиват 25 души от разложките села Банско, Недобърско и Добринище, също тръгнали за Св. Гора¹³⁴. Засадите, устройвани от гръцките андарты, предизвикват страх у българското население и тръгналите на гурбет мъже по средата на пътя масово се завръщат по домовете си, без да са спечелили нещо¹³⁵. Други въобще се страхуват да поемат към Долната земя. Това буквално обрича десетки семейства на глад, особено ако през зимата се затворят планинските проходи и Разлог остане изолиран от света¹³⁶. Докладите на неврокопския митрополит Иларион от ноември и декември 1907 г. до Екзарх Йосиф I разкриват сериозността и цялата трагичност на ситуацията. Митрополитът заключава: „[...] Тия известия (убийствата на гурбетчии през месец ноември 1907 – б. м., С. С.) произведоха мрачно впечатление и потопиха в скръб всички, като още заставиха всеки да се замисли и тълкува над бъдещето, развързката на което може да бъде за мнозина твърде трагична, когато се раздразни чувството на мщение на простите народни маси“¹³⁷. Опасността не отминава и в следващите няколко години гурбетчии в Долната земя отново са избивани по пътя¹³⁸. В началото на месец декември 1909 г. са убити няколко българи, работници на о. Тасос, което заставя всички български гурбетчии на острова да се съберат на едно място и да стоят

¹³¹ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 347, л. 117.

¹³² Гюмюрджина – дн. Комотини, Гърция.

¹³³ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 347, л. 117.

¹³⁴ Пак там, а.е. 347, л. 120–121; а.е. 390, л. 2–3.

¹³⁵ Пак там, а.е. 34, л. 112, 115.

¹³⁶ Пак там, л. 113.

¹³⁷ Пак там, а.е. 347, л. 117.

¹³⁸ Пак там, а.е. 390, л. 3.

затворени заедно повече от седмица¹³⁹. При реалната опасност да бъдат избити, те решават да се завърнат по домовете си.

Списъкът на избитите гурбетчии от селата Банско, Недобърско и Добринища в местността Алипджеза през ноември 1907 г. предоставя информация за социалния и възрастовия състав на тръгналите към Долната земя и за това кои се осмеляват да предприемат такова пътуване (фиг. 17 а – б)¹⁴⁰. Над една трета от тях са младежи до 20-годишна възраст включително (36.0%), следвани от мъжете на 21 – 30 г. (28.0%). Повече от половината гурбетчии са женени или вдовци с деца. Регистрите на с. Банско внасят немаловажни уточнения, още повече, че най-голям дял сред избитите гурбетчии са жителите на това село (14 души). Документите показват, че към началото на 1907 г. (т.е. през предходния работен сезон) на гурбет в Св. Гора са били само 6 души от с. Банско¹⁴¹. Всички те са незадомени и на възраст 19 – 37 г. Но през есента на същата година явно тръгва много по-голяма група. Съдейки по поименния списък на убитите, това са младежи и мъже от 14 до 41-годишна възраст, но значителната част от тях са на възраст до 20 г. включително, т.е. малолетни лица или на границата на пълнолетието. Това е от особено значение, тъй като съгласно данните в енорийските регистри от началото на 1907 г. сезонната трудова миграция на младежите във възрастовата категория 14 – 20 г. е слабо застъпена в селото. С възрастта на загиналите се обяснява и фактът, че две трети от тях не са задомени. Над една трета от убитите произхождат от семейства на вдовици/вдовци, т.е. такива семейства, които разчитат на мъжките наследници за осигуряването на прехраната. Другите загинали са

¹³⁹ В. „Вести“, XX, 1909–1910, №. 56 (15.01.1910), с. 2.

¹⁴⁰ Реконструираният списък на загиналите в: Стойчева, Ст. Социално-икономическо развитие и етнодемографски промени в Разлог от Освобождението на България до Балканската война (1878–1912). – В: Разлог. История, традиции, памет, Благоевград, 2009, с. 152.

¹⁴¹ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 473, л. 149–150, 173–174, 182–183; а.е. 474, л. 88–89, 106–107.

бащи на семейства с от 2 до 5 деца и четирима души (неженени) произхождат от пълни семейства с живи родители, братя и сестри. Сравнявайки с регистъра от началото на 1907 г., със сигурност може да се твърди, че повече от половината загинали по пътя въобще не са излизали на гурбет през предходния зимен сезон¹⁴². Възможно е за някои от тях това да е било въобще първото пътуване на юг, особено за най-младите.

Не на последно място, аналогично на случващото се в Югозападна Македония гурбетчийството в Долната земя става проводник за разпространението на социално значими болести. Един малък, но достатъчно убедителен пример за размерите на опасността, проявила се в днешния Мелнишки район в навечерието на Балканската война, е достатъчен¹⁴³. Така през месец септември 1911 г. сезонен работник в тютюневите складове в Кавала се прибира у дома си в с. Голешово заразен със скарлатина. Болестта бързо се разпространява в селото и на ден умират по 4 – 5 души, сред които най-засегнати са децата до 14-годишна възраст. В резултат умират 90-ина души от селото или под 10% от населението му. Макар че с. Голешово е голямо, нанесената вреда остава сериозни следи. Към началото на следващата 1912 г. скарлатината вече се разпространява и в съседните села Крушово (дн. Ахладохори, Гърция) и Хотово, където взима нови жертви. Друго негативно явление, сходно със случващото се в Югозападна Македония, е разрушаването на семейния живот. Нерядко мъжете се отправят на юг, изоставяйки завинаги съпругите и децата си без покрив, средства, а дори и без дрехи¹⁴⁴. Някои, като Никола Стоянов от с. Тросково, видели живота в патриархийските села на юг и възможностите, които им се откриват, стигат и по-далеч – сключват незаконни бракове далеч от

¹⁴² Пак там, а.е. 471, л. 23–24, 34–35, 39–40, 117–118; а.е. 472, л. 166–167; а.е. 475, л. 54–55, 74–76.

¹⁴³ Пак там, оп. 1, а.е. 461, л. 72.

¹⁴⁴ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 2, л. 41; ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 2.

родното си място¹⁴⁵. Но така постъпват и гурбетчии в Горната земя, които изоставят семействата си; с години и дори с десетилетия не се завръщат у дома и създават незаконни съпружества в свободна България или в Румъния, забравяйки за предишния си живот¹⁴⁶. В този случай санкциите, налагани от Неврокопска митрополия, са особено строги, а мъжете са издирвани из цяла България, за да изплащат поне известна издръжка на семействата си¹⁴⁷.

2.4. Женската миграция

Не на последно място трябва да се засегне проблемът за женската миграция, колкото и слабо представена да е тя на фона на мъжката. За съжаление, Екзархията не води статистика за женската миграция в Македония, но тази празнина се запълва от документите на екзархийските Духовни съдилища в Неврокопска епархия. В действителност, от края на XIX в. Българската екзархия и нейните подведомствени органи целенасочено се стремят да прекратят най-разпространената форма на женска миграция в Македонските епархии – слагинството и аргатството на младите български момичета и жени в турски къщи и чифлици. Практиката родителите да дават дъщерите си слагини в „иноверни“ (т.е. от друга вяра) къщи има особено негативно въздействие в Серския санджак¹⁴⁸, в който административно попада Неврокопска епархия, а също така в източните части на Скопска епархия и другаде. Навършвайки брачна възраст, а дори и по-рано такива момичета нерядко променят вярата си, което е добре засвидетелствано документално. Тук трябва да се отбележи, че са показателни последователните мерки, взимани от Неврокопския митрополит

¹⁴⁵ Пак там, а.е. 10, л. 64–65.

¹⁴⁶ Пак там, а.е. 3, л. 7; ф. 198К, оп. 1, а.е. 3, л. 39; а.е. 7, л. 3, 31, 33–35, 37, 39–41, 43, 45, 60–61, 63, 65, 76, 78, 83, 91, 95, 103, 105 и т.н.

¹⁴⁷ Пак там, ф. 198К, оп. 1, а.е. 3, л. 39, 51–52.

¹⁴⁸ Санджак – административно-териториална единица, равнозначна на окръг.

Иларион от 1897 г. нататък за предотвратяване на това явление¹⁴⁹. Митрополитското нареждане за прекратяването на тази практика е нееднократно свеждано до знанието на селските свещеници, които биват задължени да взимат необходимите строги и незабавни мерки¹⁵⁰. С окръжно от 1 юли 1904 г. Горноджумайското архиерейско наместничество вече забранява и отиването на моми и млади жени от селата на пазар в града, за да не се извършва разврат с турци¹⁵¹. Сходни мерки „против разврата“ въвежда и революционната организация в района, но с едногодишно закъснение¹⁵². В резултат към 1907 – 1908 г. слугинството и аргатството на моми, млади жени и вдовици в турски къщи и чифлици вече е почти забравена в Пиринска Македония. На това се решават само жени от най-бедните семейства, при това единици, рискувайки живота и вярата си, като малолетната Алисава Давчова от горноджумайското с. Сушица. Тя е набелязана за жена от местен българин и на 21 ноември 1911 г. е отвлечена на връщане от близкото турско село Крупник, където била на работа с майка си¹⁵³. Държана е три дена по турски къщи, обезчестена е и накрая е насилва венчана за грабителя. Срещу голям подкуп, съучастник в това тъмно дело става местният войвода и стражар Дончо Златков¹⁵⁴. Това момиче повтаря съдбата на майка си, Неда Костадинова (вдовица с

¹⁴⁹ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 5, л. 67–68.

¹⁵⁰ Пак там, а.е. 8, л. 66.

¹⁵¹ Пак там, а.е. 10, л. 68–69.

¹⁵² Срв. Александрова, Ел. Политиката на ВМОРО спрямо обществения морал и социално-икономическите норми (1893–1912). – В: 110 години от Илинденско-Преображенското въстание и българската национална идея от Сан Стефано до Букурещ (1878–1913), Благоевград, 2014, с. 255.

¹⁵³ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 3, л. 61–62.

¹⁵⁴ Андон (Дончо) Златков Томов (1865–1918) – харамийски войвода и деец на националноосвободителното движение. Член на ВМОК, участник в Четническата акция от 1895 г., Горноджумайското въстание и Илинденско-Преображенското въстание, след 1903 г. е Петрички войвода от ВМОК. Влиза във въоръжен конфликт с ВМОРО. Доброволец през Балканските войни, депутат от Петрички окръг в XVII НС от Либералната партия (1914).

три деца), която по сходен начин е отвлечена, бита и насила венчана тринадесет години по-рано¹⁵⁵. Тези два примера показват колко беззащитни и уязвими могат да бъдат жените и децата в района, при това в началото на новия ХХ в. Понякога дори слугинството в гръцки къщи също има недобри последствия. Така поругаването на честта на една българка – сирак от с. Сърбиново (дн. Брежани), предизвиква общественото негодувание в гр. Горна Джумая през 1911 г.¹⁵⁶ Архирейският наместник Аврам Г. Младенов¹⁵⁷, сърбиновският свещ. Найден Златков¹⁵⁸, общинарите и множество граждани се опитват безуспешно да я спасят. Подобни случаи на физическа и морална експлоатация се срещат и другаде в Македония, дори в много по-изострена форма и не само над българки. Достатъчно е да се спомене съдбата на множеството български момичета и девойки на възраст от 7 до 20 г., оставени като залог от бащите си срещу заем и буквално експлоатирани в станалата печално известна гръцка текстилна фабрика в гр. Воден (дн. Едеса, Гърция)¹⁵⁹. В крайна сметка трябва да се подчертае, че въобще слугинството на българските девойки и жени в Македония, в частност в Пиринския ѝ дял, има съвсем различни проявления и значение от тези в свободна България и двете явления

¹⁵⁵ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 2, л. 25, 55–56; а.е. 6, л. 55.

¹⁵⁶ Пак там, а.е. 2, л. 85.

¹⁵⁷ Иконом, впоследствие архим. Авр. Младенов (1864–1940) – бивш учител, ръкоположен през 1895 г., дългогодишен архирейски наместник и общински председател в гр. Горна Джумая (1897–1902; 1909–1912). Подпомага революционните борби в района, бежанец и свещеник в България през 1902–1908 г.

¹⁵⁸ Свещ. Н. Златков (1859–1934) – знакова фигура за българското църковно-училищно и националноосвободително дело в Горноджумайско и един от най-уважаваните духовници. Бивш учител, ръкоположен през 1893 г., войвода през Горноджумайското въстание, дългогодишен председател на селската църковно-училищна община, дългогодишен член на Горноджумайския смесен Духовен съвет, председател на Свещеническото братство, член на ВМОК, председател на местния революционен комитет, учредител и председател на настоятелството на селското читалище (1929 г.).

¹⁵⁹ ЦДА, ф. 246К, а.е. 356, л. 108 – срв. ф. 334К, оп. 1, а.е. 190, л. 11.

в никакъв случай не трябва да се отъждествяват¹⁶⁰. Към 1907 г. дори слугинството в български къщи не е практика и се среща само в някои по-големи селища в Пиринска Македония (особено в гр. Неврокоп), а в селата е изолирано явление, с изключение на горноджумайското с. Сърбиново и неврокопското с. Скребатно, където има по-голяма проява. Рядко девойки са изпращани за слугини в България, респ. в гр. София, но под надзора на някой мъж роднина, установил се вече там. От енорийските регистри е видно¹⁶¹, че в първия случай става въпрос най-често за момичета на възраст 8 – 13 г. като най-малката слугиня е регистрирана в неврокопското с. Либяхово. По изключение слугини са 16 – 26-годишни моми или възрастни жени (38 – 57 г.), сред последните, и такива с някакъв недъг. С други думи слугините са основно момичета, ненавлезли в брачна възраст. Във втория случай това са моми на 20 – 22 години, т.е. на възраст за задомиране, и рядко момичета под 15 години.

Тук трябва да се отбележи, че скитането на жената, излизането ѝ извън дома и селото без родителски или мъжов контрол, спането по чужди къщи (особено „иноверни“) е смятано ако не за пряко доказателство за нисък морал и нарушаване на съпругеската чест, то поне за достатъчно съмнително и унизяващо деяние. Дори без преки доказателства, ходенето на сама жена по чужди села неизбежно се свързва с това. Това разбиране е подчертано особено добре в документацията на Неврокопска митрополия и подведомственото ѝ Горноджумайско архиерейско наместничество¹⁶². През 1908 г. един от

¹⁶⁰ Срв. Христов, П. Чаршията/пазарът и пиацата за наемен труд в София като „канал“ за обмен на културни стереотипи. – Балканистичен форум, 2006, кн. 1–2–3, с. 121–122.

¹⁶¹ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 419, л. 3–4; а.е. 429, л. 13–14; 15–16, 45–46; 90–91, 93–94, 125–126, 140–141, 164–165, а.е. 430, л. 1–2; а.е. 434, л. 85–86; а.е. 454, л. 20–21, 32–33, 115–116, 153–154; а.е. 459, л. 2–3, 5–6, 27–28, 50–51, 60–61, 101–102, 164–165; а.е. 464, л. 27–28, 32–33, 75–76, 85–86, 167–168, 175–176; оп. 10, а.е. 317, л. 18–19; а.е. 326, л. 47–48, 52–53, ; а.е. 349, л. 35–36 и др.

¹⁶² ДА – Благоевград, ф. 49К, а.е. 2, л. 47, 49, 54–55, 61, 63; а.е. 3, л. 44–45, 48, 50.

доводите на горноджумайския смесен Духовен съвет за нечестността на деветнадесетгодишната невеста Кръстана Христова от с. Сушица е следният: „[...] и честото ѝ избегване от домът на мъжа ѝ, отиването ѝ без негово знание в други села дето много е верно да е вършила безнравствени дела“¹⁶³. В действителност жената обикаля околните села, докато не е намерена в мелнишкото село Кресна от свещ. Н. Златков и доведена в града. А ето и мъжката позиция по въпроса – съпругът на Кръстана е категоричен: „[...] аз съм я взел за жена дома да седи и да ми гледа къщата, не [да] ходи през три села у Падеж, за да си прави кефа“¹⁶⁴.

На практика се оказва, че сред жените право на свободно и относително самостоятелно придвижване имат само учителките, които, както всички екзархийски учители през разглеждания период, са преназначавани (понякога и ежегодно) от едно място в друго. Рядко някои учителки, дори родом от разглеждания район, се решават да заминат за България с надеждата да намерят по-добро заплащане¹⁶⁵. Повечето предпочитат назначение в близост до родното им място. Така единственият и предначертан избор, който имат жените, още повече при липсата на грамотност и професия, е да бъдат добри домакини, майки и да си стоят у дома.

Но липсата на възможност за добре платена слугинска работа дава отражение в друга посока – за разрастването на женската сезонна трудова миграция. В конкретната ситуация не става въпрос за традиционното ходене на момите по жътва в чуждо село или чифлик, явление, добре регистрирано в българското землище. Принудени от недоимъка, през зимата много тайфи от Разложко и Горноджумайско, съставени от жени, моми и деца, потеглят към Сярско, Зъхненско и Драмско, за да работят памук („ишчилък“) или в тютюневите складове и фабрики. Факт е, че от ред Горно-

¹⁶³ Пак там, а.е. 2, л. 61.

¹⁶⁴ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 2, л. 61.

¹⁶⁵ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 487, л. 1–2; оп. 10, а.е. 349, л. 48–49.

джумайски села, в които няма регистрирани гурбетчии мъже, през есенно-зимния сезон тръгват на юг женски гурбетчийски тайфи¹⁶⁶. Друг е случаят с женските тайфи от Разложко. Гурбетчийките от с. Годлево се отправят към Драмско, което е и традиционна дестинация на юг за мъжете от селото¹⁶⁷. Женските групи не са по-малко застрашени от мъжките гурбетчийски дружини, но докато при последните попадат под риск животът, здравето и спестяванията, то пред женските тайфи стоят много повече препятствия. Няколко малко известни документа от архива на Неврокопската митрополия свидетелстват за опасностите. На първо място, това е отново промяната на вярата и приемането на исляма – дириите на потурчената жена обикновено се губят и екзархийските органи трудно могат да я открият. Случай от 1898 г. с жена от с. Баня, Разложко, тръгнала на работа в Долната земя и потурчена в Сярско, докато съпругът ѝ е на гурбет в България, е показателен за безсилието на българските институции в Македония¹⁶⁸. Друга опасност крие работата в българските патриархийски (гръкомански) села в Драмско. Не е рядкост хубавите и лековерни моми да бъдат подмамани и венчани за богати българи гръкомани, които използват невестите си като безплатни работници. Когато жената им омръзне или започне да не работи добре, тя просто бива изпъждана и оставена на произвола на съдбата. Такива случаи не са единични: момите Шимширина Георгева и Мария Захариева (и двете от с. Годлево, Разложко) са подмамани, докато са на гурбет, и са венчани за българи гръкомани в с. Дреново, Драмско (дн. Монастираки, Гърция)¹⁶⁹. След период

¹⁶⁶ Срв. картата у Колева, Т. Женско и детско гурбетчийство (ишчилък) в Разложко и Благоевградско през 1856–1912 година. – ИЕИМ, VII, 1964, с. 85 и коментарът на с. 94. Тук са поставени грешно неврокопските села Либяхово и Възем (дн. Ексохи, Гърция) в Драмска каза и грешно са причислени към селищата, приемащи гурбетчийки. Те се ситуират в Неврокопска каза и от тях излизат гурбетчии.

¹⁶⁷ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 470, л. 8–9, 17–18, 64–65, 70–71, 80–81, 89–91, 93–94, 114–115, 120–121, 138–139, 150–151, 175–176, 185–189, 194–195.

¹⁶⁸ Пак там, ф. 332К, оп. 1, а.е. 4, л. 9.

¹⁶⁹ ДА – Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 8.

от една-две години и двете са изпъдени от мъжете си и сами се прибират в родното си село. Последното е особено постижение в контекста на несигурния живот в Източна Македония през 1902 – 1904 г., когато пътуването на сама жена е повече от рисковано с оглед на въстаническите действия, бежанските вълни, насилията, извършвани от войската при „омиротворяването“ на населението, масовите изнасилвания и т.н. Оставени без роднинска подкрепа и без средства, двете българки гладуват в селото си. С оглед на тяхното бедствено положение и с надеждата да си намерят нов съпруг, а съответно и прехрана, през 1905 г. Неврокопска митрополия ги развежда със съпрузите им. Първата жена – Шимширина – явно е сирак, доколкото през 1907 г. тя живее сама и още не е омъжена повторно¹⁷⁰. Подобно и Веса Манолева от с. Обидим, Неврокопско, е венчана през 1901 г. в драмското с. Боболец (дн. Пирги, Гърция) за българин гръкоман, който се отнася много грубо с нея. Чак през 1908 г. тя успява да се прибере в родното си село, но не сполучва да вземе двете си деца, които е родила по време на брака си. Неврокопска митрополия я развежда, но по въпроса за децата ѝ е безсилна¹⁷¹. В този смисъл трябва да се отбележи, че на гурбет в Долната земя се решават отново най-бедните девойки и сирачетата от района, които са и най-уязвимата социална група. Съдейки по възрастта на изброените по-напред жени в бракоразводните им документи, те са заминали с тайфа на юг, когато са били на възраст 18 – 19 г.¹⁷² Съдбата на четвърта девойка, или по-скоро – дете, е особено показателна¹⁷³. През 1909 г. тринадесетгодишната (а възможно и по-малка)¹⁷⁴ Ката Иванова от с. Градево, Горноджумайско, е венчана насила от майка

¹⁷⁰ ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 479, л. 153–154.

¹⁷¹ ДА – Благоевград, ф. 198К, оп.1, а.е. 7, л. 67.

¹⁷² Етнографските данни сочат 15-20 г. възраст на момите, а над 7 г. за децата – срв. Колева, Т., цит. съч., с. 91, 95–96.

¹⁷³ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 3, л. 49–50; ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 90.

¹⁷⁴ Не разполагаме с датата на раждането ѝ, но в началото на 1907 г. момичето е било на 10 г., а в края на 1910 г. е регистрирана като 15-годишна (ЦДА, ф. 246К, оп. 9, а.е. 420, л. 145; ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 3, л. 49; ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 90).

си и очув¹⁷⁵ си за двойно по-възрастен мъж от съседното с. Ораново (дн. квартал на гр. Симитли), който идва като домазет¹⁷⁶. Целта е да се намери допълнителна работна ръка за домакинството, което е бедно. Недоволен от малолетната си жена¹⁷⁷, съпругът ѝ я изоставя и заминава с тайфа в Зъхненско да работи памук. Оставено само и облечено буквално в дрипи, момичето също е принудено да тръгне с тайфа работнички на юг. Но също така съумява да се върне, да се оплаче на екзархийските власти и да се разведе.

Не на последно място, от архивите на Неврокопската митрополия и Горноджумайското наместничество става ясно за още една форма на женска миграция – нелегалната емиграция в България. Тя се наблюдава сред жените от Горноджумайска каза още от 1881 г., т.е. след официалното установяване на граничните постове между Княжество България и Османската империя. Дотогава преминаването на границата става безпрепятствено. В действителност двете мащабни бежански вълни от района към България (през 1878 и 1902 – 1903 г.) и съответното завръщане на бежанците обратно в известен смисъл разстройват представата у местното население за неприкосновеността на границата. Същевременно немалко семейства остават разделени от границата. Сезонната трудова миграция на мъжете към България и нелегалната миграция, независимо от целта на последната, оказват допълнително влияние. Но характерът на нелегалната женска миграция към България след 1903 г. е специфичен. В повечето случаи на нея се решават жени, търсещи спасение и нов живот в свободна България – жертви на домашен тормоз, физическо насилие или насилствена женитба¹⁷⁸. Най-често жените се установяват в гр. Дупни-

¹⁷⁵ Очув – втори баща, пъстрок.

¹⁷⁶ Домазет – зет, който живее в къщата на жена си.

¹⁷⁷ В края на XIX – началото на XX в. горноджумайските села Ораново и Градево са известни с незаконните бракосъчетания на малолетни лица, която практика местните духовни власти се опитват да прекратят чрез строги санкции (ДА – Благоевград, ф. 200К, оп. 1, а.е. 8, л. 73–74).

¹⁷⁸ ДА – Благоевград, ф. 49К, оп. 1, а.е. 3, л. 53, 55, 57–58, 59, ; а.е. 9, л. 42–43, 45–46, 50–52, 54, 70–72; а.е. 10, л. 57–58, 69–70, 80–81, 84–85; ф. 200К, оп. 1, а.е. 11, л. 6.

ца или в пограничните села Кочериново, Рила, Стоб, Самораново и пр. Там те заживяват при роднини или незаконно съжителстват с нов мъж: през август 1909 г. Манка Атанасова (родом от с. Покровник, но омъжена в с. Хисарлък, дн. Рилци) успява да избяга от съпруга си, доказан насилник, и заживява в Кочериново с друг мъж, от когото ражда дете; още през 1902 г. Сава Христова от с. Дреново (дн. Дренково) бяга по същите причини в гр. Дупница, където влиза в незаконно съжителство и чак след девет години се осмелява да се върне назад, за да се разведе и узакони новата си връзка; през 1909 – 1910 г. Юрдана Митова от с. Железница също сама пресича два пъти границата, за да се събере с мъжа си в Дупница, но е изпъдена от него; Елена Чимева от с. Лисия е „грабена“ през април 1909 г., но две седмици след насилствената ѝ венчавка тя успява да избяга в гр. Дупница, където се оплаква на екзархийските власти¹⁷⁹. Друга жена, Серафинка Стоицова (родом от с. Сърбиново и омъжена в с. Мечкул, Мелнишко) е издирвана в началото на 1910 г. от свещ. Н. Златков в пограничните села в България от Пороминово и Стоб чак до с. Рила, докато не се установява, че тя няма никакво намерение да се върне обратно¹⁸⁰. Факт е, че всички, бягали през границата и оплакали се на духовните власти жени са своевременно разведени от Неврокопската митрополия, за да се устрои тяхното социално положение и да се предотврати или да се прекрати аморален начин на живот¹⁸¹. Разбира се, процесът не е еднопосочен и жени със сходни проблеми бягат нелегално от България в Османската империя. Жени, родом от или омъжени в пограничните села, намиращи се на територията на България, като Фролош, Рила, Боровец, Пастор (дн. Пастра), Самораново, нерядко се решават на такава стъпка¹⁸². Причините за тяхно-

¹⁷⁹ Пак там, ф. 49К, оп. 1, а.е. 2, л. 84–85; а.е. 3, л. 50–51, 53, 55, 57–58; ф. 198К, оп. 1, а.е. 3, л. 29.

¹⁸⁰ Пак там, ф. 200К, оп. 1, а.е. 11, л. 20.

¹⁸¹ Пак там, ф. 198К, оп. 1, а.е. 7, л. 95–96, 99, 107.

¹⁸² Пак там, ф. 49К, оп. 1, а.е. 9, л. 40–42; а.е. 10, л. 68–69, 80–81.

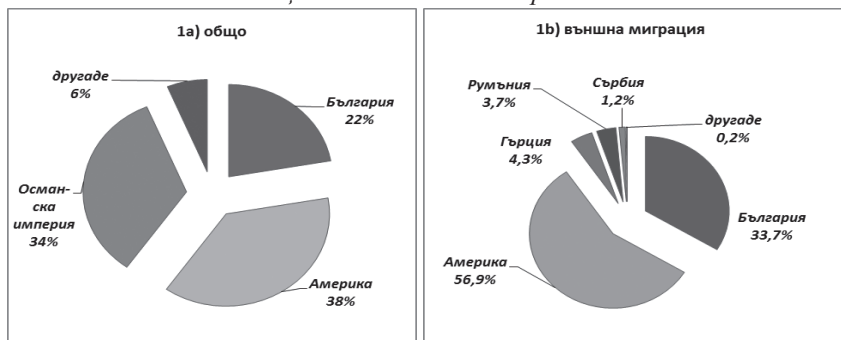
то нелегално преминаване на границата са идентични на посочените по-напред. Преписката между българските митрополии и архиерейски наместничества от двете страни на границата показва, че това не са единични и курioзни случаи, а става въпрос за достатъчно сериозен процес, който Екзархията се опитва да прекрати или поне да контролира и ограничи.

В заключение може да се обобщи, че през разглеждания период (1904 – 1912 г.) миграционните процеси сред македонските българи са разнообразни и не трябва да се свеждат единствено до емиграцията в Америка и бежанските вълни към България. Дори беглият преглед на процесите в Западна (в частност Югозападна) и Източна Македония показва, че са налице два различни модела на миграция. Наистина, в Западна Македония водеща роля има трудовата миграция в Америка, но и в този район тя няма еднакво разпространение и има различни темпове. Същевременно тя не трябва да се интерпретира като единствен миграционен процес в този район, защото също толкова отчетлив е процесът на изселване на българското градско население и особено на интелигенцията в свободна България. От друга страна, случващото се в Източна Македония и главно в голямата Неврокопска епархия се различава кардинално от изградената представа за „статичност“ на населението там след завръщането на бежанците от 1902 – 1903 г. от България. Там се наблюдава целогодишна мобилност, движение на населението между т.нар. Горна и Долна земя през летния и зимния сезон. Не на последно място, миграционните процеси в Западна и Източна Македония трябва да се разглеждат не само в техния положителен аспект, но и в контекста на техните негативни страни, за да се очертае действителното им място в българското общество.

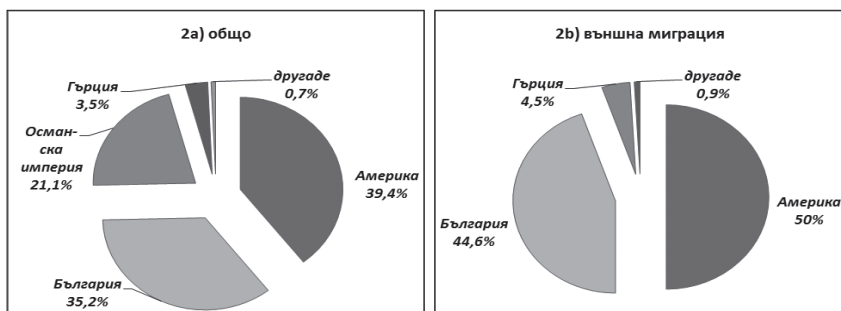
Социалният и възрастовият профил на гурбетчията от Западна и от Източна Македония показва спецификите на двата модела и техните различия. Заминаването по печалба в Америка оказва сериозно влияние върху демографските характеристики на града с

най-развито гурбетчийство зад океана в Югозападна Македония – Лерин. Заминават преди всичко младите поколения мъже, при това почти цели набори – несемейни младежи и мъже, усвоили занаят. Но заминават и мъже от по-възрастните генерации, или процесът е всеобхватен. Сред заминаващите най-многобройни са занаятчиите, чийто труд няма реализация в Османската империя и лицата без занятие, които са и най-младите по възраст в разгледаната статистическа извадка. Така може да се твърди, че опасенията на Екзархията от 1906 г. са оправдани. Но тя не предвижда, че емиграцията в Америка ще засегне нейния собствен организъм с отпътуването на учителското съсловие и мъжете, отговарящи на ценза за кандидат за свещеник, а оттук – че ще бъдат застрашени устоите на българското църковно-училищно и въобще националното дело и отстояване в Югозападна Македония. Съвсем различна е ситуацията в Източна Македония – там се регистрират няколко ясно профилирани групи гурбетчии и се оформят различни локални модели на миграция. Общото между тях е, че като цяло гурбетчийството е тясно свързано със специализацията на труда (дюлгери, катранджии, бозаджии и пр.) и тези лица, за разлика от емигриралите в Америка, упражняват в странство професията си. В повечето случаи това са семейни занятия, поради което поединичната трудова миграция е изключение. Като цяло тук делът на младите поколения е по-малък и съответно горната възрастова граница е по-висока. Болшинството гурбетчии са задомени мъже със семейства, а също така се отчита и много високо за района и периода ниво на грамотност – още една отлика от гурбетчиите от Западна Македония. Не на последно място, разгледаният случай с Източна Македония показва и една джендърна особеност, която не се среща в Югозападна Македония – женската сезонна трудова миграция и нелегалната женска миграция в България, – немаловажна тема, поставяща много въпроси за положението на македонската българка в тамошното общество и за нейните възможности.

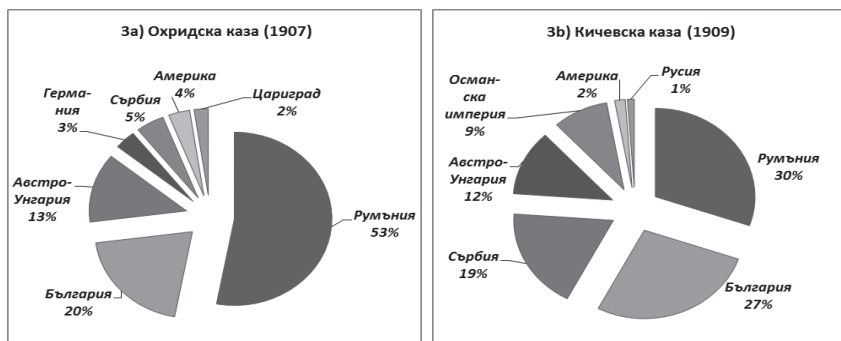
Фиг. 1 а – б. Дестинации на гурбетчиите от Костурска епархия (1911),
общо и на външните мигранти

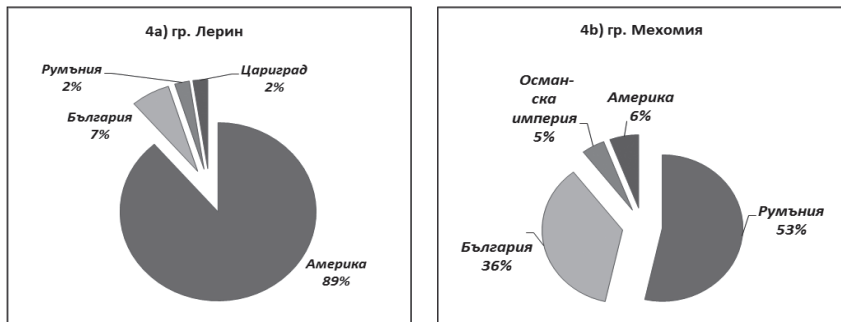
Фиг. 2 а – б. Дестинации на гурбетчиите от с. Дреновени, Костурско (1907)

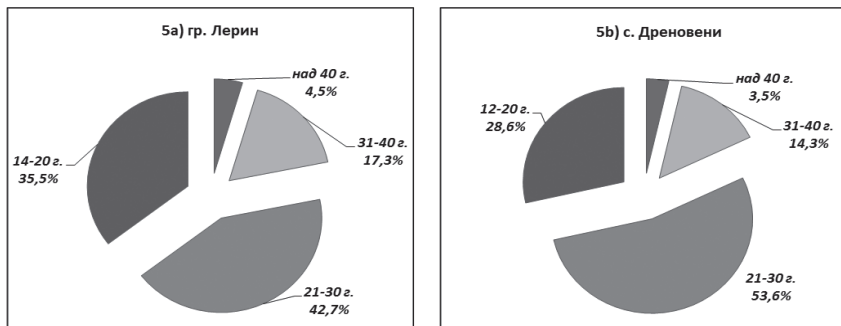
Фиг. 3 а – б. Дестинации на гурбетчиите от селските райони на
Охридска и Кичевска каза

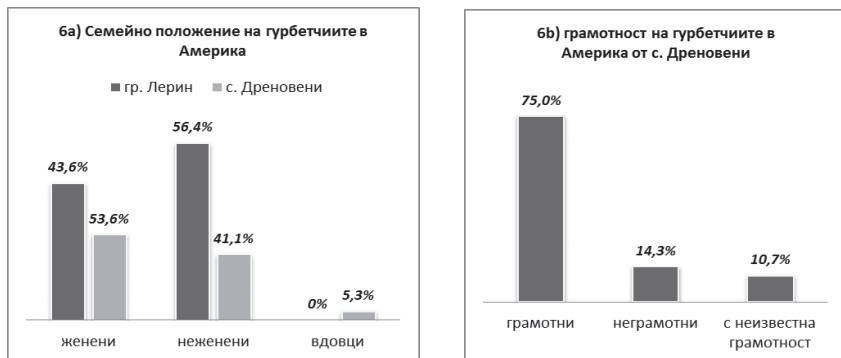
Фиг. 4 а – б. Дестинации на гурбетчиите от гр. Лерин и гр. Мехомия (1907)

Фиг. 5 а – б. Възраст на гурбетчиите в Америка от гр. Лерин и с. Дреновени, Костурско (1907)

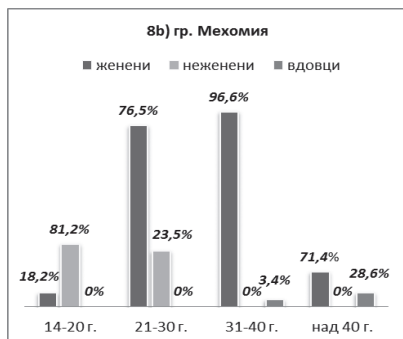
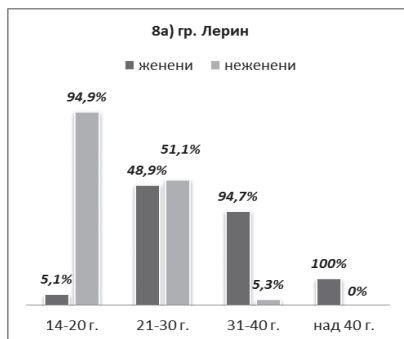
Фиг. 6 а – б. Разпределение на гурбетчиите от гр. Лерин и с. Дреновени, Костурско, по семейно положение и грамотност (1907)

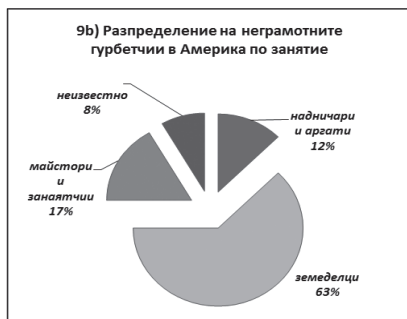
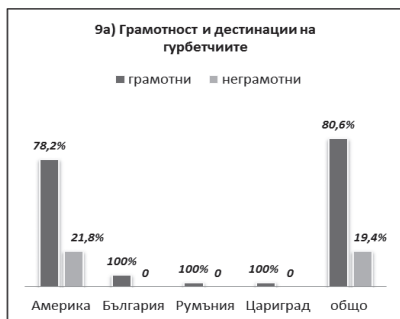
Фиг. 7 а – б. Съотношение на числеността на гурбетчиите спрямо
общата численост на мъжкото население на гр. Лерин (1907)

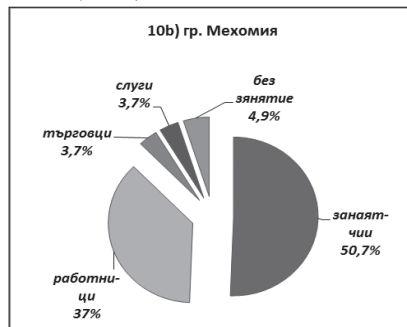
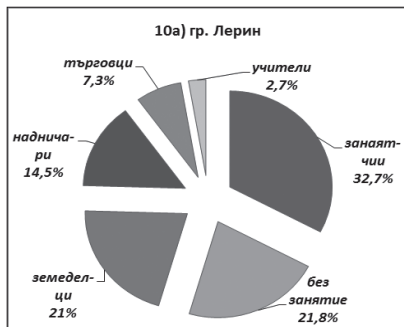
Фиг. 8 а – б. Разпределение на гурбетчиите от гр. Лерин и гр. Мехомия
по възраст и семейно положение (1907)

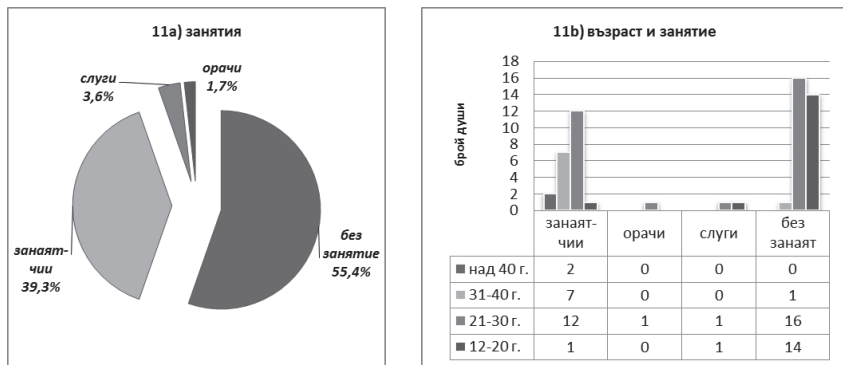
Фиг. 9 а – б. Грамотност на пребиваващите в странство мъже
от гр. Лерин (1907)

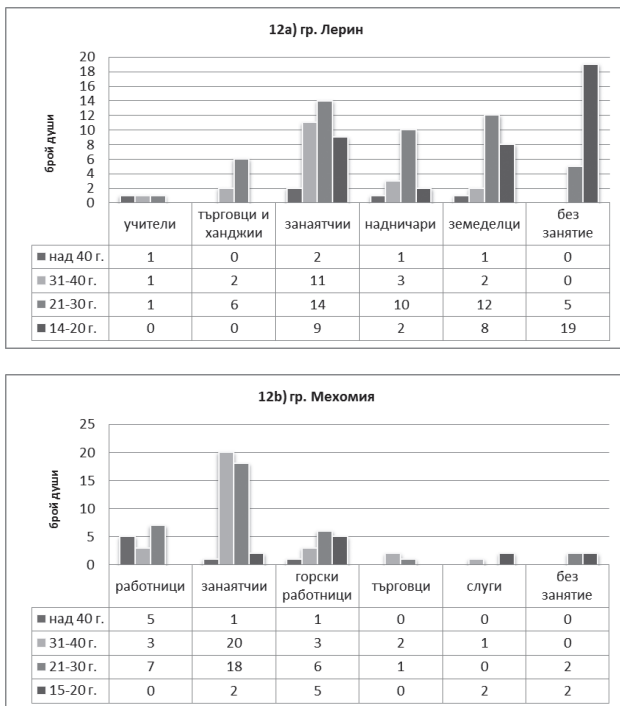
Фиг. 10 а – б. Занятия на гурбетчиите от градовете в Западна и
Източна Македония (1907)

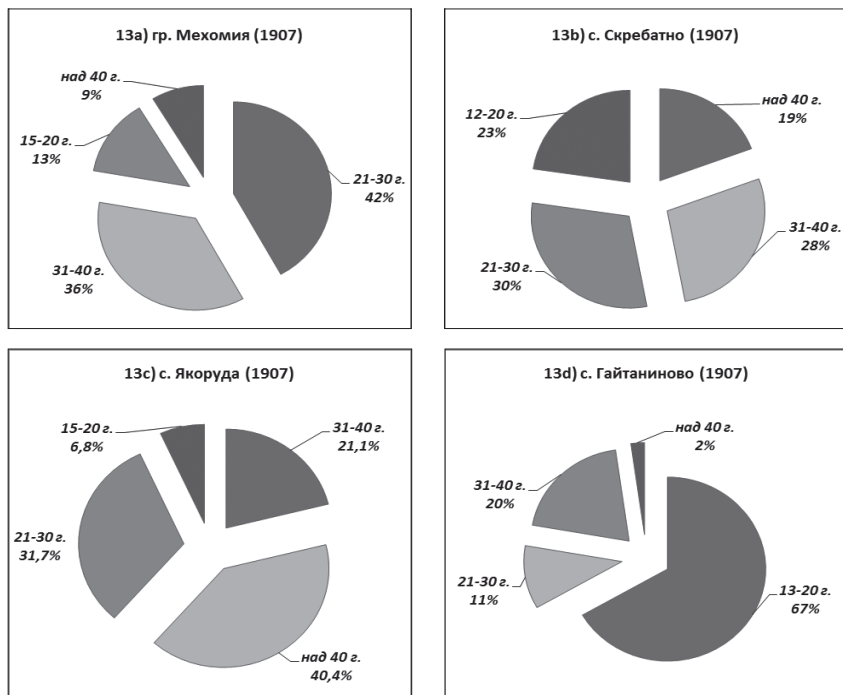
Фиг. 11 а – б. Разпределение на гурбетчиите в Америка от с. Дреновени,
Костурско, по възраст и занятие (1907)

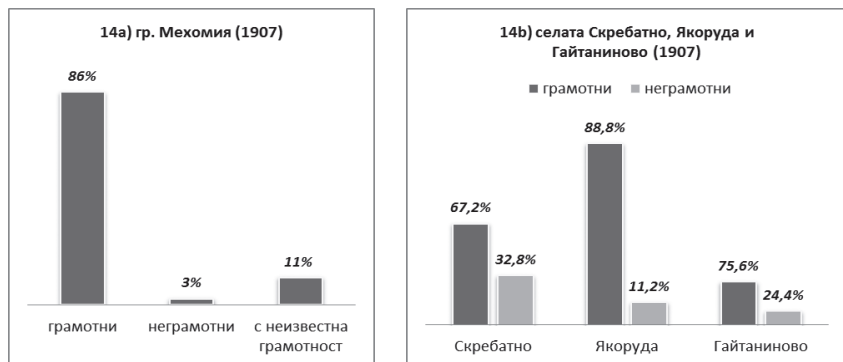
Фиг. 12 а – б. Разпределение на гурбетчиите по възраст и занятие

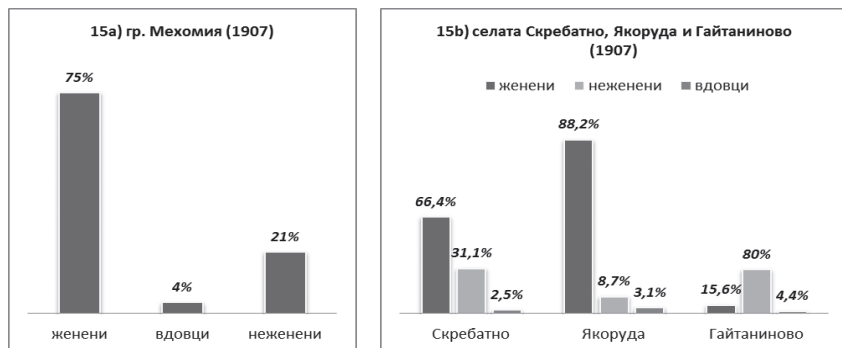
Фиг. 13 а – д. Възрастово разпределение на гурбетчиите от
Неврокопска епархия, работещи в България

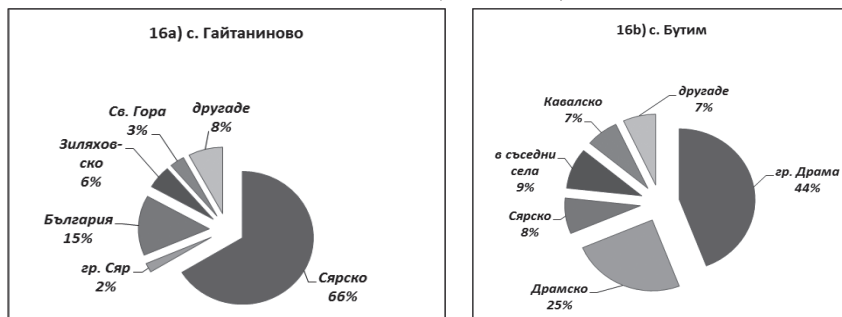
Фиг. 14 а – б. Грамотност на гурбетчиите от Неврокопска епархия,
работещи в България

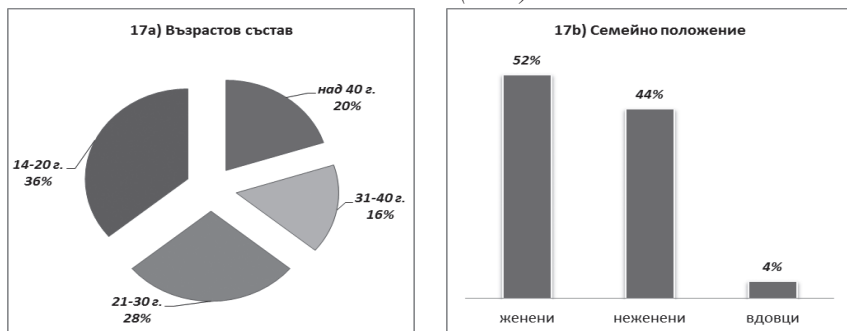
Фиг. 15 а – б. Семейно положение на гурбетчиите от Неврокопска епархия, работещи в България

Фиг. 16 а – б. Дестинации на гурбетчиите от Неврокопска епархия през зимния сезон (1911–1912)

Фиг. 17 а – б. Възрастов състав и семейно положение на убитите гурбетчии от селата Банско, Недобърско и Добриница в местн. Алипджеза (1907)

Фиг. 18. Обяви в екзархийския в. „Вести“ за и от емигранти в Америка,
1908 – 1912 г.

СКРЪБНО ИЗВЪСТИЕ

Съ дълбока скръб и съкрушено сърце съобщаваме на роднини и приятели за неочакваната загуба, която претърпяхме въ лицето на нашия незабравим братовчед и чичо

Григоръ В. Шпатовъ,

който на 10 февруарий, следъ 3-дневно боледуване, отъ преръзване на пръста му отъ машина, въ най-цѣлѣщата си 27-годишна възраст, прѣдаде Богу духъ, дающъ отъ домашни и роднини.

Погробеното му стана на 11 февруарий въ католическата църква „Св. Павла“ въ гр. Торонто (Канада, Америка), при сечение на всички живущи българи въ гр. Торонто.

Поклонникъ бѣ родомъ отъ Загорчани, Косугуро, и съ свое приличие и блясъкъ зарекаше бѣ сподобилъ симпатитѣ на всички, които имаха случай да го опознаятъ. Поклонникъ остави жена съ 2 малолѣтни момичета.

Съ неговата смъртъ българското общество губи единъ младъ, енергиченъ и работливъ дѣлецъ, приятелитѣ му — единъ богатъ и отзивчивъ другаръ, а семейството му — примиренъ спругъ и баща.

Благодаримъ на всички наши сънародници, които приложиха тайнитѣ оставки на безвъзмездно и така трагично загубиха мигъ нашия братовчедъ до вѣчного му живанье.

Ваша ти паметъ и легка ти изрѣка, незабравимий ни братовчедо, Григоре!

Отъ опечаленитѣ негови братовчеди,
Семейство: Шпатови.

Ц/гряхъ, 28 февруарий 1909 г.
2—94—3

ОБЯВЛЕНИЯ

Петъръ Георгиевъ Гюреджиклиевъ, родомъ отъ с. Гюреджикъ, Драмско, забѣлгалъ отъ родителитѣ си прѣди 5 години въ Америка, намиралъ се въ Мадисонъ и Санти-Луи, извѣстенъ на родителитѣ му до прѣди двѣ години, гдѣто му изпроводи 30 л. т. за да се завърне, но не се е обадилъ, нито се знае получилъ ли е паритѣ. Умоляватъ се всички българи да съобщатъ адресътъ му въ Драмската Община, за което ще получатъ добро възнаграждение.

1—62—5 Отъ Родителитѣ му.

ХОТЕЛЪ И РЕСТОРАНТЪ
НА
КОЗМА ТЕМЕЛКОВЪ
въ Нюйоркъ, 3 Morris Street.

Цѣлѣта на отворения отъ насъ хотелъ и ресторантъ е да избавимъ нашитѣ съотечественици, които пристигатъ въ Америка или се връщатъ въ отечеството си, отъ разни експлоататори и да имъ даваме, като непознати съ страната, всички нужни улеснения и опѣлватни дарове. Въ нашия хотелъ съотечественцитѣ ни ще памѣратъ добръ приемъ и напосокъ вкусови ястиета на умѣрена цѣна.

Съ почитание:
К. ТЕМЕЛКОВЪ
Нюйоркъ, 1 декемврий 1907 год.
3—34—24

ОБЯВЛЕНИЕ

Срѣщу илюстрирани пощенски картички, изгледы изъ Турция, изпращамъ акуратно разни пейзажни изгледы отъ новия край.

АДРЕСЪ: St-phan K. Hadji Stoytcheff,
№ 61, Seaton street, Toronto ont Canada; Norde America.

Америка, 20 ноемврий 1907 год.
5—15—5

ОБЯВЛЕНИЯ

ВАЖНО ЗА КНИЖАРИТЪ И ЕМИГРАНТИТЪ

Нова книга: «Емиграционниятъ въпросъ — приносъ къмъ българското емиграционно дѣло», отъ Д-ръ С. Табаковъ, легационенъ секретаръ.

Тая книга разглежда въпроса за емиграцитѣ въобще, а въ частности емигрането на българитѣ въ Америка. Дава незаинтересувано изложени свѣдѣния по плуването за имиграционнитѣ страни, условията на живота и трудовитѣ пазари въ тѣхъ и т. н.

Книгата е отъ 15 коли, цѣна три лева. На книжаритѣ, прѣдплатили най-малко 30 екземпляра, прави се 50 % отстъпка.

Поръчитѣтъ се отправятъ до самия авторъ, Légation de Bulgarie, Constantinople.

5—66—5

Фиг. 19. Обяви в екзархийския в. „Вести“ за набиране на пътници за Америка, 1910 – 1912 г.

Пътници за Америка !

Прѣди да си купите билет
запитайте за цѣнитѣ при фирмата

Лозинчеви & Котери

БИТОЛЯ, Драгорѣ бой, до Безистена.

38—28—40

ПЪТНИЦИ ЗА АМЕРИКА !

Ако желаете да пътувате бързо, удобно и евтино, купете си билети от Главната Българска Агенция на

ВЕЛКО БАБОВЪ

Карагеоргева ул. 89, срещу станцията

ВЪ БЪЛГРАДЪ.

Главен прѣдставител на най-сигурните параходни дружества (Английски, Американски, Френски и пр.). За пътуването дава гаранция.

Търсят се дѣтелни хора, които да оплват пътниците до Агенцията.

Адресъ :

ВЕЛКО БАБОВЪ, агентъ,
Бѣлградъ (SERBIE)

25—17—50

РАЗПИСАНИЕ

за първежа на параходите на английското първо параходно дружество

КУНАРДЪ — ЛИНА

отъ Ливерпул

старъ стилъ

Пар. Лузитания потеглява отъ Ливерпул на 5 февр.

Франкония	11	11	11	11	12	11
Мавритания	11	11	11	11	19	11
Иверния	11	11	11	11	22	11
Лузитания	11	11	11	11	26	11
Кампания	11	11	11	11	5 мартъ	11
Мавритания	11	11	11	11	12	11
Карония	11	11	11	11	19	11
Иверния	11	11	11	11	22	11
Лузитания	11	11	11	11	26	11
Кампания	11	11	11	11	29	11
Кампания	11	11	11	11	2 април.	11
Франкония	11	11	11	11	5	11
Мавритания	11	11	11	11	9	11
Карония	11	11	11	11	12	11

1 *Забѣлѣжка*: Всички параходи излизатъ въ Ню Йоркъ, освѣнъ Иверния и Франкония, които излизатъ въ Бостонъ.

2 *Забѣлѣжка*: Пътниците отъ Турция трѣба да пристигатъ въ Бѣлградъ 7 дена по-рано

3 *Забѣлѣжка*: За цѣни и свѣдѣния желающитѣ да се обръщатъ до главния прѣдставителъ Нѣумъ Христовъ въ Бѣлградъ, или до неговитѣ прѣдставители.

Адресъ за писма :

Naoum Christoff, Belgrade

Адресъ за телеграми :

Christoff-Belgrade

16—89—25

Фиг. 20 а – б. Част от регистъра на населението
в Неврокопска епархия, 1911–1912: с. Бутим

Селото	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Андрео Марков	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Митре Георгиев	4	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Костадин Маджаров	1	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Георги Николов	2	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Насо Анастасов	2	3	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Антоний Иванов	5	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Стоян Митрев	3	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Митре Мисаков	4	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Насо Стояков	4	4	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Димко	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Дарко Петков	2	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Георги Досев	3	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Костадин	4	3	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Дарко Станиславов	3	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Дарко Митрев	7	4	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Иван Мисаков	4	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Георги Митрев	2	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Стоян Станиславов	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Костадин Станиславов	2	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Маджар Мисаков	3	6	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Иван Чобанов	2	3	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Маджар Чобанов	3	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Ванелия Костадин	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Киро Петров	3	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Дарко Станиславов	4	3	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Антон Арсенов	2	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Маджар Георгиев	2	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Костадин Анастасов	3	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Маджар Георгиев	3	3	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Серафим Мисаков	5	4	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Китана Иванова	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Всичко	197	182	18	17	83	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Бутим.													
Иван Захариев, Мертанов	3	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Кост. Крстев, Чикаков	3	3	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Никола Крстев, Чикаков	2	5	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Маджар Ангелов, Зорниш	4	3	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Масо Митров, Велики	5	5	—	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Маргарит Мисаков, Мисаков	2	3	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—
Иван Павлов, Мисаков	2	2	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Крстев Станислав, Чикаков	2	3	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Миса Костаков	3	1	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Димитар Станислав, Мисаков	3	3	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Георги Анастасов, Мисаков	3	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Костадин Мисаков, Крстев	1	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Иван Мисаков, Крстев	2	2	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Всичко	36	33	6	5	15	15	—	—	—	—	—	—	—

Миграционни процеси сред българското население в Македония
по данни на Екзархията: аспекти и статистика (1904 – 1912 г.)

	пр. Б. к. к.	36	33	6	5	15	15	-	
14. Соф. Георгиев Георгиев	3	2	2	-	-	1	-	-	в. Франко
15. Филант. М. Момчилов	2	1	1	-	-	-	-	-	"
16. Марин Мич. Матичев	2	5	1	1	-	2	-	-	в. Беливо
17. Димитър Тар	2	4	-	1	1	1	-	-	в. Франко
18. Сотир	1	1	-	-	1	0	-	-	"
19. Димитър Димитров Кисел	2	3	-	-	2	1	-	-	в. Франко
20. Иван Николов	1	-	1	-	-	1	-	-	в. Гевгеливо
21. Анастас Георгиев Кочев	2	-	1	-	-	1	-	-	Кавалско
22. Марко Метев Далин	1	1	-	-	-	1	-	-	"
23. Костадин П. Калесков	4	4	-	-	2	-	-	-	"
24. Стоян Петров	-	2	-	1	-	-	-	-	"
25. Кале Котичев	3	2	-	1	1	1	-	-	в. Франко
26. Георги Банков Милов	4	7	-	-	4	3	-	-	Стрско
27. Ан. Стефанов Анастас	5	5	2	1	2	-	-	-	"
28. Петар Стефанов Драгичев	2	-	1	-	-	2	-	-	в. Франко
29. Томас Алексев Мавиш	3	1	1	-	1	1	-	-	Кавалско
30. Крстич П. Попов	2	2	-	-	1	2	-	-	Франско
31. Димитър Димитров Праков	2	2	-	-	1	2	-	-	в. Беливо, в. Франко
32. Ангелина П. Царков	1	4	1	1	-	-	-	-	"
33. Ана Коста. Давидов	1	3	1	1	-	1	-	-	в. Франко
34. Димитър Димитров Пандев	3	5	-	2	2	1	-	-	"
35. " Томас Бекер	1	2	-	-	1	1	-	-	Франско
36. Лого Карагичев	3	4	1	1	1	3	-	-	в. Франко
37. Иван Николов Панаев	1	1	-	-	1	1	-	-	"
38. Димитър Димитров	-	2	-	-	-	-	-	-	"
39. Анастас Николов Гелиов	1	2	-	-	1	1	-	-	в. Франко
40. Никола Димитров Царков	2	5	-	1	2	1	-	-	"
41. Иван Метев Буковичев	3	3	1	-	1	2	-	-	Франско
42. Марин " Гевгелиев	7	2	1	1	1	2	-	-	в. Гевгеливо
43. Димитър Лого	3	4	-	2	1	-	-	-	"
44. Костадин "	2	4	-	2	1	-	-	-	"
45. Петар Георгиев Калев	2	3	-	-	1	1	-	-	Франско
46. Ст. Кост. П. Анастас	4	3	2	2	-	1	-	-	в. Беливо
47. Георги Кост. Далин	2	2	-	-	1	1	-	-	в. Франко
48. Димитър М. Момчилов	1	-	-	-	-	-	-	-	"
49. " Метев Далин	2	2	-	-	1	1	-	-	в. Франско
50. Крстич Метев Драгичев	4	3	1	-	2	3	-	-	"
51. Далин "	2	1	-	-	1	1	-	-	в. Франко
52. Митра Мит.	1	2	-	1	-	1	-	-	"
53. Дим. Далин	6	8	-	1	4	3	-	-	"
54. Георгиев М. Крстичев	3	1	1	1	-	1	-	-	"
55. Дим. Стеф. Анастас	2	2	-	1	-	1	-	-	"
56. Кост. Далин	4	3	2	1	1	2	-	-	"
57. Георги Мет.	3	1	-	-	1	2	-	-	"
58. Анастас Стеф.	1	-	1	-	-	7	-	-	в. Гевгеливо
59. " Метев Крстич	3	3	-	1	2	3	-	-	в. Франско
60. Кост. Ан. Далин	2	2	-	-	2	-	-	-	в. Беливо, в. Франко
61. Кост. Стеф. Митров	2	1	-	-	-	-	-	-	"
		150	154	28	30	58	71	-	

Фиг. 21. Част от енорийските регистри на гр. Лерин, 1907 г.

Брой	Глава на сѣмекството, име на всѣки членъ въ сѣмек- ството и какъвъ е въ него.	Занятие (Занаятъ).	Грамотенъ.	Кой отъ мажеть е въ странство по печала и въ коя държава.	Бѣлъжка
1	Благо Стояновъ, (1) баща	хлѣбаръ	да		
2	Рада, майка		"		
3	Мария, баба, вдовица		не		
4	Борисъ, синъ	хлѣбаръ	"		
5	Владимиръ, "		да	въ Америка	
6	Райна, дъщеря		"		
7	Ненълика, "	хлѣбаръ	не		
8	Иванъ Петровъ, сума	"	"		
1.	Митра Николова, майка, вдов.	60.	не		
2.	Гейра " синъ	20.	"	въ Америка	
3.	Стефанка " дъщеря	16.	"		

61

Migration Processes among the Bulgarian Population in Macedonia according to the Exarchate Data: Aspects and Statistics (1904–1912)

Stanislava Stoytcheva

Institute for Historical Studies – BAS

Summary

In the Bulgarian scientific literature of the recent decades the migration processes among the Bulgarian population in Macedonia in 1904–1912 have been connected with two events – the refugee wave towards Bulgaria and emigration to America. The latter were provoked by the consequences of Gorna Dzhumaya (1902) and Ilinden-Preobrazhenie (1903) uprisings, which left thousands of Bulgarians homeless and without any property. In the Eastern (resp. Pirin)

Macedonia the economic situation was further complicated by the catastrophic consequences of Krupnik earthquake (1904). But in fact, the migration processes after 1903 were much deeper and had much more diverse manifestations. Therefore, this study offers a different and a new view to the topic, based on unknown and unpublished documents from the archives of the Bulgarian Exarchate (Bulgarian Orthodox Church) from the period before the Balkan wars (1912–1913). Most of the documents come from the Nevrokop (Gotze Delchev) Metropolis and its metropolitan Ilarion, as well as from two bishoprics subordinated to him in the towns of Gorna Dzhumaya (Blagoevgrad) and Mehomya (Razlog). On the basis of the Bulgarian Exarchate's statistical data, the migration processes in Southwestern and Pirin Macedonia, their social and gender characteristics were traced, and the social profile of the labour migrant and its variations in Southwestern and Pirin Macedonia was reconstructed. The departure destinations to America from the regions of Ohrid, Prespa, Kichevo, etc. are also examined. On the basis of the population register of Lerin city (Florina, Greece) and the village of Drenoveni (Kranionas, Greece), statistical samples are elaborated, which reveal more details about the migrants to America (USA and Canada) (gender, age, occupation, education, marital status, etc.). The differences in the ways of emigration from Southwestern and Pirin Macedonia are illustrated by similar samples concerning Mehomya town and the villages of Skrebatno, Yakoruda and Gaitaninovo. The seasonal labour migrants from Pirin Macedonia went mainly to Bulgaria or Romania in the summer and to the so-called "Lower land" (the area of Serres, Drama, Komotini, Tasos island, Mount Athos etc.) in the winter. The forms of female seasonal labour migration (including the illegal one) to and from Bulgaria are subject of investigation as well. Last but not least, the study tries to reveal the good and bad sides of the emigration, the benefits and harm to the Bulgarian population in Macedonia before the Balkan Wars, such as the impact on its cultural, educational, health and marital status. As a result, two models of migration of the Bulgarian population in Macedonia and their local peculiarities are outlined.

Kivándorló magyarok és integrációjuk Szlavóniában és a Regátban (1867–1918)

Makkai Béla

Károli Gáspár Református Egyetem – Budapest

Kivándorlás az autonóm Horvátországba

Horvátország Szlavóniának nevezett három keleti megyéjében a magyarság autochton etnikumnak számít, annak ellenére, hogy a helynevek és oklevelek tanúsága szerint a török hódoltság alatt az őshonos magyar népesség csaknem egészében elpusztult, vagy elvándorolt.¹ Fényes Elek számításai szerint 1840-ben a társországokban e maradék magyarság 5050 főt tett ki (0.32%).² A XIX. század második felében azonban a délszláv népek korábbi évszázadokat jellemző bevándorlásával éppen ellentétes irányú migrációs folyamatok újjáalakították a térség etnikai arculatát.

A kivándorlás elsődleges oka a demográfiai robbanás volt. A rurális jellegét makacsul őrző régió gazdaságai – mint a magyar is – ennek a magas születésszámmal, és különösen a halálozások meredek zuhanásával jelentkező népességtöbbletnek az eltartására képtelennek bizonyultak. A megkésett gazdasági-társadalmi modernizációban a szektorális migráció, vagyis a munkaerő-többletnek az agráriumból az ipari szférába való átáramlása nem a szükséges arányban és ütemben ment végbe. A tömegeket érintő megélhetési válság tehát nagyobb súly-

¹ Magyar jellegét csupán néhány szerencsés földrajzi adottságú település őrizte meg: Magyar-Rétfalu, Kórogy, Haraszti, Szentlászló, s a Szerémségben Bingula, Ürög, Erdővég és Maradék. Ld. Makkai B. Végvár vagy hídfő. „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása“ Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában. 1904–1920. Bp., 2003.

² Idézem Lakatoš Josiptól: Narodna statistika. Zagreb, 1914, 40.

lyal a térség gazdaságait hagyományosan meghatározó agrárszektorra nehezedett. Amelyet a birtokstruktúra aránytalanságai, a földaprózódás, a feudális jellegű kötött birtokok földforgalmat fékező hatásai, a magas adók, a hitelhiány, európai piacokon is mindinkább érvényesülő protekcionista gazdaságpolitika, és a hazai borvidékeket mintegy fele részben elpusztító filoxéra-vész jellemezték. A népességfeleslegnek csak átmenetileg biztosítottak megélhetést a mezőgazdasági idénymunkák, az infrastruktúrát fejlesztő állami beruházások és közmunkák. Az ily módon késleltetett tömeges kivándorlás a XIX. század '80-as éveitől vette kezdetét. A migráció leginkább a terméketlen nemzetiségi peremvidékeket sújtotta, a kivándorlóknak így legfeljebb harmada lehetett magyar.

Kivándorlás Ó-Romániába

A székelység a Keleti- és Déli-Kárpátokon túli régióban gyepűvédő katonai feladatokkal – mint a román állami csírák megteremtésekor³ – huzamosabb időre többször megtelepedett. A későbbiekben is gyakran vállaltak részt magyar és lengyel királyok, erdélyi fejedelmek, vagy éppen román vajdák hadivállalkozásaiban; s fogtak vándorbotot a földesúri fennhatóságtól menekülve, személyi-, vagy vallásszabadságuk védelmében. Az évszázadok alatt azonban feloldódtak a románság tengerében. Ezért is nevezte később joggal a jeles demográfus, Thirring Gusztáv a román ó-királyságot „a magyarság évszázados nagy temetőjé”-nek.⁴

Ez alól egyedüli kivétel a moldvai csángók népszigete, akik az anyanyelvi hitélet és kultúra intézményei nélkül is legalább részben megőrizték egyedi (katolikus) karakterüket az ortodox államegyház viszonyai között.

Míg a kuruc-kor bujdosói, illetve hadvezérük, Bercsényi Miklós csak Bukarest egyik külvárosának adtak nevet, a XIX. század eleji

³ „Az igazság az, hogy a havaselvei és moldvai államokat a magyar király szervezi meg, mintegy előőrskül a tatárok ellen.” Durandin, C. A román nép története. Bp., 1998, 47.

⁴ Thirring G. A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bp., 1904, 6.

kivándorlók már egyházi és oktatási intézmények alapítására is képessé váltak. Bukarestben az első magyar szervezet az 1815. május 14-én létrejött református gyülekezet volt.⁵ A xenofób román társadalom azonban nem tudta elfogadni, hogy a hamarosan megépülő református fatemplomról hiányozzék a kereszt-szimbólum, meglehet a csillagos toronydísz elhagyását jóhiszeműen a fejedelmi mecénások⁶ iránti hála megnyilvánulásának is tekinthetjük. A protestáns templombelsőben szokatlan oltár, kereszt, és biblikus témájú olajfestmények azonban maguk is utalnak a kényszerítő okok meglétére.

A katolikus magyar iskola 1824. március 21-ei megnyitása már a fanarióta korszakot követő békésebb időszakra esik. Az obszerváns ferences bázis intézményben, a Barácián megnyíló tanoda alapítója, Bodor Lajos volt.⁷ A vidéki szórványban is kiépült egy szerény református intézményi háttér: Pitești-en és Ploiești-en templom, iskola, imaház és paplak, a moldvai Szászkuton iskola és paplak épült, s a két dunai kikötővárosban, Brăilán és Galațin is elindult az anyanyelvű oktatás.⁸ Ploiești modern kori katolikus „magyar” múltja Nicolae Iorga szerint 1829-ben, Turnu Severinén, azaz Szörénytornyáé 1836-ban kezdődött.⁹ Ebben az időszakban tartózkodott Bukarestben a kiváló portréfestő, Barabás Miklós, ám az 1848/49-es politikai emigráció nemzedékében még több jeles személyiséget találunk: dr. Oroszhegyi Józstól, a mérnök Veress Sándoron át, Bem tábornok egykori huszára, Koós Ferenc református lelkészig, akinek másfél évtizedes bukaresti szolgálata (1855–1869) alatt a református gyülekezet temető-birtokkal, kőtemplommal, felekezeti tanodával gyarapodott.¹⁰ Nevéhez kötődik a Hun-

⁵ Bányai L. A bukaresti magyar egyházzól. – Az Ige (Kovácsna), 3/1. 1992. 7.

⁶ Alexandru Suțu és Grigore Ghika. Auner K. A romániai magyar telepek történelmi vázlata. Temesvár, 1908, p. 69.

⁷ Uo.

⁸ Bányai L. A bukaresti magyar egyházzól. – Az Ige (Kovácsna), 3/20. 1992, 7.

⁹ Auner K., i. m., 72.

¹⁰ A templomalapkö-létételnél jelen volt az adományozó Helena Cuza fejedelemasszony is. Ibid.

nia olvasókör, megalapítása, mely a romániai magyarság legfontosabb társadalmi szervezetének, a majdani Bukaresti Magyar Társulatnak a csírája lett. A lelkész a vallásos és hazafias szemlélet formálása céljával magyar nyelvű újságot is alapított. (1860-ban a *Bucuresti Magyar Közlöny* kiadója és első szerkesztője lett.¹¹)

A növekvő számú vidéki szórvány pasztorálására Czelder Márton losonci segédlelkész személyében kapott segítséget,¹² aki öt év alatt több iskola és egyházközség alapját vetette meg.¹³ A missziói lelkész tettereje azonban túlzott becsvágygal párosult,¹⁴ ezért zaklatott viszonyok között kellett távoznia a végekről.¹⁵

Mindezek után hosszabb időre megtorpant a református missziói munka az 1859/61-ben egy országgá váló fejedelemségek területén. A romániai protestáns egyházszervezet végül is Szász Domokos erdélyi püspök 1887-es vizitációja nyomán szilárdult meg egy külön romániai egyházmegye létrehozásával, s a bukaresti lelkész esperessé emelésével.¹⁶

Ezt megelőzően egy évvel a Monarchia az agráriusok követelésére korlátozta az olcsó román mezőgazdasági termékek behozatalát, minek következtében jelentősen romlott a két szomszéd állam kapcsolata. A vámháború hatására székely és szász iparosok százával telepedtek át az ó- királyságba (Regát), hogy megtarthassák termékeik hagyományos romániai felvevőpiacát. A magyar iparosok kezdetben meg is találták anyagi számításait, s a róluk/tőlük kapott kedvező híradásoknak is betudhatóan idénymunkások és cselédek tömegei is vándorbotot ragadtak.

¹¹ Makkai B. Az első magyar nyelvű újság Ó-Romániában. – Pro Minoritate, 2004/ Tavasz, 19., 33.

¹² Bukaresti Magyar Közlöny, 1860. nov. 17.

¹³ Hegedüs L. A székelyek kivándorlása Romániába. Bp., 1902, 49.

¹⁴ 1865-ben „missziói szent zsinatot” szervezett Bukarestben püspökké választatása szándékával. Oberding J. Gy. Az óromániai magyarság. Pécs, 1940, p. 37–38. és Nagy S. A regáti magyarság. Tanulmány a havasföldi és moldvai szóránymagyarságról. Sz. Nagy Cs. (Ed.) Kolozsvár–Sopron, 2000, p. 307.

¹⁵ 1869 júniusában – Koóssal együtt – távozott a román fejedelemségből. Nagy S., i. m., 307.

¹⁶ Emlékirat a romániai magyarok nemzeti szervezése tárgyában. MNL OL, K 26 ME iratai 548. cs. 3879. 1901 XXXI. t. 811. asz.

A bevándorlók fogadtatása a Regátban

Az ország délkeleti részéből kiáramló munkaerő nagyobb részt román volt, mintegy tizede szász, de minden harmadik – magyar (székely és hétfalusi csángó).¹⁷ A célszász a bevándorlókat nem egységesen kezelte: a román anyanyelvűek egy igénylőlap leadása után gyakorlatilag azonnal állampolgárságot nyertek, beleértve a birtokszerzés lehetőségét is. Ezzel szemben az idegenek, köztük a háromszázazres moldvai askenázi zsidóság csak a világháború után juthattak teljes körű személyi és politikai jogokhoz.

A befogadó ország ezzel együtt nem volt ellenséges a hiányszakmákban elhelyezkedő, s nemzetgazdasági szempontból is jelentős hasznot hozó bevándorlókkal. Egyesek fényes karriert futottak be: Szathmáry Papp Károly és Mándy Ferenc udvari festő és fényképész, a királyi családnak nagy szolgálatot tevő szemorvos dr. Fialla Lajos a Román Vöröskereszt helyettes elnöke lett.¹⁸ A jó nevű szakemberekhez, művészekhez hasonlóan a tömegesen ide szegődő székely cselédnők is keresettek voltak a román munkaerő-piacon, tiszta, megbízható és dolgozók miatt.¹⁹

A századfordulón jelentkező gazdasági válság azonban a létfeltételek rohamos romlását eredményezte. A magyar és szász iparosok az évek alatt általuk kinevelt román szakmabéliek konkurenciájával szembesültek, amit az állami gazdaságpolitika piacvédő törvényekkel fejtelt meg.²⁰ A megélhetési válság tömegeket sodort a társadalom periferiájára, (ld. a cselédek pros-

¹⁷ A románok aránya csaknem 60% volt, a szászoké mintegy 10%. Vargha Gyula KSH igazgató 1901. május 23-ai jelentése Széll Kálmán miniszterelnökhöz. MNL OL K 26 ME 548. cs. 1937. 1901 XXXI. t. 811. asz.

¹⁸ Fialla Cantacuzino herceg helyettese lett. – Romániai Magyar Újság, 1909. márc. 10.

¹⁹ Ahogy a közgazdász Hegedüs Lóránt írta, a székely cselédnők olyanok, mint valami „általános fogyasztási cikk, mint a tea, vagy a kávé, melynek behozatala a szükségletek szerint ingadozik.” Hegedüs L. i. m. 23.

²⁰ Az iparosok magyar nyelvű cégeit, hirdetéseit súlyos pénzbírságokkal szankcionálták, míg az ipari üzemekben a külföldi munkásokat elsőként bocsájtották el, arányukat szigorú rendeletekkel korlátozták. Barabás E. A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. – Közgazdasági Szemle, 25. 1901/jún. 434.

tituálódását),²¹ s a helyzetet tovább súlyosbította a magyar jogszabályok rugalmatlansága: tíz év távollét után ugyanis a kivándoroltak elvesztették magyar állampolgárságukat, a katonaköteles férfiak pedig, mint törvényszegők komoly retorziókra számíthattak. Az érintettek a konzulátusok szász és román tisztviselőivel sem tudták szót érteni. Bajaik orvoslása általában elmaradt, ezért csakhamar a megvetett „*bozgor*“ állapotába süllyedtek. S mind számosabban a beolvadástól remélték sorsuk jobbra fordulását. Ami egybevágott Bukarest homogenizációs politikai célkitűzéseivel. A történelmi sztereotípiák, s most már a kenyérharc, s a mindkét oldalon szenzációhajásztó túlkapasai miatt is a román társadalom a bevándorolt magyarokban (jelentős aránytévesztéssel)²² erdélyi testvéreik elnyomóit látta, s ebben a meggyőződésben különös elégtételt jelentett számára, hogy a Monarchia Lajtán inneni „vezérnemzetét“, nem kizsákmányoló úrként, ellenkezőleg, a románok szolgálóiként látta viszont.

A kivándoroltak növekvő kiszolgáltatottságával párhuzamosan megfigyelhető tudatállapot-romlása, majd tömeges beolvadása ugyanakkor a magyar nemzetpolitika formálóira kijózanító hatással volt.

Az új magyar nemzetpolitika és a horvátországi segélypolitika

A magyarság országon belüli vezető szerepét és a Szent István-i állam területi épségét is veszélyeztető migrációs folyamatok kezelésére, vagy legalább is fékezésére a magyar kormányzat kezdetben csak adminisztratív jellegű intézkedések tett, azonban – a kérdés kulcsát jelentő földreform végrehajtása nélkül – ezek számottevő eredményt nem hozhattak. A messze ágazó gazdasági-társadalmi probléma okainak megszünteté-

²¹ A leány kereskedés elleni mozgalom. Bukaresti Magyar Újság, 1902. aug. 10. Viszik a magyar lányokat. Uo. 1905. okt. 26. Mozgalom a hungarák érdekében. Uo. 1908. máj. 1.

²² A görög-katolikus, de különösen a román egyház kulturális autonómiát élvezett, a hazai románságnak több iskolája volt, mint az anyanemzetnek, számos újságot, kisbankot, kulturális szervezetet mondhatott magáénak, a 20%-nál nagyobb arányban román ajkúak által lakott településeken a hivatali ügyintézésben használhatta anyanyelvét, mindezt Európában egyedülálló törvény (1868: XLIV. tc.) szabályozta.

se helyett így a századfordulón működött kormányok pusztán politikai propagandával és különböző kulturális- és egyházi akciókkal igyekeztek a távozottakat – többségükben ideiglenesnek tekintett – új hazájukból visszatérésre bírni; illetve ennek bekövetkeztéig is gondoskodni arról, hogy a kivándoroltak és leszármazottaik nemzeti identitásuk megőrzésével továbbra is alanyai maradjanak egy messzire tekintő nemzetpolitikának.

Az 1901-ben elindított amerikai és romániai,²³ valamint az 1905-ben kezdődő bukovinai²⁴ akciókhoz képest a „belföldnek” tekintett Horvátországba s az 1908-as annexió után a Száván túli tartományokba települtek nemzeti gondozásának programját mind célkitűzéseik, mind pedig megvalósításuk módját illetően meg kell különböztetnünk. Budapestnek ugyanis a társországokba és Bosznia-Hercegovinába²⁵ irányuló népmozgást nem állt szándékában akadályozni. Ellenkezőleg.²⁶ Igyekezett azt a nyugati kivándorlás „levezető csatornájaként” működtetni, abból a megfontolásból, hogy az ily módon megőrzött „faji erő”-t a délszláv szeparatizmus elleni harc,²⁷ s egy részleteiben csak kevesek által körvonalazott balkáni nagyhatalmi politika szolgálatába állítsa.

²³ Makkai B. Székely-magyar „temető” – Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitika látóterében. 287. (Kézirat)

²⁴ Makkai B. Magyarság-gondozás Bukovinában. – Kisebbségkutatás, 9/3. 2000. 446–477.

²⁵ Makkai B. A magyar kormányzat „Boszniai actiója” (1909–1919). – Századok, 130/2. 1996. 341–381.

²⁶ Vargha Gyula, a Julián Egyesület alelnöke a szlavóniai magyarságról készített emlékiratában írta: „... a magyar népelemnek a Drávától délre való terjeszkedése népünk belső mozgalmának egészen természetes iránya”, ám e kivándorlásnak tartós eredménye csak akkor lehet – mondotta – ha a magyar állam gazdasági, kulturális és politikai eszközökkel siet a kivándorlók segítségére. – A MREZsL 2. f., Szlavóniai misszió 82. cs. szám nélkül.

²⁷ Ugyancsak Vargha Gyula megállapítása: „... nemzeti szempontból mily kiszámíthatatlan nyereség volna, ha a magyarság Amerika felé megindult kivándorlását Szlavóniának lehetne fordítani!” MREZsL, 2. f. Szlavóniai misszió 82. cs. sz. n. Ld. még MNL OL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2880. asz.

E célok elérésének koncepcióját Klebelsberg Kuno két, 1903-ban készített tanulmányában foglalta össze. Az akció elméleti alapjaiként megismert tervezet a fenyegető asszimiláció feltartóztatására a legfontosabb teendőnek az anyanyelvű népoktatás és hitélet megszervezését jelölte meg. Ezek után a Dráván túli magyar kisebbség önvédelmi képességének javítását, számbeli, gazdasági és politikai súlyának növelését célzó intézkedések következtek. A kormányzat bátorította és kedvezményes hitelekkel (ld.: Szlavóniai Agrár Takarékpénztár, hitelszövetkezetek) támogatni igyekezett a kivándorlók földvásárlásait, egzisztencia-teremtését. E többségében nincstelen, vagy kisbirtokos agrárnépesség gazdasági versenyképességét vetőmagok, fajtállatok kiosztásával, mintagazdaságok felállításával és a modern gazdálkodás szakismereteinek átadásával, (ismeretterjesztő előadások, a kalendáriumban és a magyar újságban közölt szakkikkek, valamint mezőgazdasági brosrák és szakkönyvtárak révén) próbálták javítani. A társadalmi befolyás növelésének lehetséges eszközeiként egyfelől a különböző civil szerveződések jöttek számításba (olvasó- és népdalkörök, ifjúsági- és polgári egyletek, mint az eszéki és a zágrábi *Társaskör*), amelyek közösségi tevékenységformáik révén egy politizálásra érettebb társadalmi réteg kitermelődésének színtereivé válhattak; másrészt a szórványban csaknem teljesen hiányzó értelmiségi és szakmunkás vezető réteg „szerves” úton történő pótlása, „kitermelése” érdekében indított ösztöndíj-akció.²⁸

A tárgyalt időszakban a „nemzetmentő” akciók legfontosabb eszközének mégis a tanítót és a papot tekintették.²⁹ Megfogalmazódott ugyan az az elképzelés is, hogy a bevándorlás bátorításával és telepítéssel, a magyar szórványok szigetté, a szigetek tömbbé kovácsolhatóak, s hosszútávon e tömbök beolvasztásával a nyelvhatárok is délre tolnának.³⁰ E „nemzetvé-

²⁸ MNL OL K 26 ME 853. cs. 5284. 1905. XV. t. 1215. asz.

²⁹ Széll Kálmán írta 1902-ben Khuen-Héderváry bánnak, hogy a már elhatározott magyarság-gondozás Horvátországban iskola- és lelkeszkérdés. MNL OL K 26 ME 575. cs. 260. 1902 XXII. t.

³⁰ A magyarországi sajtóban azonban olyan valóságtól elrugaszkodott vélemény is napvilágot látott, hogy: „...iskolaállítással magyarrá tehetjük a Dráva jobb parti vonalát...”. Budapesti Hírlap, 1904. szept. 22.

delmi“ szempontból kívánatos állapot megvalósításának azonban aligha voltak valós esélyei.

A horvát befogadó közeg reakciói

A horvátság reakciója az akcióban megjelölt célokkal szemben határozottan elutasító volt. A diszkriminatív magyar beruházás- és tarifa-politika, a kicsinyes presztízsszempontok miatt elmérgesedő úgynevezett címer-ügy, a horvát vasútvonalakon éktelenkedő magyar feliratok,³¹ stb., azaz Budapest önelégült horvát-politikája éles magyarelles reakciókat gerjesztett a társországokban. (Ez a zászlóégető demonstrációkban is kifejezést öltő magyarellenesség³² volt az akció egyik kiváltó oka, horvát szemszögből – ürügye).³³ A horvát politikai elit egyként hajlott arra, hogy az alacsony földárak hírére „tatárjárásszerűen“ beözönlő magyarokban a Muraközt és Fiumét „bitorló“ nacionalista magyar állam támadó ékjét lássa. (Az annexiót követően Boszniára is kiterjesztett programot pedig – inkább indokoltan – egyszerűen „gyarmatosítás“-nak minősítették.)³⁴

A vezető horvát napilap úgy értékelte a helyzetet, hogy a magyarok lépésről lépésre szorítják a szlávokat Amerikába, vagy juttatják a zsidó

³¹ Bajza József javasolta a MÁV-val szembeni horvát követelések teljesítését. Mint mondta: „... ez által csökkenni fog azoknak a kellemetlenségeknek is a száma, amik a horvátországi vasutakon oly gyakran előfordulnak és magyarelles izgatások forrásai.“ Bajza J. A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok. Bp., 1941, 80.

³² A magyarellenesség fokát jól érzékelteti, hogy a Hrvatska c. lap megátkozott minden horvátot, aki valamilyen formában a horvát érdekekkel ütközően a magyarokkal együttműködik. Hrvatska, 1908. márc. 11.

³³ Ezen a véleményen volt Gulyás József is, aki disszertációjában úgy értékelte az akciót, hogy az: „...a század elejei magyar imperializmus expanziós törekvéseitől sugallt és a szlavóniai magyarság „nemzeti védelmének“ ürügyén megindított tevékenység volt, melynek minden mozzanatát a nacionalista demagógia álarc alá rejtettek a főkolomposok.“ Gulyás J. Az erőszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon. Magyarosítás Somogyban és Zalaiban (Muraközben), valamint a „szlavóniai magyarok nemzeti védelme“ a dualizmus korában. é. n. [1964.] 218.

³⁴ Hrvatsko Pravo, 1909. máj. 7. és Hrvatska Sloboda, 1911. szept. 1.

uzsorások kezére.³⁵ E szociológiai paradoxonért – ti. a horvátok és szerbek tízezeinek *ki*-, s a magyarok tömege *bevándorlás*áért – a horvát sajtó nagymértékben a szlavóniai magyar/ón nagybirtokosokat és zsidó nagybérlőket marasztalta el. S „*Horvátország elmagyarosítása*“, s a három egykori magyar vármegye visszacsatolása ellenében, „*Szlavónia megmentése*“-re hívta fel a horvát hazafiakat.³⁶

A horvátság ezen – részben jogos, egyszersmind a magyarságével oly rokon – asszimilációs és megcsonkulási félelmei a nacionalizmus továbbbi felszításában és beolvasztási törekvésekben szublimálódtak. A magyarelleses érzelmeiről ismert diakovári püspök, Josip Juraj Strossmayer az anyanyelvápólas feltételeinek minimumát sem volt hajlandó megadni a püspöksége területén élő több tízezer magyar hívőnek.³⁷ (Ezért is robbant ki a maradéki és nyékincái katolikusok kitérésí mozgalma).³⁸ Számos fórumon (pedagógus konferenciákon, a sajtóban, de a száborban is) a magyar iskolák megrendszabályozását és bezárátását követelték, sőt, az új vasúti szolgálati rendtartás elfogadása után kirobbanó tiltakozáshullámban a magyarok kiűzését is.³⁹ A horvát kormányzat ráadásul birtokában volt azon autonóm jogi és hatalmi eszközöknek, amelyekkel a nagypolitikában elszenvedett sérelmekért a tús helyzetben lévő magyar kisebbségen vehetett elégtételt. S az együttélés utolsó évtizedében – Budapest álláspontjától függetlenül – e lehetőségeivel mind gyakrabban élhetett is. Elegendő utalnunk az 1888-as oktatási alaptörvény magyar iskolák működését szavatoló paragrafusainak eltörlését célzó törvényjavaslatra. (A szabad iskolaválasztás jogának korlá-

³⁵ Obzor, 1904. szept.14.

³⁶ A nevető harmadik végül is a szerbség lett, amely az addig fő ellenfélnek tekintett magyarok és németek szétszórása után megszerezte a Szerémség nagy részét.

³⁷ A magyar misét kérvényező maradékiaknak a püspök 1898-ban állítólag azt válaszolta, hogy sem ő s – remélhetőleg – utódai sem adnak helyt efféle magyar kéréseknek. Margitai J. A horvát-szavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség. Bp., 1918, 224.

³⁸ Petri P. A Julián Egyesület története 33 év küzdelme és munkája. Bp., é. n. [1937], 25.

³⁹ A követelés 1907-ben a száborban is elhangzott. MNL OL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2880. asz.

tozására.) A szorító tanteremhiány ellenére felállított ellen-iskolákra, több magyar iskola bezáratására;⁴⁰ a református egyház autonóm jogainak megnyirbálására;⁴¹ a szlavóniai (horvát) telepítési akciókra; vagy a magyar és német kisebbséget hátrányosan megkülönböztető illetőségi, és az új választójogi törvényre.⁴²

Nem meglepő tehát, hogy 1914-ben Tisza István miniszterelnöknek – a frissen tető alá hozott kompromisszum ellenére – „minden felrúgásával”⁴³ kellett fenyegetőznie ahhoz, hogy a gyepű-szerepre kárhozott Dráván túli magyar szórvány helyzete legalább is ne romoljon.

Ugyanakkor a mélypontjára jutó magyar-horvát kapcsolatok arról győzték meg a Julián Egyesület elnökségét, hogy a kivándorolt magyarság alapvető jogait a szaktárcák összehangolt támogatása s egyes bánok pillanatnyi jóindulata már nem garantálhatja; múlhatatlanul szükséges egy horvát nemzetiségi törvény megalkotása. A miniszterelnökség azonban presztízs okok miatt képtelenségnek minősítette a javaslatot, pedig a szlavóniai magyarok helyzete, s a megerősödő Szerbiára, mint egy lehetséges délszláv föderáció magállamára tekintő horvát politikai orientáció ezt csakugyan indokolta volna! Miközben a kompromisszumos megoldások útjai a világháború időszakában minden jel szerint végleg eltorlaszolódtak.

⁴⁰ Az eszéki magyar újság adott hírt arról, hogy horvát részről fontolgatják egy ún. Strossmayer Egyesület létrehozását azzal a céllal, hogy horvát iskolákat emeljenek magyar- és német lakta vidékeken. – SZMÚ, 1909. máj. 9. A horvát hatóságok elfogultságát tükrözi, hogy az életképtelen dežanovaci horvát iskola felszámolása. helyett 1910-ben a teljes kapacitással működő magyar iskolát zárták be. MNL OL K 26 ME 967. cs. 2489. 1910 XVI. t. 1850. asz.

⁴¹ Ld.: Makkai B. A „Slavoniai actio” református egyházi ága. Protestáns Szemle, 57=4/1. 1995. jan./márc. 7–26.

⁴² Poliányi Zoltán az 1917-es horvát választójogi törvényjavaslatot elemezve rámutatott, hogy a magyarországi szerbek 2.5%-át teszik ki az ország népességének, mégis komoly politikai erőt képviselnek, szemben a 4%-nyi jogfosztott horvátországi magyarsággal. – SZMÚ, 1917. okt. 28. Benisch Arthur bírálta a választójog összekapcsolását az új illetőségi törvény szigorú rendelkezéseivel, s az új választókerületi beosztást, amely mesterségesen kizárta annak lehetőségét, hogy a magyarok és németek bárhol abszolút többségbe kerülhessenek. SZMÚ, 1917. dec. 23. A szavazóképes magyarok még a létszámarányuk 50%-át sem érték el. – SZMÚ, 1918. aug. 17.

⁴³ MNL OL K 26 ME 1037. cs. 888. 1914 XVI. t. 106. asz.

A befogadó haza képének változása Ó-Romániában

Romániában a hétezeres, de jól szervezett református közösségnek a peremvidéken nagyobb szabadsághoz szokott tagjait csak fokozatosan sikerült az erdélyi püspök ellenőrzése alá vonni; s a gyülekezeteket okoszerűbb gazdálkodásra szorítani a vidéki szórványban (Szászút, Aknavásár, Brăila, Ploiești, Galați, stb). A jóval számosabb katolikus közösségnek Szörénytornyán, Craiován, Tîrgoviște-en, Foksányban, Buzaun, Turnu Severinben, stb. voltak bázisai, míg Bukarestben minden tizedik lakó magyar katolikus volt.⁴⁴ A független magyar hitközség létrejötte után (1903) a német ajkú érsek – anyagi támogatás fejében – a vidéki magyar többségű gyülekezetek élére is igyekezett legalább magyarul tudó papokat kinevezni. A szervezés azért folyt a nagyobb védettséget nyújtó egyházi keretek között, mert sem a fél évszázados múltra visszatekintő Bukaresti Magyar Társulat, sem más magyar egyesület a gyakran kiéleződő felekezeti viták, és a vezetőség szerény képzettsége, kulturális szintje miatt sem volt alkalmas a kinti magyarság vezetésére.

A nemzetiség-politikai és külkereskedelmi okokból rohamosan romló magyar-román szomszédsági kapcsolatok visszahatottak az ó-királyság belső viszonyaira is. A századfordulón az egyik budapesti napilap okkal állapította meg, hogy Romániában „a magyarnál csak a zsidót gyűlölik jobban”.⁴⁵

Az idegenellenesség ugyan a gazdasági nehézségek és az erdélyi román értelmiség lejárató hírverése hatására érte el a kritikus szintet, a helyzeten azonban sokat rontott az is, hogy korábban mindkét iskolafenntartó felekezet jórészt büntetésből küldte alkalmazottait a regáti misszióba. Az érdemes vezetők alkalmazását szorgalmazó magyar kormány ugyanakkor világossá tette: az akcióban a nemzeti érdekek az elsődlegesek! A vetélkedő felekezeti vezetőket arra szorította, hogy tanköteleseiket kölcsönösen „betereljék” a másik fél iskolájába, amennyiben más magyar tanintézet nincsen elérhető közelségben. Ellenkező esetben a magyar diákok olyan állami

⁴⁴ S ehhez még hozzá kell adjunk mintegy 5000 protestáns magyart a román fővárosban.

⁴⁵ Pesti Hírlap, 1902. okt. 30.

iskolákba kényszerültek, ahol Spiru Haret oktatási miniszter utasítására a románság mindenekfeletti kiválóságának céltudatosan képviselt tételeit tanították.⁴⁶ A magyar iskolák gyarapodását viszont a román hatóságok nem támogatták, noha a századfordulón az országnak csak minden ötödik lakója tudott írni-olvasni,⁴⁷s a tanköteles korosztálynak még a fele sem járt iskolába.⁴⁸

A gőzerővel zajló óvodaépítések is szinte kizárólag nemzetiségi (bolgár, török, csángó) vidékeken valósultak meg, nem titkoltan a román nyelv terjesztésének szándékával.⁴⁹ Miközben a magyarországi románság több ezer anyanyelven oktató felekezeti iskolát tarthatott fenn,⁵⁰ ezzel szemben a regáti magyar tanintézetek még az állampolgárságukat veszített magyar tanköteleseket sem vehették fel. Nem adhattak ki érvényes bizonyítványokat, tankönyveiket akár többször betiltották. (Ennek szélsőséges példája, amikor azért kellett új matematika könyvet íratni és engedélyeztetni, mert az előzőben az egyik feladat a Pozsony–Budapest távolság kiszámítása volt!)⁵¹ Kötelező lett a román ünnepek megülvése, az államnyelv tanítása, amelynek

⁴⁶ 1897. április 22-i körrendeletének a tanítói karhoz szóló útmutatása ez volt: „Legyenek rajta, hogy a gyermekek történelmünk eseményeit sokkal többre becsüljék, mint más nemzeteket [...], higgyék, hogy a román nemzet a legvittezebb és a legelőkelőbb minden nemzetek között. Ne féljenek attól, hogy túlzásokba esnek...” Kádár Gy. „Tiszta” Romániát! (2.) Háromszék [Sepsiszentgyörgy] 2013. júl. 20.

⁴⁷ A 15 éven felüli népességen belül 19.7%, de ha levonjuk a külföldieket (53.0%), és hontalanokat (44.4%), akkor 17.1%. Barna [Barabás] E. Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. Kolozsvár, 1908, 74.

⁴⁸ Számszerűen: 39.9%-a. Barna E. i. m. 77.

⁴⁹ Az 1905. szept. 17-i 51.817 sz. kultuszminiszteri rendelettel 21 óvodát állítottak fel, ebből 4 a Bukarest környéki szerbeknek, 7 a csángóknak, 10 a Tulcea megyei törököknek. Barna E. i. m. 56. Az óvodák homogenizációs célok szolgálatába állítását a puszta számok is igazolják, hiszen az 1911-ig létrehozott 168 ilyen intézményből 133 nemzetiségi településeken működött. Kádár Gy. „Tiszta” Romániát! (2.) Háromszék [Sepsiszentgyörgy] 2013. júl. 20.

⁵⁰ 1880-ban 2756 román tanítási nyelvű és 394 magyar-román kétnyelvű iskola működött Magyarországon. Ez jócskán meghaladta a kétszer népesebb anyaország román iskoláinak a számát; igaz, 1913-ra ez a mutató jelentős csökkenést jelez: 2170 román tannyelvű iskolával. Magyarország története 1890-1918. Főszerk.: Hanák P. Bp., 1983. 2. k. 1007.

⁵¹ Barna E. i. m. 61.

óraszámát fokozatosan a háromszorosára növelték. Mindez azért különös, mert itt a magyar kormány pénzén, magyar állampolgároknak szervezett iskolákról van szó!

Budapest a beolvadás veszélyének fokozottan kitett vidéki szórvány számára az erdélyi határszélen (Predeálon és Berecken) alapítottak ingyenes bentlakásos iskolákat.⁵² Az árvák és jóléti támogatásra szoruló félárvák ezreinek megmentését a marosvásárhelyi gyermekmenhely látta el (illetve anyaországi nevelőszülők).

Budapest arra törekedett, hogy a regáti diaszpóra-magyarság idővel intézményei önerős fenntartója legyen, ezért ösztöndíjas értelmiség-képzéssel s az anyaországban szakiskolát végzett „középvezetőkkel“ kívánta erősíteni a regáti magyar csonka társadalmat.⁵³

A helyi kulturális igények kielégítésére és gazdasági szaktanácsadásra az igen hasznos és olvasmányos képes kalendárium, valamint magyar kormány támogatását élvező anyanyelvű sajtóorgánumok szolgáltak,⁵⁴ amelyek a kormányzat útmutatásának megfelelően kétfrontos küzdelmet vívtak: a túláradó magyar nacionalizmussal szemben a román törvények és szokások tiszteletben tartására nevelték olvasóikat, s cáfolták a románságot érintő téves, előítéletes, vagy szándékoltan hamis híreket, vélekedéseket. Másfelől birkóztak a román nacionalizmussal s állhatatos módon igyekeztek erősíteni a kivándoroltak ó-hazával ápolott kötődéseit.⁵⁵ (Ennek a lojális magatartásnak az elismeréseképpen az 1906-ban a királyi jubileumra meg-

⁵² MREZsL, 2. f. Külügyi iratok, 42. d. 931/1908. Ld. még: Makkai B. A regáti szórvány-magyarság berecki és predeáli határinternátusa. – In: Nemzet – sors – identitás. Írások a hatvanéves Bertha Zoltán tiszteletére. Papp Á. K., Sebők M., Zsávolya Z. (Eds.) Bp., 2015, 53–64.

⁵³ Amely döntően mezőgazdasági idénymunkásokból, cselédekből és kisebb részben iparosokból állt. Ld.: Makkai B. Székely és csángó kivándorlók, bukovinai székely idénymunkások a román munkaerőpiacon a 19–20. század fordulóján. – In: Piacok a társadalomban és a történelemben. Halmos K., Kiss Zs. Klement J. (Eds.) Bp., 2014, 285–298.

⁵⁴ Ld.: Makkai B. Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt. Bp., 2016.

⁵⁵ Makkai B. A sajtó szerepe a magyar kormány ó-romániai nemzetgondozási programjában. – Századok, 140/1. 2006. 3–24.

rendezett nemzetközi kiállításon a Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára Grand prix-t, s a Bukaresti Magyar Újság szerkesztője I. Károly királytól aranytollat kapott.⁵⁶

Az adósság-csapdába jutott iparosokon Budapest hitelszövetkezet és kereskedelmi kamara alapításával kívánt segíteni, a diszkriminatív román gazdasági szabályzók bevezetése után tömegesen lecsúszó magyar munkavállalóknak munkásotthonot, hazai közmunkákat, vagy birtokparcellázási lehetőséget kínált. A magyar cselédlánnyokkal való szégyenletes ember-kereskedelem ellen cselédotthonokat kívántak alapítani.⁵⁷ Ám a Balkán-háborúk előestéjén a megélhetés kényszere azt a rezignált, igazodást sejtető hitvallást égette a kivándorolt magyarok tudatába, hogy „ahol a kenyér, ott a haza“.

* * *

Románia, amely 1883-tól ugyan a Monarchia szövetségesének számított, Dél-Dobruzsza 1913-as elragadásának eufóriájában már nyíltan Monarchia- és magyarellenos politikai kampányt folytatott. Erdély megszerzéséért. Az idegenellenesség túlkapásai kövezték ki az utat az antanttal kötött titkos szerződéshez, majd 1916 késő nyarán Dél-Erdély előzönléséhez. A Mackensen-offenzívával felülkerekedő központi hatalmak nyomására Bukarest hamarosan különbékét kötött. S az egyezség nem csak területátadásokat rögzített a Kárpátok vízválasztóin, de elvben biztosította a csángók vallási és kulturális jogainak gyakorlását is. Mindezek ellenére az akkori magyar újság szerkesztője kénytelen volt szembesíteni olvasóit a rekvirálások és internálások sajgó emlékével, a román vendégszeretet egyenlő bánásmóddal kecsegtető, de tévesnek bizonyult mítoszával.⁵⁸ A regáti magyarságnak immár két választása maradt: az évtizedek munkájával megszerzett

⁵⁶ A kiállító magyar egyesületek ezüstérmet és oklevelet nyertek. – Bukaresti Magyar Újság, 1906. nov. 22.

⁵⁷ Gaál Gyula, a mezőgazdasági tárca bukaresti szaktudósítója 1904. márc. 23-ai emlékirata, MNL OL K 26 ME 659. cs. 3111. 1906 XVII. t. 1641. asz.

⁵⁸ Bukaresti Magyar Hírlap, 1918. aug. 4. A lap élénk érdeklődést mutatott az internált és bebörtönzött magyarok ügyei iránt. Másutt az internáltak élelmezését és orvosi ellátását veszélyeztető mulasztásokról tudósított. – Bukaresti Magyar Hírlap, 1918. szept. 1.

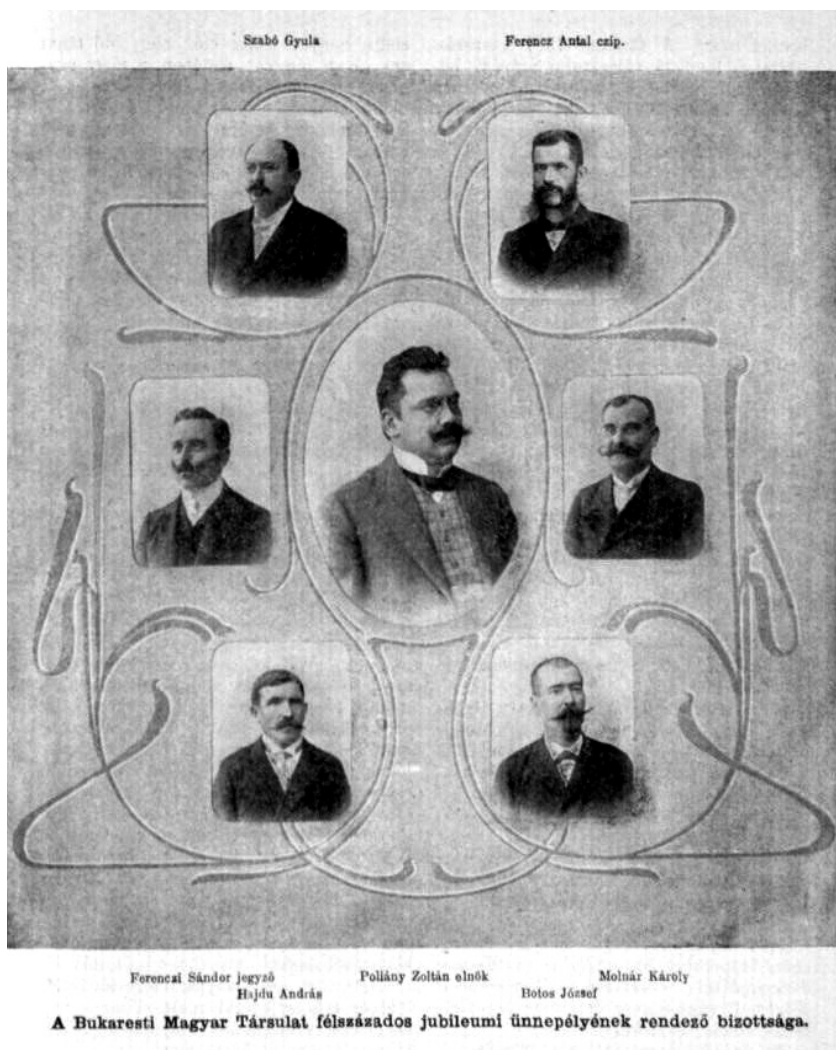
javainak megtartása érdekében betagozódni az idegeneket nehezen toleráló Romániában (amely a korábbi kategorikus elzárkózás helyett most minden procedúra nélkül késznek mutatkozott állampolgárrá fogadni a „hazátlanokat”), avagy a világháborúban elszenvedett hányattatásai tapasztalatával az anyaország védőszárnyai alá húzódni.⁵⁹ S a többség – kézenfekvően – a hazatérés mellett döntött.

Az ország határain belül új otthonra talált szlavóniai szórvány azonban kívárt, a területi elcsatolás után pedig már nem volt abban a helyzetben, hogy maga dönthesse a saját sorsa felől. A délszláv állam keretei között reá mért nacionalista csapások, zaklatások hatására egyetlen emberöltő alatt létszámában megfeleződött,⁶⁰ s a sorvadó regáti diaszpórához hasonlóan napjainkra szinte maradéktalanul felolvadt a többségi nemzet tengerében.

⁵⁹ E mellett érvelt a magyar újság is. – Települjünk haza! – Bukaresti Magyar Hírlap, 1918. jún. 30.

⁶⁰ Kalangya, 9/11. 1940. nov., 485.

*Kivándorló magyarok és integrációjuk Szlavóniában
és a Regátban (1867–1918)*

1908

*Kivándorló magyarok és integrációjuk Szlavóniában
és a Regátban (1867–1918)*

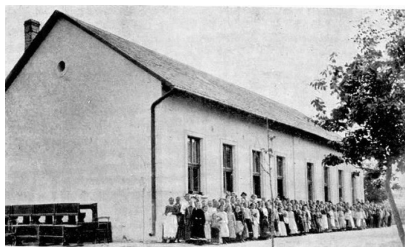

A Slavonski Brod-i magyar vasúti iskola

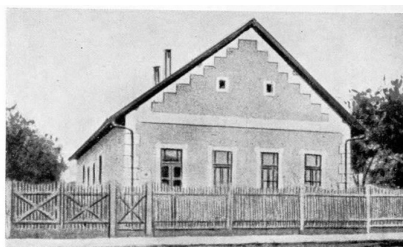

Kivándorolt magyar munkások – Galați

*Kivándorló magyarok és integrációjuk Szlavóniában
és a Regátban (1867–1918)*

Ó-jankováci Julián-iskola épülete 1910.

Hrtkovcei magyar iskola.

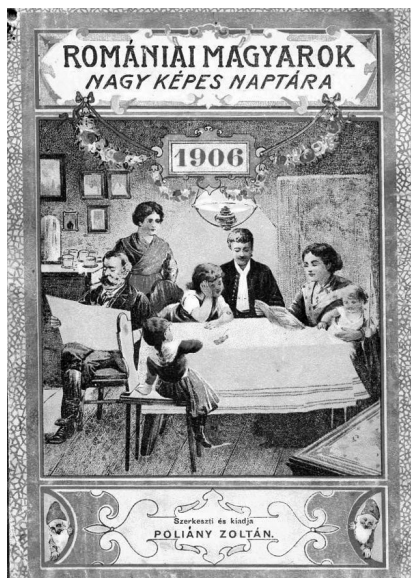

Mosztári iskola.

Sarajevoi iskola.

Magyar iskolák Horvátországban és Boszniában

*Katolikus Magyar leányiskola
Bukarestben*

*Magyar kalendárium a
kivándoroltaknak*

Emigrant Hungarians and Their Integration in Slavonia and “Regat” (1867–1918)

Béla Makkai

Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – Budapest

Summary

Béla Makkai deals with two target areas of the Hungarian migration at the turn of the 19th and the 20th Centuries in the autonomous part of Hungary in Croatia, and in the so-called ‘Regát’ territory (South-Eastern-Romania today). According to the author the spontaneous migration in Hungary – explained by population explosion and financial problems – in contrast with the Croatian viewpoint did not prove to be purposeful colonization. B. Makkai does not deny that the widespread protest of the Croatian society against the so-called ‘Mongol invasion’ of Hungary was partly due to the misguided policy of Budapest concerning Croatia. However, in xenophobe Romania, national affiliation was not recorded thorough official statistics, because in their view Old Romania was claimed to be homogeneous nation state. The author analyzes the process of migration and accommodation based on press resources, concluding that in the cross-fire of Eastern-European nationalism, migrants were given only two options: either to move home or to assimilate to the host nation. The latter one could not be prevented by the mother country either. The only thing it could achieve was to delay the process of assimilation. Thus, the secret operations launched by the Hungarian government in 1901 and 1904 in Croatia, did not serve the so-called ‘magyarization’. The long-run purpose of the protection concerning the national identity and the vernacular culture of migrants was nothing but repatriation.

Keywords: Hungarian national policy, (e)migration, nationalizm, xenofobia, assimilation, Slavonia, Croatia, Bosnia-Hercegovina, Regat (Old-Romania), church policy, educational policy, protection of minority.

A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után

Ordasi Ágnes

Károli Gáspár Református Egyetem – Budapest

1918. október 23-án a horvát függetlenségi nyilatkozat országos megünneplése alkalmából rendezett sušaki tüntetések során horvát csapatok ostromolták meg a fiumei törvényszéki palotát. Noha a támadást visszaverték, az események és egy következő rohamról terjedő hírek hatására (és állítólag Wekerle Sándor miniszterelnök utasítására)¹ Jekelfalussy Zoltán kormányzó pár nappal később a kormányzói palota hátsó kapuján, – melyet egyes hivatalbeli elődjei állítólag szeretőik számára tartottak fenn, – távozott az épületből és elhagyta a várost.² A kormányzó példáját a magyar állami alkalmazottak közül többen is követték, jöllehet az ország más megszállt területeihez hasonlóan, Fiume elhagyása sem jelentett mindenki számára pusztán csomagolási problémát.

Noha a háború alatti bevándorlás mértékéről csak megközelítő becslések állnak rendelkezésre, az Országos Menekültügyi Hivatal az 1918 és 1924 közötti időszakra vonatkozóan már 349964 regisztrált magyar állampolgárt tüntetett fel jelentéseiben. Többek közt Csóti Csaba munkáiból ismeretes, hogy az érkezettek számottevő része a háztartásbeliek közül került ki, és elsősorban Romániából és Csehszlovákiából érkezett a szűkebb Magyarországra.³ Nem meglepő, hogy a korabeli migrációs folyamatokat

¹ MNL OL K 26 – 1187. cs. 1918. XXVII. t. 10.115.sz/1918. F.K. 1918. dec. 20. 1918. okt. 28-án Wekerle Sándor miniszterelnök állítólag telefonon (!) – hogy ottléte ne „komplikálja a helyzetet” – a város azonnali elhagyására szólította fel a kormányzót.

² MTAKKT. MS 4592/55.

³ Csóti Cs. A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924 – Limes. 2002. N 2.

vizsgáló tanulmányok eddig legfőképpen e két területre koncentráltak, és szinte érintetlen maradt más régiók sajátos jegyeket is hordozó menekült problémája.

Munkámban e hiány részleges pótlására teszek kísérletet a fiumei állami alkalmazottak első világháborút követő maradási és hazajutási lehetőségeit, valamint későbbi boldogulásuk körülményeit ismertetve. Megvizsgálom, hogy fiumei kormányzóság összeomlása milyen következményekkel járt, s hogy a bekövetkezett impériumváltások és politikai fordulatok hogyan befolyásolták a városban ragadt magyar lakosság életfeltételeit, perspektíváit, mennyiben változtak a fiumei lakosság egyes csoportjainak kapcsolatai. Mindemellett foglalkoztat a kérdés, hogy a magyar kormány milyen eszközökkel sietett az állami alkalmazottak segítségére, s mily módon gondoskodott hazatérésükről és későbbi megélhetésükről.

A fiumei magyar állami tisztviselők és alkalmazottak helyzete a háború előtt

A fiumei magyarság helyzete már csak azért is érdemel különös figyelmet, mivel jelenléte kizárólag a mindenkori magyar kormány nemzetépítő törekvéseinek, valamint a kikötőváros fellendülő iparának és kereskedelmének köszönhető, és nem egy természetes történelmi fejlődés következményének. A Fiumébe települt vagy telepített magyar lakosság elsősorban a bürokráciában, a közigazgatásban és az oktatásban kamatoztatta munkaerejét és képességeit. A kormány az állam tekintélyének megóvását és a fiumei társadalomba való könnyebb beilleszkedést elvileg gondos válogatással igyekezett biztosítani, azonban a gyakorlatban – különösen az „egyszerűbb“ hivatalok betöltése esetében – gyakran eltekintettek a szigorú kritériumoktól való megfeleléstől. Mindemellett az állami tisztviselők és alkalmazottak csoportja nemcsak magyar származású elemekből tevődött össze, soraikban számos olasz és horvát identitású egyén is fellelhető. Ennek megfelelően más területekkel ellentétben viszonylag magas lehetett az állami alkalmazottak aránya a

városban. Jó példa erre a Tengerészeti Hatóság⁴ vagy a fiumei pénzügyigazgatóság tisztikara.⁵

A felduzzasztott értelmiségi és hivatalnoki réteg természetszerűen magával vonta a város demográfiai fejlődését és nemzetiségi arányainak látványos módosulását. Az 1900-as évek elején még az alig 7%-ot kitevő magyar lakosság 1910-ben elérte a 13%-ot (6493 fő), Szőnyi Hugó 1918-ban pedig már 8000 főt emlegetett.⁶ Fest Aladár 1912-es statisztikai kimutatásában a magyarok arányát 1920-ra 18.68%-nak (11.208 fő) jósolta.⁷ A magyar kormány e népesedési tendenciák hatására nagy reményeket fűzött a fiumei magyarság gyökeret eresztéséhez, és még a háború utolsó hónapjaiban is komoly tárgyalások folytak a kikötő kibővítésének, valamint egy második fiumei vasút létesítésének lehetőségeiről.⁸

Tény azonban, hogy a magyar származású állami alkalmazottak jelentős része csak ideiglenes állomáshelyként tekintett a kikötővárosra. A magyarországitól számottevően eltérő kulturális és mentalitásbeli különbségek, az olasz nyelv ismeretének hiánya, a lakáshelyzet megoldatlansága, a város általános magasabb árviszonyai, valamint a kormány, a kormányzóság és a helyi pártok konfliktusai miatt kialakult olykor határozottan feszült légkör megakadályozta a magyarság hosszú távú megtelepedését és gyökeret eresztését. A magyarok túlnyomó többsége pár éves szolgálat után önként távozott⁹ Fiuméből, érzelmi kötődése alig, „fiumano identitása” semmiféleképp nem alakulhatott ki. Ennek ellenére akadtak kivételek, akik – jóllehet más megfontolásból – de még a háborút követően is szívesen visszatértek volna a városba.

⁴ Magyarország tiszti cím- és névtára. 1918. 213–214.

⁵ Magyarország tiszti cím- és névtára. 1918. 169.

⁶ Dr. Szőnyi Hugó: Tíz nap a jugoszláv Fiumében. Az Ember, 1918. dec. 17., 14.

⁷ Fest A. Fiume népesedési mozgalma Magyarországhoz való visszacsatolása óta. „Földrajzi Közlemények”. 1912, N 7. 10.

⁸ Per l’ampliamento del nostro porto. La Bilancia. 1918. aug. 25.

⁹ S. Pallós P. Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni... Magyar iskolák Fiumében. Kaposvár, 2012. 302.

Fiumei viszonyok a világháború után

A magyar állami alkalmazottak Fiuméhez ragaszkodása a háború alatt végképp nem mélyülhetett el: mindennapossá vált az élelmiszerhiány, az uzsora-visszaélések, valamint tovább drágultak az árak. Mindezek, valamint a spanyolnátha terjedése és a romló közbiztonsági állapotok sokakat már az 1918-as horvát betörés előtt komoly megélhetési kihívások elé állítottak.¹⁰

A kormányzó hirtelen távozása, és a kormányzósági palota Jugoszláv Bizottságnak való átadása e viszonyok között döntő jelentőségűnek bizonyult. Noha a fiumei kormányzóság formailag továbbra sem szűnt meg, csupán Budapesten folytatta tovább működését, a magyar lakosság de facto képviselő nélkül maradt, s tehetetlenül nézte végig a szövetséges csapatok bevonulását,¹¹ valamint a tiszavirág életű fiumei délszláv rezsimet felváltó Fiumei Olasz Nemzeti Tanács megalakulását.¹² A Tanács már működése első napjaiban megkérdőjelezte a városban maradt magyarok felügyeletével megbízott Egan Lajos kormányzó-helyettes joghatóságát, és az állami tisztviselőket a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács szolgálatába lépésre szólította fel. A Tanács intézkedése nem véletlen: a kiépülő új rendszernek a város alapfunkcióinak ellátása miatt létszüksége volt az évek óta a közigazgatásban tevékenykedő, válogatott munkaerő megtartása. Emellett a Tanács állásfoglalását jelentősen meghatározta a tény, hogy a szláv-olasz viszálykodás mellett a magyarság helyzete sokadrangú problémának számított az aktuális fiumei politikai elit számára, így az ügyvitel zavartalan működtetése céljából viszonylag kedvező feltételeket kínáltak fel.¹³

¹⁰ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 3401/1921. (2139. a.sz.) XXIV. t.

¹¹ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1918–1919 őszel.

¹² I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo (1918–1920), Danilo Massagrande (a cura): Società di Studi Fiumani Archivio Museostorico di Fiume, Roma, 2014. 19, 299.

¹³ Ablonczy B. A kikitő alkonya. – In: Bennünk élő múltjaink. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. Zenta, 2008. 166.

Mégis egyértelművé vált, hogy az összeomló államhatalom képviselői Fiumében nem számíthattak hosszú távon biztos egzisztenciára. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a háború alatt kiéheztetett város körül hirtelen leomlottak a konkrét keretek, Fiume hovatarozásának bizonytalansága pedig a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács válságkezelési stratégiájára is kihatott. A háttérország nélkül maradt kikötőváros egyre inkább az olasz kormánytól várta a segítséget, amely számára azonban Fiume csak másodlagos kérdést jelentett. A válság mindenekelőtt gazdasági téren mutatkozott meg, ami a kereskedelmi lehetőségek szinte teljes beszűkülésében, a gyárak termelésének csökkenésében, a növekvő munkanélküliségben, valamint az egyre súlyosabbá váló élelmiszer- és dohányhiányban öltött testet. A gyáraknál megkezdődtek a tömeges elbocsátások, a kikötőváros halászata halhiány miatt szinte teljesen megszűnt és a fiumei kereskedelem már a háború alatt is erősen hanyatlott. Az ármaximalizálás és a fejadagok az ország más részeihez hasonlóan, Fiumében is megszokottnak számítottak, jóllehet a város földrajzi elszigeteltsége, valamint a frontról érkező katonák ellátásának és elszállásolásának kötelessége tovább mélyítette a válságot. A helyzetet ugyancsak nehezítették a szövetséges francia, angol, amerikai és olasz csapatok jelenlétéből és működéséből származó korlátok, különösen azért, mert a katonai felügyelet mellett gazdasági és politikai befolyással is rendelkeztek. Példaként említhető, hogy miután az olasz parancsnokság szabadságvesztés terhe alatt megtiltotta a koronabankjegyek behozatalát, általános pénzhiány alakult ki a városban, amit fokozott a valuták rendszertlenségének kérdése. 1919 nyarán már négyféle bankjegy volt forgalomban a városban, amelyek egymáshoz viszonyított értéke naponta változott.¹⁴ Mindezen tények ismeretében természetesen hat, hogy a recesszió a bankokat is érzékenyen érintette. Egyre jellemzőbbé váltak a tőkék kimentésére tett lépések és a hitelnyújtások megtagadása, melyek a kisegzisztenciákat is komoly megpróbáltatások elé állították.

¹⁴ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. aug. 9. jugoszláv, fiumei, tiszta koronabankjegy és líra

A fiumei magyar állami tisztviselők és alkalmazottak helyzete a világháború után

A vázolt problémák hamar komoly társadalmi konfliktusokat generáltak, de a város multietnikus mivoltából fakadóan az összeütközések a szociális és gazdasági mellett nemzetiségi színezetet is öltöttek, amit a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács olaszosító intézkedései is felerősítettek. A Tanács már megszületése pillanatában elrendelte a közterek nevének olaszra változtatását, és a szociális támogatások, munkalehetőségek biztosítása is elsősorban a nemzetiségi érdekeket szem előtt tartó politikai megfontolások alapján dőltek el. A Tanács felfogását jól tükrözi, hogy a „Pio Fondo San Nicolo” alpból elsősorban saját híveit kívánta segíteni vagy béremelésben részesíteni. A jobb álláslehetőségeket elsősorban a politikai nézeteikkel azonosulni kész, olaszul tudó, jó képességekkel vagy nélkülözhetetlen szakismeretekkel rendelkező, de Fiumében született egyének számára tartogatta, jöllehet a személyes kapcsolatok és protekciók olykor más szempontokat is érvényre juttattak.¹⁵ Például Eliodoro Manasteriotti palermói kávéfőző sógorát iparfelügyelői jogkör ellátásával bízták meg.¹⁶ Az állami alkalmazottak helyzetét különösen kilátástalanná tette, hogy megfelelő utasítások hiányában nem tudták, hogyan viszonyuljanak az új rendszerhez: engedelmesskedjenek vagy ellenálljanak a Tanács követeléseinek. A döntésük a lojalitás kérdésének felmerülésén kívül nemcsak pillanatnyi érvényesülési lehetőségeiket határozta meg, hanem nyugdíjaik és illetményeik kifizetését is kétségessé tette.

Noha a közel 860¹⁷ állami alkalmazott szempontjából Fiumében az impériumváltások a fentiek ellenére viszonylag nyugalomban mentek végbe,¹⁸ Cavalloni József állami felső kereskedelmi iskolai tanár öngigazoló

¹⁵ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1918. nov. 15.

¹⁶ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. nov. 25.

¹⁷ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 204/F.K. 1921. sz.

¹⁸ MNL OL P 2256. No. 20. 1919. jún. 8. Ennek ellenére az egyedi atrocitásokról és a fiumei olaszság, különösen a „Giovine Fiume” magyarellenos megmozdulásairól nem szabad megfeledkezni, de ugyanez érvényes a köz-és vagyonbiztonsági viszonyok

jelentésében „*életében és vagyonában fenyegetett külvárosi magyar lakosságról, az utcára kitett pénzügyőr családokról, hadisegélyt nem kapó aszszonyokról és tisztviselőkről, az albániai s olasz frontokról hazavonuló éhes, rongyos, meggyötört magyar katonaságról*“ számol be.¹⁹ Hasonló viszonyokról tájékoztat Egan Lajos kormányzó-helyettes naplója is, aki még azt is részletezi, hogy a köztisztviselői kar milyen eszközökkel és indokokkal igyekezett magának kedvezőbb feltételeket és anyagi juttatásokat kicsikarni. Szemléletes példa erre Donáthné esete,²⁰ vagy a saját nyomorúságokat eltúlzó segélykérelmek sokasága.²¹

Az állami alkalmazottak Jekelfalussy távozását általánosan menekülésként és cserbenhagyásukként értelmezték,²² ezért a kormánytól vártak segítséget: anyagi megerősítésük és rendkívüli szolgálataik erkölcsi elismerésének igénylésén kívül állampolgári jogaik biztosítását követelték, valamint azt, hogy a magyar kormány gondoskodjon az önhibájukon kívül hivatalukat vesztett alkalmazottak és családjaiknak elköltözködéséről is.²³

Ám a kormány az erdélyi és felvidéki események tükrében Fiumét csak sokadrangú kérdésnek tekintette és elsősorban a problémák lokalizálására törekedett. Ez különösen fontosnak bizonyult, mivel a város elhagyására csak keveseknek nyílt lehetősége. A Budapest irányú vasúti összeköttetés kiszámíthatatlansága, a bútorok elszállításához szükséges vagonok és a pénz hiánya, és az Abbázia körül állomásozó olasz és amerikai katonaság, valamint a Horvátországot megszálló szerb csapatok jelenléte szinte lehe-

általános romlására is. Több forrás is megerősíti, hogy Fiumében 1918. őszétől megsokszorozódtak a betörések és a rablások, és a különböző megszálló katonai egységek közti konfliktusok is mindennaposak voltak.

¹⁹ MNL OL K 503 – 44. cs. 1920. 126.097/1920. 1920. III. 19.

²⁰ MNL OL P 2256. No. 20. 1919. április 2. 1919 elején Donáth Mária engedély nélküli távozott (szökött) Fiuméből, azonban édesanyja ennek ellenére is megpróbálta további fizetésének és illetményeinek kiutalását kiharcolni.

²¹ MNL OL K 26 – 1281. cs. 1922. XXIV. t.

²² MTAKK MS 4592/55. Névtelen emlékirat az Összeomlásról.

²³ MNL OL P 2256. No. 20. – A fiumei magyar kir. tisztviselők memoranduma a Miniszterelnökhöz. 1918. november 11. államrendőrségi beosztottak, anyakönyvi hivatal dolgozói, bezárt tanintézeti osztályok oktatói

tetlenné tették, hogy az állami hivatalnokok családjaikkal együtt visszatérhessenek az anyaországba. Mindemellett érdemes kiemelni, hogy a nyugdíjasok magas száma²⁴ is negatívan hatott a mobilitásra, ahogy az is, hogy a fiumei magyarság számolt a menekültáradat következtében kialakult magyarországi válsággal és a fővárosi lakáshiánnyal.²⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a felsorolt tényekhez jelentősen hozzájárult a tanítók és a vasutasok maradási kötelezettsége²⁶ is. Így kezdetben sokan inkább az új viszonyokhoz való alkalmazkodás és a békés együttélés elvét tartották szem előtt.

Miután 1918. december 29-én a kormány jóváhagyta a Fiumei Kormányzóság felszámolását, a kormánybiztosi jogokkal felruházott Fülep Lajos²⁷ 1919. január 6-án a Tanács képviselőivel megkötötte az állami alkalmazottak fiumei tartózkodásának feltételeit összefoglaló „Egyezményét.” Ennek értelmében visszamenőleg, 1919. január 1-jétől megkezdődött a magyar tisztviselők tömeges átvétele, míg azon személyek megélhetéséről, akik nem álltak a Tanács szolgálatába, vagy akiket időközben elbocsátottak, a magyar államnak kellett gondoskodnia. A Fiumei Olasz Nemzeti Tanács két kategóriába sorolta a szolgálatba átvett tisztviselőket és alkalmazottakat: a Fiume végleges hovatartozásának rendezéséig és a meghatározott időre átvettek. Ez utóbbi kategóriába tartoztak a tanítók és tanárok, akiket a fiumei városvezetés csak a tanév végéig kívánt alkalmazni.²⁸

²⁴ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. augusztus 1. Egan Lajos szerint kb. 560 fő.

²⁵ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1918. november 25.

²⁶ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 3401/1921. (2139. a.sz.) XXIV. t., MTAKK MS 4592/69. Fülep Lajos levele. 1919. jan. 12. A tanárokat és tanítókat az állam tudatosan minél tovább Fiumében kívánta tartani, azonban a fiumei városvezetés csak a tanév végéig kívánta alkalmazni őket.

²⁷ MTAKK MS 4592/31., MNL OL K 27 – Minisztertanácsí jegyzőkönyv. 1918. dec. 14. 38., Ablonczy B., i. m., 166–167., Babus Antal. Fülep Lajos az 1918-1919-es forradalmakban. Az őszirózsás forradalomban. – Új Forrás. 2002, N 3. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00073/020309.htm> (09.08.2016)

²⁸ MTAKK MS 4592/69. Fülep Lajos levele. 1919. jan. 12., MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 8077/1921. (2139. asz.)

Jekelfalussy Zoltán Bethlen István miniszterelnöknek készített zárójelentése alapján az is ismeretes, hogy a kormány 1921. június 21-ig 5.540.282 koronát fordított a Fiumében maradt tisztviselők és nyugdíjasok illetményeinek kifizetésére.²⁹ A megegyezések sorainak és létrejöttüknek körülményei alapján elképzelhető, hogy a magyar kormány már csak azért is kész volt bizonyos anyagi áldozatokat meghozni, hogy a fővárost legalább a béketárgyalások befejezéséig egy újabb potenciális menekültáradat alól mentesítse. Ezen a ponton ismét hangsúlyozni kell, hogy a magyar kormány a felvidéki és erdélyi menekültekhez képest a fiumei állami tisztviselők és alkalmazottak helyzetét – már csak alacsonyabb és kezelhetőbb számuk miatt is – csupán másodrangú problémaként tekintette, mindazonáltal mégis igyekezett gondoskodni létfeltételeik biztosításáról.

Jekelfalussy az összeomlás után eredetileg 408 állami alkalmazott átvételéről számol be,³⁰ Egan Lajos naplója pedig 1919. január 27-én már 449 személyről tesz említést.³¹ Cserébe a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács eltekintett a hivatali eskü megkövetelésétől,³² elfogadta a magyar kormány 1918. december 31-ig kibocsátott rendeleteit és magára vállalta a tisztviselők 300 koronás fizetésemelését, valamint az új családi pótlék kifizetését is. Babus Antal megállapítja, hogy a viszonylagos kedvező feltételek kivívásában Fülep Lajos diplomáciai képességein túl Fiume nemzetközi elismerésének bizonytalansága is közrejátszott.³³

²⁹ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 204/F.K. 1921. sz. Jekelfalussy jelentéséből az is megtudható, hogy ebben az időben még utalványozás alatt állt 609.206 korona és 15.000 olasz líra az érintettek június végi illetményeinek kifizetésére.

³⁰ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 204/F.K. 1921. sz.

³¹ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. jan. 27.

³² MTAKK MS 4592/69. Fülep Lajos levele. 1919. jan. 12. Helyette egy relatív enyhe, mérsékelt hivatali fogadalmat kellett aláírniuk az átvetteknek.

³³ Babus A. Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban. Az őszirózsás forradalomban. – Új Forrás. 2002, N 3. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00073/020309.htm> (09.08.2016)

Fordulat

Az állami alkalmazottak helyzetében a legjelentősebb változást Gabriele D'Annunzio bevonulása, a közhangulat fanatizálódása, az olasz kormány blokádja és a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács egyre türelmetlenebb magatartása eredményezte.³⁴ A Tanács az ellátási nehézségeket a feleslegesnek ítélt „idegen elemektől” való megszabadulással kívánta orvosolni.³⁵ A városi vezetőség eleinte a fegyveres testületek tagjai és a fiumei illetőséggel nem rendelkezők ellen lépett fel, majd a nyugdíjazásokat és kiutasításokat fokozatosan szélesebb rétegekre is kiterjesztette. Egyes tanárok, lelkészek³⁶ és tisztviselők eltávolítását követően 1920 tavaszán május 1-jei határidővel 155 MÁV alkalmazottat utasítottak ki a városból.³⁷ Az intézkedésekhez az olasz nyelv ismeretének hiánya, a politikai megbízhatatlanság, vagy a kommunista propaganda folytatásának vádjá szolgáltatott ürügyet.³⁸

Mivel a kiutasítás sokszor a környező jugoszláv ellenőrzés alá tartozó területre való kitoloncolást jelentett, egyre többen döntöttek a hazatérés mellett, jóllehet a tisztviselők tömeges távozása csak lassan ment végbe. Egyfelől, mert a Tanács elővigyázatosságból korlátozta az elutazási folyamodványok megadását, másfelől pedig azért, mert a menekültek hátrahagyott ingóságainak Magyarországra szállítása továbbra is megoldatlan problémát

³⁴ I Verballi... Szerk.: Danilo L. Massagrande. i. m., 364. A kiutasításokhoz az is hozzájárult a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács kételkedett abban, hogy a Tanácsköztársaság magára ismerve is kötelező érvényűnek tartja majd az „Egyezményt”, és megtagadja az állampolgárainak ellátását.

³⁵ 1919 őszén 12 vonatszerelvény indult az anyaországba. A CNI kiutasítási „hadjárata” a német és a szláv lakosságra, majd később még az olasz árván maradt csecsemőkre is kiterjedt.

³⁶ Példaként említhető Ambrus György református lelkész.

³⁷ MNL OL K 26 – 1922. XXIV. t. 1281.cs. 2289/1921. (2289. asz.) XXIV. t., 3772/1921. (2289. asz.)

³⁸ I Verballi... Szerk.: Danilo L. Massagrande. i. m. p. 365.

jelentett.³⁹ 1921 nyarán, Jekelfalussy Zoltán nyugdíjazásakor⁴⁰ – a vasutasokon kívül – még mindig 53 állami alkalmazott és 30 állami nyugdíjas tartózkodott a városban.⁴¹ A kint rekedt tisztviselők és nyugdíjasok államköltségen való hazahozataláról Jekelfalussy előterjesztésére 1920. április 12-én (!) született döntés, amely csaknem 400 állami alkalmazott hazatérését tette lehetővé.⁴²

Menni vagy maradni? Derékba tört életutak és fényes karrierek

Az állami alkalmazottak további boldogulása elsősorban egyéni képességeiktől és az országos munkaerőigényektől függött, azonban elhelyezkedési lehetőségeiket természetesen befolyásolták személyes kapcsolataik, valamint politikai állásfoglalásuk. Példaként említhető, hogy a hivatalnokok és tanárok – mint például Villani Frigyes, Török István, vagy Csempesz Gyula – esetében az elhelyezkedést nyelvtudásuk jelentősen megkönnyítette. Noha Jekelfalussy szerint csaknem az összes tisztviselő és tanár alkalmazásáról sikerült gondoskodni,⁴³ tudvalevő, hogy közülük sokat létszámon felülként kezeltek vagy egysze-

³⁹ MS MTAKK MS 4592/40.

⁴⁰ MNL OL K 26 – 1922. XXIV. t. 1281. cs. 2289/1921. (2289. asz.) XXIV. t., 3772/1921. (2289. a.sz.)

⁴¹ MNL OL K 26 – 1281. cs.1922. 2289/1921. (2289. a.sz.) XXIV. t., MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 204/F.K. 1921. sz., Mocsy I. I. The Effects of World War I.: <http://hungarianhistory.com/lib/mocsy/mocsy20.htm> (letöltés: 2016. augusztus 9.) Jekelfalussy jelentésének némileg ellentmondani látszanak Mocsy István adatai, aki szerint 1921-ben 105 államhivatalnok, 9 bíró és ügyvéd, 46 elemi iskolai tanító, 28 városi iskolai tanító, 58 középiskolai tanító és 4 óvónő távozott a városból. Igaz, az is előfordulhat, hogy a kormányzó jelentéséig (1921. június) már egy nagyobb kontingens – különösen az 1920. decemberében kirobbant Fiumei Vörös Karácsony néven emlegetett olasz-fiumei harcok következtében – érkezett az anyaországba, s Mocsy már őket is regisztrálta a statisztikai összeállításában.

⁴² MNL OL K 26 – 1234. cs. 1920. XXIV. t. olvashatatlan /1920. XXIV. t. 1107/F.K. 1920. Jekelfalussy Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnököknek. 1920. március 22., MNL OL K 26 – 1234. cs. 1920. 52048/1920. (3286. a.sz.) XXIV.t. MÁV Igazgatósága,

⁴³ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 204/F.K. 1921. sz.

rűen nyugdíjaztak. Így például Egan Lajos kormányzó-helyettest *de jure* már 1919 június elsején nyugdíjazták,⁴⁴ majd létszámon felül 1920. május 29-ig szolgálatban tartották.⁴⁵

Azt is fontos kiemelni, hogy számos horvát és olasz származású beosztott már a fiumei kormányzóság összeomlásakor patrónust váltott és önként jelentkezett a Jugoszláv Bizottság vagy a Fiumei Olasz Nemzeti Tanácsnál. E lépés gyakran a magyar állam kötelékének elhagyásával párhuzamosan ment végbe. Elsősorban közülük kerültek ki azok, akik még akkor sem hagyták el fiumei szolgálati helyüket, mikor ezt a körülmények már lehetővé tették. Így tett például Skultéty Jolán, ezzel szemben Frankovich Jolán és Africh Mária kormányzósághoz beosztott díjnoknők még a Tanács kimondott megkeresésére sem voltak hajlandóak a felajánlott állást elfogadni.⁴⁶ Mások a maradást üzleti, szociális vagy családi összeköttetések miatt választották, hiszen a multietnikus városban a vegyes házasságok mindennaposnak számítottak, és amennyiben megtehették, berendezett életüket, megszokott életvitelüket nem szívesen adták fel. Érdekes módon a magyar származású tanárok közül többen is a maradást, illetve később, a visszatérést szorgalmazták. Kritza István, a Kiviteli Akadémia igazgatója 1920 nyarán a jövőjét még mindig Fiumében képzelte el,⁴⁷ és hasonlóan gondolkodott Romwalter Alfréd, valamint Szendrei Mihály is. Végül azonban mindannyian egy-egy magyarországi állomáshelyet választottak, mivel az állam csak abban az esetben szavatolta illetményeiket, ha valamely meg nem szállt területen működő intézethez nyertek beosztást.⁴⁸

Orbán István, Molnár Aladár, Ányos Ármin és Cavalloni József már jóval körülményesebb helyzetben találta magát. A Tanácsköztársaság pártfogása alatt tevékenykedő tanárok agresszív fellépései és megnyilvánulásai

⁴⁴ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. jún. 2.

⁴⁵ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1920. máj. 29.

⁴⁶ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. március 18.

⁴⁷ MNL OL K 503 – 46. cs. 1920. 18. t. 22.sz./1920.

⁴⁸ MNL OL K 503 – 46. cs. 1920. 18. t. 22.sz./1920.

nemcsak Egan Lajos kormányzó-helyettes hatáskörét sértették meg,⁴⁹ de a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács bolsevik propaganda folytatása gyanúja miatt felfigyelt tevékenységükre.⁵⁰ Orbán István és Ányos Ármin ellen Egan Lajos kormányzó-helyettes, Molnár Aladár és Cavalloni József ellen Agliceriu Remus állami elemi iskolai igazgató indított fegyelmi eljárást.⁵¹ Molnárt kiutasítása után a kecskeméti fiú felső kereskedelmi iskolához osztották be,⁵² a Budapesten⁵³ menedéket lelő Cavalloni ügyét azonban még 1920 nyarán is tárgyalták. Noha Cavalloni kommunista érzelmeit több forrás is megerősíti, a budapesti kir. ügyészség csak óvatosan mert állást foglalni a kérdésben. Az ügyet azzal, hogy még újabb fiumei tanúk vallomása is várható, *ad acta* helyezték. Az ügyészség halogató magatartásában kétségtelenül közrejátszott Jekelfalussy Zoltán kormányzó Cavallonit támogató vallomása, valamint az a tény is, hogy Agliceriu Remus 1919-ben román szolgálatba lépett.⁵⁴

A megváltozott helyzethez való különböző alkalmazkodási stratégiák és érvényesülési lehetőségek a kormányzósági alkalmazottak viszonylag zárt közösségén belül is jól megmutatkoztak. Elidoro Manasteriotti miniszteri tanácsost, miután 1919 januárjában a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács alkalmazásába került,⁵⁵ a kereskedelmi és ipari delegáció főigazgatójává nevezték ki, 1922-től pedig a Fiumei Szabadállam ideiglenes kormányában a

⁴⁹ A „Tanügyi Tanács” a Közoktatásügyi Népbiztos védnöksége alatt változatlanul hivatalában maradt és az összes állami tanerő július és augusztusi havi illetmények fedezésére engedélyezett 300.000 korona egy részét saját fiumei híveik közt osztották szét. Egyesek szerint a kommunista propaganda költségeinek megtérítésére.

⁵⁰ I Verbalis... Szerk.: Danilo L. Massagrande. i. m. 257., 283.

⁵¹ Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Takács Zsuzsannának és S. Pallós Piroskának, hogy a rendelkezésemre bocsátotta Szabó Samu visszaemlékezését, valamint Agliceriu Remusnak a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács számára készített igen informatív jelentését.

⁵² MNL OL K 503 – 46. cs. 1920. 18. t. 53677/1920. 18. t. (53677.a.sz.)

⁵³ MNL OL K 503 – 44. cs. 1920. 18. t. 54681/1920. (40357. a.sz.) Cavallonit eredetileg Sopronba rendelték ki, de betegség ürügyén hamarosan Budapestre költözött.

⁵⁴ MNL OL K 503 – 44. cs. 1920. 18. t. 54681/1920. (40357.a.sz.)

⁵⁵ MNL OL P 2256. No. 20. Egan L. naplója. 1919. jan. 19.

kereskedelmi ügyek irányításáért felelt.⁵⁶ Mindezzel párhuzamosan Emilio Verneda a vasúti és raktárügyeket irányító „Ufficio di Controllo” vezetője lett és miniszteri osztálytanácsosi címét is megtarthatta.

A kormányzóval Budapestre távozó hivatalnokok karriere ugyancsak nem tört meg: Orosdy Lajos miniszteri osztálytanácsos szolgálatait fokozatos előléptetések és jutalmazások után végül helyettes államtitkári címmel jutalmazták,⁵⁷ Villani Frigyes miniszteri titkár pedig 1920-tól hivatalos követként képviselte az ország érdekeit.⁵⁸ Jekelfalussy Zoltánt hasonlóan kedvező feltételek fogadták: bár 1921-ben saját kérelmére nyugdíjazták, hamarosan a Kivándorlási Tanács tagjává választották és a 1926-ig Nemzeti kaszinó igazgatói posztját is betöltötte.⁵⁹ Közéleti tevékenysége elismeréséül 1942 augusztusában a Magyar Érdemrend nagykeresztjével tüntették ki.⁶⁰

Egan Lajos kormányzó-helyettes sorsa már jóval kevésbé volt örömteli: alighogy szolgálatai alól végleg felmentették és birtokára, Borostyánkőre költöztették, hosszú betegségét követően 1920. szeptember 5-én elhunyt.⁶¹ Érdemeinek és működésének esetleges posthumus elismeréséről szóló források egyelőre nem ismeretesek.

Összegezés

Mindent összevetve, a fiumei állami alkalmazottak helyzete az ország más megszállt területein történt atrocitások tükrében viszonylag stabilnak és biztosítottnak tekinthető. Életüket közvetlenül nem fenyegette veszély

⁵⁶ Scheda. Fondazione Vittoriale degli italiani. Governo provvisorio di Fiume (1921), 01/01/1921 – 08/10/1921. <http://catalogo.archividelnovecento.it/scripts/GeaCGI.exe?REQSRV=REQPROFILE&ID=50830133> (01.08.2016)

⁵⁷ MNL OL K 26 – 1249. cs. 1921. XXVII. t. 9283 (4490. asz.)

⁵⁸ Holokauszt Emlékközpont. <http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/villani-frigyes> (01.02.2017.)

⁵⁹ Országgyűlési almanach: 1939-1944. https://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44/566.htm (01.01.2017)

⁶⁰ Jekelfalussy Zoltán volt fiumei kormányzó magas kitüntetése. Pesti Hírlap. 1942. aug. 8.

⁶¹ A családi sírbolt tanúsága szerint.

és az alapvető egzisztenciális szükségleteikről a magyar állam több csatornán keresztül igyekezett gondoskodni: eleinte Egan Lajos kormányzó-helyettes kezelésére kiutalt összegekkel, később pedig Fülep Lajos megbízatásával és a városban maradás feltételeit tartalmazó „Egyezmény” megkötésével is. A megegyezés a kormány és a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács számára is reális kompromisszumnak bizonyult, hiszen alapvetően mindkét fél egy újabb potenciális konfliktusforrás semlegesítésére törekedett. A kormány a széthulló ország bel- és külpolitikai problémáira kívánt koncentrálni, a Tanácsot pedig lekötötték a saját uralmának megszilárdítására és Fiume Olaszországhoz csatolása érdekében mozgósított energiái. Ezáltal úgy tűnik, a magyar kormány kezdetben – jobb alternatíva hiányában – állampolgárainak Fiumében tartásában volt érdekelt, amely szándéka összeegyeztethetőnek bizonyult a Tanács munkaerő és szakemberigényével. A tárgyalások egyik legnagyobb eredményeként a fiumei menekültprobléma csekélyebb mértékben, és sokkal egyenletesebb módon jelentkezett a fővárosban.

Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az állami alkalmazottak maradása más tényezőktől is függött. Így például a közlekedési és összeköttetési bizonytalanságoktól, az utazáshoz szükséges vagonok és készpénz hiányától, a bútorok szállításának körülményességétől, a nyugdíjasok magas számától, a tanítók és vasutasok maradási „kötelezettségétől”, a városba érkező kiábrándító magyarországi hírektől, valamint a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács által kínált karrierlehetőségektől és a vegyes házasságok okán történő optálásoktól.

Mindazonáltal az is igaz, hogy Jekelfalussy távozása jelentősen megingatta az állami alkalmazottaknak, de különösen amagyar származású lakosságnak az államba vetett bizalmát, ami az egész kormányzáság presztízsének leértékelődéséhez vezetett. E helyzetet súlyosbították az anyaország és a város közti kommunikációs nehézségek, valamint az, hogy a Tanács megkérdőjelezte Egan Lajos működésének jogosságát, aki így a magyarság érkekképviselését egyre kevésbé láthatta el. E körülmény különösen Gabriele D’Annunzio bevonulása után

vált mérvadóvá, mikor az olasz blokád és a Vátesz pazarló regnálása a város eleve kilátástalan gazdasági helyzetét még lehetetlenebbé tette, és a Tanács az ellátási és pénzügyi problémákat a feleslegesnek ítélte „elemek” kiutasításával igyekezett orvosolni.

A fiumei állami alkalmazottak magyarországi integrációjáról egyelőre keveset tudni, a bemutatott példákból azonban kitűnik, hogy az ország munkaerő-igényein kívül a tisztviselők szolgálati tapasztalata, szakképzettsége, nyelvismerete, személyes kapcsolata, valamint politikai nézetei is meghatározónak bizonyultak. Pontos statisztikák hiányában további kérdésként merül fel, vajon hány magyar és hány egykori állami alkalmazott maradt a háború után Fiumében, valamint hányan távoztak önként a városból, és 1918 és 1920 között hányan vették fel az olasz állampolgárságot. Mindennek ellenére egy dolog mégis biztos: Fest Aladár 1912-es víziója a 11.208 fős fiumei magyarságról már 1918 októberében is utópisztikus álmódózásnak tűnt.

The Situation of the Civil Servants in Fiume after the First World War

Ágnes Ordasi

Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary

Summary

Fiume (nowadays Rijeka), the only seaport of the Kingdom of Hungary had always been an important destination for internal and external migration, which led to an increase in the number of new Hungarian citizens in the period of the Austro-Hungarian Monarchy. The unremitting aspirations of the Hungarian government to establish an effective control system in Fiume along with the promotion of the Hungarian language triggered a series of conflicts before the First World War. The threat that Fiume could lose its autonomy ultimately

resulted in hostility towards the Hungarian government and the Italian elite started to sympathise with the Italian government.

My study has two objectives: first of all to analyse the aftermath of the regime changes with special regard to the Italian National Council of Fiume and its aspirations to italianize the city and the emerging social, economic and political paradigm of the new system.

Secondly, the aim of this article is to examine and detail the steps which led to the collapse of the Hungarian government, focussing on the factors which determined the future of the Hungarian officers in Fiume after the First World War.

The essay is based on personal reports, diaries and memoirs from the archives of the Department of Manuscripts and rarebooks of the Hungarian Academy of Sciences and the National Archives of Hungary.

Keywords: Fiume (Rijeka), World War One, Hungary, civil servants.

Дорожная карта русской эмиграции

В. И. Косик

Институт славяноведения – РАН

Пожалуй, будут неправы те, кто подумает, что речь пойдет о городах и весях, где оседала русская эмиграция: это было бы слишком просто и неинтересно. Тем более, что подавляющее большинство русских изгнанников вобрали в себя София с Варной, да Русе с шахтерским Перником.

Нет, мой текст посвящен дорогам профессий, по которым шла, трудилась, жила зарубежная Россия в Болгарии.

Какая же она была эта русская дорога? Париж? Это мировая столица искусства, соответственно именно туда вела дорога тех, кто уже обладал именем, известностью, гениальностью. Берлин? Город людей пера, на время избравших его своим пристанищем.

Прага? Ответ прост как шаблон – «Русские Афины».

Белград? Город монархистов, людей искусства, прибежище тех, кому дорога в Европу Пикассо была сопряжена с трудностями..

София? В нем все смешалось как в доме Облонских из романа Льва Толстого «Анна Каренина».

Итак, какие же дороги могли выбирать пришельцы из той России, которая освобождала болгар, сражалась с ними, но все равно оставалась единой, единоплеменной, единой язычной, связанной многовековой памятью.

Обычно дороги русские выбирали сообразно своим талантам, образованию, прежней профессии, предприимчивости, востребованности.

Вначале о последнем, когда «русский мир кормил русский мир», когда в Софии русские старались как-то воспроизвести привычную атмосферу.

Оказавшись в Болгарии, русские стремились, как и везде, устроиться по-своему — со своими магазинами, лавками, ресторанами, библиотеками и прочим, что позволяло им быть почти как в России.

Между «быть и не быть» жила эмиграция.

Про «не быть» не буду: это просто уход в себя, отречение от себя, от прошлого, забвение...

«Быть» — это:

Не уступить. Не сдаться. Не стерпеть.

Свободным жить. Свободным умереть.

Ценой изгнания все оплатить сполна.

И в поздний час понять, уразуметь:

Цена изгнания есть страшная цена»¹.

Но надо было жить, устраиваться, приспосабливаться, обустриваться, искать свой путь, свою дорогу.

Но надо было жить, устраиваться, приспосабливаться, обустриваться...

Многие беженцы начинали с физического труда, становились шахтерами, работали на стройках. Группа русских инженеров основала предприятие по устройству системы отопления в квартирах, т. е. модернизировали производство железных печей².

Большой труд русские вложили в строительство софийского водопровода, начатого в 1934 г., а также в прокладку трамвайных путей в болгарской столице. Те, которые оседали в деревнях, занимались, в частности, дублением овечьих шкур. Одним из эмигрантов была даже открыта фабрика дубленок, которую в 1947 г. «владелец подарил Советскому Союзу»³.

Юрист становился печником, князь открывал на паях с болгаринном предприятие по производству мебели, во главе одного из трех колбасных производств в Софии был тоже русский, нек-

¹ Дон Аминадо. Поезд на третьем пути. М., 2006. С. 235.

² Матвеева И. В. Из жизни русской эмиграции в Болгарии: отрывки воспоминаний. — В: Славянский альманах. 2003. М., 2004. С. 497.

³ Там же. С. 496.

то Суханов. При своей «мини-фабрике», размещенной в обычной квартире, он открыл магазин, где торговал еще теплой ветчиной, малороссийской, краковской, «собачьей радостью» и другими сортами. Колбасы продавали и другие русские, но уже только болгарского производства. К русской селедке приучал еще один магазинщик по фамилии Максимович, создавший капитал на ее продаже. Имевшие вкус к торговле заколачивали деньги на продаже дешевой одежды, в том числе «секонд-хенда». Торговлей поношенной одеждой занималось и действовавшее с 1929 г. по 1937 г. целое предприятие, иронически прозванное русскими «Центрохламом». Женщины зарабатывали шитьем, открывали домашние столовые со знаменитыми русскими пирожками, память о которых жива и сейчас на Балканах. Выручал и родной язык, уроки которого вели в гимназиях эмигранты, в частности, они учили русскому болгарских певцов. Владение языками помогало найти самую разнообразную работу: в банках, «переводчиками или лакеями в посольствах», женщины устраивались гувернантками, нянями. Была попытка заработать легкие деньги на азартных играх. Так, семья Паганаци открыла было казино, но бережливые болгары обходили его стороной, а у русских были другие заботы. В итоге игорный дом быстро закрылся, не оправдав ожидания хозяев⁴.

Русские предпочитали ставить на себя.

Только одна судьба: князь Александр Леонидович Ратиев. Это была личность, о которых в английском языке есть слово «selfmademan», т. е. человек, сделавший себя сам. Бывший марковец, он прибыл в Болгарию в 1921 г. Начал трудовую деятельность столяром, потом стал краснодеревщиком, открыл свою мастерскую, получил известность мастера интерьера. И хотя в 1929 г. он закончил юридический факультет Софийского университета, но правоведем так и не стал, предпочтя старое, но любимое ремесло

⁴ Там же. С. 498–501.

новому занятию. После Второй мировой войны, с 1947 г. по 1949 г., Ратиев был даже директором деревообрабатывающей фабрики при Клубе советских граждан в Болгарии. Потом трудился главным проектировщиком в кооперативе «Народная мебель». Князь был автором многих интерьеров для правительственных учреждений, частных домов, зданий культурного назначения и др.⁵

Обширное поле деятельности представляли культура и просвещение, где трудились десятки и сотни русских беженцев, университетских профессоров, гимназических преподавателей, церковнослужителей.

Кто же они были и как их встретила Болгария?

Глава правительства Александр Стамболийский, как вспоминал русский профессор В. Ренненкампф, приезжал на софийский вокзал приветствовать русских. Болгарский премьер-министр, заинтересованный в их привлечении в Болгарию, стремился перехватить русских, направлявшихся в Сербию, отношения с которой были давно испорчены, что было вызвано давней борьбой за Македонию, в которой воинственные болгары проигрывали. Этот фактор может служить дополнительным объяснением к быстрому приему того же Ренненкампфа на должность профессора социологии Софийского университета. И, конечно, здесь немалую роль сыграл известный в славянском мире профессор Стефан Савов Бобчев, который, по словам Ренненкампфа, был «живым отрицанием афоризма «человек человеку волк»». В своих воспоминаниях русский профессор, которого вначале поселили в военном училище, писал: «Не могу не отметить самого сочувственного отношения к моей семье и ко мне, а также к семейству другого русского профессора, прибывшего раньше нас, со стороны болгарских офицеров и преподавателей училища. И те и другие окружили нас особенным вниманием, приглашая нас на свои

⁵ Ратиев Л. А. Князь Александр Леонидович Ратиев и его архив. – В: Бялата емиграция в България. С., 2001. С. 407.

вечеринки, концерты и даже на одну свадьбу, и всегда, будучи гостеприимными хозяевами, щедро нас потчевали»⁶.

Возвращаясь с «пира радости» в «будни», скажу, что не для всех приискание «своей дороги» или «места» было достаточно легким. Многие одинокие бедолаги, особенно предпенсионного или пенсионного возраста, вероятно, горько вспоминали ту – прошлую, красивую – жизнь, думая о том, что вылилось в стихи у Марины Цветаевой в 1934 г.:

«САД»

«За этот ад,	Сад: ни шажка!
за этот бред,	Сад: ни глазка!
Пошли мне сад	Сад: ни смешка!
На старость лет.	Сад: ни свистка!

На старость лет,	Без ни-ушка
На старость бед:	Мне сад пошли:
Рабочих — лет,	Без ни душка!
Горбатых — лет...	Без ни-души!

	Скажи: довольно муки — на
На старость лет	Сад — одинокий, как сама.
Собачьих — лад:	(Но около и Сам не стань!)
Горячих лет —	Сад одинокий, как я сам.
Прохладный сад...	

	Такой мне сад на старость лет...
Для беглеца	— Тот сад? А может быть — тот свет? —
Мне сад пошли:	На старость лет моих пошли —
Без ни — лица,	На отпущение души».
Без ни — души!	

⁶ Ренненкампф Вл. Моята първата среща със С. С. Бобчевъ и моите първи впечатления в София. – В: Юбилеен сборник, издаден по инициативата на юридическия факултет при Софийския университет в чест на С. С. Бобчев по случай петдесетгодишната му научна, публицистична и обществена дейност. С., 1921. С. 9.

Так, высланный из Советской России в 1922 г. ассистент Новороссийского университета ботаник Георгий Андреевич Секачев (1894–?) первый год работал на семеноводческой станции. С иронией он писал А. В. Флоровскому о своей «служебной» обязанности – перебирать горох: «эта работа имеет свою хорошую сторону, так как, Бог знает, может быть, придется в будущем где-нибудь работать на кухне в качестве «мужика», а там эта специальность всегда пригодится»⁷.

Но не все так бедствовали. Неплохо устраивались медики, дорога для которых была открыта.

Русские с 1920 по 1953 гг. опубликовали 26 учебников и учебных пособий. Из них 9 были связаны с медициной, 4 – с правом, столько же – по истории, причем три принадлежали П. Н. Бицилли. Назову только один его труд: «Основные направления и историческое развитие Европы с начала христианской эры до нашего времени» (София, 1940).

Родина была далеко, слезами ее нельзя было вернуть. Надо было стараться жить и обживать Болгарию. Начну с традиционной картинки – культуры, с просвещения умственного и нравственного, где трудились десятки и сотни русских беженцев, университетских профессоров, гимназических преподавателей, церковнослужителей. Уже стало привычным, что при обрисовке этой темы исследователи нередко обращаются к практике привлечения русских прежде всего в Софийский университет, в гимназии. Я попробую начать со сказок, украшенных чудесными картинками, всегда любимыми детьми

Так вот, до сих пор в Болгарии уже несколько поколений помнят чудесные рисунки русского художника Вадима Лазаркевича, избравшего дорогу книжного иллюстратора. Сказки с его «картин-

⁷ Савина Г. А. «Пусть барахтаются...»: К истории «одесской высылки» за рубежом. – В: Диаспора III Новые материалы. Париж–Санкт-Петербург, 2002. С. 302.

ками» переиздаются, быстро расходятся и в 21 веке, как например «Мыльные пузыри» (текст Светослава Минкова).

Чтобы представить его объем работы, скажу, что Лазаркевич проиллюстрировал 36 детских периодических изданий и свыше 200 книг, в основном болгарских авторов. Его талант не был «подобен флюсу», Вадим Лазаркевич мог делать все — от иллюстрации изданного в 1930-х гг. учебника Хр. Спасовски и Т. Близнакова по религиозному обучению и воспитанию до обложки книги Любена Антонова «Лик Македонии», изданной в 1943 г. Писатель Георги Мишев подчеркивал, что русский художник был «блестящим дизайнером журнала», украсившим журнал «Детская радость» «оригинальными и изящными иллюстрациями, с чудесными заставками... с оригинальными колонцифрами для каждой страницы»⁸.

Вадим Лазаркевич известен и своими иллюстрациями не только для детей. Он иллюстрировал рассказы Ивана Вазова, Льва Толстого, Джека Лондона. Оставил свой след в болгарском эротическом изобразительном искусстве⁹.

Можно здесь и вспомнить и грустную историю с дедом Морозом. Вадим Лазаркевич был автором последней серии открыток с болгарским «Дядо Коледа». После 1944 г. новые власти уничтожили ее почти полностью как наследие буржуазного прошлого. Его место на открытках занял советский Дед Мороз¹⁰.

Сейчас детские руки опять перелистывают страницы сказок, украшенных волшебными рисунками руснака Лазаркевича.

В целом же, судя, по списку, составленному Цветаной Кьосевой, в 1929–1945 гг. членами Общества русских художников состо-

⁸ «Детска радост» беше «Златорог» за деца. Сп. «Детска радост» в спомените на Георги Мишев и Вадим Лазаркевич-син. – Литературен форум, № 3 (444), 23. 01. 2001. (<http://www.slovo.bg/old/litforum/103/detradost.htm>)

⁹ Ангелов В. Българско еротично изкуство (http://www.knigibg.com/book_inside.php?book_id=3615)

¹⁰ Минеева А., Г. Игнатова. Дядо Коледа е патриарх, ходи на кокили. – Янтра днес – областен всекидневник (<http://www.dnesbg.com/showNews.php?id=3136>)

яло 38 человек, всего людей, связанных с ремеслом художника и скульптора насчитывалось 78 человек¹¹. Их мастерство позволило им активно работать в сфере художественного оформления книжно-журнальной продукции, создавать монументальные композиции на религиозную и светскую тематику, работать декораторами, художниками по костюмам, успешно выставляться, утверждаться в болгарской культуре, обогащать ее художественную жизнь¹².

Здесь хочу добавить еще имя Николая Борисовича Глинского (17/30.08.1901, Москва – 04/01. 1999, Саратов).

Это он делал по заказу Софийского Военного музея копию знаменитого Самарского знамени, изготовленного жителями этого города и предназначавшегося для болгарского ополчения¹³.

Глинский готовил костюмы для целого ряда спектаклей, драматических и оперных. Делал эскизы костюмов для оперетты «Али-баба и сорок разбойников». Работал для кукольного театра. Пробовал себя и в балетном жанре — делал костюмы для «Половецких плясок» из «Князя Игоря».

В 1929–1953 гг. он оформлял постановки – «Садко», «Шехеразаду», «Сказку о царе Салтане», «Царскую Невесту», «Бориса Годунова».

Последней работой Глинского в Софийском оперном театре стало оформление в 1953 г. оперы Римского-Корсакова «Царская невеста».

Если вспомнить классическое «хлеба и зрелищ», то и тогда и сейчас «зрелища» были всегда востребованы народом, русским ли, болгарским ли.

И здесь, наибольшую известность получили те, которые пошли по накатанным уже в России дорогам.

¹¹ Кьосева, Ц. Русские художники-эмигранты в Болгарии. – Славяноведение. 1996, № 4. С. 22–23.

¹² Там же. С. 11–21.

¹³ Глинский Н. Моя жизнь – весь XX век. – Волга, 1997, № 5/6. С. 219, 220.

Она была продолжена многими русскими талантами, на которые так богата русская земля. Здесь получили известность и Юрий Яковлев, поставивший в столичном Народном театре немало пьес.

Тут и «обязательный» Николай Осипович Масалитинов, ставший в 1925 г. главным режиссером Софийского Народного театра.

Вместе с женой Екатериной Краснопольской и театральным критиком Петром Ярцевым, он за небольшое время создал необходимую школу, в которой воспитал новое театральное поколение – П. Герганова, Г. Стаматова, В. Трендафилова, М. Попову, З. Йорданову, К. Кисимова и др.

За 20 лет – с 1926 по 1946 г. – Масалитинов представил на болгарской сцене не только пьесы «иностранцев» – Шекспира, Ибсена, Гольдони, Метерлинка, Пиранделло, Островского, Грибоедова, Чехова, Горького, но и болгарских авторов, например, Р. Стоянова, Й. Йовкова, Ст. Л. Костова и др.¹⁴

За свое творчество он получил Димитровскую премию. Его именем был назван театр в Пловдиве».

Говоря о театральном искусстве, можно сказать, что многие дороги вели в столичный Народный театр, где были русские голоса, русские дирижеры, русские художники, и само собой – русские оперы, органически вошедшие в репертуар софийской оперы. Начиналось с «Демона», «Евгения Онегина», «Пиковой дамы», «Жизни за царя», в 1920-е гг. оперная афиша включала уже «Князя Игоря», «Царскую невесту», «Майскую ночь», «Снегурочку», «Бориса Годунова», а в следующее десятилетие на сцене можно было услышать и увидеть «Хованщину», «Сорочинскую ярмарку», «Сказку о царе Салтане», «Садко», «Мазепу», «Русалку». Автор прекрасной

¹⁴ Каназирска, М. Вклад русской эмиграции в духовную жизнь в Болгарии. – В: Бялата емиграция в България. С., 2001, 211.

книги о болгарской опере в Софии Р. Бикс, говоря об «иностранцах» в болгарском оперном театре, о сложности такой темы, ее проблемах, связанных с эстетикой национального театра, констатирует, что до середины 1940-х гг. певцы-иностранцы, в основном из русских эмигрантов, благотворно повлияли на национальную оперу¹⁵.

В подтверждение сказанного еще несколько имен

В 1924–1927 гг. главным дирижером в Народной опере был Юрий Николаевич Померанцев, композитор, балетмейстер, оперный дирижер.

Из оперных режиссеров, упомяну еще Ивана Иванцова, работавшего в 1920–1921 гг. в Народной опере¹⁶.

Непременно следует назвать и Моисея Марковича Златина.

Его первые постановки связаны с творениями Мусоргского и Римского-Корсакова. Моисей Маркович три раза стоял во главе столичной оперы, доведя ее до европейского уровня. Имя Златина связывается историографом болгарской оперы Розалией Бикс с новыми постановками, введением новых инструментов в оркестр, основанием вместе со своими болгарскими единомышленниками Болгарской народной филармонии, первым дирижером которой он стал. Он стоял за дирижерским пультом в 1921–1924 гг., в апреле–ноябре 1929 г., в 1932–1936 гг.¹⁷

Десять лет, с 1930 г. по 1939 г. пел заглавные партии в Народной опере тенор Константин Иванович Каренин. Он известен как исполнитель главных партий в «Борисе Годунове», «Хованщине», «Князе Игоре», «Евгении Онегине». С 1950 г. профессор Пражской

¹⁵ Бикс Р. На опера в стара София. 2000, С. 87.

¹⁶ Там же. С. 169.

¹⁷ Там же. С. 87, 169.

консерватории. Его учеником был знаменитый в славянском мире эстрадный певец Карел Готт¹⁸.

В театре «Ренессанс» можно было услышать знаменитого Н. Гукасова в «Пиковой даме» П. И. Чайковского, а также голоса Иды Ард в роли Полины, артистки оперы Зимина М. В. Мустановой в роли Лизы, С. Тимашеву – в роли графини, Д. С. Курагина в роли графа Томского, Д. Альшанского в роли князя Елецкого, Н. Фатянова и др.¹⁹

Из дирижеров назову еще имя Николая Векова, который держал первенство среди иностранных режиссеров по продолжительности своей деятельности в оперной жизни Софии (1921, 1922–1925, 1930–1931 – главный режиссер). В 1943 г. изумительный болгарский тенор Стефан Македонский написал о нем следующие строки: «Веков был яркий представитель старой русской школы. Он не признавал новых течений в искусстве. Он не признавал нового темпа, новой динамики времени. Все новые искания, – говорил он, – рухнут и вернется старый, благородный классицизм»²⁰.

Из русских звезд балета, блиставших в межвоенный период, назову Анну Воробьеву.

Мастерство русской балерины позволило ей войти в состав балетной труппы Софийского оперного театра, где стала прима-балериной. Она танцевала центральную партию в балете «Коппелия», премьера которого 28 февраля 1928 г. считается днем рождения болгарского балета.

¹⁸ Матвеева, И. В. Из жизни русской эмиграции в Болгарии: отрывки воспоминаний. – Славянский альманах 2004, М., 2005, С. 519; Незабываемые могилы Российское зарубежье: некрологи 1917–1999. В 6 т. Сост. В. Н. Чуваков. Т. 3. М., 2001. С. 199; Бикс, Р. На опера в стара София. С. 150.

¹⁹ Русское дело, 1922, № 8 (13.03.). С. 3, № 129 (13.05.). С. 1.

²⁰ Цит. по: Бикс, Р. На опера в стара София. С. 87, 169.

Ее имя связано с созданием балета в народных оперных театрах в Стара Загоре и Пловдиве²¹.

Но вот дорога поэзии была с ухабами и терялась во времени. Болгарии «не везет» с «пиаром» русских поэтов. Мы знаем русскую поэзию во Франции, в Китае, даже в бывшей Югославии, а в Болгарии – нет. Хотя здесь пробивали с трудом свою дорогу такие поэты, как Модест Саевский, и Татьяна Тихонова, и Владимир Де-Говора Драгомирецкий с его эгофутуризмом и строчками:

«И, поймав напевы лиловности
Я победно пляшу канкан,
И ору: в поэзах условности,
Как в изысканном блюде – таракан».

Не Северянин, конечно, но любопытно. Больше Маяковский.

В Болгарии были и иные дороги для деятельности, например, медиков. Здесь обосновалось около 200 врачей, т. е. примерно 20% всех врачей в стране. В 1929 г. Народное собрание приняло закон, приравнявший русских медиков в правах с болгарскими коллегами. Закон позволил русским врачам, не состоящим на службе, заниматься частной практикой.

Русский врач с нерусской фамилией Трейман открыл клинику для туберкулезных больных. Русские стояли во главе спецотрядов по борьбе с венерическими заболеваниями.

Нужно назвать и доктора Чернецкую, организовавшую службу по борьбе с бешенством²². По ее инициативе по всей стране были не только созданы пункты прививок против бешенства, но она научила бороться с этой страшной болезнью многих болгарских врачей и успешно занималась научной работой в этой области. Правда,

²¹ Дертлиева, А. Творческа и жизненна съдба на Анна Митрофановна Воробьева. По документи от личния и архив. – В: Българо-руски отношения през XX век. С., 2000. С. 95–96.

²² Матвеева И. В. Из жизни русской эмиграции в Болгарии: отрывки воспоминаний. – Славянский альманах 2003. М., 2004. С. 499.

один из ее учеников «подсидел» ее, заняв ее место заведующего отделом по борьбе с бешенством в Институте здравоохранения²³.

Можно здесь обратить внимание и на геологов, чья профессия самым теснейшим образом связана с дорогами. Родившиеся, в основном, уже в Болгарии, они сделали много в сфере разведки полезных ископаемых, равно как и в других сферах науки геологии, не связанных с поисковыми работами. Можно здесь назвать такие имена, как Андрей Николаевич Чеботарев, занимавшийся поиском барита, флюорита и других нерудных полезных ископаемых²⁴, Евгения Димитрова Тарасова, деятельность которой связана с открытием новых для Болгарии минералов²⁵, Ксения Димитриевна Бендерева, соавтор крупномасштабных геолого-геофизических карт Западной и Центральной Болгарии, исследователь ряда других проектов²⁶.

В Софии жили, спорили, ненавидели, уживались писатели, поэты, даже философы, размышлявшие на тему связи географии с историей — я говорю об евразийцах. «Тонко понимавшие», что Париж лучше Софии, они сравнительно быстро уезжали. Тем не менее, некоторые предпочитали славянскую столицу мировым европейским центрам.

Одним из них был Александр Митрофанович Федоров (1868, Саратов – 1949, София), о котором его друг, болгарский писатель Стилиян Чилингиров сказал как-то: «Не было бы счастья, да несчастье помогло», имея в виду революцию, изгнавшую многих, в том числе и Александра Федорова, из пределов России.

В канун 1920 г. он прибыл морем в Болгарию без семьи, оставшейся в советской России. И здесь он «увидел к себе настоящее внимание и участие. Я встретил друзей, бережно, заботливо и дели-

²³ Там же. С. 501.

²⁴ Геологи российского зарубежья: судьбы и вклад в мировую науку. С., 2014. С. 171.

²⁵ Там же. С. 168–169.

²⁶ Там же. С. 153.

катно относящихся к необъятной русской печали, к бесконечному горю и терзаниям»,²⁷ – писал Федоров.

Все это обусловило сравнительно быстрое вращение «Фаныча», как называл своего друга собрат по литературе писатель Чириков, в новую жизнь. Он преподавал родной язык и родную литературу в одной из софийских гимназий (3-я мужская). Занимался литературной работой, в переводе на обычный язык – писал стихи, прозаические произведения, статьи, очерки и пр. Русский язык был с ним всегда!

Федоров неоднократно ездил по Болгарии с курсом лекций о России и ее литературе. Часто его в этих поездках сопровождал Евгений Чириков, поэтому их в шутливо-уважительно называли «Кириллом и Мефодием». «Фаныч» много публиковался в болгарской прессе (в переводах Чилингирова): здесь и стихи о Болгарии, и очерки о монастырях, деятелях болгарского искусства, в частности, о скульпторе Андрее Николове. Федоров единодушно был избран председателем Союза русских писателей и журналистов.

И напоследок о политике, переездах, смене жительства, что стало обычным после 1948 г., когда после Резолюции Информбюро и начале преследований всего советского, эмигранты с советскими уже паспортами уезжали в иные страны, в том числе и в Болгарию. Одним из таких был популярный музыкант Е. Е. Комаров, переехавший туда в 1950 г. вместе с семьей. Аккомпаниатор, пианист, музыкальный педагог Евгений Евгеньевич сделал многое в сфере музыкальной культуры новой страны²⁸.

²⁷ Цит. по: Петкова, М. Возвращение. – Бизнес-контакты, февраль, 2007 (<http://biznes-kontakti.com/index.php?newsid=203>).

²⁸ Комаров Б. Е. Воспоминания. – В: Белоэмигранты в Болгарии. Воспоминания. М., 2013. С. 133–144.

Резюме: В тексте раскрываются дороги русской эмиграции, их обустройство в Софии, новые и старые профессии от шахтерского труда офицеров бывшей царской армии до привычных театральных сцен для артистов. Обрисован прием русских изгнанников, помощь многим в нахождении работы. Очерчен ряд трудовых био-

И что в итоге? Болгарские дороги не кончаются и потомки русских идут по ним дальше.

The Road Map of the Russian Emigration

V. I. Kosik

Institute of Slavic Studies – RAS

Summary

The text is associated with the delineation of various roads of the Russian emigration in Bulgaria, their occupations, pursuits, successes, challenges, crossroads of destinies.

It reveals the road of the Russian emigration, their arrangement in Sofia, new and old professions – from the miners' labour officers of the former tsarist army to the usual theatrical scenes for actors – and outlines a number of employment biographies (artists, geologists etc.) in the new country of arrival. The text is illustrated with a number of poems, allowing a better understanding of the fate of the Russian people in exile and of his way.

Keywords: Russian emigration, Bulgaria, Sofia, the road.

графий в новой стране от художников до геологов. Текст иллюстрирован рядом стихотворений, позволяющих лучше понять судьбу русского человека в эмиграции и его дороги.

Этноконфессиональная карта Южной Добруджи (1913–1940)

А. С. Гладышева

Институт славяноведения – РАН

Историческая область Добруджа, в древности носившая название «Малая Скифия», простирается вдоль черноморского побережья к югу от Дуная. Эти земли входили в состав Первого и Второго Болгарского царств, в XIV в. здесь существовало одно из болгарских феодальных княжеств, а с момента завоевания болгарских земель турками после битвы на р. Марице в 1371 г. Добруджа стала частью Дунайского вилайета. По итогам русско-турецкой войны 1877–1878 гг. область была разделена между Болгарией и Румынией, получившими статус новых политических образований на Балканском полуострове наряду с Сербией и Черногорией¹. Южная Добруджа по условиям Берлинского трактата 1878 г. вошла в состав Болгарского княжества. В свою очередь, Северная Добруджа, приобретенная по итогам войны Российской империей, была передана княжеству Румыния в качестве компенсации за возврат Южной Бессарабии, утраченной после Крымской войны. Под румынской администрацией по завершении Второй Балканской войны (29 июня – 29 июля 1913 г.) и вплоть до подписания Крайовского договора от 7 сентября 1940 г. оказалась и Южная Добруджа, став объектом колонизации².

¹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. Сост. И. В. Козьменко. Под ред. Е. А. Адамова. М., 1952. С. 182, 201.

² Валев Л. Б. Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и в начальный период второй мировой войны). М., 1964. С. 155; Ключников Ю. В., Саба-

В турецкой традиции Южная Добруджа называлась Делиорман и представляла собой четырехугольник, который находился между крепостями Силистра – Русе (Рущук) – Шумен (Шумла) – Варна³. По Бухарестскому договору Румыния в 1913 г. получила лишь часть этой области по линии Тутракан (бывшая турецкая крепость – Туртукай) – Балчик. В отношении приобретенной территории румыны использовали хоронимы «Кадрилатер», «Южная Добруджа», «Новая Добруджа» (по сравнению с Северной Добруджей).

Расположенная на юго-востоке Нижнедунайской низменности обширная пойма Дуная – Балта – способствовала изоляции Добруджи от соседних областей⁴. Поэтому формирование этнической карты региона происходило преимущественно посредством заселения побережья с моря и переселения людей из юго-восточных областей Балканского полуострова во внутренние районы. Национальный состав Южной Добруджи отличался сильной пестротой. Здесь на рубеже XIX–XX вв. проживали наряду с румынами и болгарами, между которыми в скором времени возник спор за эту территорию, турки, дунайские татары, русские, греки, евреи, армяне, южные славяне, цыгане, гагаузы. Здесь нужно несколько слов сказать о дунайских татарах и гагаузах. Дунайские татары (первые татары появились в этих землях в XIII в.), населяющие Добруджу и по сей день, являются потомками крымских татар, ногайцев и татар Буджака, переселившихся сюда в XVIII – начале XIX вв. в результате передачи Крыма, Северного Причерноморья и Бессарабии Российской империи. Добруджа считается областью этногенеза гагаузов – тюркоязычного православного народа, численность которого существенно сократилась в регионе после эмиграции населения на территорию Бессарабии в XIX в., что было обусловлено

нин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. М., 1925. Ч. 1. С. 372.

³ Арманд Д. Л. Румыния. Физико-географическое описание. М., 1946. С. 206.

⁴ Там же. С. 205–207.

привилегиями для переселенцев и желанием выйти из-под юрисдикции Порты.

Хронологические рамки исследования – 1913–1940 гг. – период существования спора за Южную Добруджу между Румынией и Болгарией. Нижняя граница – 1913 год – год передачи области Румынии по Бухарестскому соглашению, завершившему Вторую Балканскую войну. Верхняя граница отражает урегулирование вопроса Крайовским договором 1940 г. о передаче Южной Добруджи Болгарии. Целью работы является обзор трансформаций этнической и религиозной карт Южной Добруджи в 1913–1940 гг.

В первой половине XX в. этноконфессиональная карта Южной Добруджи претерпела существенные изменения под влиянием национальной политики Румынии и Болгарии, каждая из которых стремилась подкрепить свои права на этот регион. Главным источником, характеризующим этнический состав в рассматриваемый период, являются переписи населения 1910, 1930 и 1941 гг. Болгарская общенациональная перепись населения 31 декабря 1910 г. и региональная от 31 января 1941 г. отражают национальный состав края накануне утраты Южной Добруджи и после ее передачи Болгарии в 1940 г.⁵ В свою очередь, румынская перепись от 29 декабря 1930 г. дает исследователям возможность отследить трансформации этнического и религиозного состава региона в годы румынской администрации⁶. Демографическая статистика является прекрасным источником в данном контексте, но необходимо принимать во внимание тот факт, что в силу как объективных, так и субъективных

⁵ Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Кн. I. План и организация на преброяването. Домакинства – население оседло и налично. Пол, месторождение, народност, поданство, вероизповедание, матерен език и грамотност на наличното население. Население с физически и душевни недостатъци. отсъстващи от местожителството си. С., 1923; Списък на населените мъста в Южна Добруджа. Преброяване на 31 януари 1941 г.

⁶ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. București, 1938. Vol. II: Neam, Limbă maternă, Religie.

факторов, она не может дать полную и абсолютно достоверную информацию об этнодемографических процессах.

К моменту передачи Южной Добруджи Болгарии в 1878 г. основной массой населения были турки и татары. В 1878–1913 гг. происходило активное освоение региона болгарами. В 1913 г. к Румынии отошли болгарские околии Тутракан, Силистра от округа Русе и околии Добрич, Балчик, Курт-Бунар от округа Варна. По болгарской переписи 1910 г. можем проследить насколько разнородным был национальный состав этих земель. Благодаря ее данным узнаем, что околии населяло не менее 10 национальностей (308 424 чел.) среди которых: славяне (болгары, русские, сербы, отдельно указаны «другие славяне») народы тюркского (турки, татары), романского (румыны), палеобалканского (греки, армяне), семитского происхождения (евреи) и цыгане). К сожалению, болгарская статистика обошла стороной некоторые национальные меньшинства, в частности гагаузов, отдельные данные о численности которых отсутствуют.

Основу этнической карты составляли болгары (45.7%) и турецко-татарское население (44.3%)⁷. В двух околиях Тутракан и Курт-Бунар численное преимущество сохранялось за турецкой общиной (52.7% и 64.8% соответственно), потомками османов, осевших в этих землях⁸. Весомым этническим меньшинством в области являлись цыгане (4.3%) и румыны (2.08%)⁹. При этом если цыгане равномерно заселили регион, то доля румын сильно отличалась в разных частях Южной Добруджи. Максимальной их концентрация была в пограничной с Румынией околии Тутракан, где

⁷ Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Кн. I. План и организация на преброяването. Домакинства- население оседло и налично. Пол, месторождение, народност, поданство, вероизповедание, матерен език и грамотност на наличното население. Население с физически и душевни недостатъци. отсъстващи от местожителството си. С., 1923. С. 46, 48, 50, 70.

⁸ Там же. С. 70.

⁹ Там же. С. 46, 48, 50, 70.

они составляли более 7% населения¹⁰. В остальных же околиях их численность варьировалась от 0.2 до 1.1%¹¹.

Этнический состав Южной Добруджи по болгарской переписи населения 1910 г.

Национальность	Численность (чел.)	Доля от общей численности населения Южной Добруджи (%)
Болгары	140 897	45.7
Турки	124 844	40.5
Татары	11 861	3.9
Цыгане	13 396	4.3
Румыны	6425	2.08
Русские	1385	0.5
Сербы	385	0.1
Другие славяне	64	*
Греки	713	0.2
Евреи	725	0.2
Армяне	1873	0.6
Другие	5816	1.9

* – Менее 0.1%

Этнический состав Южной Добруджи: Данные по болгарским околиям (1910 г.)

Околия Национальность	Балчик	Добрич	Курт-Бунар	Силистра	Тутракан
Болгары	23 031	43 915	12 783	42 150	19 018
Турки	5518	21 283	31 097	35 405	31 541
Татары	2349	6074	674	1030	1734
Цыгане	1163	3589	2539	3286	2819
Румыны	84	655	305	970	4411
Русские	31	464	16	852	22
Сербы	4	79	205	95	2
Другие славяне	3	29	21	7	4
Греки	327	224	31	105	26
Евреи	77	265	7	325	51
Армяне	199	690	175	622	187
Другие	5009	579	106	79	43

¹⁰ Там же. С. 70.

¹¹ Там же. С. 46, 48, 50, 70.

Религиозный состав населения рассматриваемой территории определялся в начале XX в. не только ее этнической картой, но также отражал взаимовлияние и взаимопроникновение культур. Перепись 1913 г. свидетельствует, что большинство жителей Южной Добруджи исповедовали христианство восточного образца (поместные церкви Болгарии, Сербии, Румынии, Российской империи – 50.7%) и ислам (48.2%). Около 1% населения являлись приверженцами армянской, католической, протестантской и иудейской и др. церквей¹². Статистика показывает, что доля жителей, исповедовавших ислам, превышала в регионе численность турецко-татарской общины. Этот факт говорит о т.н. тюркизации части населения. В первую очередь, она коснулась цыган, 90.3% которых стали мусульманами. Интересно, что среди болгар лишь 16 человек из пяти околий исповедовали ислам. Так ли было на самом деле (большинство отуреченных болгар – помаков – проживало на юге, юго-востоке Болгарии), или болгарская статистика замалчивала данные о помаках, сказать сложно в силу того, данные об этой этнорелигиозной группе перепись не отражает вообще. Культурное влияние было явлением обоюдным. Около 5 тыс. турок в Южной Добрудже, преимущественно жители околии Балчик, исповедовали христианство. Не подверглись влиянию другой религии лишь татары, что свидетельствовало о зрелости и самодостаточности традиций и культуры их общины.

Конфессиональный состав Южной Добруджи по болгарской переписи 1910 г.

Конфессия	Численность (чел.)	Доля от общей численности населения Южной Добруджи (%)
Православные	156594	50.7
Мусульмане	148663	48.2
Приверженцы армянской церкви	1742	0.6
Католики	302	0.1
Протестанты	390	0.1
Иудеи	723	0.2
Другие	19	

¹² Там же. С. 130, 131, 138, 139.

Проведенный анализ показывает, что Румыния получила в 1913 г. очень сложный в этноконфессиональном плане регион, в котором доля румын была предельно низкой. Адаптация Южной Добруджи к реалиям Румынского Королевства началась только после Первой мировой войны, т.к. в конце 1916 – начале 1917 гг. вся Добруджа была оккупирована болгарскими войсками. При этом на юге региона действовала болгарская администрация, а север оказался под юрисдикцией кондоминиума Центральных держав. Довоенная болгаро-румынская граница была восстановлена по договору от 27 ноября 1919 г., заключенному между странами Антанты и Болгарией в парижском предместье Нейи-сюр-Сен¹³. Бухарест не мог подкрепить свои права на Южную Добруджу с позиций исторического прошлого и был вынужден пойти на корректировку ее этноконфессиональной карты в свою пользу. К этому моменту в области сохранялись свободные, плодородные земли и самая низкая плотность населения в стране. Так было положено начало политике колонизации края восточно-романскими этническими группами, проводившейся вкупе с аграрной реформой.

В составе Румынии провинция Добруджа по административной реформе от 7 октября 1925 г. делилась на 4 уезда: северная часть – уезды Тулча и Констанца; южная часть – уезды Калиакра с центром в Силистре и Дуростор с центром в Базаржике (болг. – Добрич). По реформе 1938 г. основной административной единицей страны стал край. Уезды Калиакра и Дуростор оказались в составе одного из десяти краев – края Мэрий (с центром в г. Констанца) – наряду с регионами Констанца и Яломица¹⁴. В колонизации Южной Добруджи при посредничестве румынских властей принимали участие следующие этнические группы: румыны из Старого

¹³ Мир в Нейи. М., 1926.

¹⁴ Scurtu I., Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I. Enciclopedia de istorie a României. București, 2000. P. 495–497, 499.

Королевства¹⁵, арумыны (одна из восточно-романских этнических общностей Балкано-Дунайского региона наряду с румынами, молдаванами, мегленорумынами и истрорумынами, проживавшая в начале XX в. преимущественно на землях исторической Македонии, а также в Греции и Албании) и представители других этнических общностей из Румынии и соседних государств. Параллельно с освоением региона шел отток местного татарско-турецкого и болгарского населения. Он оказался вызван неприятием румынской администрации, экономическими ограничениями, обусловленными экспроприацией земель, а также попытками культурной ассимиляции болгар и турок¹⁶. Начало колонизации Южной Добруджи жителями Старого Королевства связано с принятием Советом Министров Румынии Постановления № 3456 от 3 ноября 1922 г., согласно которому было решено основать несколько военных колоний (поселений). Самой многочисленной группой колонистов в дальнейшем стали арумыны. Их основной миграционный поток пришелся на 1925–1933 гг.

Конфессиональный состав Южной Добруджи: Данные по болгарским околиям (1910 г.) (чел.)

Околия	Балчик	Добрич	Курт-Бунар	Силистра	Тутракан
Конфессия					
Православные	28341	45854	13631	44475	24193
Мусульмане	9070	30565	34103	39515	35410
Приверженцы армянской церкви	185	650	165	569	173
Католики	26	233	8	27	8
Протестанты	127	186	43	13	21
Иудеи	76	265	7	324	51
Другие	7	5	2	3	2

¹⁵ Старое Королевство – Румынское государство до расширения его территории по итогам Первой мировой войны.

¹⁶ См. подробнее: Costea M. Relațiile politico-diplomatice româno-bulgare (1938–1940). Cluj-Napoca, 2010.

Этноконфессиональный состав Южной Добруджи в 1910 г. (чел.)

Конфессия	Православные	Мусульмане	Приверженцы армянской церкви	Католики	Протестанты	Иудеи	Другие
<i>Национальность</i>							
Болгары	140767	11	10	6	52	-	17
Турки	4902	130005	134	1	-	-	-
Татары	-	11088	-	-	-	-	-
Цыгане	790	7425	-	-	-	-	-
Румыны	7451	-	1	5	4	-	-
Русские	1426	-	-	3	5	5	-
Сербы	376	-	-	1	-	-	-
Другие славяне	35	-	-	20	8	-	-
Греки	672	-	-	5	1	-	-
Евреи	-	-	-	-	-	681	1
Армяне	119	-	1597	4	3	-	-
Другие	56	134	-	257	317	37	1

Политика колонизации дала колоссальные результаты в короткие сроки. Румынская перепись 1930 г. свидетельствует, что к этому моменту в Южной Добрудже проживало уже по меньшей мере 20 национальностей (378 344 чел.): славяне (болгары, русские, русины, украинцы, сербы, хорваты, словенцы, чехи, словаки, поляки), народы тюркского (турки, татары, гагаузы), романского (румыны), палеобалканского (греки, армяне, албанцы), семитского (евреи), германского (немцы) происхождения, цыгане. Демографами были учтены на этот раз и гагаузы, которые преимущественно проживали в уезде Калиакра и составляли довольно значительный процент населения (1.7%)¹⁷.

¹⁷ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. București, 1938. Vol. II: Neam, Limbă maternă, Religie. Partea 1: Neam, Limbă maternă. P. 106–107, 186–187.

Этнический состав Южной Добруджи по румынской переписи населения 1930 г.

Национальность	Численность (чел.)	Доля от общей численности населения Южной Добруджи (%)
Болгары	143 149	37.8
Турки	129 025	34.1
Татары	6546	1.7
Румыны	77 728	20.5
Цыгане	7615	2.0
Русские	1216	0.3
Сербы, хорваты, словенцы	361	0.1
Русины и украинцы	63	*
Чехи, словаки	44	*
Поляки	20	*
Греки	1280	0.3
Евреи	807	0.2
Армяне	1740	0.5
Венгры	522	0.1
Немцы	558	0.2
Албанцы	83	*
Гагаузы	6356	1.7
Другие	1171	0.3

Под влиянием миграционных процессов к 1930 г. произошло сокращение доли болгар (до 37.8%), турецко-татарской (до 35.8%) и цыганской общин (до 2%) в национальном составе региона. Однако естественный прирост компенсировал убыль части населения, таким образом, что общая численность болгар и турок даже стала немного выше, чем в 1910 г. Более того, турки сохранили за собой лидерство в национальном составе уезда Дуростор (42.8%), а болгары (42.4%) – в уезде Калиакра¹⁸.

Самая большая трансформация произошла с румынской общиной, численность которой уже в первые годы после начала колонизации Южной Добруджи увеличилась в 10 раз – с 2% в 1910 г. до 20.5% в 1930 г.¹⁹. Однако стоит учесть тот факт, что эта цифра

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

не совсем корректна. Под общей графой в переписи содержались данные о численности румын и арумын. Соответственно возникает вопрос о том, сколько арумын колонизировало Южную Добруджу. Арумынский общественный деятель К. Ное в 1938 г. писал, что за семь лет с апреля 1925 по февраль 1933 г. в области появилось 8448 семей колонистов, осевших в Калиакре, и 5511 хозяйств было основано в Дуросторе. Эту цифру он дает без учета иммигрантов, которые не считали себя колонистами, т.к. не получили землю; без учета лиц, работавших в военно-административных органах, без учета тех, кто приехал в Добруджу до начала официальной колонизации, без учета учителей, профессоров и священнослужителей²⁰. Интересным представляется рассмотрение этнического состава колонистов. В уезде Калиакра большинство колонистов были выходцами из Старого Королевства (5486 хозяйств и 1943 – арумынских), а в Дуросторе незначительно преобладали арумыны (3003 хозяйства и 2478 – хозяйства подданных Старого Королевства). Кроме них, по данным Национальной службы по колонизации, среди колонистов были выходцы из Баната (792 – в Калиакре, 5 – в Дуросторе), граничары (25 – в Дуросторе), т.н. пожизненные арендаторы (120 – в Калиакре); выходцы из Трансильвании; этнические румыны из Королевства СХС и Болгарии (жители долины р. Тимок, выходцы из Воеводины). На 1938 г. К. Ное приводит следующую цифру общего числа семей колонистов – 17654, т.е. из расчета, что в среднем в семье было 5 человек, он утверждает, что к этому моменту Южную Добруджу колонизировало 88270 человек²¹. В 1940 г. в регионе проживало 412105 человек, т.е. доля переселенцев составляла чуть более 20%²².

²⁰ Noe C. Colonizarea Cadrilaterului. – In: Hagigogu S. T., Noe C., Muși V. Th. Colonizarea macedoromânilor în Cadrilater. București, 2005. P. 73.

²¹ Там же.

²² Ungureanu G. Chestiunea Cadrilaterului. Interest românești și revizionism bulgar (1938–1940). București, 2005. P. 36.

Этнический состав Южной Добруджи: Данные по уездам (1930 г.)

Национальность	Уезд	Калиакра	Дуростор
Болгары		70 737	72 412
Турки		38 430	90 595
Татары		4461	2085
Румыны		37 640	40 088
Цыгане		4578	3037
Русские		1000	216
Сербы, хорваты, словенцы		198	163
Русины и украинцы		43	20
Чехи, словаки		24	20
Поляки		15	5
Греки		1027	253
Евреи		410	397
Армяне		1007	733
Венгры		285	237
Немцы		500	58
Албанцы		31	52
Гагаузы		6342	14
Другие		123	1048

В отношении религиозных взглядов жителей области румынская перепись не дает такой полноценной картины, как болгарская. Можем получить информацию лишь о том, какие религии исповедовались населением, т.к. статистика не учитывала, приверженцами какой конфессии были те или иные выходцы из Южной Добруджи. Однако четко прослеживается закономерность: благодаря колонизации был достигнут существенный перевес христиан (православных – 61.3%) над мусульманами (37.6%), представленными в 1910 г. почти в равных долях. Миграционные процессы сказались на конфессиональном облике региона в целом: помимо приверженцев армянской, еврейской, католической, церкви, свой дом в Южной Добрудже обрели греко-католики, а также протестанты разного толка (кальвинисты, лютеране, баптисты, адвентисты и др.). Перепись отражает также проживание небольшой общины русских ста-

рообрядцев-липован (317 чел.) в уезде Дуростор²³. Этноконфессиональный облик региона, сформированный румынскими властями в межвоенный период, преобразился вновь в 1940 г.

Конфессиональный состав Южной Добруджи по румынской переписи 1930 г.

Конфессия	Численность (чел.)	Доля от общей численности населения Южной Добруджи (%)
Православные	231 810	61.3
Мусульмане	142 356	37.6
Приверженцы армянской церкви	1240	0.3
Армяно-католики	4	*
Католики	457	0.1
Греко-католики	156	*
Протестанты	944	0.25
Старообрядцы	320	*
Иудеи	846	0.2
Другие	168	*
Неверующие	43	*

Конфессиональный состав Южной Добруджи: Данные по румынским уездам (1930 г.) (чел.)

Конфессия	Уезд	Калиакра	Дуростор
Православные		117 556	114 254
Мусульмане		47 067	95 289
Приверженцы армянской церкви		761	479
Армяно-католики		4	-
Католики		333	124
Греко-католики		61	95
Протестанты		531	413
Старообрядцы		3	317
Иудеи		445	401
Другие		119	49
Неверующие		31	12

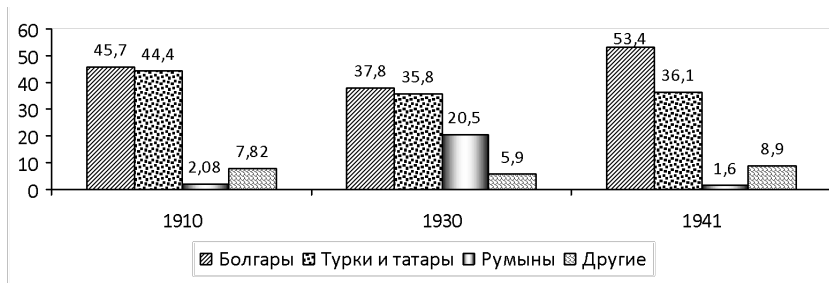
²³ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. București, 1938. Vol. II: Neam, Limbă maternă, Religie. Partea II: Religie. P. 574, 614.

В начале Второй мировой войны Болгарию, объявившую о своем нейтралитете, Германия и СССР пытались привлечь каждая на свою сторону. Главным козырем в руках обеих держав стала, в первую очередь, Южная Добруджа, на которую София имела предельно обоснованные права с позиций исторического прошлого и этнической карты региона. Болгария удовлетворила свои претензии к Румынии в конечном итоге при поддержке германской стороны, обойдя молчанием позицию советской дипломатии, неоднократно заявлявшей о справедливости болгарских требований возвращения Южной Добруджи²⁴. На болгаро-румынских переговорах, проходивших в г. Крайова с 19 августа по 7 сентября 1940 г. обсуждался не столько вопрос о передаче Южной Добруджи Болгарии, судьба которой была уже predeterminedлена заранее, сколько проблема обмена титульным населением. Изначально румынская сторона выступала за обязательный обмен, а болгарская – за «добровольный». Затем румыны выдвинули предложение о переселении всех болгар и обмене их на добруджанских румын. Болгария, в свою очередь, продолжала отстаивать право на добровольную эмиграцию этнических болгар, проживавших в Румынии. На основании статьи 3 Крайовского договора состоялся обмен населением, который проходил в течение трех месяцев (с 14 сентября по 14 декабря 1940 г.): 67 тыс. болгар переселили из Северной Добруджи в Южную на место покинувших край 102 093 румын, менее трети которых составляли арумыны. По переписи населения, проведенной болгарскими 31 января 1941 г. с учетом состоявшегося обмена населением доля болгар в Южной Добрудже составляла 53,4%, турецко-татарского населения – 36.1%, румын – 1.6%, остальных – 8.9%²⁵.

²⁴ Болгария в XX веке. Очерки политической истории. Отв. ред. Е.Л. Валева. М., 2003, С. 240–241.

²⁵ Сальков А. П. Урегулирование проблемы Южной Добруджи (1939-1947). – Новая и Новейшая история, М., 2005, № 5. С. 74–75; Lascu S. Aromânii în România. Repere istorice. – Revista istorică. București, 2005, № 3–4. P. 62.

Национальный состав Южной Добруджи в 1910, 1930 и 1940 гг.

Парижский мирный договор от 10 февраля 1947 г. подтвердил изменение болгаро-румынской границы по условиям Крайовского договора. Таким образом, были сведены на нет все мероприятия румынского правительства по колонизации Южной Добруджи и ее этнокультурной ассимиляции в межвоенный период. Несмотря на то, что освоение Южной Добруджи сопровождалось множеством проблем, утрата региона стала, в первую очередь, личной трагедией для людей, которые в межвоенный период обрели новый дом и вынуждены были начинать жизнь с чистого листа после 1940 г.

Ethnoconfessional Map of Southern Dobrudja (1913–1940)

S. Gladysheva

Institute of Slavic Studies – RAS

Summary

The article is dedicated to the transformation of the ethnic map of Southern Dobruja under the influence of rumanisation policy for the region between 1913 and 1940. The research is based on the analysis of Romanian and Bulgarian population censuses, the works of the Aromanian public figures in the first

half of 20th Century and the review of modern Romanian historiography. The author shows that, as a result of the colonization of Southern Dobruja and emigration of natives from local Bulgarian and Tatar-Turkish communities, in short terms, Romanians became an important share of the population in these lands. Actions of the Romanian government were not fated to have long life. The ethnoconfessional image of the region created by Romania in the Interwar period changed in 1940 after transfer of Southern Dobruja back to Bulgaria.

Keywords: Bulgaria, Romania, Southern Dobruja, Quadrilateral, Rumanization, Colonization, Aromanians

Емиграцията от България през 1931 – 1943 г. по данни от текущата демографска статистика

Пенка Пейковска

Институт за исторически изследвания – БАН

В настоящото изследване обект на изучаване е само едната страна на миграционния процес – емиграцията от България, защото тя е характерното миграционно явление през визирания период – както показват характеристиките на следните миграционни показатели:

- Обемът на имиграционния поток е малък¹ – доста по-малък от този на емиграционния поток, като рязко и прогресивно спада по време на Втората световна война (табл. 1).

- За разлика от предходното десетилетие през 30-те години миграционното салдо – най-разпространеният външномиграционен показател, който изразява резултатите от взаимодействието на двата противоположни миграционни потока, е вече отрицателно. Тоест в случая става дума за външномиграционна загуба на населението, която се определя от по-високите стойности на емиграционния поток (табл. 1).

- Двата пика в миграционния оборот (сумата от емигрирало-то и имигриралото население) – през 1935 г., след световната икономическа криза, и през 1939 г., в началото на войната – се определят именно от високите стойности на обема на емиграционния поток (табл. 1).

¹ До 1933 г. малко по-висок, достигащ над 2500 души средно годишно, от 1934 до 1939 г. по-нисък, около 1400 души средно годишно.

Стойностите на миграционното салдо са по-ниски по време на световната икономическа криза, до 1934 г., и особено високи през следващите години; годините на максималните му стойности съвпадат с тези на външномиграционния оборот.

За времето от края на световната икономическа криза до Втората световна война, като изключим двата пика, миграционният оборот поддържа относително равномерни годишни стойности (примерно средно над 22 000 хиляди души за периода между двата пика); през военновременните години става променлив, с неголеми амплитуди.

*Таблица 1. Обем на (е-/и-)миграционните потоци,
миграционен оборот/обем и миграционно салдо в България, в брой,
1931 – 1943 г.²*

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Обем на емиграционния поток	10 696	6843	5693	11 318	28 723	20 909	20 416
Обем на имиграционния поток	1661	3363	1941	1094	1550	1559	1623
Миграционно салдо	-8035	-3480	-3745	-10.224	-27.173	-19.350	-8035
Миграционен оборот/обем	13 357	10 206	7636	12 412	30 273	22 468	22 039

	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Обем на емиграционния поток	21 749	29 121	14 416	18 461	21 365	16 277
Обем на имиграционния поток	1661	2427	1091	419	371	326
Миграционно салдо	-20.088	-28.030	-17.486	-18.042	-20.994	-15.951
Миграционен оборот/обем	23 410	30 212	15 391	18 880	21 736	16 603

Тук изучаването на емиграционните процеси и явления и изчерпването на съответните количествени показатели за тяхното оха-

² Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 77; т. XXVIII, С., 1936, с. 82; т. XXIX, С., 1937, с. 110; т. XXX, С., 1938, с. 122; т. XXXI, С., 1939, с. 134; т. XXXII, С., 1940, с. 134; т. XXXIII, С., 1941, с. 134; Год. XXXIV, С., 1942, с. 136; Статистически годишник на НРБ, Год. XXXV-XXXVI, С., 1943-1946, с. 138.

рактеризиране се основава на първата в България текуща демографска статистика за механичното движение на населението, водена от 1931 до 1943 г. от Главната дирекция на статистиката. В частта си, отразяваща емиграцията, тя се основава на броя на изселванията и е съставена по данните от фишовите, които попълват излезлите от страната лица на митническите пропускателни пунктове.³ Именно периодът, през който е съставена тази статистика, определя – на пръв поглед странно изглеждащите – темпорални граници на изследването.

Характеристиките на емиграцията от България през визиращия период, които предстои да бъдат обект на изследване, също се предопределят от показателите, отразени в анализираната изворова база. Сред тях са темпоралната динамика на емиграционния процес, етническата структура на емиграционния поток (със специален поглед към изселването на българските турци), отрасловата заетост на емигрантите (с акцент върху трудовата градинарска емиграция), изходните точки и дестинациите на емиграцията.

Демографските събития, свързани с емиграцията от България през разглеждания период, описваме чрез абсолютни показатели, които отразяват неговите мащаби, като обема/оборота на емиграционния поток (характеризиращ абсолютните мащаби на изселването), и чрез относителни показатели, които разкриват интензитетите му, като коефициента на изселване (отразяващ съотношението между броя на изселените към числеността на цялото население или група от него по пол, народност и пр., изчислено на 1000 души население, т.е. в промили).

³ Въжаров, П. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – Статистически известия на ГДС, 1934, № 5, с. 236. Вж. още: Курашева, Т. А., Л. В. Тарлецкая. Международная демографическая статистика. В., 2010, с. 50–52; Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses. Draft as of 1 March 2017. UN, New York, 2017, p. 27. <https://unstats.un.org/unsd/statcom/48th-session/documents/BG-4a-Migration-Handbook-E.pdf> (21.03.2018).

Преди да пристъпим към анализа на статистическите данни, трябва да отбележим, че текущата статистика не съдържа данни за принудителните емиграции поради размяна на население или депортации, случили се в България през 1940 – 1943 г., тъй като те не се вписват в определеното там понятие за външна/международна миграция. Така че липсва статистическа информация за принудителното изгонване на лица от постоянното им местожителство, а именно за:

- изселването на румънци от Южна Добруджа (Доростолски/Силистренски и Калиакренски окръг) поради задължителната размяна на население между България и Румъния, възприета в Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г., по силата на която Южна Добруджа се връща на България (в границите си от 1913 г.). През април – май 1941 г. са изселени 4700 румънци от Южна Добруджа и са настанени главно в Северна Добруджа, на местата, освободени от българските изселници.

- нежеланите чужденци в новите земи във връзка с влизането в сила на Наредбата за поданството в новите земи (юни 1942 г.). Със заемането на новоприсъединените през 1941 г. територии върху тях веднага се разпростира изцяло действието на българските закони и административните актове на изпълнителната власт. Решаването на въпроса за поданството на тамошното население е пряко свързан с етническият му състав. По отношение на населението от небългарски произход в новите земи се приема, че то представлява „неблагонадежден елемент“ и се дава възможност на лицата, които не желаят да получат българско поданство, да запазят старото си югославско или гръцко поданство, като в такъв случай те са задължени в определен срок да напуснат пределите на Царство България. На лицата, които не желаят да приемат българско поданство – освен че могат да запазят старото си поданство – се дава възможност да придобият и ново такова на съюзна или неутрална държава – предимно турско, швейцарско, испанско и пр. И в този случай те също трябва да напуснат новите земи в определен срок.

- депортацията на 7000⁴ евреи от Вардарска Македония, Беломорска Тракия, Пирот и Югозападна България в лагерите на смъртта в Полша през март 1943 г. по споразумение с германските власти.

1. Динамика на емиграционния процес

Динамиката на емиграционния процес от България представяме, проследявайки измененията в обема (числеността) на емиграционния поток по години. Последният се характеризира със значително по-ниски стойности в началото на изучавания период, по време на световната икономическа криза, като спадът е силен и с голяма амплитуда в две последователни кризисни години: през 1932 и през 1933 г., когато е най-ниската точка. Тогава в приемащите общества се наблюдава нарастващо отрицателно отношение към на имигрантите. На тях се гледа като на заплаха и като форма на допълнителна конкуренция, което пък улеснява правното регулиране на миграцията и ограничаването на броя на възможните имигранти годишно; предприема се преференциално третиране на собствените граждани по отношение на местния трудов пазар или пък имиграционният поток се контролира чрез въвеждане на квоти за прием на имигранти.⁵ Именно по време на кризата някои от страните, приемащи значителен брой (краткосрочни) емигранти (вкл. сезонни работници) от България – като Чехословакия, Унгария – въвеждат защитни

⁴ Хаджийски, Ив. Депортацията на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил.

[http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_\(1\).pdf](http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf) (11.07.2017). Цифрите са различни според различните извори: 11 500 души (Бюксеншютц, У. Кратка история на евреите в Народна Република България. – Либерален преглед. 17.09.2012, <http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1771-2012-09-17-12-00-48> (21.07.2017), между 11 343 и 11 800 (Hoppe, H.-J., Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1979, p. 298).

⁵ Fassman, H., U. Reeger, W. Sievers (Eds). Statistics and Reality. Concepts and Measurements of Migration in Europe. IMISCOE Reports. Amsterdam, 2009, p. 24.

механизми на трудовия си пазар заради настъпилата безработица. Впоследствие те остават валидни и дори се засилват. Дали и в каква степен въздействат те върху емиграционния поток откъм България, ще проследим по-натък в изследването.

През периода от 1936 до 1938 г. обемът на емиграционния поток от България е с високи (но не максимални) стойности. Двата пика на неговата крива са през 1935 г., когато от България излизат 28 723 души, и през 1939 г., когато тя достига максимума си от 29 121 души. Първият е инспириран от новата емиграционна политика на изпращащата страна България и от приетия през предходната година Закон за насърчение на градинарството, който поощрява чужбинарството на градинарите, а вторият е следствие от имиграционната политика на една от приемащите страни – нацистка Германия, която подписва с България споразумения за износ на работна ръка (табл. 1).

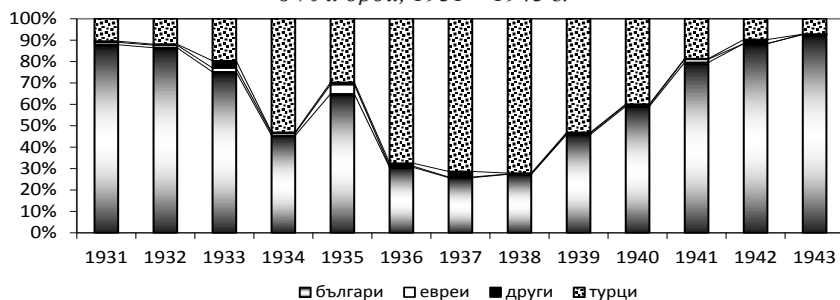
За динамиката на емиграционния процес от България е характерно значително нарастване на емиграционния поток след световната икономическа криза, през втората половина на 30-те години. Обикновено като показател за количествените промени се взема средногодишната стойност на емиграционния поток, която самата българска текуща демографска статистика предоставя за два подпериода: за 1931 – 1935 г. 12 655 души и за 1936 – 1940 г. – 21 322 души; според тези данни през втората половина на 30-те години последният нараства 1.7 пъти.

2. Етническа структура на емиграционния поток

Българската текуща демографска статистика наблюдава емиграционния поток от България по признак народност/nationalité, като взема под внимание „българи“, „турци“, „евреи“ и „други“. Етническата му структура в голяма степен съответства на етническата структура на населението в страната. Данните ѝ показват, че в него доминират емигрантите от българския и турския етнос; количественото присъствие на евреите е незначително. В началото на

30-те години емигрират предимно представители на българския етнос (през 1931 г. те са 88% с тенденция към спад), а от 1934 до 1939 г. (с изключение на 1935 г.) – представители на турския етнос (53% през 1934 г. с тенденция към нарастване, достигайки 72% през 1938 г., и внезапен спад пак до 53% през 1939 г.). През военновременните години в емиграционния поток отново преобладава българското етническо население (1943 г. – 93%). Евреите участват с минимален относителен дял на емигрантите.

Таблица 2. Етническа структура на емиграционния поток от България, в % и брой, 1931 – 1943 г.⁶

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	Общо
българи	9400	5917	4280	5142	5605	6394	5263	5938	13 354	8511	14 694	18 882	15 085	118 465
евреи	118	82	108	125	380	104	50	34	167	99	281	2	7	1557
турци	1120	813	1118	6011	2567	14 117	14 568	15 688	15 458	5755	3445	2070	1169	83 899
други	58	31	189	40	86	294	535	89	112	51	41	411	16	1953

2.1. Изселване на турско население по двустранните спогодби

Върху емиграционното поведение на българските турци през изучавания период въздейства основно (външно)политическият фактор.

⁶ Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 250; Год. XXVIII, С., 1936, с. 83; Год. XXIX, С., 1937, с. 114; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 136; Год. XXXII, С., 1940, с. 136; Год. XXXIII, С., 1941, с. 138; Год. XXXIV, С., 1942, с. 117; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 70.

То е повлияно, от една страна, от политиката на българските правителства към турското население в България, и от друга страна, от политиката на Турция към турците в България и към българите в Източна Тракия, както и от демографското положение в Турция. Тези политики най-често се основават на реципрочност и имат своите причинно-следствени връзки с двустранните демографско-политически отношения в предходното десетилетие и в частност с реализирането на „конвенция[та] за установяване между България и Турция“ (т.е. за доброволно изселване), сключена на 5/18 октомври 1925 г. заедно с договора за приятелство между България и Турция, известен като Ангорски договор. Тя предвижда поданиците на всяка една от договорящите се страни да имат правото да се установяват и да пребивават върху територията на другата, да могат свободно да се движат между двете държави, като се съобразяват със съществуващите в тях закони и правилници. А договорящите се страни приемат, че „няма да се пречи на доброволното изселване на турците от България и на българите от Турция“.

Ангорският договор елиминира възможността за връщане по родните места в Източна Тракия на българите бежанци, вследствие на войните от второто десетилетие на XX в., което се поставя в зависимост от добрата воля на респективните правителства, постановява се загубване на имотните права. На практика турските власти системно и преднамерено не позволяват завръщането им и прогонват онези, които са пристигнали след споменатия в договора срок 5 октомври 1925 г., като прибегват до насилствено екстрадиране или пък мнозина тракийски българи доброволно се преселват в България поради страха за собствената им сигурност и поради невъзможност да преодолеят материалната нищета.⁷

Българските правителства се надяват след подписването на този договор да се увеличи емиграционният поток на българските

⁷ Стоянова, В. Българският малцинствен проблем в Турция, 1913–1925. – В: Малцинствени и етнорелигиозни проблеми в Югоизточна и Централна Европа между двете световни войни. Съст. А. Гарабедян. С., 2005, с. 41–42.

турци към Турция, защото: с присъединените територии се включва повече турско население (130 000), отколкото се изключва с откъснатите (110 000), естественият им прираст е положителен и растящ, а емиграционният поток през 1910 – 1920 г. е намалял.⁸ (Според преброяването на населението в България от 1926 г. числеността на турското население по данните за народност е 577 552 души.) Надеждите са основателни, тъй като тогавашната имиграционна политика на турската държава е да се насърчават и приемат имигранти, които говорят на турски език и имат турска културна принадлежност. Всъщност тя е ответна реакция на намаляващото население в Турция – от 16 милиона през 1914 г. на около 13 милиона през 20-те години, и на стремежа към формиране на хомогенна национална идентичност в иначе етнически и културно разнообразната страна. Още през 1926 г. там е приет специален Закон за заселването – първият важен официален акт, уреждащ доброволната имиграция и свързващ приемането на имигранти и бежанци с условието да принадлежат към турската култура.

До средата на 30-те години изселването на турско население от България протича в рамките на гореспоменатите законови рамки. Както показва текущата демографска статистика от първата половина на 30-те години (табл. 2), по това време резултатите от прилагането на конвенцията за доброволно изселване на български турци са скромни – за тези пет години страната напускат 11 629 представители на турския етнос (табл. 2) или доста по-малко, отколкото за предходните четири години (1927 – 1930 г.: около 15 000 души)⁹.

⁸ Илиева, Н. Миграциите на турското население и отражението им в етническата структура на България. – Проблеми на географията, 2005, № 1–2, с. 144, 148.

⁹ От 1920 до 1926 г. емигрират 36 248 души; за целия период от 1920 до 1943 г. – 135 147 души. В турската специализирана литература се тиражира цифрата 198 688 за по-малък период – от 1923 до 1939 г. Вж. по-подр.: Аврамов, Р. Икономика на „Възродителния процес“. С., 2016, с. 27–35; Илиева, Н., цит. съч., с. 140–152; Манчев, Кр., Е. Дойчинова. Мюсюлманското население от Северноизточна България в българската и турската политика (1919 – 1939 г.). – ИПр, 1991, № 5, с. 57–73; Стоянова, В., цит. съч., 2005, с. 37–51; Стоянова, В. Изселвания

Значителна промяна в числеността на емиграционния поток от България към Турция настъпва в средата на 30-те години, когато тя нараства изведнъж и запазва високите си стойности в продължение на няколко години, всъщност до началото на Втората световна война. През 1934 г. в Турция е приет нов Закон за заселването, който регулира миграцията и постановява, че в страната могат да бъдат приемани като имигранти само лица с турски произход и с турска културна принадлежност. На практика като потенциални имигранти са изключени турците немюсюлмани (като гагаузите), но са включени мюсюлманите не-турци (като помаците, татарите и босненците). Важно е да се отбележи, че макар значението на религията в сравнение с езика да намалява, по отношение на характеристиките на тези потоци имиграцията все още се предопределя по-скоро от религиозната, отколкото от народностната принадлежност.¹⁰

на българите от Турция след Балканските войни (1913 – 1945 г.). – В: Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследство, идентичности, интеркултурни взаимодействия. Сборник с изследвания и доклади от едноименната научна конференция, проведена в София, 2–3 дек. 2011 г. Съст. В. Ганева-Райчева, М. Елчинова, М. Златкова, Н. Вуков. С., 2012, с. 13–20; Geray, C. Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi (Teksir). Ankara, 1962; Geray, C. Türkiye’de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. – Amme İdaresi Dergisi, 1970, 3(4), 8–36. <https://docplayer.biz.tr/14537622-Turkiyede-gocmen-hareketleri-ve-gocmenlerin-yerlestirilmesi.html> (14.07. 2018); İçduygu, A., D. Sert. The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account. – In: Vermeulen, H., M. Baldwin-Edwards, Martin, R. van Boeschoten. (Eds.). Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States. IMISCOE Research Series. Springer International Publishing, 2015, p. 93 <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-13719-3.pdf> (21.06.2018); Turan, O. Turkish Migrations from Bulgaria. – In: Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies. Conference Proceedings. Sofia, 22–23 Febr., 2005. Eds. E. Popova, M. Hajdinjak. Sofia–Tokyo, 2006, p. 77–93.

¹⁰ İçduygu, A., D. Sert. The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account. – In: Vermeulen, H., M. Baldwin-Edwards, Martin, R. van Boeschoten. (Eds.). Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States. IMISCOE Research Series. Springer International Publishing, 2015, p. 85; Kirişçi, K. Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices. – Middle Eastern Studies, 2000, Vol. 36(3), p. 1–22.

От средата на 30-те години настъпва промяна във водената от официалните български власти политика към турския етнос в страната. През април 1934 г. специално създадена комисия проучва въпроса за малцинствата и чуждата пропаганда сред тях и предлага на тогавашния министър-председател Никола Мушанов конкретни мерки в защита на българските интереси. Тази тенденция се засилва след деветомайския преврат, когато правителството на Кимон Георгиев започва борба срещу кемалисткото влияние сред българските турци – да споменем само някои от по-важните инициативи¹¹: в турските училища в България се връща арабската азбука, прави се опит да се запази шериатската съдебна система, прекратява се дейността на турските националистически организации, ограничава се турската преса, закриват се мюфтийските училища, разширява се изучаването на български език в турските училища, осигурява се достъп на мюсюлмани в редовете на българската армия, забранява се внасянето на учебници и друга литература от Турция и др.¹² Предприетите мерки подсилват сред част от българските турци желанието да емигрират¹³. Някои автори са на мнение, че то е породено от дискриминационните мерки на националистически организации като „Родна защита“, „Ратник“ и др., които действат активно в Североизточна България през втората половина на 20-те години.¹⁴ В същото време продължава политиката да се изселва турското население в Турция, но се спира изселването на българи мохамедани.

¹¹ Петров, Л. България и Турция – договори, хора и събития в документи (1925 – 1939) – Българска историческа библиотека, 2000, № 4, с. 42–53.

¹² Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на политическата политика. С., 1998, с. 88–89; Илиева, Н. Етнодемографски процеси в Североизточна България от Освобождението до началото на XXI в. http://www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_ILIEVA-1.pdf (17.06.2017); Хаков, Дж. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Стр. Димитров. (Studia Balcanica, 23). С., 2001, с. 697–698.

¹³ Илиева, Н. Етнодемографски..., http://www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_ILIEVA-1.pdf (17.06.2017).

¹⁴ Манчев, Кр., Е. Дойчинова, цит. съч.

Влияние върху новата изселническа вълна оказва и турската пропаганда, която в духа и смисъла на очертаните по-горе цели и насоки призовава за „връщане на всички турци в родината“ им Турция, но де факто се стреми да ограничи изселническия процес. Причините за подобна (двусмислена) външномиграционна политика на Турция към България са в геополитическата стратегия на Турция в региона в средата на 30-те години, в която позицията на Турция към изселването на българските мюсюлмани заема специално място. Тя се предопределя от стратегическата и икономическата важност на Проливите и съответно на европейската част на Турция. Последната е малка по територия и Турция е заинтересована от нейното разширяване посредством „наличието на компактна маса от български турци по долното течение р. Марица (и на гръцки турци между реките Места и Марица), което ще ѝ позволи в бъдеще да присвои тази територия или поне да засили своето присъствие в нея“¹⁵. В същото време турските власти предвиждат да заселят шестстотин хиляди български мюсюлмани в обезлюдените след изгонването на българите от Източна Тракия райони и започват преговори с българското правителство¹⁶. Българската страна се придържа към становището, че колкото повече тръгнат, толкова по-добре. Причината за подобна позиция е тревогата ѝ от нарастващата численост на турското население в България. Проведеното през 1934 г. преброяване показва, че за периода между предходните две преброявания – от 1926 до 1934 г. – то има темп на прираст от 0.2%¹⁷ – въпреки изселванията.

В резултат през 1935 г. се постига двустранна договореност между България и Турция за изселването на 263 000 души български турци.¹⁸ Българското правителство дава възможност за без-

¹⁵ Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. С., 1996, с. 157.

¹⁶ Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 150.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Пак там.

препятствено напускане на страната. Турската държавна политика поддържа постоянно емиграционните настроения, но всъщност не се интересува от окончателното разрешаване на изселническия въпрос, а напротив, според думите на тогавашния турски външен министър Р. Арас желае българските турци и занапред да си останат в България – така, както е завещал Кемал Ататюрк години преди това, а именно „проблемът с изселването на българските турци ... винаги да стои и никога да не се решава окончателно“¹⁹. През 1937 г. българското правителство изразява готовност да разреши окончателно проблема с турците, като изсели целия предвиден за тях брой в срок от пет години, докато турското правителство води тъкмо обратната политика и ограничава изселванията: то предлага полицейските власти да не издават изходни визи на изселващите се, преди те да са получили входни такива от турската консулска служба в София, независимо че имат български паспорти²⁰, – което е в противоречие с постигнатите договорености²¹; на практика то се стреми да забави процеса на изселване и да намали количеството на изселниците, като не издава входящи визи.

Статистическите данни показват, че договореностите относно количеството на изселниците не са спазени. Общият обем на изселничествия поток от турско етническо население за периода 1931 – 1943 г. (общо 13 години) е 83 899 души, от тях 71% през 1936 – 1939 г.; до средата на 30-те години страната напускат средно годишно 6343 представители на турския етнос в България, а през втората половина на 30-те години – над два пъти повече (средно годишно по 13 118 души). В крайна сметка обаче през 1935 – 1943 г. (т.е. за повече от пет години) в действителност емигрират само 26% от предвидените.

¹⁹ Манчев, Кр., Е. Дойчинова, цит. съч., с. 62.

²⁰ Пак там.

²¹ Гочева, П. Тактически промени в стратегията на Турция към България. – Международни отношения, 1993, № 6, с. 54.

Друга особеност на турската позиция по изселническия въпрос е, че подхожда избирателно по отношение на изходните точки – предпочита се приемът на мюсюлманско население от Североизточна България и най-вече от Лудогорието (Делиормана), като не се допуска изселване от пограничните райони на Югоизточна България (Кърджалийско например). Според данните по народност от преброяването през 1926 г. в Североизточна България (Шуменска област, формирана през 1934 г. от бившите Русенски, Шуменски и Варненски окръг) живее 54% от турското население, само в бившия Шуменски окръг – 25%. Според един чуждестранен наблюдател – унгареца пастор Лайош Дьобрьоши²² – Шумен може да се смята „за главното седалище на българските турци“; Този град е „Дебрецен за българските турци“ – пише той, т.е. както Дебрецен е известен като център на Реформацията в Унгария и популярно е определян като „калвинистки Рим“.²³

Българската държавна политика успява само частично да се справи с изселническия проблем – поне такова е положението през втората половина на 30-те години. Това се потвърждава и от данните на разглежданата текуща демографска статистика. Тук най-напред ще разясним една характеристика на изучаваната статистическа информация по отношение на данните за изходните точки (по окръзи/области) и дестинациите (по държави и/или континенти) на емиграционните потоци. В конкретния случай те „покриват“ като емиграционна дестинация само Европейска Турция, а азиатската ѝ част е включена в рубриката „общо за Азия и Африка“, за някои години – „общо за Азия, Африка и Австралия“. Данните за дести-

²² Пребивавал в България от 1931 до 1938 г. с известни прекъсвания. Изпратен от реформатската църква в Унгария като представител на една от чуждестранните ѝ мисии – турската, за да разпространява „евангелието на възкръсналия Христос сред турците мохамедани“ в България (Döbrössy L. „Krisztusért járván követségben“. *Nat év a minárék tövében*. Pécel, 2006).

²³ Дьобрьоши, Л. Мисията на един унгарец на българска земя. Съст. В. Янкова. Превод Ст. Хрусанова. С., 2018, с. 76, 91.

нацията Европейска Турция не са обнародвани по признак народност, а само в корелация с изходни точки по окръзи/области (по отраслова заетост и пол). В същото време емиграционните потоци от окръзите/областите са обнародвани по признак народност, без да се указват дестинациите. Тоест не става известен етническият състав на емиграционния поток с изходни точки окръзите/областите и дестинация (Европейска) Турция. Разбира се, тук трябва да се отчете и фактът, че към споменатата дестинация „общо за Азия, Африка (и Австралия)“ се отправя незначителен брой емигранти: до средата на 30-те години около и под стотина души годишно, после до началото на войната – под двеста, с пик от над петстотин души точно през 1935 г. (в годината на Спогодбата), след което постепенно се свежда до нула. При тези особености на текущата демографска статистика като изворова база, какво знание можем да извлечем за изселването на турско население от България през 30-те години?

Анализирайки наличните статистически данни, прави впечатление, че в началото на 30-те години (1931 – 1933 г.) емиграцията в посока към Европейска Турция се отличава с разсеяност по отделните окръзи, без да е възможно да се уточни дали става дума за българско или турско етническо население, защото (както вече споменахме) сведенията не са обнародвани по признак народност. Но знаем етническият състав на общия емиграционен поток с изходни точки окръзите. С по-голям относителен дял на турските емигранти се открояват окръзите Търново, Мастанли, Пловдив и Шумен. След 1934 г. емиграционният им поток е силно концентриран – голям брой турско население излиза от няколко области и на първо място от Шуменска. През 1936 г. 58.4% от целия турски изселнически поток произхожда от Шуменска област (22% от Старозагорска и 10% от Бургаска), след това изцяло доминират турските изселници от Шуменска област: през 1937 г. те представляват 82.5% (и още 8.2% от Старозагорска), през 1939 г. 89%, през 1940 г. 74% (и още 8% от Пловдивска и 7% от Бургаска). Положението се променя отново

с влизането на България в Тристранния пакт – през 1941 – 1942 г. наблюдаваме по-равномерно разпределение на турските изселници от областите със значително присъствие на турско етническо население: през 1941 г. 38.6% от Шуменска област, 26.8% от Русенска област и 20.7% от Бургаска област, през 1942 г. – 22.8% от Шуменска област, 21.3% от Русенска, 19.6% от Пловдивска, 13% от Бургаска, 10.8% от Старозагорска (графика 1, табл. 3). В крайна сметка, макар и да не разполагаме с данни по етнически признак за дестинацията Европейска Турция, основавайки се на гореказаното и като сравним числеността на изселилите се турци по области с числеността на всички изселили се от даден окръг към Европейска Турция, установяваме, че броят съвпада и индиректно бихме направили констатацията, че населението, насочено към Европейска Турция, е от български турци.

Крайният резултат от изселническите мероприятия, свързани с българските турци, с оглед целите на българската емиграционна политика се вижда при сравняване на данните за числеността им от преброяванията през 1934 и 1946 г. (разбира се, като към данните за турското население от 1934 г. се прибавят данните за турското население от Южна Добруджа, установени при преброяването от 1941 г.), което показва едно намаляване на турското население в България с около 9500 души.²⁴ Главна причина за това е непрекъснатият им изселнически поток към Турция, тъй като през разглеждания период техният естествен прираст запазва стойностите си.²⁵ Какъв е делът на помаците в него – не може да се каже, тъй като през 30-те години не се обнародва статистическа информация за това население.²⁶

²⁴ Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 150.

²⁵ Пак там.

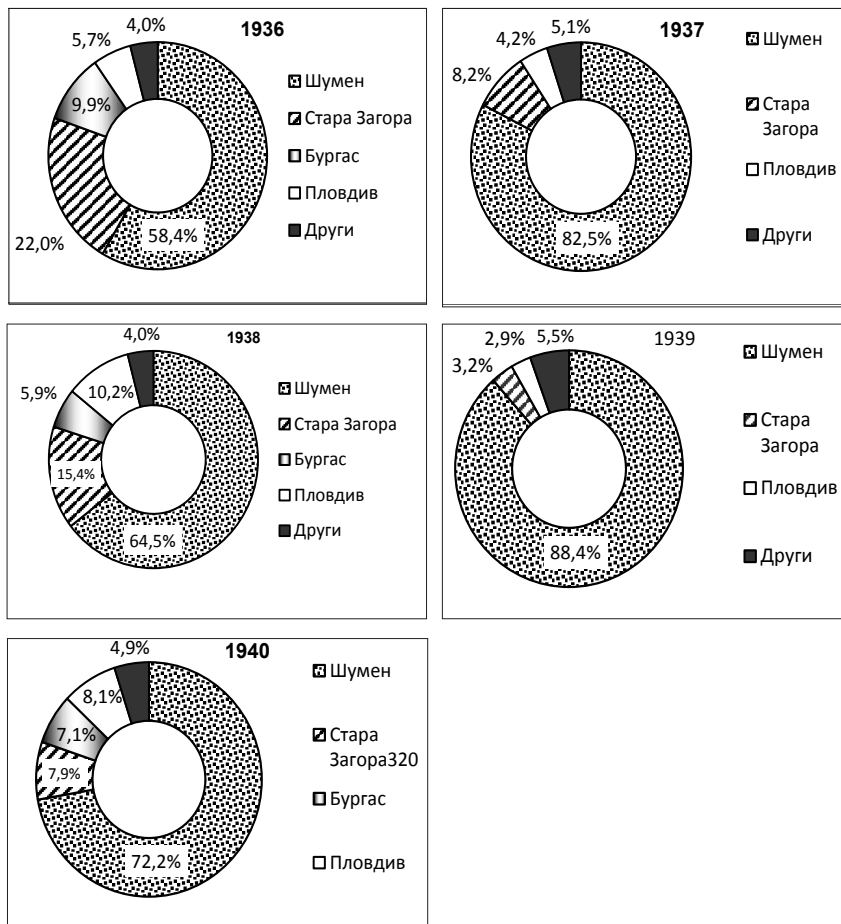
²⁶ Иванов, М. И. От 1926 г. досега българската статистика не е публикувала официални данни за броя на помаците.

Демографският профил на емиграционния поток от български турци изселници през 30-те години се отличава с равномерно разпределение на двата пола (с малък превес на мъжете през годините 1931 – 1933, 1936 – 1937, 1942 – 1943) – белег, наблюдаващ се при емиграцията на семейства. За динамиката му по месеци също е характерна неголяма променливост в числеността, с високи амплитуди през някои от летните (юни, юли) и есенните (октомври, ноември) месеци през втората половина на 30-те години. Какъв човешки ресурс напуска страната може да се заключи от данните за отрасловата заетост на емигриращите в посока Европейска Турция, т.е. тази вариация включва не само изселниците български турци, а и – както вече споменахме – малобройно (сезонно) мигриращо население от българския етнос. По това време в България преобладаващият поминък на населението е земеделието, така че и емигриралите са основно селски стопани, земеделци; прави впечатление, че в този емиграционен поток е много малък броят на градинарите – типичните за изучавания период емигранти. Следват заетите в индустрията и на трето място са заетите с домашен труд. Съотношението между тези три сектора се променя след отшумяването на световната икономическа криза, като преходният момент е през 1934 г. В началото на 30-те години в структурата по отраслова заетост на емиграционния поток от България към Европейска Турция работещите в селскостопанския сектор са 50–55%, в индустриалния – 21–27%, а извършващите домашен труд 8–11%. Впоследствие, въпреки че числено се увеличават заетите във всички отрасли, все пак страната напускат повече селски стопани и съотношението се променя в тяхна полза (75–85%, достигайки 89% през 1938 г.) и за сметка на намаляването на дела на заетите в индустрията (4–5%) и с домашен труд (5–7%).

<http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/mikhail-ivanov/2012-12/mihail-ivanov-ot-1926-g-dosega-blgarskata-statistika-ne-e-publikovala-oficialni-danni-zabroya-na-pomacite/> (21.12.2012).

*Емиграцията от България през 1931 – 1943 г.
по данни от текущата демографска статистика*

Графика 1. Емиграция/изселване на население (не само етнически турци, ако и те да са преобладаващи) от България към Европейска Турция, по окръзи, в %, 1936 – 1940 г.²⁷

²⁷ Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 75, 77, 250, 252; Год. XXVIII, С., 1936, с. 83; Год. XXIX, С., 1937, с. 111; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 135–136; Год. XXXII, С., 1940, с. 138; Год. XXXIII, С., 1941, с. 137; Год. XXXIV, С., 1942, с. 113; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 72.

Таблица 3. Относителен дял на етническите българи и турци в емиграционния поток от двете области с най-голяма емиграция – Плевенска и Шуменска, 1936 – 1943 г.²⁸

	1936		1937		1938		1939	
Област	Българи	Турци	Българи	Турци	Българи	Турци	Българи	Турци
Плевен	92.7	6.4	93.5	6.5	95.8	4.2	95.2	4.7
Шумен	6.9	92.9	3.8	96.1	5.6	94.3	13.4	86.4

	1940		1941		1942		1943	
Област	Българи	Турци	Българи	Турци	Българи	Турци	Българи	Турци
Плевен	97.5	2.4	99.8	0.2	99.3	0.5	98.9	1.1
Шумен	73.1	20.7	73.1	20.7	73.1	20.7	35.5	60.2

В таблицата 100% по хоризонтала, без „други“.

2.2. Емиграционно поведение на евреите

През 30-те години българските евреи почти не напускат страната – въпреки дейността на съществувачи още от 20-те години („Родна защита“) и новопоявили се националистически и профашистки организации, склонни към антисемитизъм („Ратник“, легионерите и пр.). Това се дължи на обстоятелството, че обществените и икономическите условия в България са преценявани, общо взето, като благоприятни за развитието на еврейските общности²⁹, няма антиеврейски експесии, сравнително малка е откритата дискриминация, ако и атмосферата да започва да се променя след 1933 г. – с нарастващото икономическо и политическо влияние на Германия в България.³⁰ Освен това българските евреи са добре интегрирани в българската

²⁸ Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVIII, С., 1936, с. 84; Год. XXIX, С., 1937, с. 116; Год. XXX, С., 1938, с. 125; Год. XXXI, С., 1939, с. 137; Год. XXXII, С., 1940, с. 137; Год. XXXIII, С., 1941, с. 137; Год. XXXIV, С., 1942, с. 139; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 72–73.

²⁹ По подр. вж.: Щерионов, Щ. Демографски измерения на еврейското етническо присъствие в България през периода 1878 – 1946 г. – Епохи. Историческо списание, Год. XXI, 2013 (2014) (Велико Търново), №1, с. 166–175.

³⁰ Meyer, P. Bulgaria. – In: The Jews in the Soviet Satellites. Syracuse, 1953, p. 567.

нация.³¹ Според текущата статистика общият брой на евреите, напуснали страната от 1931 до 1943 г., е 1557 души (при численост на еврейската общност от 48 398 души през 1934 г.); през първата половина на 30-те години средно годишно се изселват по 162 души, а през втората – по 90 души; налице са два пика в емиграционната им динамика за този период, единият – през 1935 г. (24.4% от емигрантския поток на евреите), и другият – през 1941 г. (18%), тогава се изселват евреи от всички области с изключение на Плевенска и най-много от Софийска, където е съсредоточена повече от половината еврейска общност, и също от Пловдивска и Шуменска. Този втори емиграционен пик на евреите е следствие от набързо предприетите мерки на членове на еврейската общност в България да намерят спасение в странство от антиеврейските настроения, които нарастват под въздействието на външни фактори и през 1940 г. са държавна политика.³² Тогава се подготвя Законът за защита на нацията, който (въпреки протеста на много обществени организации и частни лица³³) е приет под германски натиск през януари 1941 г. (и остава в сила до края на ноември 1944 г.). След присъединяването на България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. ограниченията се засилват – до края на август 1942 г. са гласувани още четири закона (за експроприация на еврейското имущество, за стесняване на професионалната и стопанската им дейност), ограничаващи правата или направо лишаващи от права евреите у нас.³⁴ Наложени са мерки върху тяхната вътрешна миграция – те се отнасят до промяната на местожителството им: тя се осъществява само с разрешение на Дирекция на полицията, а

³¹ Колев, В. „Да бъдеш еврей“ в царството на новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема. – La Estreya, 2013, № 8, с. 82.

³² Пак там, с. 83.

³³ Хаджийски, Ив. Депортация на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил. [http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_\(1\).pdf](http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf) (11.07.2017).

³⁴ Колев, В., цит. съч., с. 84–86.

нови заселвания на евреи в София са забранени. Според промените в Закона за защита на държавата от септември 1941 г. правителството може да посочва села и градове или части от тях, в които не се допуска местожителство на евреи, като определя на живеещите в тях нови места за заселване. Вследствие на тези ограничения в мобилността на евреите през 1942 – 1943 г. са регистрирани само общо 9 емигранти от Царството. Според Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи (новоприсъединените към Царство България области Вардарска и Егейска Македония, Поморавието и Западна Тракия, 1941 – 1944)³⁵ тамошните лица от еврейски произход са лишени от правото да станат български или чужди граждани и така им е отнета възможността да получат каквото и да било поданство и съответно излизане зад граница.

3. Отраслова заетост на емигрантите

В текущата демографска статистика отрасловата заетост на емигрантите е съобщена по отрасли в корелации с дестинации по държави и/или континети и изходни точки по окръзи/области. До средата на 30-те години рубиките за отраслите са „земеделие, лесовъдство, лов и риболов“ (и вътре са отделени „градинарите“ като най-присъща за епохата емиграция), „добивна и преработна индустрия“ (където са разграничени други подсектори като „строителство“ и „производство на храни, питиета и тютюн“), „търговия, съобщения и пренос“, „свободни професии“, „домашни услуги“, „неточно определени“. От 1937 г. настъпва прегрупиране на отраслите по рубрики, като без промяна остават само първите две – най-важните. Както ще видим по-долу, това обстоятелство предопределя някои нюанси в динамиката на отрасловата заетост на емигрантите, ако и да не променя основните ѝ тенденции.

³⁵ ДВ, 1942, № 124 (10.06.).

В структурата на емиграционния поток по занятие до войната доминират заетите в земеделието – над 80% (през 1938 г. – над 90%) и това е естествено, като се има предвид, че България е селскостопанска страна с преобладаващо селско население. С началото на Втората световна война делът на земеделските работници започва внезапно да спада с десет-двайсет процента, но винаги запазва ниво от петдесет-шестдесет процента. Не може да се уточни за сметка на кои браншове е спадът, тъй като увеличението се наблюдава в рубриката „неточно определени“. Малко се повишават заетите в секторите „търговия, кредит и застраховки“ и „пренос и съобщения“, което се дължи и на обстоятелството, че свободните професии веднъж се причисляват към рубриката „държавна сила и др.“, а после са обединени с рубриката „домашна прислуга“.

Във вариацията на заетите в земеделието преобладават градинарите. До 1933 г. включително те са над 80%, а след това до 1939 г. – 20–30%, въпреки че числено градинарският поток не се променя (както вече споменахме) и отново започва тенденция към постепенно нарастване на относителния им дял от 61% през 1940 г. до 91% през 1943 г. В структурата по отраслова заетост на емигрантските потоци към различните географски дестинации се наблюдава различно съотношение на отделните браншове. И увеличаването и/или намаляването на даден поток въздейства върху темпоралната динамика на цялостната структура по занятие на емигрантския поток от България. В случая особено значение има турският изселнически поток, който е числено значим и въздейства.

За разлика от началото на XX в.³⁶ през 30-те години за Америка не заминават градинари. Условието в Северна Америка се оказват не особено подходящи за българските методи на органи-

³⁶ През зимния период, когато работата в градината била малко, те работели в мините, строителството, фабриките като шофьори и друга физическа работа. Това им осигурявало постоянни доходи. Вж. Патриков, Г. Самоводене – водещо в градинарството. – В: Тодоров, М. Градинарството в България и приносът на градинарите. С., 2003, с. 315–316.

зация и производство на зеленчуци (въобще за земеделие) и затова българските емигранти там се насочват към други начини на препитание³⁷. А в Южна Америка те срещат силната конкуренция на японските и местните градинари.³⁸ Част (понякога значителна) от българските емигранти в други европейски държави също не се занимават с градинарство. За разлика от тези два емигрантски потока потокът към Централна Европа и Румъния се състои изключително от градинари, единици са заетите в „индустрията и свободните професии“ и търговията.

По време на Втората световна война се използва по-голям брой земеделски работници и в други браншове освен градинарството – но това важи само за Германия: например през 1939 г. от всички заети в земеделието български емигранти в градинарството са само 14.5%, останалите 85.5% са в други земеделски браншове. Докато емигрантите в Централна Европа, в Румъния и Югославия са преимуществено градинари.

3.1. Градинарската емиграция

По своя обем и икономическа ефективност емиграцията на български градинари зеленчукопроизводители се явява най-значимото (е)миграционно събитие през 30-те години на XX в. Тя е сезонно явление. Когато е насочена към по-близки дестинации, градинарите се прибират у дома ежегодно; най-многочислено напускат страната през месеците от март до май, а обикновено престоят им в странство е от март до ноември. Когато градинарите се отправят към по-далечни дестинации, тогава се установяват в чужбина за две, три и повече години. Градинарският емиграционен поток е „мъжки“ – млади мъже на възраст 20–30 години (жените сред тях са

³⁷ Гаджев, Ив. История на българската емиграция в САЩ. Поглед отвътре. С., 2003, Т. 1 (1860 – 1944), с. 23.

³⁸ Бъчваров, Ст., цит. съч., с. 44.

10–20%, макар числеността им да се увеличава, тъй като „на градина“ излизат все повече семейства, а и нараства броят на постоянно пребиваващите и заселилите се в страните приемници).

Изходните точки на градинарската емиграция са в Северна Централна България – до административната реформа от 1934 г. това е Търновски окръг, откъдето излизат 96% (1933) от градинарите. От 1936 г. нататък наред с Плевенска област, в която влиза бившият Търновски окръг (88–90%, с низходяща тенденция), се нарежда и Шуменска област, „покриваща“ фактически Североизточна България (9–11%, с възходяща тенденция). След влизането на България в Тристранния пакт през 1941 г. и връщането на Южна Добруджа Шуменска област на североизток се разраширява териториално и от нея е обособена Русенска област. Но както показва таблица 5, това не променя горната статистическа картина – само че сега вече след водещата Плевенска област се нареждат Русенска и Шуменска.

Градинарската емиграция е насочена към Централна Европа (основно към Унгария и Чехословакия и е по-малобройна към Австрия), като тенденцията е към непрекъснатото ѝ числено и процентно нарастване – от 48% през 1931 г. до 94% през 1943 г. Потокът към Унгария се характеризира с относителна числена стабилност, варира от над хиляда до две хиляди души, по-висока е числеността му (над три хиляди души) единствено през 1940–1941 г., което обясняваме с усилените българо-унгарски дипломатически взаимоотношения по връщането на Южна Добруджа и Трансилвания и влизането на България и Унгария в Тристранния пакт.

До средата на 30-те години има значителна градинарска миграция към Румъния, но с тенденция към бърз спад след 1935 г. През втората половина на 30-те години постепенно нараства броят на българските градинари в Югославия.

Българските градинари усвояват Германия като миграционна дестинация след голямата икономическа криза, като те се насочват

главно към Югоизточна Германия, Мюнхен, Лайпциг. За тази им дестинация текущата демографска статистика предоставя данни частично, само за някои години, и то след началото на войната, вече в новите ѝ граници, включващи територии, които преди войната са били предпочитани от тях дестинации. През 1939 г. в посока към Германия са излезли от страната 900 български градинари, а през 1941 г. – 2300.

В началото на 30-те години вече се срещат по десет-двайсет души български градинари в Азия и Африка, а през 1936 – 1937 г. (макар и единици) достигат до Австралия.

Българската държава има интерес от трудовата емиграция и особено от градинарската, тъй като приносят ѝ за националния доход на България е значителен. Затова Законът за насърчение на градинарството от май 1934 г. (гласуван на 26 април) и Наредбата-закон за насърчение на градинарството от ноември 1935 г.³⁹ имат за цел да подпомогнат развитието на градинарството, да създадат поминък на населението чрез изучаването на този занаят. Затова също там се регламентира и образованието в тази сфера: организират се училища и курсове по градинарство, издават се свидетелства за „градинар“ и „майстор градинар“. Самият Закон за градинарството подпомага градинарската емиграция, като предоставя редица облаги за градинарите, които излизат в странство, за да упражняват занаята си: част от разпорежданията му облекчават администрирането на документите при излизане от страната (градинарски паспорти се издават с валидност три години, издаването на документи се освобождава от такси или таксите се намаляват), други улесняват пътуването и транспортирането на багажа им (градинарите се ползват по БДЖ и параходите на българските параходни дружества с 50% намаление при пътуване – отиване и връщане от чужбина, превозват градинарския си багаж и семената за посев по облагоде-

³⁹ ДВ, 1934, № 35 (15.05.); 1935, № 268 (28.11.).

телствана тарифа и с бързите влакове), БНБ улеснява градинарите с чуждестранна валута. Градинарите, които искат да се възползват от закона, трябва да се снабдят с лична карта от респективния агроном въз основа на общинско удостоверение и такова от местното градинарско дружество, членуващо в Съюза на градинарите.

През 1935 г. е направена корекция по закона: градинарите, които работят в чужбина, и искат да се възползват от него, трябва да образуват задгранични дружества, членуващи в Съюза на градинарите в България. В такъв случай общинското удостоверение се заменя с такова, издадено от съответните български представителства в чужбина, а личната им карта се издава от Министерството на народното стопанство.

След приемането на Закона и обнародването на правилника за неговото приложение през март 1936 г.⁴⁰ Българският градинарски професионален съюз подпомага своите членове, като решава някои от най-големите трудности на емигрантите – визи, организиране на пътуванията, превеждане на спечелените средства.

Градинарите гурбетчи и в странство образуват свои дружества, които стават колективни членове на основания през 1928 г. Български градинарски съюз и това дава някои привилегии на техните членове: през 1936 г. българските градинари пътуват с 50% намаление с корабите на Унгарското дунавско параходно дружество, а през 1938 г. – с корабите на Германското дунавско параходно дружество; за унгарските железници те ползват 50% намаление до 12 септември 1942 г.

Дали и доколко обаче разгледаните законодателните мероприятия за насърчение на градинарството оказват положително влияние върху международната мобилност на българските градинари? В началото на 30-те години градинарският емиграционен поток надхвърля три четвърти от целия емиграционен поток, след 1934 г.

⁴⁰ ДВ, 1936, № 52 (07.03.), № 193 (27.08.).

спада до една четвърт и през военновременните години отново се покачва до половината от него (табл. 4). Това означава, че значимостта на градинарската емиграция през втората половина на 30-те години (до 1939 г.) намалява за сметка на изселванията на турското население. Относителният дял на градинарите емигранти спада, но числеността им – не, тя си остава на равнището от четири-пет хиляди души, като се покачва до шест хиляди и петстотин през 1940 – 1941 г. и до десет хиляди през 1942 – 1943 г. (табл. 2, 4). Следователно въпреки Закона за насърчаване на градинарството няма видимо числено увеличение на градинарската емиграция, т.е. законът не оказва очакваното въздействие и причината трябва да се търси в ограничителните мерки от страна на приемащите страни, които защитават трудовите си пазари. Така например по искане на унгарските градинарски съюзи квотата за Унгария е сведена до 2500 души, макар и да не се спазва стриктно. Всъщност точно заради наличието на квоти Законът е създаден по-скоро, за да регистрира и контролира градинарския миграционен поток.

Чехословакия става по-активна в регулирането на имиграцията поради икономическата рецесия и положението в съседните държави.⁴¹ В края на 20-те години чрез Закона за защита на трудовия [си] пазар е създаден специален регулаторен механизъм. Работодателите на чуждестранна работна сила трябва да имат специално разрешение, което им позволява да наемат чуждестранни работници само в случай на благоприятна ситуация на трудовия пазар или когато няма местни работници, които да запълнят наличните свободни работни места.⁴² Регламентът е приет като реципрочно реше-

⁴¹ След Първата световна война новообразуваната независима Чехословакия, която е сред приемащите най-много български градинари, първоначално следва австро-унгарската миграционна политика, свързана с емиграцията и натурализацията. Законът за емиграцията от 1922 г. е доста либерален, макар и да е фокусиран повече върху защитата на правата на чехословашките емигранти.

⁴² Вж. по-подр. Baršová, A., Barša, P. Přistěhovalectví a liberální stát. Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku. Brno, 2005.

ние, реагиращо на положението в съседните страни, които преди това са наложили подобни разпоредби. Освен това законът се разглежда като начин за евентуално премахване на визовата система чрез създаването на нов механизъм – разрешение за работодатели, който би могъл да предотврати влизането на нежелани чужденци в Чехословакия. След влошаването на ситуацията на международната сцена се появяват допълнителни ограничения в имиграционното законодателство. През 1935 г. Законът за пребиваване на чужденци (изненадващо близък до днешното имиграционно законодателство) създава задължение за чужденците (с изключение на бежанците⁴³), които вече живеят в Чехословакия или възнамеряват да останат там повече от два месеца (независимо от целта на престоя) да кандидатстват за разрешение за пребиваване в полицейско управление в района, където са пребивавали или възнамерявали да останат. Освен това трябва да се съобщава за промяна в местопребиваването на чужденец в друг район на полицията. След Мюнхенското споразумение (1938) и предаването на Судетската област на Германия са въведени още ограничения. Малко преди установяването на протектората Бохемия и Моравия, в чешките земи правителствена резолюция задължава мигрантите да напуснат Чехословакия при нареждане от страна на съответния държавен служител.⁴⁴

⁴³ След Първата световна война Чехословашката република разрешава влизането на руски емигранти, чийто брой се определя като 20 000 души, а повече от 40 000 сънародници се завръщат от САЩ и около 100 000 от Австрия. Вж.: Drbohlav, D., L. Lachmanová-Medová, Z. Čermák, E. Janská, D. Čermáková, D. Dzúrová. The Czech Republic: On Its Way from Emigration to Immigration Country. – Idea Working Papers, No. 11, May 2009, p. 9.
https://is.muni.cz/el/1423/jaro2004/SOC732/um/Drbohlav_et.al._2009_The_Czech_Republic.On_its_way_from_emigration_to_immigration_country.pdf (28.06.2018).

⁴⁴ Baršová, A., Barša, P., цит. съч.

*Таблица 4. Относителен дял на градинарския емигрантски поток
в общия емиграционен поток от България, 1931 – 1943 г.⁴⁵*

1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
70.3	73.6	65	41	17	27.5	21.5	24	19	46	36	47	60.5

*Таблица 5. Брой на градинарите емигранти в окръзите/областите
с най-голяма концентрация на този вид емиграция и относителният им
дял в общия градинарски емиграционен поток от България по години,
1931 – 1933, 1937 – 1943 г.⁴⁶*

Окръзи/ области	Русе		Търново		Шумен		Други		Общо	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
Години										
1931	201	3	7068	94	138	2	114	1	7521	100
1932	108	2	4701	93	80	2	146	3	5035	100
1933	69	2	3548	96	53	1	39	1	3709	100
			Плевен							
1936			5193	90	513	9	52	1	5758	100
1937			4054	92	298	7	43	1	4395	100
1938			4756	90	480	9	29	1	5265	100
1939			4931	87	573	10	57	3	5561	100
1940			5927	88	730	11	55	1	6712	100
1941	565	9	5626	85	248	4	166	2	6605	100
1942	851	8.5	7804	78	1186	12	174	1.5	10.015	100
1943	604	6	8252	84	857	9	143	1	9853	100

4. Изходни точки на емиграционния поток

Текущата статистика, отнасяща се до периода 1931 – 1943 г. свидетелства за изходните точки на емиграционния поток от България

⁴⁵ Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 75, 77, 250, 252; т. XXVIII, С., 1936, с. 83; т. XXIX, С., 1937, с. 111; т. XXX, С., 1938, с. 124; т. XXXI, С., 1939, с. 135–136; т. XXXII, С., 1940, с. 138; т. XXXIII, С., 1941, с. 68; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ, Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 138.

⁴⁶ Източник: пак там.

по окръзи/области. В случая е необходимо да се имат предвид промяната в административно-териториалното устройство на страната (границите и площта на териториалните единици) веднъж в средата на 1934 г., когато правителството на деветнайсетомайките създава от бившите 14 окръга 7 области, и втори път през юли 1941 г. след връщането на Беломорска Тракия, Вардарска Македония, Западните покрайнини, Поморавието, когато са образувани 11 области, просъществували до 1944 г.: отделяйки осем околии от бившия Шуменски окръг, се образува Русенска област с център град Русе, а новите земи са обособени в три административни области (Битоолска, Скопска и Беломорска с център Ксанти). До 1940 г. данните от текущата статистика са обнародвани за седемте области, а за 1941 – 1943 г. – за девет области (без Битоолска и Беломорска), защото териториалното деление е променено в средата на 1941 г., т.е. не са обнародвани данни за Битоолска и Ксантийска област новоприсъединени територии.

Данните са в корелация на административно-териториална единица окръг/област с народност, така че може да се последи кога и от кой окръг, население от каква народност емигрира. За да установим кой окръг излъчва най-много емиграция, използваме различни показатели, основаващи се на общия обем на емиграцията – количеството на изселените – обема на емиграционните потоци по окръзи, относителния дял на емигриралите от даден/а окръг/област през дадена година спрямо всички емигрирали през същата година, коефициента на емиграционния интензитет по окръзи, който сме изчислили за 1934 г. като съотношение на броя на емигрантите към наличното население на окръга, умножено по хиляда (този показател е най-често използван и позволява да се сравнява миграционната подвижност на населението от различни райони на страната), относителния дял на емигрантите от български и турски етнически произход в общия емиграционен поток по години (по хоризонтала) за окръзите с най-голяма емиграция, относителния дял на емигран-

тите от български и турски етнически произход, излизащ от даден окръг/област през определена година спрямо общия емиграционен поток за тази година (по вертикала).

До 1933 г. в ежегодните емиграционни потоци доминират емигрантите от Търновски окръг, които вътре в тях съставляват над 70%, емигрантите са от българска народност. По 4–5% емиграция излъчват окръзите София, Русе, Пловдив и Мастанли.

Коефициентът на емиграционния интензитет по окръзи за 1934 г. показва, че най-голяма е емиграционната подвижност на населението в областите Шумен (5.1‰) и Плевен (4.9‰), останалите области са под един промил.

В годишните емиграционни потоци от 1934 до 1939 г. (табл. 6) на първо място е Шуменска област (1934: 45.9%, 1937: 61.4%), откъдето емигрира турско и българско население – постепенно расте относителният дял на емигриращото българско население от областта през 1936 – 1942 г. от 7% до 73% за сметка на турското население (табл. 3), турското население е насочено към Европейска Турция, а българското – към Централна Европа. На второ място е Плевенска област (1934: 43.4%, 1937: 23%), откъдето емигрира основно българско население – градинари. В случая челната ѝ позиция се дължи на това, че територията на бившия Търновски окръг (влязъл в състава ѝ) продължава да излъчва най-многочислена емиграция (градинарска). Следваща по значимост изходна точка на емиграционния поток е Старозагорска област – благодарение на все още изпращащия емигранти бивш окръг Мастанли, присъединен към нея. Прави впечатление, че Бургаска област – макар да е с малки промени в териториалния обхват – също излъчва значителна емиграция през 1936 г. От 1940 до 1943 г. води Плевенска област, следвана от Шуменска – до териториално-административната реформа, а след нея – от Русенска и Врачанска. Българските емигранти излизат основно в голяма численост от Плевенска област, потокът е силно концентриран, от 1939 г. нататък също в по-голяма численост от

*Емиграцията от България през 1931 – 1943 г.
по данни от текущата демографска статистика*

Таблица 6. Относителен дял на емиграционния поток от даден/а окръг/област в България по години спрямо целия емиграционен поток за съответната година, 1931 – 1943 г.⁴⁷

Окръг/област	'31	'32	'33	'34	'35	'36	'37	'38	'39	'40	'41	'42	'43
Бургас	0.9	1.4	1.5	2.4	2.8	7.0	0.8	4.3	1.4	3.0	4.2	2.7	1.2
Варна	1.7	1.4	3.4										
Видин	0.8	0.8	0.9										
Враца	0.6	0.4	0.3	1.2	0.7	1.2	1.2	1.8	10.5	5.5	21.2	13.1	11.3
Кюстендил	0.3	0.3	0.1										
Масанли	2.9	4.0	1.9										
Пашмакли	1.4	0.9	2.1										
Петрич ¹	0.8	0.9	2.5									0.3	0.2
Пловдив	1.9	2.6	4.4	1.4	1.7	4.8	5.6	7.6	3.5	3.4	1.6	4.8	4.1
Плевен	1.6	1.7	2.1	43.4	22.8	27.9	23.0	24.1	22.0	42.6	36.3	40.9	54.2
Русе	5.1	3.4	4.3								14.0	17.9	13.8
София	4.2	4.3	3.4	2.5	1.9	1.3	2.0	1.5	4.8	4.7	9.8	7.2	7.3
Стара Загора	0.4	0.9	0.9	3.2	8.4	15.1	6.0	11.2	3.1	2.3	0.9	2.4	1.2
Търново	72.2	72.7	65.7										
Хасково	0.9	1.5	1.9										
Шумен	4.3	2.8	4.6	45.9	61.7	42.7	61.4	49.5	54.7	38.5	12.0	10.7	6.7
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

⁴⁷ Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 74; Год. XXVIII, С., 1936, с. 85; Год. XXIX, С., 1937, с. 114; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 136; Год. XXXII, С., 1940, с. 136; Год. XXXIII, С., 1941, с. 136; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 10*.

*Емиграцията от България през 1931 – 1943 г.
по данни от текущата демографска статистика*

Таблица 7. Емиграция (изселници) от България по окръзи и по народност, в брой, 1936 – 1937, 1939 – 1943 г.⁴⁸

	1936			1937			1938			1939		
	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи
Област	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи
Бургас	39	1400	15	28	145	3	4	926	3	225	167	7
Враца	161	89	5	143	97	0	150	244	0	2762	287	4
Пловдив	23	804	19	18	617	8	16	1601	5	581	451	14
Плевен	5405	373	2	4385	305	0	5017	220	0	6098	300	0
София	134	30	45	205	154	25	128	137	21	1272	9	109
Стара Загора	10	3113	9	5	1207	4	17	2420	0	375	491	5
Шумен	619	8295	9	479	12041	10	606	10140	5	2142	13753	27
Общо	6394	14 117	104	5263	14 568	50	5938	15 688	34	13 354	15 458	167

	1940			1941			1942			1943		
	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи
Област	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи
Бургас	2	410	1	50	712	11	291	270	0	89	84	0
Враца	635	139	6	3827	84	3	2628	162	0	1754	63	0
Горна Джумая							66	2	0	27	6	0
Пловдив	7	469	8	102	174	29	534	405	0	359	308	0
Плевен	5990	148	3	6626	73	0	8682	45	0	8805	16	0
Русе				1646	924	12	3261	442	0	1915	340	0
София	602	2	67	1599	17	288	1478	44	2	1170	10	7
Стара Загора	5	320	5	58	100	6	272	224	0	152	49	0
Шумен	1270	4267	7	786	1331	32	1670	473	0	804	293	0
Общо	8511	5755	99	14 694	3445	281	18 882	2070	2	15 085	1169	7

В таблицата не са включени „други“.

⁴⁸ Източник: пак там.

Врачанска, Софийска и Шуменска област. Изселването на турското население е значително числено до 1940 г. включително, след това е малобройно; силна е концентрацията на изходящия поток, който излиза преимуществено от една изходна точка и това е Шуменска област. През военновременните години изходящият поток от български турци е разсеян – в изселването остава водеща Шуменска област, но с малко пред останалите области с по-значителни изходящи потоци като Русенска, Бургаска, Пловдивска, Старозагорска. Евреите излизат основно от Софийска област (табл. 3, 6, 7).

5. Дестинации на емиграционния поток

В текущата статистика данните за дестинациите на емиграционния поток от България са обнародвани по държави: за Северна и Южна Америка взети заедно до 1935 г. включително, след което от 1936 г. те са разделени в две отделени рубрики, а от 1937 г. са налице отделни рубрики за Канада, САЩ, Аржентина и Уругвай, „други американски държави“; за Азия и Африка – взети заедно до 1934 г.; Австралия е отчитана отделно през 1935 г., а от 1936 г. нататък заедно с Азия и Африка (рубрика „Азия, Африка и Австралия“). Югославия пък е отделена в таблицата, отразяваща професионалната структура на емиграционния поток в корелация с дестинации – от 1934 г. нататък (за 1931 – 1933 г. данните за Югославия са включени в рубрика „други европейски държави“, затова и последните са малко завишени).

Основният емиграционен поток, излъчен от България, е насочен към европейските държави и варира от 96% през 1931 г., 98% през 30-те години, за да достигне 100% през 1942 – 1943 г. От насочилите се към Америка през 1937 и 1938 г. 2% са само към Аржентина (табл. 8).

В началото на 30-те години (до 1934 г.) над една четвърт от ежегодния поток е в посока към Румъния, по 15–20% към всяка една

от следните страни – Унгария, Чехословакия и Европейска Турция. През втората половина на 30-те години основният емиграционен поток е отправен към Европейска Турция (50–70%), което е свързано с изселването на българските турци; от 1939 г. – към Германия (включваща и Австрия) вследствие на споразуменията за наемане на български работници в Германия; от 10% до 20% се изселват в Европейска Турция и Унгария (последната приема градинари).

Таблица 8, онагледяваща динамиката в относителния дял на емигрантите към дадена дестинация спрямо целия ежегоден емиграционен поток, показва рязка възходяща промяна в числеността на емиграционния поток под рубрика „Австрия (и Германия от 1939 г.)“, която от 1941 г. фигурира като „Германия“. По това време Германия вече е инкорпорирала Австрия (Аншлус – март 1938) и Чехия (протекторат Бохемия, Моравия и Чешка Силезия – март 1940). Това означава, че в тази бройка влизат градинарите, излизат традиционно към Австрия и Чехия, ако и те да са били с по-малка численост в сравнение с Унгария и Словакия. Емиграционният тласък в тази посока се дължи на договореностите с Хитлер за приемане на работници от България за нуждите на германската икономика. Тези двустранни отношения произтичат от случващото се на германския пазар на труда. До 1936 г. наемането на чуждестранни работници в Германия е от второстепенна важност в количествено отношение. Външнополитическите спорове между Германия и Полша, подписването на договора им за ненападение подтиква Полша да затвори границите си за полските сезонни работници, широко използвани до този момент в германската икономика, което предизвиква глад за работна ръка. Затова Германия сключва множество международни договори за „рекрутиране“ на работници, един от които е този с България (наред с Италия, Унгария, Румъния, Испания, Югославия). Впоследствие от лятото на 1939 г. в Германия са наети на работа хиляди италианци, югославяни, унгарци, датча-

Таблица 8. Относителен дял на емигрантите към дадена дестинация спрямо целия ежегоден емиграционен поток, 1931 – 1943 г.⁵¹

	Австрия (и Германия от 1939 г.)	Европ. Турция	Румъния	Унгария	Чехословакия*	Югославия	Други европейски страни	Америка	Азия, Африка и Австралия	Общо
1931	1.8	20.0	28.5	20.6	12.8	x	12.5	3.3	0.5	100.0
1932	3.2	18.3	33.6	19.8	16.8	x	6.4	1.3	0.6	100.0
1933	2.8	24.3	25.0	15.0	19.0	x	10.4	1.9	1.6	100.0
1934	1.5	54.1	14.1	10.2	11.4	3.7	2.4	0.9	1.7	100.0
1935	0.8	79.2	6.2	3.8	4.6	2.1	0.9	0.6	1.8	100.0
1936	1.4	68.0	5.7	9.3	8.6	3.9	0.8	1.4	0.9	100.0
1937	1.2	71.5	4.6	6.4	8.1	3.7	1.0	2.8	0.7	100.0
1938	1.6	72.3	1.9	7.8	8.6	4.3	0.6	2.4	0.5	100.0
1939	29.0	53.4	1.2	7.2	3.7	3.5	0.9	0.4	0.7	100.0
1940	27.3	39.9	0.9	19.1	5.2	6.5	0.1	0.3	0.7	100.0
1941	55.8	19.3	0.1	17.9	2.4	2.7	0.3	0.1	1.4	100.0
1942	73.2	12.0	0.1	8.1	2.5	1.6	2.5	0.0	0.0	100.0
1943	73.7	7.2	0.1	12.0	3.5	0.4	3.1	0.0	0.0	100.0

x – Липсващ данни

* Данните за 1942 – 1943 г. се отнасят само за Словакия.

** Данните за Германия от 1939 г. нататък включват Австрия, а за 1940 – 1941 г. също и протекторат Бохемия и Моравия.

⁵¹ Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 75, 77, 250, 252; Год. XXVIII, С., 1936, с. 83; Год. XXIX, С., 1937, с. 111; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 135–136; Год. XXXII, С., 1940, с. 138; Год. XXXIII, С., 1941, с. 137; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV – XXXVI, С., 1943–1946, с. 72.

ни⁴⁹ и... българи – от 1939 до 1943 г. са заминали общо 45 454 души. Чуждестранните работници се трудят главно в земеделието (43.3% за 1938 – 1939 г.), в металообработващата промишленост (4.7% за с.г.) и в строителството (8.1% за с.г.).⁵⁰ Българите са общи работници; значителен брой от тях са в земеделието (предимно в зеленчукопроизводството), малко са в строителството и още по-малко – в промишлеността; освен от традиционните области, изпращащи емигранти, прави впечатление значителната численост (няколко хиляди души) на излезлите за Германия от Врачанска област, където преброяването през 1934 г. вече регистрира начална фаза на депопулация.

В количествено отношение преобладаваща е трудовата емиграция на българско етническо население, най-вече градинари зеленчукопроизводители, изхранващи населението на бързо развиващите се големи градски центрове. Този емиграционен поток почти изцяло е насочен към европейските страни и е сезонен по своя характер. Затова и не води до съществена загуба на човешки ресурси, а икономическият ефект от постъпилите в държавата парични средства е забележим, заради което в средата на 30-те години чрез законодателната си политика тя поощрява този вид емиграция.

⁴⁹ 40 000 от Унгария, 9000 от Румъния, 16 000 – 18 000 от Швеция, 100 000 от Великобритания и др. По-подр. вж.: Herbert, U. Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich. Cambridge – New York, 1997; Maier, D. G. "Arbeitsverwaltung und NS-Zwangsarbeit." – In: Ulrike Winkler (Ed.). *Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte*. Köln, 2000, pp. 67–84; Spoerer, M. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz*. Stuttgart – Munich, 2001, pp. 221–223; Krohn, Cl.-D. *Emigration 1933–1945/1950*. – EGO. European History Online, Published: 2015-07-08.

<http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/political-migration-exile/claus-dieter-krohn-emigration-1933-1945-1950> (12.07.2018); Wollheim memorial; Origin and Number of Foreign Civilian Laborers and Forced Laborers.http://www.wollheimmemorial.de/en/herkunft_und_anzahl_auslaendischer_zivilarbeiterinnen_und_zwangsarbeiterinnen (17.07.2018).

⁵⁰ Herbert, U., цит. съч., с. 41, 43, 48.

Количественият анализ на статистическата информация, произхождаща от текущата демографска статистика за механичното движение на населението в България, дава възможност да направим следните изводи относно емиграционния поток в продължение на един период от 13 години (от 1931 до 1943 г.), фактически през втората половина на междувоенния период и част от военновременните години.

Трудовата емиграция към Германия по време на Втората световна война се отразява най-драстично на Северозападна България и в частност на Врачанския район, тъй като засилва процеса на депопулация – както показват данните от преброяването през 1946 г.

Вторият по значимост емиграционен поток от България е „етнически“ – доброволното изселване на българските турци по двустранните спогодби с Турция. Изучаваният период представлява междинен етап в историята на тази емиграция. Емиграционните събития имат своя генезис в периода на войните от второто десетилетие на XX в. и произтичат от приложения тогава за пръв път и прилаган впоследствие принцип на лорд Кързън за „несмесване на народите“ (т.е. за етническо прочистване) чрез размяна на население. Изселването на българските турци през 30-те години е ответна реакция (с дипломатически средства) – „исторически“ отзвук от изстребването на българското етническо население от Македония и Тракия, който продължава и има своите следствия и след Втората световна война, и в нашето съвремие. Количествените резултати са скромни – временно неголямо намаляване на числеността на турския етнос в България. Засегнатият регион е Североизточна България, където вследствие на изселването в някои околии и главно в Шуменско има внезапен спад в човешките ресурси (и намаляване на населението).

The Emigration from Bulgaria in 1931–1943 according to the Current Statistics Data

Penka Peykovska

Summary

The article deals with the evolution of emigration processes from Bulgaria in the second half of the interwar period and the years of World War Two (till 1943). The quantitative analysis is based on the statistical information derived from the current demographic statistics on the mechanical movement of the population in Bulgaria. The characteristics of the emigration from Bulgaria during the envisaged period are predetermined by the indicators reflected in the analyzed source base. Among them are the temporal dynamics of the emigration process, the ethnic structure of the emigration flow – with a special look at the exodus of the Bulgarian Turks as well as the emigration behavior of the Jews, the sectoral employment of emigration – with emphasis on the (seasonal) labor migration of Bulgarian market-gardeners, the exit points and the destinations of emigration.

Keywords: international migration, emigration of population from Bulgaria, 1930s–1943, exodus of the Bulgarian Turks, (seasonal) labor migration, Bulgarian-market gardeners.

A munkavállalási engedélyek mint a nemzetközi migráció forrásai – az 1930-as évekbeli baranya megyei bolgárkertész bevándorlók kapcsán

Peykovska Penka

Történettudományi Intézet – BTA

A bolgárkertészek bevándorlása Magyarországra a 20. században Bulgária szempontjából a legfontosabb nemzetközi gazdasági migrációk közé tartozik. Annak ellenére, hogy mint emberi erőforrás a külföldi állampolgárok munkaereje általában nem játszott fontos szerepet a korabeli magyar gazdaságban, mivel a keresőknek csak egy százalékát tették ki – ennél nagyobb az arányuk (felülreprezentáltak) a napszámosok, kereskedők, iparosok és cselédek között (2%),¹ – 1930-ban a bolgárkertészek koncentrációs mutatója a kertészet gazdasági ágazatában az összes foglalkoztatott 10.6%-át tette ki (vagyis 1631 Bulgáriából való kertész az összesen 15.438 kertészből).

Bevándorlásuk a XIX. sz. közepétől volt észrevehető – ekkor a magyar újságok is felfigyeltek rájuk. Legelőször a Magyarországon működő bolgár kereskedőkkel jöttek fel. Jellemző rájuk, hogy kifejezetten Bulgária egyetlen egy részéből vándoroltak ki éspedig Észak-Közép-Bulgáriából, a Veliko Tarnovo és Gorna Orjahovica környéki falvakból, ahol az oszmán uralom idején a zöldségtermesztésre szakosodott új földműves réteg nem talált megfelelő feltételeket szakismeretének kamatoztatására. A jó termővidékek és a piac hiánya készítette az ottani kertészeket, hogy útnak induljanak először a szomszédos országokba (Romániába, Szerbiába), később pedig a

¹ Peykovska P., Demeter G. A bevándorlók és munkaerőpiaci beilleszkedésük a két világháború közötti Magyarországon. – Történelmi Szemle, 2017, N 2, 279–280.

távolabbi Magyarországra, Ausztriába, Németországba és Lengyelországra. Így kerültek a bolgár kertészek Magyarországra is, az elején főleg Buda, Pest és Óbuda környékére.²

Csoportosan érkeztek, tajfá-nak nevezték a kertészcsoporthoz, amely egyben munkaszervezet is volt: a tajfát tehetősebb kertész gyűjtötte össze leginkább falubeliekből, esetleg a szomszéd faluból valókból (ő volt a vezetőjük, a gazdájuk) és együtt utaztak. Migrációjuk szezonális volt – termelő tevékenységük jellegéből következően márciustól szeptemberig tartózkodtak az országban. A tajfában minden közös volt, tagjaik beszálltak ebbe a szervezetbe munkájukkal, szerszámaikkal, közösen dolgoztak, közösen laktak, közösen ettek, a szezon végén nyereségüket felosztották aszerint, ki mennyit dolgozott és milyen tőkével szállt be. A nyereségük felosztása után, ami általában szeptember közepe és december vége között történt, hazatértek családjuk körébe, Bulgáriába. Jól kerestek, megtakarításaikat hazavitték rokonaiknak, a statisztika szerint több millió forintot vitték ki évente az országból.

Az ideérkező kertészek földeket béreltek, illetve azok, akik nem rendelkeztek a megfelelő tőkével ehhez, német kertészekhez álltak be dolgozni, akik, ha nem is megfelelő mennyiségben, de próbálták kielégíteni a városok egyre fokozódó igényét a különféle olcsó és jó minőségű zöldségek zöldségek iránt. Intenzív földművelési eljárásokat alkalmaztak, amelyek három-négy termést is biztosítottak évente. Szakismeretük és hatékony munkaszervezésük alapvető változást hozott a magyarországi kertészetben. Nemcsak mint termelők, de mint zöldség- és vetőmag-kereskedők is, jelentős szerepet játszottak. A bolgár kertészek általában maguk értékesítették termékeiket, vagy ha a kert a piactól messzebb feküdt, akkor saját árusokat alkalmaztak, akik hosszabb ideig is távol lehetettek a kert-

² Pejkovszka P. A budapesti bolgár közösség történelmi demográfiai jellemzői / Историко-демографска характеристика на българската общност в Будапеща. – In: Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség neprajzából. 2. Ed. Eperjessy E. Bp., 1998, 19–41; Пейковска П. Демографски промени в будапещенската българска общност от края на XIX до края на XX век. – ИПр, 2012, № 1–2, с. 216–250.

től. A kertészek közül is sokan lettek kereskedőkké, hiszen ez könnyebbnek tűnt nekik a kemény kerti munkánál.

A bolgár kertészek legnagyobb számban a 19. sz. végén és 20. sz. első évtizedében jöttek – Magyarországra szervezetlenül érkeztek, a magyar hatóságok irányukban megnyilvánuló toleranciájától ösztönözve. Ekkor Magyarországon már megkezdődött a bolgár tapasztalatok felhasználása. A bolgár kertek példájára számos magyar kertet alapítottak. A századelőn Révész István agronómus javaslatára Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, majd utódja, Serényi Béla fontos intézkedéseket hoztak (ezek között van az 1911. november 1-jei különleges rendelet) a zöldségtermesztés fejlesztésére, a bolgár termelési mód minél szélesebb körben való elterjesztése révén. Így 1912-ben tízezren felül volt a bolgár kertészek száma Magyarországon. Ezután a háborúk idejében számuk lényegesen lecsökkent, mert besorozták őket a bolgár hadseregbe. Bevándorlásuk azért volt lehetséges, mert a magyar termelők önmagukban nem voltak képesek a friss, olcsó zöldségek iránti piaci kereslet kielégítésére, – különösen a 20-as évek elején jelentkező termelési válság idején. De ugyanakkor a magyar kertészek panaszkodtak is a bolgár kertészek jelentette verseny miatt, tüntettek is ellenük 1929-ben. Másrészt viszont a bolgár kertészetek élőmunka-igényes működése sok magyar munkás kenyerét biztosította. Ezért a két világháború közötti időszakban Magyarország és Bulgária is komoly erőfeszítéseket tett a bolgár kertészek migrációjának megszervezésére. A két ország 1924-ben tárgyalásokat folytatott a bolgár kertészek magyarországi munkavállalásának engedélyezéséről. A kvótát évente 2500 lélekben szabták meg, de ahogy a követségi iratokban olvashatjuk, mindig többet jöttek be – évente kb. 3000 bolgár kertészt foglalkoztatott Magyarország az 1930-as években. Miután 1934-ben Bulgáriában törvényt fogadtak el a kertészet ösztönzéséről és szabályzásáról (1936), a bolgár kertészek szakszervezete is hozzájárult az emigránsok legnagyobb gondot jelentő problémáinak megoldásához, mely a vízumok megszerzése, az utazás megszervezése, a keresetek, illetve a nyereség átutalása volt.

Az első világháborúig a bolgár kertészek általában nem telepedtek le Magyarországon, ez csak ritka esetekben történt meg, bolgár állampolgárságukat megőrizték. Akkori migrációjukra jellemző még az is, hogy családjaikat otthon hagyták, bár sok volt köztük azoknak a száma, akik rokonsági viszonyban álltak – testvérek vagy unokatestvérek, esetleg apák és fiaik voltak, – így ez főleg férfiákból álló migrációs hullám volt.

A legkorábbi adatok a Baranya megyei bolgár kertészimmigrációról 1878-ból valók és Pécs városra vonatkoznak. A helybeli Gazdasági Néplap beszámol az oda érkezett 14 fős bolgár kertészcsapat munkájáról, akik tíz katasztrális holdat béreltek a Zagyva folyó közelében és vízemelő szerkezetet építettek.³ A Baranya megyei bolgár kertészimmigráció arányára, jelentőségére országos értelemben a magyarországi népszámlálások statisztikai adatai derítenek fényt. Az 1880. évi népszámlálás nem rögzítette bolgárok jelenlétét Baranya megyében, talán azért, mert a bolgár kertészimmigráció szezonális volt, az első idény után hazamentek, nem maradtak, következő év tavasszal visszajöttek, a népszámlálás pedig év végén történt, amikor a bolgár kertészek már hazamentek. Az 1890. évi népszámlálás idejében 61 bolgár anyanyelvűt számoltak össze Baranya megyében, abból 36-ot Pécssett. A Baranya megyei bolgár kertészimmigráció nagyságrendjét statisztikai országrészek szerinti összehasonlításban tudjuk értékelni. 1890-ben azt látjuk, hogy a bolgár kertészimmigráció főiránya a Duna-Tisza köze és ezen belül Budapest székesfőváros és Pest megye volt. Második helyen állt a Duna jobb partja és ezenbelül leginkább Tolna és Baranya vármegyeék, valamint Pécs törvényhatósági jogú város. A népszámlálásokban Pécs mint a bolgár kertészimmigráció új desztinációs pontja jelenik meg 1890-ben, ekkor már voltak köztük olyanok, akik külföldön maradtak télen is gondoskodván a kerteikről és a szerszámokról, kora tavaszra előkészítették a bérelt földet.

Az 1930. évi népszámlálás statisztikai adatai értelmében Budapest székesfőváros (292 lélek, a magyarországi bolgár kertészek 18%-át

³ Bolgárkertészeinkről. – Gazdasági Néplap (Pécs), 1878, okt.; Király I. Bolgárkertészet Pécssett (irodalmi áttekintés). – Acta Agraria Kaposváriensis, 2001, Vol. 5, N 2, 83–90.

képezték) után legnagyobb lélekszámmal és gazdasági jelentőséggel a miskolci (94 lélek, 6%) és a pécsi (49 lélek, 3%) bolgár kertész kolóniák bírtak. Megyék szerint első helyen állt Pest megye Budapest székesfővárossal együtt (666 lélek, 41%), utána jött Borsod-Gömör-Kishont megye Miskolc megyei várossal együtt (119 lélek, 7%, azonban belül csak Miskolc: 94 lélek) és Baranya megye Pécs megyei várossal együtt (60 lélek, 4%, azonban belül Pécs 49 lélek). Az, hogy Baranya megye és leginkább annak adminisztratív és kulturális központja vonzotta a bolgár kertészeket, annak következménye, hogy a két világháború között Pécs a Dunántúl egyik legdinamikusabban fejlődő városa volt (az első világháborút megelőző időszakban is az volt). Ez a szénbányászat kedvező fejlődésének és a rá épülő iparnak volt köszönhető, valamint a mezőgazdasági gépek és az ipari porcelánok gyártásának; hozzájárult az egyetem idehelyezése is.⁴ Ezzel együtt járt Pécs lakosságszámának növekedése, amelynek ütemét csak Miskolc haladta meg, és amely nem a természetes szaporodás eredménye, hanem a nagyarányú és folyamatos bevándorlásnak⁵ – főleg az ország más részeiből, de külföldről is. 1930-ban a Pécsen élő bolgár állampolgárok az ottani külföldi honosok 9.6%-át tették ki.

A bolgár anyanyelvű lakosság száma

Baranya megyében (Pécs tv. nélkül)

1890	1900	1910	1920
37	22	66	42

*A bolgár állampolgárságú lakosság
száma Baranya megyében
(Pécs tv. nélkül)*

1900	1930		
	<i>Fi</i>	<i>Nő</i>	<i>Összes</i>
34	12	1	13

⁴ Hoóz I. Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. – In: Tanulmányok Pécs történetéből 1. Pécs népessége 1543–1990. Az 1993. december 15-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Vonyó J. Pécs, 1995, 95–96., 103., 16., 108.

⁵ Úo.

*A munkavállalási engedélyek mint a nemzetközi migráció forrásai –
az 1930-as évekbeli baranya megyei bolgárkertész bevándorlók kapcsán*

*A bolgár anyanyelvű lakosság száma
Pécsen*

1900	1910	1930
14	31	65

*A bolgár állampolgárságú lakosság
száma Pécsen*

1930		
<i>Fi</i>	<i>Nő</i>	<i>Összes</i>
55	17	72

A migrációs hullámok többféle módon kutathatók a különböző forrásanyag elemzése révén: statisztikai adatok alapján kvantitatív módszerekkel, néprajzosok, szociológusok mély interjúin keresztül, és azok elemzésével, bemutatva a bevándorlás minőségi jellegzetességeit. A munkavállalási engedélyek lehetőséget adnak mind mennyiségi, mind minőségi elemzésre,⁶ de nagyon munkaigényesek, mivel minden egyes (és így összesen több ezer) migráns anyagát először külön kell felvenni. A forrásanyagom az 1930-as években gyűlt össze, miután 1930-ban megalapították a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalát. A dokumentáció minden 1925 után legálisan Magyarországra érkezett bolgárkertésznek a dossziéját tartalmazza rendszeresen 1930-tól kezdve 1944-ig, de előfordulnak korábbi iratok is – pl., engedélyek az 1920-as évek végétől. Így kb. 20 000 bolgár kertész személyes adatai állnak rendelkezésünkre. Azoknak, akik 1925 előtt érkeztek az országba és állandóan itt tartózkodtak, nem volt szükségük munkavállalási engedélyre.

Egy kertész dossziéja a következőképpen állt össze: minden bolgár állampolgárságú kertész beadott a Földművelésügyi Minisztériumba egy adatlapot – ez a legfontosabb iratunk, mert tartalmazza a kertészek személyes adatait, ez egyben ez kérvény is volt, amellyel az illető engedélyt kért a magyar hatóságoktól, hogy az országban dolgozhasson. Maga a kertészgazda (attól függetlenül, hogy bolgár vagy magyar állampolgár volt, mert magyar kertészgazdák is foglalkoztattak bolgár kertész munkásokat) volt felelős bolgár állampolgársággal rendelkező munkásai kérvényeinek beadásáért. Ez az adatlap eleinte, a 30-as évek közepéig félévre volt

⁶ Hárs Á. A külföldi munkavállalók statisztikai számbavételének kérdéseiről. – Demográfia, 2003, N 2–3, 226–244.

érvényes, azután pedig egy évre, ami azt jelenti, hogy a dossziék, azaz az adatok ismétlődnek – ezért is az éveket nem néztem végig következetesen, abból kiindulva, hogy a bolgárok legfeljebb 1–3 évig jöttek Magyarországra. Ez a személyes adatokat tartalmazó kérvény átkerült csatolt iratként a Belügyminisztériumba és a járási hatóságokhoz azzal a kéréssel, hogy ellenőrizzék a személyes adatokat, adjanak információt a kérvényező lakhatási engedélyéről (megvan-e vagy nem), esetleg az erkölcsi viselkedésére; néha szegénységi bizonyítványok is találhatók – abban az esetben, ha egy-egy kertész korházba került, és nem tudott fizetni, elkérték a szegénységi bizonyítványát. A 30-as évek közepétől kezdve a magyar hatóságok kérték a bolgár legáció segítségét, közreműködését, mivel előfordultak illegálisan kertészkedők is. Ettől fogva csak a bolgár legáción keresztül, annak jóváhagyásával lehetett beadni a munkavállalási engedélyre vonatkozó kérvényt. (A Legáció hitelesítette az illetékes bulgáriai helybeli hatóságtól kiállított szegénységi bizonyítványokat is.) A végén a munkavállalási engedély kiadására vonatkozó iratok köre bezárult és az összes dokumentum, hivatalos levél, értesítés és más visszament a Művelődésügyi Minisztériumba és ott gyűlt össze mindenki dossziéja. Találhatók még a dossziékban kérelmek beutazási, lakhatási és tartózkodási engedélyhez, szegénységi, erkölcsi, házasságkötési és tisztí orvosi bizonyítványok, jegyzőkönyvek, keresztelő levelek, a kertészek fényképei. Az anyag évek szerimt van rendszerezve. Az általam átnézett anyag 1931-ből, 1933-ból, 1937 és 1944 közötti periódusból való (1940 után nem találhatók Baranya megyére vonatkozó kertészdossziék). Legtöbbször 1936-ban és 1937-ben jöttek, a második világháború kitörése után nagyon alacsony a magyarországi bolgár kertészek száma, ez az anyag hiányos, csak a mappák vannak meg, maguk a dossziék nincsenek bennük.

Milyen migrációs információk szűrhetők le ezen forrásokból?⁷ Először is a fent elmondottak alapján figyelembe kell vennünk azt, hogy a mi esetünkben a szabályozás felmentést adott a letelepedett bolgár kertészek

⁷ Ld. még: Hárs Á., *im.*, 237–238.

számára. Így az efféle adatok elsősorban az 1925 utáni bevándorlásokra derítenek fényt. Az 1925 előtti bevándorlásokra pedig azokban az esetekben nyújtanak információt, amikor a Magyarországon letelepedett bolgár kertészgazda foglalkoztatott bolgár munkaerőt (az esetek nagy részében); itt viszont rendelkezésünkre vannak a kertészmunkásokra vonatkozó adatok. Az 1925 előtt Magyarországra érkezett bolgár kertészgazdák adatai hiányosak, legtöbb esetben csak a nevük szerepel. Mésrészt, előfordultak 1925 előtt letelepedett bolgár kiskertészgazdák, akik vegyes házasságban éltek és csak a családjukkal művelték a kertjüket vagy egy-két magyar munkást foglalkoztattak. Ezeknek szintén nem volt szükségük munkavállalási engedély kiadására. A munkavállalási engedélyt csak abban az esetben adták ki, ha a kérelmező betöltötte a tizenötödik évét. Amikor a kertészmunkás megváltoztatta a munkáltatóját (ami ritka esetekben fordult elő) új munkavállalási engedélyhez kellett folyamodni, akkor is, ha a meglévő hatályban volt. A másik fontos észrevételünk az, hogy eme iratfajta (esetleg az ennek alapján készült statisztika) nem tükrözi a bolgár kertészek nem legális foglalkoztatását sem. A munkavállalási engedélyekből származó migrációs információ nagy pozitívuma az, hogy csak ezek adnak viszonylag teljes és egységes képet a két világháború közötti Magyarországon lévő bolgár kertek elhelyezkedéséről, a bolgár kertészek migrációjának kiinduló és célpontjairól, gazdasági fontosságáról. Azok a bolgár kertészek, akik az engedélyezés hatálya alá tartoztak, bőséges adatokat szolgáltatottak. Mivel az engedély iránti kérelmet a foglalkoztató (ill. a kertészgazda) nyújtotta be, az adatok órá, mint munkaadóra (ill. a munkahelyre) vonatkozó pontos információkkal is szolgálnak. Hasonlóképpen a munkavállaló szakképzettségét igazolni kellett.

A munkavállalási engedélyekből gyűjthető adatok három csoportba oszthatóak:

1. a munkaadóra, ill. a kertészgazdára (munkahelyre) vonatkozó kérdések: a foglalkoztatás helye, a foglalkoztatás szerinti munkaügyi központ – megye, a foglalkoztató neve, állampolgársága, esetleg bevándorlási státusza, címe, az általa foglalkoztatott szakmunkások, árusok összes száma

és ezekből a külföldiek száma (mert magának a gazdának a munkavállalási engedélyének megadására pozitívan hatott, ha ő magyar munkásokat is alkalmazott), és a bolgár kertészgazdák többsége által foglalkoztatott magyarok száma (főleg napszámosokként, mert azok nehezen bírták a kemény kerti munkát), a kert földjének a tulajdonosa-e vagy bérlője, ha bérelte a földet, akkor kitől bérelte;

2. a foglalkoztatandó külföldre, ill. a bolgár kertészmunkásokra vonatkozó kérdések: annak neve, neme, állampolgársága (hogyan változott meg az identitásuk, hogyan illeszkedtek be a magyar társadalomba; a bolgárok nagyon ritkán vették fel a magyar állampolgárságot – csak azok kérvényezték, akik vegyes házasságban éltek – ezek kevesen voltak, és ebből értődően hosszú ideig tartózkodtak folyamatosan Magyarországon, itt telepedtek le), a születés ideje (vagyis a migráns hullámok korösszetétele), helye (a migráció kiindulópontjai), a foglalkoztatott vallása, családi állapota, vannak-e családtagjai vele Magyarországon, mióta tartózkodik állandóan itt, mikor jött először ide, állandóan vagy ideiglenesen volt telepedett-e le az országban, hol és hogyan szerezte meg kertészeti szaktudását; magyarországi és otthoni címe;

3. a külföldi által ellátandó tevékenység, munkakör: a munkakör megnevezése, a tevékenység részletezése, a foglalkoztatás helye (a kertgazdaság címe), a heti munkaidő, az alkalmazás várható kezdete/vége, a várható bérezés, a foglalkoztatás indoklása, esetleg a kertgazdaság nagysága katasztrális vagy magyar holdban, jogi helyzetet (saját vagy bérelt), mióta dolgozik az illető Magyarországon, az előző foglalkoztatója neve és a tevékenység helye, az előző munkavállalási engedély száma, érvényessége.

Az információk sajátosságai közül érdemes mindenekelőtt néhány megjegyzést tenni a személynevekre vonatkozóan. A bolgár kertészeket a neveik után hibátlanul fel lehet ismerni. Egyrészt, a bolgár állampolgár születési neve háromrészű – családi, középső (az apja utónevéből származó) névből és utónévből áll. Az iratokban felírták mind három nevüket, ritka esetben szerepel kizárólag a családi név és az utónév. Az egy másik dolog,

hogyan a magyar hatóságok nehezen igazodtak abban melyik név a családi és melyik az apai, gyakran összekeverték, kicserélték. Másrészt, a férfiaknál a családi nevek általában –ov–végződésűek. Így, akkor is ha a tanulmányozott iratokban neveik latin betűs átírása rendszer nélküli, változó, hol magyaros (néha csaknem teljesen elmagyarosítva, ahogy az gyakran előfordult a Pécsen állandóan tartozkodó bolgár kertészgazdánál), hol németes, hol vegyes, Magyarországon a bolgárok felismerhetőek. Egyedül az ő neveiknél találkozunk még azzal a 18. századra, a magyarországi bolgár kereskedőkre jellemző gyakorlattal, hogy neveiket szerb módra –ich, – ics, – vics, –its, –vics, –vich végződéssel regisztrálták. Tekintettel arra, amiről lejjebb lesz szó, megemlítendő még az is, hogy e bolgár kertészgazdák adatai hiányosak, mivel többségük 1925 előtt érkezett a megyébe. Ami a migránsok közötti rokoni kapcsolatokat illeti, azok nagy része neveik és születési helyeik alapján azonosítható. Bár az adatlapokban rendszerint bevallották az őket kísérő családtagokat – feleséget, gyerkeket, esetleg testvéreket, apát – az unokatestvéri kapcsolatot már nem.

1. táblázat. A Baranya megyei bolgár kertészek száma az 1930-as években⁸

<i>Település</i>	Magyar kertészgazdák, ill. kertek száma	Bolgár kertészgazdák, ill. kertek száma	Bolgár kertész- munkások száma	Év
Gödre(szentmárton)⁹	1	0	2	1932–1933
Gyöngyösmellék	0	1	2	1929–1937
Málom	0	1	0	1932–1937
Márfa	0	1	1	1932–1937
Mecsekalja	0	3	37	1918–1938
Oroszló	1	0	12	1931–1937
Pécs	0	9	195	1925 előtt – 1937
(Püspök)Bogád¹⁰	0	1	0	1933
Sásd	1	0	6	1931–1937
Somogy	0	2	1	1929–1937

⁸ Forrás: MNL OL, K 184. A bolgár kertészek munkavállalási engedélyei 1931-, 1933-, 1937–1944-ből.

⁹ 1969-ben Gödreszentmárton hozzá lett csatolva Gödréhez.

*A munkavállalási engedélyek mint a nemzetközi migráció forrásai –
az 1930-as évekbeli baranya megyei bolgárkertész bevándorlók kapcsán*

Százsvár	0	1	4	1928–1937
Szentlőrinc	0	2	3	1930
Szigetvár	0	1	1	1931–1937
Tésenfa	1	0	1	1937
Vásárosdombó	0	2	9	1927–1937
Összesen	4	23,24*	274	
Kertész összesen		297		

* Nikolovics Miklós kertészgazdának kertje volt Mecsekalján és Pécsen is.

*1. ábra. A bolgár rendszerű kertészetek Baranya megyében
az 1930-as években, számban¹¹*

¹⁰ A 2. világháborút követően hagyta el a „püspöki” jelzöt.

¹¹ Forrás: MNL OL, K 184. A bolgár kertészek munkavállalási engedélyei 1931-, 1933-, 1937–1944-ből.

*2. táblázat. A Baranya megye felé irányuló bolgár kertész migráció kiinduló
pontjai az 1930-as években¹²*

A település korabeli neve	A település mai neve, járása	A bolgár kertészek száma
Aszenovó	Aszenovó (Sztrazsica j.)	1
(Bej) Varbovka	Nova Varbovka (Sztrazsica j.)	4
Draganovó	Draganovó (Gorna Orjahovica j.)	23
Dzsulünica ¹³	Dzsulünica (Ljaszkoveci j.)	2
Gorszki Goren Trambes	Gorszki Goren Trambes (Gorna Orjahovica j.)	33
Gorszki Dolen Trambes	Gorszki Dolen Trambes (Gorna Orjahovica j.)	1
Gorszki Szenovec	Gorszki Szenovec (Sztrazsica j.)	1
Göl bunar	Bisztrenici (Bjalai j.)	4
Ilakov rat	Ilakov rat (Elenai j.)	1
Izgrej/Erdovanlii	Orlovec (Polszki Trambesi j.)	5
Koprivec	Koprivec (Bjalai j.)	1
Kral Bunar	Carszki izvor (Sztrazsica j.)	7
Krusetó	Krusetó (Gorna Orjahovica j.)	1
Kucina	Kucina (Polszki Trambesi j.)	1
Madan	Madan (Bojcsinovci j.)	5
Mária Luizinó	Blagoevó (Sztrazsica j.)	1
Miladinovci/Dzsevizli-kalfa	Miladinovci (Targovistei j.)	2
Murgazlii	Yantra (Gorna Orjahovica j.)	3
Obcsilare/Sztrelec	Sztrelec (Gorna Orjahovica j.)	8
Orehovica	Orehovica (Dolna Mitropolija j.)	6
Polikraiste	Polikraiste (Gorna Orjahovica j.)	7
Radanovo	Radanovo (Polszki Trambesi j.)	1
Ruhovci	Ruhovci (Elenai j.)	1
Silkovci	Silkovci (Elenai j.)	5
Szadina	Szadina (Popovói j.)	3
Szamovodene	Szamovodene (Velikó Turnovói j.)	2
Sztrazsica	Sztrazsica (Sztrazsica j.)	3
Szusica	Szusica (Sztrazsica j.)	57
Temniskó	Parvomajci (Gorna Orjahovica j.) ¹⁴	1
Trambes ¹⁵		64
Vinograd	Vinograd (Sztrazsica j.)	19
Vlasica	Varbica (Gorna Orjahovica j.)	2
		275

¹² Forrás: uo.

¹³ A pályaudvarral együtt.

¹⁴ Egyesítve Szergüvec faluval 1955-ben Parvomajci név alatt.

¹⁵ Az iratokban csak Trambesként szerepel. Hivatalosan akkoriban a Trambes nevet három település használta: Gorszki Goren Trambes, Gorszki Dolen Trambes és Trambes pályaudvar, amely körül település alakult ki és Polszki Trambes faluhoz számolták. Feltételezhető, hogy Gorszki Goren Trambesről van szó, mert találtunk kertészeket, akik szülőhelyét mindkétféleképpen írták be különböző iratokban. Ld.: Списък на населените места в Царство България според преброяването на 31 декемврий 1926 г. Dictionnaire des localites dans le Royaume de Bulgarie d'apres le recensement au 31 dec. 1926. Royaume de Bulgarie. Direction generale de la statistique. 1930, Sofia, 82; Списък на населените места в Царство България: Със всички изменения в състава на общините и в имената на селищата, направени до края на 1934 г. С., 1935.

*2. ábra. A Baranya megye felé irányuló bolgár kertézmigráció kiinduló
pontjai Észak-Bulgáriában*

A Baranya megyei bolgárrendszerű kertészet és a bolgár szezonális kertézmigráció profilja a munkavállalási engedélyek alapján összeállított és a tanulmány végén közölt adatbázis fényében a következőképpen alakul:

A megyebeli bolgárrendszerű kertészeteket 15 településen összesen 23 gazda fejlesztette, ill. 24 bolgárrendszerű kertészet volt, ebből 4 magyar kézben, de azokban is bolgár kertészek dolgoztak. (1. táb., 1. ábra). E bolgárkertekben 274 bolgár kertézmunkást találunk. A legtöbb bolgárkertet Pécs törvényhatósági jogú városban találtuk – összesen kilencet, mind bolgár kézben; ott volt a legmagasabb az egész periódusban a bevándorolt bolgár kertészek száma – 195. Találunk még nyolcat a megyei várost körülvevő és közelében levő településeken: Mecsekalja nagyközségben, Somogyon, Bogádon, Málomon és Szentlőrincen. Bolgár kertek voltak még inkább a megye északi részében.

A Baranya megyei bolgár kertészek 31 Tarnovo (1934 után Pleven) megyei településből valók (10%-ukról nincs adat). Legtöbben (Gorszki Goren) Trambes, Szucsica, Draganovó és Vinograd nevű szülő falvaikból jöttek (2. táb.), nem voltak hajlamosak a belső migrációra – ott ahol születtek, ott is laktak, csak két ember esetében a lakóhely más mint a szülőhely és viszonylag hosszú utat tettek elköltözve más falvakba.

A migránsok mind férfiak voltak. Csak 4 nő volt köztük – feleségek, akik férjüket kísérték el magyarországi útjára. Egyetlen egy – magyar – kertészgazda volt nő – özv. Kautz Rezsóné, Tésenfán volt a kertje és egy bolgár munkáskertészt foglalkoztatott. A születési évből és a bevallott első magyarországra jövetelből lehet kiszámolni egyénenként az életkort, valamint a migrációs hullám korösszetételét. A születés idejét majdnem mindig beírták, gyakran csak az évet. Bár néha egy illetőnél több év előfordulhat, talán azért, mert régen az embereknek számára a születés ideje nem volt fontos és nem jegyezték meg azt pontosan.

Túlnyomó többségük fiatalember volt – 34%-uk a 20–29 évesek korcsoportjához tartozott, 29%-uk kamaszkorú (12–19 évesek), 25%-uk 30–39 éves, a 40–49 évesek csak 8%-ot értek el, az 50 fölöttiek pedig alig 3%-ot. A 60 évnél idősebbeket alig találni – csak ketten voltak, a draganovói Csolakov Iván, aki 1872-ben született, és a trambesi 1876-os születésű Bojcssev Bojcsó. A bolgár kertészbevándorlók effajta korösszetétele abból adódik, hogy a nehéz, majdnem 24 órás, megszakítás nélküli fizikai munka a kertben egészséges és erős embereket igényelt. A bevándorló bolgár kertészek között gyerekeket is találunk, mert a kertészi munka szervezésébe azokat is bevonták, főleg fiúkat, akik tanonckodtak. A Gorszki Goren Trambesbe valósi 15 éves Todorov Urdan adatlapja jelzi, hogy „kertész-tanonc”-ként vett részt Marinov Urdan somogyi kertészetében. A gyerekeket nem fizették; ők csak kenyérért dolgoztak; ezért a gyermekmunka juttatta a legmagasabb nyereséghez a gazdát. A kicsik segítettek a kertekben, az idősebbek már szakmai munkát is végeztek: a fiúk leginkább a bolgárkerék működéséről (az öntözést segítő emelőrendszerről) gondoskodtak. A mi adatbázisunkban két kisgyerek szerepel: Gogev Krisztovics István, aki először

1914-ben, amikor 9 éves volt, jött kertészkedni Pécsre apjával Krisztovics Sándorral, és a madani születésű Drankiev Iván, aki 11 évesen indult külföldre a kertész szakmát kitanulni.

A Baranya megyei bolgár kertészmigránsok mind görög keleti vallásúak voltak, több mint a felük nőtlen. Csak harman kaptak magyar állampolgárságot, mindhárman kertészgazdák (Drunkov András, Krisztovics Sándor és Nikolovics Miklós). Negyedük rokon kapcsolatban volt – főleg testvéri és unokatestvéri, de sógori, házassági, apa-fiú is –, mivel családjaikkal vagy családtagokkal együtt érkeztek vagy feleséget hoztak Bulgáriából (ez volt a szokás náluk – aki fiatal korában jött kertészkedni és itt telepedett le, feleséget hozott saját falujából¹⁶). Néhányan vegyes házasságban éltek. A bolgár kertészgazdák földet béreltek, bár más forrásokból tudjuk, hogy több Baranya megyei bolgár gazdának volt saját földje is. Az országon belül nem mozogtak – erre egy-egy eset fordul elő kertészmunkásoknál. Néha valaki gazdát váltott, de nagyon ritkán ment más településre: Baranya megyében két ilyen eset volt. Túlnyomó részük a bolgár kertészgazdáknál dolgozott, mert a szakmai tudásukat szigorúan szigorúan őrizték, általában apáról fiúra adták át. Köztük kevesen (5.5%) kerültek a magyar kézben levő bolgár-rendszerű kertészetekbe.

Pécsett kialakult egy tehetősebb bolgár kertészgazdákból álló kör. Neveikkel találkozunk más iratokban – a két pécsi városi (a Majláth téri és az Irányi Dániel téri) piacon árusítók asztalainak listájában is.¹⁷ Többségük azonban 1925 előtt érkezett, így személyes adatok róluk alig találhatóak a munkavállalási engedélyekben. A Krisztovics testvérek, Sándor és Demeter, a legrégebbi bolgár kertészek Pécsett. Mindketten felvették a magyar állampolgárságot. Krisztovics Sándornak, akinek

¹⁶ Peneva-Vincze, L. Hagyományörzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. – *Ethnographia*, 1981, № 2–3, 453.

¹⁷ Gjurov A. Bolgár betelepülők Baranya megyében az évszázados hagyományok tükrében (1870–1944). – Baranyai Levéltári Füzetek, 121.: A Baranyai történetírás 1992–1995. Pécs, 1995, 393–394.

eredeti neve Gogev Coni Hrisztov, az 1930-as években több kertje volt Magyarországon: 1933-ban 24 holdas kert Mecsekalján, a Ráczváros 54 cím alatt, 1937-ben pedig Pécssett a Rajnodi pusztában – az Árpádi úton, a Pécsi-víz mellett: voltak még kertjei a Vas megyei Herényben és Perintben. 1931-ben kertészeteinek nagysága összesen 77 katasztrális hold volt. A szezonban 45–65 bolgár és 15–20 magyar munkást foglalkoztatott; bolgár munkásait több észak-bulgáriai faluból hozta, de leginkább Gorszki Goren Trambesből. A fia, István 1914-ben jött Magyarországra kertészkedni és azóta nála dolgozik. Krisztovics Demeter 1933-ban 22 holdat művelt a Keszű utca 2. szám alatt a pécsi nagycsatornánál 20 munkással, akik főleg Gorszki Goren Trambesből valók voltak. Ugyanabban az évben az egyik munkása önállósult. Adataink szerint 1933 és 1938 között Nikolovics Miklós két kertet irányított Baranya megyében – Pécsen és Mecsekalján. Parusevics Miklós kertészete a pécsi Kisbalokány-dűlőn kívül volt még Győrben is, kb. 25 munkást foglalkoztatott. Mind a négyen 1919-től kezdve árusítottak az Irányi Dániel téri piacon. Kaleff Mihály a szennyvíztelepnél kertészkedett családjával, vejével Bajcsev Penüvel. Pécsset látta el friss zöldséggel még Dimitrov András, Bobeff Tamás, aki Füzesdűlőn tartott fenn bolgár kertészetet, és Drunkov András (Angel) a Megyeri úti kertészete révén. A 30-as években Mecsekálján kertészkedett 6 katasztrális hold bérelt földön 10 munkással Krisztovics Károly, aki 1918 óta tartózkodott Magyarországon. Nikolovics János pedig 1938-ban létesített kertet ott, ezelőtt Kaposváron volt kis kertje 3–4 munkással.

Vásárosdombón két bolgár gazda volt – Bodev Dimitar (Valcseff Dimiter) és Nedev Nikola (Kristof Miklós), mindketten szusicai születésűek, szusicai honfitársaikat foglalkoztatták. Bodev Dimitar 25 éves volt, amikor Vásárosdombra került, Kristof Miklós pedig 40 – a testvérével együtt jött, aki nála dolgozott. Bodev kis kertészete az 1930-as évek közepétől szerepel az iratokban – bérelt földön, 8–10 bolgár és 4–6 magyar munkással művelte. Kristof Miklós kertje a település külterületén volt, 9 bolgár és egy-két magyar munkással dolgoztatott. Vásárosdombón nősült, magyar

leányt vett el, akitől megszületett Irma nevű lánya. Márfan a trambesi származású Sztoev Cani és bolgár felesége létesítettek kertészetet, amelyről adatok 1933 és 1935 között vannak; ott a helybeli Enyezdí József nevű lakostól béreltek földet és családotól művelték egy-két munkással. Málom településen¹⁸ a szusicai születésű Ilia Georgiev Kozarov bolgár kertészgazda működött. Bogádon Penoff Demeter bolgár kertészgazda termesztett zöldségféléket 1933-ban, úgyhogy ezelőtt Mecsekalján szerzett szakmai tapasztalatot Krisztovics Károlynál. Szászváron 1928 és 1937 között kertészkedett a bolgár feleségével és két fiával együtt a draganovói Nikola Lucoff Karanedeff (jobban ismert mint Lucoff Miklós). Szentlőrincen a 30-as évek legelején Ivanov Károlynak volt bolgár kertészete, majd a 30-as évek közepén Valtchev Stoitchó Mezevnek (Mezev Stoitchó). Az illető először több helyen tanulta a mesterséget bolgár kertészeknél – Gyöngyösmelléken Kolev Marinnál, Vásárosdombon Nedev Miklósnál és Szigetváron Kolev Atanasznál. Kertészetét 1936–1937-ben alapította meg, vagyis akkor, amikor a fia felnőtt: együtt dolgoztak. Somogyon először a 20-as évek végén és a 30-as évek elején volt egy bolgár rendszerű kertészet, Peneff Demeteré, utána pedig a 30-as évek közepén a Gorszki Goren Trambesi születésű Jordan Marinové, aki 1929-ben telepedett le állandóan Magyarországra bolgár feleségével együtt, és fia Dobri már Pécsen született pár évvel később. Gyöngyösmelléken Kolev Marin Gergevnek volt kertészete, Szigetváron Koleff Atanasznak.

Az itt tárgyalt statisztikai adatbázis összeállítása a magyar hatóságok által a bolgár kertészek számára kiadott munkavállalási engedélyek alapján lehetőségeket kínálhat ahhoz, hogy belülről ismerjük meg és belülről láthassuk a szezonális migrációs hullámot és kvantitatív elemzési módszereket használva kiemeljük annak tendenciáit, sajátosságait, felfigyeljünk annak integrációs folyamatokhoz való viszonyára. Az adatok segítenek feltárni a két háború közti Magyarország felé irányuló szezonális bolgár kertészeti migráció modelljének szocioantropológiai szempontjait, valamint elemezni

¹⁸ 1954-ig önálló község volt, ma Pécs egyik külső városrésze.

olyan integrációs mutatókat, mint például a megtelepedés jellegét, az ingatlanszerzést, a vegyes házasság iránti hajlamot, a bolgár kertészek koncentrációját a „kertészeti“ szektorban, az önálló bolgár kertészgazdák és a bolgár kertészmunkások részesedését az ágazatban és a bolgár rendszerű magyar kertészetekben. Jól látható, hogy az 1930-as években már megváltozott a bolgárkertész migráció jellege: egyre többen telepedtek le, növekedett a vegyes házasságok száma, gyakrabban előfordultak az esetek, amikor magukkal hozták családjaikat.

MELLÉKLET

A Baranya megyei bolgárkertészek 1930-as évekbeli munkavállalási engedélyeiből azonosított személyes adatainak listája

Rövidítések: G – kertészgazda, M – kertészmunkás. *Megjegyzések:* a vallás, jogi státusz, állampolgárság csak akkor szerepel, ha más, mint a görögkeleti, állandó lakos, vagy az állampolgárság nem bolgár. (A bevándorlók jogi státuszával kapcsán gyakran olvashatjuk a következő megjegyzést: „különös állandó vagy idénymunkás jellege ezidőszerint bizonytalan“ vagy egyáltalán nincs kijelölve.) *Az adatok sorrendje:* születési év és hely, ritkán a lakóhely; családi állapot; rokonok Magyarországon; a kertészet a források által megvilágított periódusa, címe, nagysága stb.; melyik évben, hónapban hány kertészmunkás dolgozott összesen (ebből külföldi, ill. bolgár). A nevek ábécé sorrendben kerülnek feltüntetésre – külön a kertészgazdák és azokon belül a kertészmunkásai. *Jelölések:* a kertészgazdák adatai **félkövérrel**, a szerző által értelmezett adatok []-ben adva.

GÖDRE(SZENTMÁRTON)

SZÍLY Márton – magyar földbitkos és kertészgazda; 1933.

GYÖNGYÖSMELLÉK

KOLEV Marin Gergev

MÁLOM

KOZAROFF Ilia Georgiev [КОЗАРОВ Илия Георгиев] – G; 1908, Szusica; nőtlen; 1932–37; № 103.

MÁRFA

STOEFF Cani [СТОЕВ Цани] – G; 1892, Trambes; nős; felesége bolgár, Velickova Krisztina (szül. 1898); bérelt 12 holdat Enyezdi Józseftől 1936-ig; 1933: 2(2).

BORZAKOFF Vaszil Ivanov [БОРЗАКОВ Васил Иванов] – M; 1905, Silkovci; nőtlen; 1932–33.

MECSEKALJA

KRISZTOVICS Károly [КРИСТОВИЧ Карой] – G; 1918–37; Fő utca 54, Rácváros (Kórházi árok); 1933: 13(3), 1937.III.: 11(11).

BALAKOFF Geno Martinoff [БАЛАКОВ Гено Мартинов] – M; 1919, Szusica; nőtlen; 1935.III.

BALKANSKI Konstantin Ivanoff [БАЛКАНСКИ Константин Иванов] – M; 1905, Szusica; nős; 1937.III.

DAMADOFF Simeon Dimitrov [ДАМАДОВ Симеон Димитров] – M; 1899, Szusica; nős; rokonai; 1932.IV., Rácváros, 54 – 1936.III.

DATCHEV Jordan Angelov [ДАЧЕВ Йордан Ангелов] – M; 1920, Szusica; nőtlen; 1935.III.

ILIEFF Petre Vartanoff [ИЛИЕВ Петър Вартанов] – M; 1922, Gorszki Szenovec; nőtlen; 1936.III.

KALTCHEFF Kantcho Mihalev [КАЛЧЕВ Кънчо Михалев] – M; 1922, Sztrelec; nőtlen; 1937.III.

KOLCSEFF Dimiter Hrisztov [КОЛЧЕВ Димитър Христов] – M; 1893, Trambes; nős; 1933.II., Rácváros 54.

MICHOFF Penu Kaltchev [МИХОВ Пеню Калчев] – M; 1905, Obcsilare; nős; 1933.III.–1937.II.

PEEF Petre Stoyenov [ПЕЕВ Петър Стоянов] – M; 1929.III.–1931.III., Rácváros, 54; Somogy lakosa, ahol Penev Dimiternél van.

PENCSEFF Penu Encsev [ПЕНЧЕВ Пеньо Енчев] – M; 1906, Szusica; nős; 1932.II.

SIMEONOFF Urdan Velikov [СИМЕОНОВ Йордан Великов] – M; 1912, Szusica; nőtlen; 1937: Rácváros, 54.

TCHONNEZOV Dimo Georgiev [ЧОНЕЗОВ Димо Георгиев] – M; 1900, Vinograd; nős; 1933–34; 1934-ben átmege Parusevics Miklós pécsi gazdához.

TENEROV Dimitre Atanasov [ТЕНЕРОВ/ТЕНЕРЕВ Димитър Атанасов] – М; 1892, Szusica; nő; 1928–1936.IV.

NIKOLOVICS Miklós [НИКОЛОВИЧ Миклош] – G; magyar állampolgár; lakcím Mecsekalja, Ráczváros u. 53¹⁹, Pécs Marha alja tér és Ráczváros, Álmos utca 7; 1925 előtt – 1937; 1937.III.: 18(18); állandóan letelepedett. Ld. még Pécs.

ADALOFF Milú Nikolov [АДАЛОВ Милю Николов] – М; 1913, Varbovka; nőtlen; rokonai; 1936.III.–1937.

ADALOFF Tzoni Nikolov [АДАЛОВ Цони Николов] – М; 1922, Varbovka; nőtlen; rokonai; 1936.XII.–1937.

BARZAKOFF Petko Ivanov [БЪРЗАКОВ Петко Иванов] – М; 1909, Silkovci; Nőtlen; öccse Vaszil; 1933–1934.

BARZAKOV Vaszil Ivanov [БЪРЗАКОВ Васил Иванов] – М; szül. 1906²⁰, Trambes, lakóhely Silkovci; nőtlen; 1931.III.–1937.

BOITCHEFF Boitcho Ivanov [БОЙЧЕВ Бойчо Иванов] – М; 1876, Trambes; nő; rokona Petkó Boicsev Ivanov; 1937.III.

IVANOV Coni Boicsev [ИВАНОВ Цони Бойчев] – М; 1914, Trambes; nőtlen; rokona; 1935.X.–1937.

IVANOV Georgi Boicsev [ИВАНОВ Георги Бойчев] – М; 1906, Trambes; nőtlen; rokona; 1934.X.–1937.

IVANOV Mihail Conev [ИВАНОВ Михаил Цонев] – М; Nőtlen; 1934.III.

IVANOV Petkó Boicsev [ИВАНОВ Петко БОЙЧЕВ] – М; 1909, Trambes; nő; rokona Boicsó Ivanov Boicsev; 1931.X.–1937.

IVANOV Sztefan Boicsev [ИВАНОВ Стефан Бойчев] – 1913, Trambes; nő; rokona; 1936.III.–1937.

JORDANOFF Angel Georgieff [ЙОРДАНОВ Ангел Георгиев] – М; 1897, Dzsulünica; nő; 1931.X.–1937, Rácváros 57.

KOLEFF Hriszto Penev [КОЛЕВ Христо Пенев] – М; 1901, Szusica; nő; 1935.XI.–1937.

KOSTADINOFF Petár Ganeff [КОСТАДИНОВ Петър Ганев] – М; 1905, Trambes; nő; 1937.

¹⁹ Előfordul még Rácváros 57.

²⁰ Előfordul még 1905.

KOSTADINOFF Stojan Vladimirov [КОСТАДИНОВ Стоян Владимиров] – М; 1912, Trambes; 1937.

MINTCHEFF Petko Marinoff [МИНЧЕВ Петко Маринов] – М; 1915, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1929.II.–1937.

PENEV Mihal Mircsev [ПЕНЕВ Михал Мирчев] – М; 1921, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1936.III.–1937.

RADOSZLAVOV Szlavi Mihalev [РАДОСЛАВОВ Слави Михалев] – М; 1918, Trambes; nőtlen; 1933.IV.–1937.

RUSZINOV Ruszi Sztefanov [РУСИНОВ Руси Стефанов] – М; 1921, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1936.III.–1937.

STEFANOFF Nedu Stefanoff [СТЕФАНОВ Недю Стефанов] – М; 1889, Trambes; nő; 1933.IV.–1934.

TRIFONOV Trifon Georgiev [ТРИФОНОВ Трифон Георгиев] – М; 1913, Trambes; Nőtlen; 1936.III.–1937.

VARBANOFF Toni Dimitroff [ВЪРБАНОВ Тони Димитров] – М; 1918, Szusica; nőtlen; 1937.III.

NIKOLOVICS János [НИКОЛОВИЧ Янош] – G; 1938.I.-tól Mecsek-alján, Kaposváron is; 1937: 4(5).

CHAPOFF Dragan Petkov [ЧАПОВ Драган Петков] – М; 1903, Ruhovci; nő; rokona Szava; 1936.III.–1937.

CHAPOFF Sava Savov [ЧАПОВ Сава Савов] – М; 1920, Ilakov rat; nő; rokona Dragan; 1936.III.–1937; fizetése 20 P havonta + teljes ellátás.

RADNEFF Dobri Petkov [РАДНЕВ Добри Петков] – М; 1906, Silkovci; nőtlen; 1936.III.–1937.

OROSZLÓ

FUCHS József – magyar gazda; nőtlen; Sásdi lakós; 1933–1937, bérlő, Puszta, 1936: 6(6), 1937: 8(8).

BONEV Bonu Gospodinoff [БОНЕВ²¹ Боню Господинов] – М; 1891, Polikraiste; nő; fia Goszpodin; 1937.III.

BONEFF Gospodin Bonev [БОНЕВ Господин Бонев] – М; 1922, Polikraiste; nőtlen; apja Bonü (szül. 1891); 1937.IV.

²¹ Itt feltételezhetően az összes Bonevék rokonok.

BONEFF Jordán Gospodinoff [БОНЕВ Йордан Господинов] – M; 1893, Polikraiste; nő; felesége Marinka (szül. 1896), lánya Karolina (1920), [bátya Sisman]; 1932.II.–1937; állandóan letelepedett.

BONEV Sisman Goszpodinov [БОНЕВ Шишман Господинов] – M; 1891, Polikraiste; [öccse Jordán]; 1933.IV.

DJANKOV Nikola Ivanov [ДЯНКОВ Никола Иванов] – M; 1907, Polikraiste; 1931.III.–1933.

DJONGOV Nikola Jordanoff [ДЖОНГОВ Никола Йорданов] – M; 1907, Polikraiste; nőtlen; 1936.II.–1937.

ILIEFF Ivan Krastev [ИЛИЕВ Иван Кръстев] – M; 1895, Krusetó; nő; 1936.II.–1937.

PENDOFF Christo Kaneff [ПЕНДОВ Христо Кънев] – M; 1899, Polikraiste; nő; 1936.II.–1937.

PENEFF Penu Georgieff [ПЕНЕВ Пеню Георгиев] – M; 1905, Trambes; nő; 1935.X.–1937.

TODOROFF Milio Georgeff [ТОДОРОВ Мильо Георгиев] – M; 1919, Korvice; 1934.II.–1937.

STEFANOFF Stojan Jordanov [СТЕФАНОВ Стоян Йорданов] – M; 1905, Vinograd; 1932.IV.; állandóan letelepedett.

PÉCS

BOBEFF Tamás [БОБЕВ Тамаш] – G; 1931: Tavaszi utca 23 – 1937, Füzessző; 1937.IV.: 2.

BAITCHEFF Entschó Ivanov [БАЙЧЕВ Енчо Иванов] – M; 1914, Szusica; nőtlen; 1937.

CSEKESZOFF Petár Nikoloff [ЧЕРКЕЗОВ Петър Николов] – M; 1893, Obsilare; 1931.V.

DAMADOFF Stefan Ivanov [ДАМАДОВ Стефан Иванов] – M; 1904, Szusica; nőtlen; rokona; 1930.X.–1934.

GANEFF Trifon Trifonov [ГАНЕВ Трифон Трифонов] – M; 1902, Temniskó; nő; 1932–1934.

GENOFF Urdan Enev [ГЕНОВ Юрдан Енев] – M; 1901, Izgrev; 1936.III.–1937.

ILIEFF Jordán Jordanoff [ЙОРДАНОВ Йордан Илиев] – M; 1915, Obsilare; 1931.V.

JORGOFF Boris Trifonov [ЙОРГОВ Борис Трифонов] – M; 1906, Szusica; nőtlen; 1933.

SAVOF Ristó Hrisztoff [САБОВ Христо Христов] – M; 1906, Obsilare; 1931.V.

DIMITROFF András [ДИМИТРОВ Андраш] – G; 1937.

GELEZKOFF Todor Todoroff [ГЕЛЕЗКОВ Тодор Тодоров] – M; 1912, Szusica; nős; 1937.II.

DROUMKOFF Trifon Hristoff [ДРУМКОВ Трифон Христов] – M; 1911, Draganovó; nős; 1937.III.

IVANOFF Radnu Angeloff [ИВАНОВ Радньо Ангелов] – M; 1912, Trambes; nőtlen; 1937.III.

STOJANOFF Stojan Marinov [СТОЯНОВ Стоян Маринов] – M; 1922, Izgrev; nőtlen; 1937.III.

DRUNKOV András [ДРУНКОВ Андраш/Ангел] – G; magyar állampolgár; 1931: Szilágyi Dezső, 27, 1937: Megyeri úti kertészet; 1933: 6, 1937: 6.

DIMITROFF Dimiter [ДИМИТРОВ Димитър] – M; 1918, Szusica; nőtlen; 1935.IX.–1937.

DROUMKOFF Nikola Markoff [ДРУМКОВ Никола Марков] – M; 1920, Draganovó; nőtlen; [Unokatestvére: Trifon]; 1936.III.–1937.

DROUMKOFF Trifon Christoff [ДРУМКОВ Трифон Христов] – M; 1911, Draganovó; nős; [Unokatestvére: Nikola]; 1933–1937.III.

JELEV Varban Ivanov [ЖЕЛЕВ Върбан Иванов] – M; 1902, Szusica; nőtlen; 1933.II.–1934.

MIHALEFF Petko Gateff [МИХАЛЕВ Петко Гатев] – M; 1915, Szusica; nőtlen; [öccse Yurdan]; 1937.II.

MIHALEFF Urdan Gateff [МИХАЛЕВ Юрдан Гатев] – M; 1919, Szusica; nőtlen; [bátya Petkó]; 1936–1937.

PENEFF Mihail Ivanoff [ПЕНЕВ Михаил Иванов] – M; 1919, Trambes; nőtlen; 1936–37.

IVANOFF Pál [ИВАНОВ Павел] – G; 1931, Mészártelep.

WALCSEV Angel Kalef [ВЪЛЧЕВ Ангел Калев] – M; 1897, Sztrazsica; 1931.

DERMENJIEFF Iván Kaleff [ДЕРМЕНДЖИЕВ Иван Калев] – M; 1901, Kral Bunar; 1931.III.

KALEFF Mihály [КАЛЕВ Михаил] – G; sógora Baicsev Penú család-jával; 1937, (Szeny)víztelep; 1936.XII.: 6, 8.

BAJCSEV Penú Ivanov [БАЙЧЕВ Пеню Иванов] – M; 1903, Trambes; nős; Kaleff Mihály sógora, felesége Kaleff Mária (1910), fia Mihály (1930); 1926–1937; állandóan letelepedett.

DIMITROV Demeter Jeleszkof [ДИМИТРОВ Димитър Желязков] – M; 1913, Szusica; Nőtlen; 1931.V., Megyerry ut, 52.

IVANOFF Dimitre Gueorgiev [ИВАНОВ Димитър Георгиев] – M; 1921, Szusica; nőtlen; 1937.III.

IVANOV George Bajcsev [ИВАНОВ Георги Байчев] – M; 1907, Trambes; Nőtlen; 1931.IV.–1934.

MARKOFF Marko Nikiforov [МАРКОВ Марко Никифоров] – M; 1906, Szusica; nős; 1936.XII.–1937.

MIHALEF Trifon Petkov [МИХАЛЕВ Трифон Петков] – M; 1921, Szusica; nőtlen; 1937.

MIHOV Mihal Todora [МИХОВ Михал Тодоров] – M; 1890, Trambes; nős; 1933.III.

PETKOFF Hristo Petroff [ПЕТКОВ Христо Петров] – M; 1919, Trambes; Nőtlen; öccse Petkó; 1934–37.

PETKOFF Ivan Georgieff [ПЕТКОВ Иван Георгиев] – M; 1920, Szusica; nőtlen; 1934–37.

PETKOFF Petko Petrov [ПЕТКОВ Петко Петров] – M; 1922, Trambes; nőtlen; bátya Hrisztó; 1937.III.

POPOFF Petko Georgieff [ПОПОВ Петко Горгиев] – M; 1911, Szusica; nőtlen; 1933–37.

SEGOFF Dimiter Kaleff [СЕГОВ Димитър Калев] – M; 1890, Szusica; nős; 1937.III.

STOITSCHEFF Marin Entchev [СТОЙЧЕВ Марин Енчев] – M; 1919, Szusica; nőtlen; 1934–37.

KRISZTOVICS Demeter [КРИСТОВИЧ Деметер] – G; 1925 előtt–1933–1937; Keszűi ú. 2; 1933: 17(17), 1937.II.: 15, 1937.IV.: 23; állandóan letelepedett.

ATANASTSCHEFF Gheorghi Tontcheff [АТАНАСЧЕВ Георги Тончев] – M; 1893, Draganovó; nő; 1936.III.–1937.

BANEFF Sztojan Kalev [БАНЕВ Стоян Калев] – M (1933), **G (1933-tól);** 1905²², Szusica; nő; 1932.II.-tól 1933.I.-ig Krisztovics Demeternél dolgozott; amíg nála volt, 1933-ban beadta kérvényét, hogy szeptembertől önálló akar lenni, 6 kat. holdat bérelt (Pap Simontól kettőt, Schmeller Józseftől kettőt és Fórics Ádámtól kettőt), Keszűi ú., 2.

BERKOFF Stojen Dimitrov [БЕРКОВ Стоян Димитров] – M; 1894, Trambes; 1931.IV.–1933.

BOGDANOFF Todor Jovtcheff [БОГДАНОВ Тодор Йовчев] – M; 1902²³, Trambes; nő; 1935–1937.II.

BARZAKOFF Vasil Ivanoff [БЪРЗАКОВ Васил Иванов] – M; 1905, Silkovci; nő; 1937.

GEORGIEFF Georgi Jordanoff [ГЕОРГИЕВ Георги Йорданов] – M; 1913, Trambes; nő; 1935–37.

DIMITROFF Petko Sabeff [ДИМИТРОВ Петко Събев] – M; 1892, Trambes; nő; 1937.III.

IVANOV George Boytchev [ИВАНОВ Георги Бойчев] – M; 1906, Trambes; nő; öccse Petkó; 1937.III.

IVANOV Ivan Rajkov [ИВАНОВ Иван Райков] – M; 1923, Trambes; nőtlen; 1937.II.

IVANOFF Jordan Peitcheff [ИВАНОВ Йордан Пейчев] – M; 1911, Trambes; nő; 1935–1937.

IVANOFF Nikolai Stoyanoff [ИВАНОВ Николай Стоянов] – M; 1921, Trambes; nőtlen; 1936.III.–1937.

IVANOFF Petko Bajcseff [ИВАНОВ Георги Бойчев] – M; 1912, Trambes; nő; bátya Georgi; 1937.

IVANOV Tzonü Baitchev [ИВАНОВ Цоню Байчев] – M; 1914, Trambes; Nős; 1935.X.–1937.

JORDANOV Angel Georgiev [ЙОРДАНОВ Ангел Георгиев] – M; 1897, Dzsulünica, de lakik Karl Bunarban; Nős; 1931.III.–1933.

²² Előfordul még 1901 és 1907.

²³ Előfordul még 1903.

JORDANOV Christo Dimitrov [ЙОРДАНОВ Христо Димитров] – М; 1910, Trambes; nő; 1931.IV.–1933.II.

KALCSEV Damjan Lambev [КАЛЧЕВ Дамян Ламбев] – М; 1914, Gorski Goren Trambes; nő; 1937.III.

KOLEFF Nikola Dontcheff [КОЛЕВ Никола Дончев] – М; 1919, Vinograd; nőtlen; 1935–1937.

KOSTADINOFF Kostadin Alexandroff [КОСТАДИНОВ Костадин Александров] – М; 1895, Murgazli; nő; 1933.VI.

MARINKOV Marin Detchev [МАРИНКОВ Марин Дечев] – М; 1899, Draganovó; nő; 1933.II.–1934.

MINTCHEFF Petko Marinoff [МИНЧЕВ Петко Маринов] – М; 1914, Trambes; nő; 1935–37.

MIHALEFF Mihal Velitchkoff [МИХАЛЕВ Михал Величков] – М; 1896, Trambes; nő; 1933.II.–1934.

NEDEFF Mihal Radoslavov [НЕДЕВ Михал Радославов] – М; 1884, Trambes; nő; 1933.IV.

NEDKOFF Nedko Staneff [НЕДКОВ Недко Станев] – М; 1920, Szadina; nőtlen; 1936.III.–1937.

PAREFF Christo Georgev [ПАРЕВ Христо Георгиев] – М; 1887, Draganovó; nő; 1931.I.–1934.

RADKOFF Stefan Belchev [РАДКОВ Стефан Белчев] – М; 1914, Trambes; nőtlen; 1936.XII.–1937.

RAIKOFF Dimitre Urdanoff [РАЙКОВ Димитър Йорданов] – М; 1912, Trambes; nőtlen; [rokona]; 1937.III.

RAIKOFF Urdan Urdanoff [РАЙКОВ Йордан Йорданов] – М; 1914, Draganovó; nőtlen; [rokona]; 1937.III.

STANEFF Stanu Gentcheff [СТАНЕВ Станю Генчев] – М; 1920, Trambes; nőtlen; 1935–1937.

STEFANOV Stefan Rajkov [СТЕФАНОВ Стефан Райков] – М; 1882, Trambes; nő; 1933.IV.–1934; 1933. IX.től dolgozik Kalev Mihálnál.

STOJANOFF Stamó Dimitrov [СТОЯНОВ Стамо Димитров] – М; 1914, Orehovica; 1931.IV.

TODOROFF Todor Gantcheff [ТОДОРОВ Тодор Ганчев] – М; 1915, Trambes; nőtlen; öccse [Y]urdan; 1937.III.

TODOROFF Urdan Jantcheff [ТОДОРОВ Юрдан Гнчев] – M; 1921, Trambes; nőtlen; bátya Todor; 1936.III.–1937.

TZONEFF Atanasz [ЦОНЕВ Атанас] – M; 1920, Szadina; nőtlen; 1936.III.–1937.

KRISZTOVICS Sándor [КРИСТОВИЧ Шандор] – G; magyar állampolgár; fia Krisztovics István; 1925 előtt – 1938: 4 kertje volt – Pécssett (1931: Rajnodi pusztá, Lőtér, 1937: Rajnodi pusztá, Árpádi útca 5), 1929-ben Weisz telepen is volt kertészete, Mecsekalján (1933: Ráczyváros utca, 54), Vas megyei Perintben (1937) és Herényben (1937),; 1937.V. Pécs: 42(31).

ATANASOFF Atanas [АТАНАСОВ Атанас] – M; 1920, Szusica; nőtlen; rokona Penü; 1936.II.–1937.

ATANASOFF Penü Nedelkov [АТАНАСОВ Пеню Недялков] – M; 1898, Szusica; nős; rokona Atanász; 1936.X.–1937.

AUZOUNOFF Dianko Panoff [УЗУНОВ Дянко Панов] – M; 1916, Sztrazsica; nőtlen; 1936.X.–1937.

BAJCSEV Stefán [БАЙЧЕВ/ БОЙЧЕВ Стефан] – M; nős; 1927 után – 1931.

BOBEFF Stanü [БОБЕВ Станю] – M; 1909²⁴, Szadina; nős; 1936.II.–1937.

BOCSEV Todor Yorgov [БОЧЕВ Тодор Йоргов] – M; 1905, Draganovó; nős; 1937.II.

GANCHEV Ilia Petrov [ГАНЧЕВ Илия Петров] – M; 1901, Murgazlii; nőtlen; 1933.II.

GEORGIEFF Borislav Sándin [ГЕОРГИЕВ Борислав Шандин] – M; 1915, Madan; nőtlen; 1937.V.

GUEORGUIEV Gueorgui [ГЕОРГИЕВ Георги] – M; 1920, Szusica; nőtlen; 1936.II.–1937.V.

GEORGIEV Georgi Yordanov [ГЕОРГИЕВ Георги Йорданов] – M; 1914, Gorszki Goren Trambes; nős; 1937.III.

GOGEV Krisztovics István [ГОГЕВ Ищван Крестович] – M; 1905, Draganovó; nőtlen; apja Krisztovics Sándor; 1914–1932.XI.; szeretne állandóan letelepedni.

DENCSEV Sztefan Nesztarov [ДЕНЧЕВ Стефан Несторов] – M; 1903, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1931.I.

²⁴ Előfordul még 1905.

DOYTCHEFF Rangel Penkov [ДОЙЧЕВ Рангел Пенков] – M; Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1936.II.–1937.

DRANKIEFF Ivan Iliev [ДРАНКИЕВ Иван Илиев] – M; 1920, Madan; nőtlen; 1931.III.

ENIMANEFF Kossu Krasteff [ЕНИМАНЕВ Костадин Кръстев] – M; 1897²⁵, Draganovó; nő; rokonai Enimaneff Parusevics Miklós és más Enimaneviék; 1930–39; 1939 Parusevics Miklósnál dolgozott.

ENTCHEFF Christo Atanasoff [ЕНЧЕВ Христо Атанасов] – M; 1893²⁶, Draganovó; nő; 1932.III.–1937.III.

CANOFF Trifon Petkof [ЦАНОВ Трифон Петков] – M; 1900, Vinograd; nőtlen; 1933.

CHRISTOFF Enü Stoykoff [ХРИСТОВ Еню Стойков] – M; 1909, Trambes; nőtlen;. 1937.X.

CSALJAKOV Borisz Sztojkov [ЧАЛЯКОВ Борис Стойков] – M; 1897, Kral bunar; nő; 1931.V.

HRISZTOFF Angel Panajotoff [ХРИСТОВ Ангел Панайотов] – M; 1901, Murgazlii; nőtlen;. 1933.III.

HRISTOFF Petre Stefanoff [ХРИСТОВ Петре Стефанов] – M; 1920, Carszki izvor; nőtlen; 1935.II.–1937.

IVANOV Georgi Bojcev [ИВАНОВ Георги Бойчев] – M; 1906, Gorszki Goren Trambes; Nőtlen; [öccse Petkó]; 1931.I.

IVANOFF Ivan Todoroff [ИВАНОВ Иван Тодоров] – M; 1910, Gorszki Goren Trambes; nő; 1936.IV.–1937.

IVANOV Petko Bojcev [ИВАНОВ Петко Бойчев] – M; 1909, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; [bátya Georgi]; 1931.I.

IGNATOV Metodi Iliev [ИГНАТОВ Методи Илиев] – M; 1921, Madan; nőtlen; 1936.IV.–1937.

JELEFF Varban Ivanoff [ЖЕЛЕВ Върбан Иванов] – M; Szusica; 1937.III.

KALCSEV Damjan Lambev [КАЛЧЕВ Дамян Ламбев] – M; 1912, Gorszki Goren Trambes; Nőtlen; 1931.

²⁵ Előfordul még 1896.

²⁶ Előfordul még 1895 és 1896.

KARANESEFF Tonu Neseff [КАРАНЕСШЕВ Тоню Нешев] – М; 1894, Dragánovó; nő; 1933.

KOLEV Vaszil Szavov [КОЛЕВ Васил Савов] – М; 1915, Vinograd; nőtlen; 1931.I.

KOLEFF Nikola Jordanoff [КОЛЕВ Никола Йорданов] – М; 1906, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1931.II.–1937.II.

KOLEFF Sava [КОЛЕВ Сава] – М; 1919, Trambes; nőtlen; 1936.II.–1937.

KOLCSEV Prodan Petkov [КОЛЧЕВ Продан Петков] – М; 1912, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1931.

KOSSEFF Gheorgi [КОШЕВ Георги] – М; 1886, Miladinovci; nő; 1937.

KOSSEV Rachkó [КОСЕВ Рачко] – М; 1920, Miladinovci; nőtlen; 1935. IX.–1937.

KOSTADINOFF Stefan Staneff [КОСТАДИНОВ Стефан Станев] – М; 1900, Gorszki Goren Trambes; nő; 1937.III.

KOSZTADINOV Koszta Jordanov [КОСТАДИНОВ Коста Йорданов] – М; 1910, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1931.

KOUKOFF Vassil Marinov [КУКОВ Васил Маринов] – М; 1910, Orehovica; nőtlen; 1934.III.–1937.

KOVATCHEFF Boris Popstoikov [ПОПСТОЙКОВ Борис Ковачев] – М; 1914, Gorszki Goren Trambes; nő; 1937.III.

MITEFF Ivan Marinoff [МИТЕВ Иван Маринов] – М; 1902, Szamovodene; nőtlen; 1933.

MIHOFF Nikola Todoroff [МИХОВ Никола Тодоров] – 1912, Trambes; nő; 1937.X.

NAJMOVICS Jovan / Naumovics Ivan [НАЙМОВИЧ Йован/Иван] – М; 1908, Aszenovó; nőtlen; 1931.III.

NEDEFF Tontcho Vasilev [НЕДЕВ Тончо Василев] – М; 1916, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1937.II..

NIKOLOFF Vasil Hristov [НИКОЛОВ Васил Христов] – М; 1913, Vinograd; nőtlen; 1937.IV.

NIKOLOV Velicsko Radev [НИКОЛОВ Величко Радев] – М; 1906, Gorszki Goren Trambes; nőtlen (1933), nő (1937); 1928.II.–1937.II.

PEEF Mihail Dimitroff [ПЕЕВ Михаил Димитров] – М; 1918, Mária Luizinó; nőtlen; 1934.IV.–1937.

PENEV Pencso Georgiev [ПЕНЕВ Пенчо/Пеню Георгиев] – M; 1903,²⁷
Gorszki Goren Trambes; nős; 1931.I.–1933.

PENTCHEFF Semo Entcheff [ПЕНЧЕВ Семо Енчев] – M; 1919, Szusica;
nőtlen; 1936.X.–1937.

RADEV Velicsko [РАДЕВ Величко] – M; 1929–1931 (Sasmalom 12).

RAKOFF Stefan Christoff [РАДКОВ Стефан Христов] – M; 1919, Trambes;
nőtlen; 1936.IV.–1937.

RADNEFF Nikola Ivanov [РАДНЕВ Никола Иванов] – M; 1909, Gorszki
Goren Trambes; nős; rokona Radnű; 1937.III.

RADNEFF Radnű Nicoloff [РАДНЕВ Радню Николов] – M; 1919, Gorszki
Goren Trambes; nőtlen; rokona Nikola; 1934.III.

RAIKOFF Jovtcho Urdanov [РАЙКОВ Йовчо Йорданов] – M; 1907, Tram-
bes; nős; 1937.IV

RISOFF Hristo [РИЗОВ Христо] – M; 1912, Radanovó; nős; 1936.II.–1937.

SAVOFF Todor Staneff [САВОВ Тодор Станев] – M; 1906, Gorszki Goren
Trambes; nős; 1937.III.

STEFANOFF Angel Stoianoff [СТЕФАНОВ Ангел Стоянов] – M; 1905²⁸,
Vinograd; nőtlen (1933), nős; [testvére Iván 1931] 1933.IV.–1937.IV.

STOEFF Boian [СТОЕВ Боян] – M; 1919, Carszki izvor; nőtlen; 1936.II.–
1937.

SZLAVEV Sztetan Mincsev [СЛАВЕВ Стефан Минчев] – M; 1914, Vinograd;
nőtlen; [rokona]; 1931.I.

SZLAVEV Todor Georgiev [СЛАВЕВ Тодор Георгиев] – M; 1891, Vinograd;
nős; [rokona]; 1931.I.

SZTEFANOV Ivan Sztojanov [СТЕФАНОВ Иван Стоянов] – M; 1907,
Vinograd; [testvére Angel 1931]; 1931.I.

TODOROFF Grigor Tzanev [ТОДОРОВ Григор Цанев] – M; 1895, Gorszki
Goren Trambes; nős; 1932–33.

TODOROV Todor G. [ТОДОРОВ Г. Тодор] – M; nős; 1929–1931.

TODOROFF Todor Mihoff [ТОДОРОВ Тодор Михов] – M; 1920, Trambes;
nőtlen; 1936.X.–1937.

²⁷ Előfordul még 1905.

²⁸ Előfordul még 1906 és 1909.

TZENOFF Pier Vankoff [ЦЕНОВ Пиер Ванков] – М; 1895, Madan; nő; 1937.V.

URDANOFF Hristo Dimitrov [УРДАНОВ Христо Димитров] – М; 1912, Gorszki Goren Trambes; nő; 1937.III.

VELEV Vaszil Todorov [ВЕЛЕВ Васил Тодоров] – М; 1915, Vinograd; nő; 1931.I.

YORDANOV Hriszto Dimitrov [ЙОРДАНОВ Христо Димитров] – М; Gorszki Goren Trambes; nő; 1937.

NIKOLOVICS Miklós [НИКОЛОВИЧ Миклош] – G; ld. *Mecsekalja*

ALEXIEFF Urdan Nikolov [АЛЕКСИЕВ Йордан Николов] – М; 1902, Trambes; nő; 1937.III.

BOGDANOFF Todore Jovcev [БОГДАНОВ Тодор Йовчев] – М; 1901, Trambes; nő; 1932.II.–1933.III.

GANEV Vladimir Kosadinov [ГАНЕВ Владимир Костадинов] – М; 1883²⁹, Trambes; nő; [öccse Sztoján]; 1933–1937.II.; munkavezető.

GANEFF Stoyan Kosztadinoff [ГАНЕВ Стоян Костадинов] – М; 1882, Trambes; nő; [bátya Vladimir]; 1936.III.–1937.II.

GRADEFF Krastu Ganeff [ГРАДЕВ Кръстю Ганев] – М; 1906, Gorszki Goren Trambes; nő; 1937.III.

GARBACHEFF Nikola Dimitrov [ГЪРБАЧЕВ Никола Димитров] – М; 1889, Trambes; nő; 1933.III.

DATCHEFF Jordan Petroff [ДАЧЕВ Йордан Петров] – М; 1917, Gorszki Dolen Trambes; nő; 1934.III.

DIMITROFF Racho Nikolov [ДИМИТРОВ Рачо Николов] – М; 1922, Gorszki Goren Trambes; nő; 1937.IV.

IVANOFF Ivan Raikov [ИВАНОВ Иван Райков] – М; 1923, Trambes; nő; 1937.II.

IVANOV Radnyu Angyelov [ИВАНОВ Радню Ангелов] – М; 1929.IV.

KAMBOUROV Simeon Dontchev [КАМБУРОВ Симеон Дончев] – М; 1902, Szusica; nő; 1933.III.

KOLTENEV Kolu Hrisztov [КОЛТЕНЕВ Колю Христов] – 1898, Trambes; nő; 1937.III.

²⁹ Előfordul még 1884.

KOSTADINOFF Urdan Vladimirov [КОСТАДИНОВ Йордан Владимиров] – М; 1914, Trambes; nőtlen; 1933.III.

KOSTADINOFF Kosta Ganef [КОСТАДИНОВ Коста Ганев] – М; 1903, Trambes; nő; 1933.III.

KOSTADINOV Petre Ganef [КОСТАДИНОВ Петър Ганев] – М; 190630, Trambes; nőtlen; 1933.

KOSTADINOFF Stoyan Stoyanov [КОСТАДИНОВ Стоян Стоянов] – М; 1916, Trambes; nőtlen; 1937.IV.

LAZAROFF Alekszander Radnev [ЛАЗАРОВ Александър Раднев] – М; 1915, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1936.II.–1937.

MARGUINOFF Rousi Drumnev [МАРГИНОВ Руси Друмнев] – М; 1899, Sztrazsica; nő; 1937.II.

MIHALOFF Mihal Dimitrov [РАДНЕВ Михал Димитров] – М; 1887, Kral bunar; nő; 1933.IV.

RADNEFF Vasil Marinov [РАДНЕВ Васил Маринов] – М; 1906, Trambes; nőtlen; 1928.I.–1933.

RADNEFF Stefan Jordanov [РАДНЕВ Стефан Йорданов] – М; 1880, Trambes; nő; 1933.

SAVOFF Nikola Urdanov [САВОВ Никола Урданов] – М; 1902, Gorszki Goren Trambes; nő; 1936.III.–1937.

STOYANOFF Jordan Petkoff [СТОЯНОВ Йордан Петков] – М; 1918, Gorszki Goren Trambes; 1933.III.–1937.

TCHERVENOFF Nikola George [ЧЕРВЕНОВ Никола Георгиев] – М; 1897, Vinograd; nő; 1933.IV.

TCHOLAKOFF Ivan Domitroff [ЧОЛАКОВ Иван Димитров] – М; 1872, Draganovó; nő; 1936.III.–1937.

TODOROFF Kaltcho Guentcheff [ТОДОРОВ Калчо Генчев] – М; 1922, Carszki izvor; nőtlen; 1935.XI.–1937.

TOCHKOFF Stefán Ilieff [ТОШКОВ Стефан Илиев] – М; 1900, Vinograd; nő; 1937.IV.

URDANOFF Guergui Stefanov [УРДАНОВ Георги Стефанов] – М; 1913, Trambes; nőtlen; [rokonai Penü és Urdan]; 1936.III.–1937.

³⁰ Előfordul még 1905.

URDANOFF Pen[ü] Kostadinoff [УРДАНОВ Пен[ю] / Пею Костадинов] – М; 1922, Varbovka; nőtlen; [bátya Urdan, rokona Georgi]; 1936.XII.–1937.

URDANOFF Urdan Kostadinoff [УРДАНОВ Урдан Костадинов] – М; 1921, Varbovka; nőtlen; [öccse Penü, rokona Georgi]; 1936.II.–1937.

VELITCHKOFF Todor Staneff [ВЕЛИЧКОВ Тодор Станев] – М; 1919, Gorszki Goren Trambes; 1936.II.–1937.

PARUSEVICS Miklós [(ЕНИМАНЕВ) ПАРУШЕВИЧ Миклош] – G; 1925 előtt – 1937; Pécs, Kisbalokány dűlő 4 és Győr, Vitéz Roka telep, Festő út 8; Pécs: 1933.X.–10(10), 1937.VIII.–24(24), Győr, 1937.III.–20(8).

AKIVANOFF Todor Borisov [АКИВАНОВ Тодор Борисов] – М; 1922, Orehovica; nőtlen; 1936.II.–1937.

ANGELOF Mihail Hrisztov [АНГЕЛОВ Михаил Христов] – М; 1907, Göl bunar; 1931.IV.

ANGELOFF Jordan Mintcheff [АНГЕЛОВ Йордан Минчев] – М; szül. 1901, Vinograd, lakóhelye Orehovica; nő; [öccse Micsó]; 1931.IV.–1933.III.

ANGELOFF Mitcho Mintchev [АНГЕЛОВ Мичо Минчев] – М; 1907, Vinograd; nőtlen; [bátya Jordán]; 1931.II.

ANGELOV Angel Ivanov [АНГЕЛОВ Ангел Иванов] – М; 1913, Madan; nő; 1937.V.

ANGELOFF Nedelko Mincsev [АНГЕЛОВ Неделко Минчев] – М; 1909, Vinograd; nőtlen; 1937.III.

ANGUELOFF Vasil Petkov [АНГЕЛОВ Васил Петков] – М; Szusica; nőtlen; 1936.II.–1937.

ATANASSOFF Boris Stoyanov [АТАНАСОВ Борис Стоянов] – М; 1921, Izgrev; Nőtlen; 1936.IV.–1937.

BAEFF Vasil Nicolaev [БАЕВ Васил Николаев] – М; 1921, Szusica; nőtlen; 1936.II.–1937.

BOTCHOUKOFF/BUCSUKOFF Petre Nicolov [БОЧУКОВ/БУЧУКОВ Петър Николов] – М; 1892/31, Draganovó; nő; 1931.Iv.–1937.III.

CSEKKEZOV Petar Nikolov [ЧЕРКЕЗОВ Петър Николов] – М; 1893, Obsilare; 1931.IV.

³¹ Előfordul még 1890.

CSOLAKOFF Jordan [ЧОЛАКОВ Йордан] – М; 1911, Draganovó; nő; 1932.X.–1937.

DAMADOFF Haszan T. [ДАМАДОВ Хасан Т.] – М; 1906, Szusica; [rokona]; 1931.IV.

DRAGANOF Nikola Jordanof [ДРАГАНОВ Никола Йорданов] – М; 1908, Obsilare; 1931.IV.

DENEFF Nedelko Ruszinoff [ДЕНЕВ Неделко Русинов] – М; 1908, Vlasica; nő; 1937.III.

ENIMANEFF Marin Marinoff [ЕНИМАНЕВ Марин Маринов] – М; 1897, Draganovó; nő; rokona; 1936–37.

ENIMANEFF Todor Tontchev [ЕНИМАНЕВ Тодор Тончев] – М; 1913, Izgrev; nő; rokona; 1936.IV.–1937.

ENTCHEV Hristo Athanasov [ЕНЧЕВ Христо Атанасов] – М; 1893, Draganovó; 1931.

GAIDAROFF Todor Georgieff [ГАЙДАРОВ Тодор Георгиев] – М; 1905, Vlasica; nőtlen; 1931.III.–1933.

GRASZKOFF Sava Georgeff [ГРАСКОВ Сава Георгиев] – М; 1915, Göl bunar; nőtlen; 1931.IV.

IVANOFF Ivan Dobreff [ИВАНОВ Иван Добрев] – М; 1915, Szusica; 1931.IV.

JORDANOV Jordan Ilieff [ЙОРДАНОВ Йордан Илиев] – М; 1915, Obsilare; 1931.IV.

KALTCHEFF Enü Kroumoff [КАЛЧЕВ Еньо Крумов] – М; 1921, Draganovó; nőtlen; 1937.III.

KIROFF Georgi Dimitroff [КИРОВ Георги Димитров] – М; 1920, Draganovó; nőtlen; 1936–37.

KONLICSOFF Ivan Kolef [КОНЛИЧОВ Иван Колев] – М; 1903, Obsilare; 1931.IV.

MITEFF Matü Koleff [МИТЕВ Матю Колев] – М; 1919, Vinograd; nőtlen; 1934.II.–1937.

NEDKIN Angel Moskov [НЕДКИН Ангел Колев] – М; 1904, Orehovica; nő; 1933.II.

NECHKOFF Manü Atanaszoff [НЕЧКОВ Маню Атанасов] – М; 1887, Draganovó; nő; 1935–37.

PAROUCHEFF Atanas Gueorguiev [ПАРУШЕВ Атанас Георгиев] – М; 1922, Izgrev³²; nőtlen; 1937.III.

RACHKOFF Rachko Ivanov [РАЧКОВ Рашко Иванов] – М; 1921, Vinograd; nőtlen; 1937.IV.

RASLANOFF Mihail Nicoloff [РАСЛАНОВ Михаил Николов] – М; 1920, Orehovica; nőtlen; 1935–37.

SAVOF Ristó Hrtistó [САВОВ Христо Христов] – М; 1906, Trambes; 1931. IV.

STOJANOF Pintcho Petkof [СТОЯНОВ Пенчо Петков] – М; 1904, Göl bunar; 1931.IV.

STOJANOV Todor Nikolov [СТОЯНОВ Тодор Николов] – М; 1908, Göl bunar; 1931.IV.

TOTCHEFF Petre Atanaszoff [ТОЧЕВ Петър Атанасов] – М; 1884, Dragánovó; nő; 1933.III.

URDANOV Tzani Dobrev [УРДАНОВ Цани Добрев] – М; 1907, Trambes; nőtlen; 1928.II.–1933.

TCHERKEZOFF Rousin Christoff [ЧЕРКЕЗОВ Русин Христов] – М; 1909³³, Vinograd; nőtlen 1933-ban, majd nő; 1931.II.–1937.III.

PETKOV Stefan Beltchev [ПЕТКОВ Стефан Белчев] – G; hazatért véglegesen Bulgáriába 1932 decemberében.

(PÜSPÖK)BOGÁD

PENOFF Demeter [ПЕНОВ Димитър] – G; mielőtt önálló lett Mecsekalján szerzett tapasztalatot Krisztovics Károlynál; 1933.

SZÁSZVÁR

KARANEDEFF Nikola Lucoff = LUCOFF Miklós [КАРАНЕДЕВ Никола Луцов] – G; 1893, Dragánovó; nő; Markova Elena nevű bolgár feleségével van, fiai Ilia (1915) és Marin (1919); 1928.IX.–1927; Kiss György utca, 2b; 1937.V.: 4(3); közös háztartásban él fiával; állandóan letelepedett.

KARANEDEFF Ilie Nikolov [КАРАНЕДЕВ Илия Николов] – М; 1915, Dragánovó; nőtlen; apja Nikola; 1928.X.–1937.

³² Előfordul még Orehovica,

³³ Előfordul még 1907.

MINTSCHEFF Dobrev Raskó [МИНЧЕВ Рашко Добрев] – M; 1891, Szusica; 1936.XI.–1938; 1938-ban átment Nikolov Tamáshoz Bonyhádra.

NEDEFF Petre Stojtchev [НЕДЕВ Петър Стойчев] – M; 1897, Szusica; nős; 1937.II.

CZANEFF Károly Dimitrov [ЦАНЕВ Димитров Карой] – M; 1910, Kucina; nőtlen; 1931.II.

SZENTLŐRINC

VALTCHEV Stoitchó Mezev = MEZEV Stoitchó [Стойчо Мезев = МЕЗЕВ Стойчо] – G; 1896, Szusica; nős; fia Mezü Sztojcssev Mezev (szül. 1918); 1929-től 1932-ig Gyöngyösmelléken dolgozott Kolev Marin kerjében, 1933-ban Vásárosdombon Nedev Nikolainál, 1933.X.-étől Szigetváron, majd 1935-ben önálló lett Szentlőrincen és a fiával kertészkedett; 1937: 3(3) a fiával együtt.

MIHALEV Urdán Gatev [МИХАЛЕВ Юрдан Гатев] – M; 1919, Szusica; nőtlen; 1935.X.–1937 Szentlőrincen, ezelőtt 1929-től 1931.X.-ig Gyöngyösmelléken Kolev Marinnál, 1932–33 Vásárosdombon Nedev Nikolainál, 1933–34 Szigetváron Kolev Atanásznál; szegénységi bizonyítványa volt.

IVANOV Károly [ИВАНОВ Карой] – G; 1930.XII.

GAVASSOV Nikola [ГАВАЗОВ Никола] – M; 1931; 1929-ben nem kapott meg munkavállalási engedélyt.

SLAVOV Peu Kirov [СЛАВОВ Пею Киров] – M; 1931; 1929-ben nem kapott meg munkavállalási engedélyt.

SZIGETVÁR

KOLEV Atanász – G; 1937.

TÉSENFA

Özv. KAUTZ Rezsóné – magyar állampolgár; 1937: 1(1).

MARINOFF Ivan Miteff [МАРИНОВ Иван Митев] – M; 1902, Szamovodene; nőtlen; 1937.I.

SÁSD

HOLLÓSY Béla – magyar állampolgár; 1937: 3(3).

DOBREFF Dobri Jorgov [ДОБРЕВ Добри Йоргов] – M; 1904, Szusica; nős; [öccse Iván]; 1932–37; 1932–33-ban dolgozik Gödre(szentmátonba)n Szily Márton magyar kertészgazdánál, 1937.III.-ában Sásdon van; állandóan letelepedett.

DOBREFF Ivan Jorgov [ДОБРЕВ Иван Йоргов] – M (1929–39), **G (1940-től)**; 1907³⁴, Szusica; nős; [bátya Dobri], felesége magyar – Takács Anna (szül. 1919), lánya Mária (11 hónapos); 1929.III. óta tartózkodik Magyarországon, 1935 óta megszakítás nélkül, – 1940; állandóan letelepedett.

KAMONOFF Marin Stojanov [КАМОНОВ / КОМАНОВ Марин Стоянов] – M; 1883, Szusica; nős; 1936.XII.–1937.

MINEFF Jordan Jorgov [МИНЕВ Йордан Йоргов] – M; 1910, Szusica; nős; 1931.I.–1937.

MINTCHEFF Rasko Dobrev [МИНЧЕВ Рашко Добрев] – M; 1891, Szusica; nős; 1933–37, 1933-ban dolgozik Gödre(szentmátonba)n Szíly Márton magyar kertészgazdánál.

PAVLEV Stojan Kolev [ПАВЛЕВ Стоян Колев] – M; 1904, Szusica; nős; 1937.III.

SOMOGY

PENEFF Demeter [ПЕНЕВ Димитър] – G; 1929.III.–1931.

MARINOV Jordan [МАРИНОВ Йордан Добрев] – G; 1901, Gorszki Goren Trambes; nős; felesége bolgár – Nadezsda (szül. 1905, Mária Luiz-inó), fia Dobri (szül. 1937, Pécs); 1929.I.–1937; № 128; 1936.XII.: 4(4); állandóan letelepedett.

TODOROFF Urdan Gantcheff [ТОДОРОВ Урдан Ганчев] – M; 1921, Gorszki Goren Trambes; nőtlen; 1936.XII.; kertész-tanonc.

VÁSÁROSDOMBÓ

BODEFF Dimitre Valscheff / VALCSEFF Dimiter [БОДЕВ Димитър Вълчев] – G; 1910, Szusica; nős; 1936–37; № 87; 1936.XI.: 4(8), 1937.III.: 6(10).

BADEVA Kiro Dimitroff [БАДЕВ, Киро Димитров]. M; 1899, Szusica; nős; 1936–37.

DIMITROFF Pentcho Valtcheff [ДИМИТРОВ Пенчо Вълчев] – M; 1915, Szusica; Nőtlen; 1936–37.

PAVLEFF Ivan Markoff [ПАВЛЕВ Иван Марков] – M; 1907, Szusica; nős; 1934–37.

³⁴ Előfordul még 1906.

POPOFF Petkó Guergueff [ПОПОВ Петко Георгиев] – M; 1911, Szusica; nős; 1937.

VALTCHEFF Kristó Pantchev [ВЪЛЧЕВ Христо Панчев] – M; 1905, Szusica; nős; 1936.

KRISTOF Miklós [НЕДЕВ Никола(й) Христов] – G; 1898, Szusica; nős; 1927.VIII.–1937; Kültérület; 1936.XII.: 3(11), 1937.II.: 2(10), 1937.VI.: 2(9); bátya Nedü Hrisztov Nedev, felesége magyar – Varga Erzsébet (szül. 1910), gyereke Irma (szül. 1930).

KARATZANEFF Tzani Ivanov [КАРАЦАНЕВ Цани Иванов] – M; 1887, Carszki Izvor; nős; 1937.

MEZEV Petko Penev [МЕЗЕВ Петко Пенев] – M; 1888, Szusica; nős; 1932–33; fia Hrisztó 1915.

NEDEV Nediu Kristov [НЕДЕВ Недю Христов] – M; 1903, Szusica; 1936–37; testvére Kristof Miklós.

PAVLEFF Pavli Markoff [ПАВЛЕВ Павли Марков] – M; 1901, Szusica; nős; 1936–37.

NEDEV Nikolai Hr. – G.; 1937.

ISMERETLEN TELEPÜLÉS

UZUNOV Pavo Dimitrov [УЗУНОВ Павел Димитров] – G; hazatért véglegesen Bulgáriába 1932 decemberében.

[illegible]

- 381 -

Magyar királyi belügyminiszter.

Szám : 161822/1929.

VII.

Jelentkezéit
Pénz, 1929-év hó .. napján

MAGYAR KIRÁLYI BELÜGYMINISZTERHATÁRSÁG

E n g e d é l y .

Ivanov Angyelo v Radnyu bulgár állampolgár jelenleg pécsi lakosnak aki az 1925. évi 204.000 számú B.M. rendelet értelmében munkavállalási tilalom alatt áll, megengedem, hogy Pécssett Weiss telep Nikolovics Miklósnál vállalatnál cégnél mint bulgár kertész 1929⁹. évi november hó .15-. napjáig alkalmazást vállalhasson.

Ez az engedély fentnevezett részére az említett időig egyttal tartózkodási engedéllyül is szolgál.

Budapest, 1929. évi . április hó .22.-én. n.

A miniszter rendeletéből:

MAGYAR KIRÁLYI BELÜGYMINISZTERHATÁRSÁG

Ministeri titkár.

M. kir. Kulügyminist-terület.

2. utasítás és utlevélügyi hatóság.
Szám: 1274 / 38 000
Bism: 2-192.9

As utlevelbe betegyzett munkatila lom törlötött. 1929 NOV. -7.
Budapest, 1929.....

MAGYAR KIRÁLYI BELÜGYMINISZTERHATÁRSÁG

OROSZSÁG LEVÉLTÁRA
Kizetűd

1929. VI. 13.

A Nikolovics Miklós pécsi bolgár kertészgazda Weisz-telepi kertészetében dolgozó „Ivanov Angyelov Radnyu“ munkavállalási engedélye 1929-ből.
MNL OL, K 184–1931–3758. cs. 62097. ász.

Work Permits as Sources of Information on International Migration – with Reference to the 1930s’ Bulgarian Market-gardening Immigrants in Baranya County

Penka Peykovska

Institute for Historical Studies – BAS

Summary

The seasonal migration of thousands of Bulgarian market-gardeners (gourbetchii) from Northern Central Bulgaria to different points of Europe and the world was the most significant economic and human resource labor migration for the country in the 19th–20th Centuries. In short, this paper examines the work permits as a historical source for labor migration. More detailed, its subject of research are the ones issued to Bulgarian market-gardeners by the Hungarian authorities in the 1930s and the dossiers compiled resulting from the circulation of the official correspondence, i.e. papers on this procedure. The envisaged records were preserved in the documentary heritage of the Hungarian Ministry of Agriculture and are kept at the Hungarian National Archives. We analyze their characteristics, the specifics of their information, positives and negatives, dis/advantages, in order to determine the model of this seasonal labor migration from Bulgaria to Hungary based on work permits’ dossiers of the Bulgarian market-gardeners in Baranya county. At the end of the article a list of the Bulgarian market-gardeners in Baranya County is attached, which contains their (migrant) personal data derived from the 1930s work permits.

Keywords: work permits, labour migration, Bulgarian market-gardeners, Baranya county, Hungary, 1930s.

A magyar diplomácia és a macedón emigráció Bulgáriában 1931–1934

Zsebők Csaba

Wekerle Sándor Üzleti Főiskola – Budapest

A macedónkérdés az 1919 utáni évtizedben sem rendeződött. 1931. március 5-ei jelentésében Rudnay Lajos arról tájékoztatta magyar külügy-minisztériumot, hogy bonyolult úton-módon meglátogatta a jugoszláv határon táborozó Ivan Mihajlovot, akinek – a magyar követség szokása szerint – 10 ezer levát át is adott, a sebesült macedón fegyveresek ápolására. Ezzel valójában ismét némi anyagi segítségben részesítette a magyar kormányzat a macedón forradalmi szervezetet. A VMRO vezére a találkozón amúgy egyértelművé tette, hogy a macedón forradalmi szervezetnek nem érdeke, hogy a jugoszláv kormány esetlegesen engedélyezze magatartást tanúsítson a vardar-makedóniai „macedo-bolgárok” irányába. Sőt, ez ellenkezne a bolgár nemzeti érdekekkel is, hiszen – vélekedett Mihajlov – Belgrád szerbesítő tevékenységét nem adná fel a látszólagosan nyugodtabbá váló légkörben sem. Ezért a VMRO gondoskodni fog arról, hogy ne álljon be nyugalom Vardar-Makedóniában, már csak azért se, mert máskülönben a dél-jugoszláviai „macedo-bolgárok” nem fordulhatnának panaszaikkal a Népszövetséghez. Alapvető célja tehát a macedón forradalmi szervezetnek, hogy a jugoszláv-bolgár megegyezést meggátolja – tolmácsolta Ivan Mihajlov mondanivalóját a magyar követ.¹

¹ MNL OL, K64–1931–16/a–17. pol./1931, Szófia, 1931. márc. 5. Látogatás Michailovnál. A komité Macedóniában és a szerbek.

Ez a megegyezés a Ljapcsev-kormány idején már nem is jött létre. 1931. június 21-én a parlamenti választásokon ugyanis veszített – nyolc évnyi kormányzás után – a Demokratikus Egyetértés. A Népi Blokk által megalakított új kormány élére Malinov állt.

Bledből jelentve, a jugoszláviai magyar követ július 7-én emlékeztet a következőkre: „*az itteni sajtó bár bizonyos rezerváltsággal, de mégis eléggé leplezetlen örömmel üdvözölte a bolgár választások eredményét, melyet olyan színben szeretne feltüntetni, mintha a Liapcseff rezsim bukása a Jugoszláviával szimpatizáló és vele a megegyezést kereső elemek diadalra jutását jelentené. Erre vonatkozólag egy átmenetileg itt tartózkodott bolgár diplomata kifejtette előttem, hogy a szerbek ezen öröme legalább is korai, mert nem hiszi, hogy Malinov kormányrajutása a bolgár külpolitika eddigi irányában, különösen Jugoszláviával szemben, lényeges változást hozna. Bolgár informátorom szerint Malinov lapjában, a 'Zname'-ban, a jugoszláviai bolgár-macedon kisebbségi kérdésben mindig intranzigens álláspontot foglalt el, sőt annak idején Burovot élesen támadta, hogy Belgráddal szemben túlságos engedékenységet tanúsított*“.²

A szlovéniai üdülőhelyen tartózkodó magyar követ szerint a jugoszláv-bolgár megegyezés másik fő akadálya a VMRO, amelynek a feloszlátását pedig hiába akarja a belgrádi kormány, azt Malinov aligha teljesítheti. „*A jugoszláv-bolgár viszony normalizálódásának további kiépítését illetőleg /kereskedelmi szerződés, stb./ a Malinov kormány természetesen szívesen fog megragadni minden erre vonatkozólag Belgrádból jövő esetleges kezdeményezést, de erre a Liapcseff kormány is mindenkor kész lett volna és eddig sem Szófián múltott, hogy a tárgyalások e tekintetben nem indultak meg*“ – olvasható a bolgár informátorra hivatkozó bledi jelentésben.³

1931. szeptember 3-án a jugoszláv király új alaptörvényt adott ki, így próbált meg alkotmányos színezetet adni személyi diktatúrájának. Az oktrojált alkotmány ellenére azonban Sándor nem tudta az eltérő történelmü

² MNL OL, K63–1933–5/38.–211. pol./1931, Bled, 1931. júl. 7. Jugoszláv-bolgár viszony.

³ Uo.

és kultúrájú „törzseket“ egy nemzetté formálni. A jugoszláv népek nemzeti egysége az állami ideológiai szintjén maradt a következő években is.⁴

Szeptember 3-án egyébként Szófiából a magyar követ beszámol a VMRO-n belüli mihajlovisták és protogerovisták folytatódó küzdelméről, és a köztük szünni nem akaró véres leszámolásokról. A mihajlovista vezetésű VMRO egyik alvezére, bizonyos Kiril Drangov Rudnay Lajos tudomására hozta, hogy a forradalmi szervezet a Malinov-kormányral kapcsolatban várakozó álláspontra helyezkedett. A megbeszélésen ugyanakkor Drangov hangsúlyozta, hogy a VMRO valójában egyelőre csak a saját erejére számíthat, külföldről pedig különösen nem vár döntő segítséget. A mihajlovista alvezér állítása szerint mindenesetre a magyar részről tapasztalt támogatás a macedónok „örök háláját váltja ki“.⁵

Malinov bolgár kormányfő október közepén váratlanul lemondott posztjáról. A veterán politikus helyére pedig a Nikola Musanov került, aki nek egy sokszínű koalíciót kellett egybentartania.

1931. november 6-án Rudnay az alábbiakat jelentette Budapestnek: *„A trónbeszéd körüli parlamenti vita befejezése után Musanov miniszerelnök elmondotta a kormány válaszbeszédét, amelyet óvatos kimért hangja miatt általában tetszéssel fogadtak. Belpolitikai visszapillantás után konstataulta, hogy a június 21-iki választások a bolgár nép politikai érettségéről tettek tanúságot, továbbá kiemelte, hogy sokak várakozása ellenére a regime-változás nyugodtan, vérontás nélkül ment végbe.“*⁶

Az új miniszterelnök külpolitikai vonatkozásban Bulgária azon törekvését hangoztatta, hogy összes szomszédaival jó viszonyban éljen. Jugoszláviával kapcsolatban kifejtette, hogy a bolgár kormány minden tőle telhető intézkedést megtesz a békés viszony fenntartása érdekében, de Belgrád részéről mégis folyton érkeznek panaszok, állítólagosan bolgár területen szervezett jugoszláviai merényletek miatt. Musanov ismertette továbbá a

⁴ Juhász J. Volt egyszer egy Jugoszlávia – A délszláv állam története. Bp., 1999, p. 60.

⁵ MNL OL, K64–1931–16/a–23. pol./1931, Szófia, 1931. szept. 3. Macedon testvérharc.

⁶ MNL OL, K63–1931–5/1.–184. pol./1931, Szófia, 1931. nov. 6. A trónbeszéd parlamenti vitája és Musanov miniszterelnök válaszbeszéde.

szófiai jugoszláv követ legutóbbi, ilyen tárgyú szóbeli démarche-át és az arra adott türelmes hangú válaszát, amelyben kifejtette, hogy a bolgár kormány továbbra is mindent meg fog tenni a béke érdekében.⁷

Musanov nemzetgyűlési beszédében kitért a bolgár kisebbségeknek a békeszerződésekből eredő, de sajnos nem respektált jogaira, és rámutatott arra, hogy örömmel olvasta a török külügyminiszter minapi kijelentését, mely szerint a minoritásoknak a többségi népekkel egyenlő jogokat kell biztosítani. A szófiai kormány új feje végül pedig rámutatott arra, hogy „a világ közvéleményében a békés revízió szükségességének gondolata mind több tért hódít“, és hivatkozott itt Mussolini ismert nyilatkozataira.⁸

Leszögezhetjük, hogy Bulgária új miniszterelnöke a macedónkérdést illetően tehát határozottan állást foglalt, mégpedig a Nemzetgyűlésben. Musanov ugyanis egyértelművé tette, hogy a külhoni – így nem csupán a jugoszláviai, görögországi, hanem például a romániai – bolgár kisebbségek jogait garantálnia kell az érintett államoknak, miközben a szófiai kormány nyíltan deklarálta: nem tett le egy későbbi békés revízió lehetőségéről. A kisebbségek jogainak elismerését, mi több, biztosítását mindenestre csak tárgyalásos úton lehetett elérni. Bulgáriának jó esélyt kínáltak a szomszédos országokkal való megegyezésre a balkáni államok között zajló konferenciák, amelyek témái a biztonságpolitikától egészen a gazdasági, kereskedelmi kérdésekig terjedtek. Ezeknek az egyeztetéseknek a célja Délkelet-Európa békéjének és fejlődésének az elősegítése volt, legalábbis a hivatalos nyilatkozatok szintjén. Az első Balkán-konferenciát egyébként még 1930 októberében tartották, az összes ország, azaz Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Albánia, Görögország és Törökország részvételével.

1932 elején folytatódtak a tárgyalások, mégpedig Isztambulban. Moldoványi Sándor athéni magyar követ február 6-án jelenti a legutóbbi tanács-

⁷ Musanov parlamenti beszédében közölte azt is, szándékban áll, hogy jugoszláv-bolgár állategészségügyi egyezmény megkötését célzó tárgyalásokat javasoljon, ami végeredményben a jobb politikai atmoszférát előkészíthetné. MNL OL, K63–1931–5/1.–184. pol./1931, Szófia, 1931. nov. 6.

⁸ Uo.

ülésről, hogy többek között említést érdemelnek az alábbiak: „*egy békéltetési és meg nem támadási és biztonsági Balkán paktum létesítésére vonatkozó javaslat, amelyet a bolgár és albán delegáció javaslataira a kisebbségek védelmét célzó szakaszokkal egészítettek ki*“.⁹ Az athéni magyar követ felhívja a figyelmet, hogy mindezek a javaslatok az isztambuli tanácsülésen elfogadtattak, és az ősszel Bukarestben összeülő harmadik Balkáni-konferencián fognak azokról véglegesen dönteni. Moldoványi úgy tapasztalta, a görög delegáció hathatós munkatársakat talált nemcsak a török delegációban, hanem Törökország kormányában is, amely a legmesszebbmenőig támogatja a balkáni uniós eszméket, illetve egy balkáni paktum létrejöttét. Az athéni magyar diplomata szerint erre bizonyosság, hogy az isztambuli tanácsülés ideje alatt maga Kemal pasa is személyesen megjelent Isztambulban, személyesen fogadva a delegációkat.

Moldoványi Sándor mindazonáltal arra figyelmeztet: „*Más oldalról viszont arról értesültem, hogy a javaslatok elfogadása nagy nehézségekkel ment, s a Pacte-Balcaniquera vonatkozó javaslat a kisebbségi szakaszok miatt úgy a bolgár és albán delegáció körében azok elégtelensége miatt, mint a jugoszláv delegáció körében azoknak túlzottan liberális conditiója miatt elégedetlenséget váltottak ki, s csak azon feltétellel szavaztattak meg, hogy a bukaresti konferencián a javaslat újból minden oldalról tárgyalás alá lesz vehető*“.¹⁰

Látható tehát, hogy Tirana és Szófia a második Balkáni-konferencián ragaszkodott ahhoz, hogy a közös javaslatcsomagba bekerüljenek a kisebbségek védelmét célzó szakaszok, ám az albánok s a bolgárok nem találták kielégítőnek a kevésbé részletezett pontokat. Eközben Belgrád még ezt is sokallta, tudvalevőleg a területén élő kisebbségek, így – mások mellett –

⁹ Moldoványi megemlíti még a konferenciákon résztvevő tagállamok polgárainak a balkáni államokban való kölcsönös szabad mozgását, letelepedését és iparuzását biztosító szerződéskötésére vonatkozó javaslatot is. Sőt, arra is utalást tesz, hogy egy harmadik javaslat a későbbiekben utat nyithat egy közös balkáni kereskedelmi politikának. MNL OL, K63–1932–5/1.–14. pol./1932, Athén, 1932. febr. 6. A „*Conferences balcaniques*“ legutóbbi stambuli tanácsulése és Görögország szerepe.

¹⁰ Uo.

az albánok és macedónok miatt is. Nem tűnik mellékes körülménynek Olaszország hozzáállása a Balkán-konferenciákhoz. Hory András római magyar követ 1932. február 11-én, olasz kormányzati tényezőkkel történt eszmecseréje nyomán, Budapestnek hírt ad arról, hogy Olaszország szorgalmazta „a török-görög megegyezést, illetve a balkánállamok frontjának a szerb hegemonisztikus törekvésekkel szemben való kiépítését”. Mint érzékelhető, Róma tehát a Jugoszlávián kívüli balkáni államok szövetségében volt érdekelt, hogy ezzel Belgrád gyengüljön. Olaszország elemi érdekének tűnt tehát, hogy Jugoszlávia ne vegyen részt egy – később esetleg kialakuló – erős balkáni államszövetségben. „Mindazon kísérletek, amelyek egy Balkán federáció megalapozására irányulnak, természetesen Olaszország ellenzésével találkozhatnak” – jegyezte meg Hory András.¹¹

A szófiai magyar követ június 2-án arról számol be, hogy a Nemzetgyűlés külügyi költségvetésének letárgyalása után Musanov miniszterelnök külügyi expozét tartott. A kormányfő – Rudnay Lajos közlése szerint – hangsúlyozta: *„Örömmel látja, hogy a bolgár közvélemény a bolgár kisebbségi jogok reklamálása kérdésében teljes egyöntetűséget mutat. Ezen óhaj azonban nem elegendő, mert Bulgáriának nincs meg a kellő hatalma a kisebbségek jogainak megvédésére. Azoknak kellene a nagylelkűség tanujelét adni, akik erősek. A szomszédokkal való barátság a bolgár kisebbségeken keresztül vezet”*.¹²

A Jugoszláviával való kapcsolatok javítását a VMRO aktív fegyveres tevékenysége továbbra is akadályozta. Rudnay Lajos 1932. október 8-án Budapesttel tudatja, hogy a szófiai jugoszláv ideiglenes ügyvivő az előző napon két jegyzéket adott át a bolgár belügyminiszternek. Az első jegyzékben a jugoszláv fél felsorol tucatnyi határincidenst, amelyeket komitácsi bandák betörései, illetve betörési kísérletei okoztak. A második jegyzékben pedig javaslatot tesznek, hogy egy jugoszláv területen lévő épület felrob-

¹¹ MNL OL, K63–1932–5/23.–16. pol./1932, Róma, 1932. febr. 11. Olaszország és a Balkán-federáció gondolata.

¹² MNL OL, K63–1932–5/23.–73. pol./1932, Szófia, 1932. jún. 2. Musanov miniszterelnök külügyi expozéja.

bantásának a kivizsgálására – az 1929. évi piroti egyezmény értelmében megállapított – vegyes bizottság küldessék ki a helyszínre. *„Az itteni jugoszláv követségen beszerzett információk szerint a betörési kísérletek közül egynéhány eredménnyel járt és kisebb komitádzi bandáknak sikerült jugoszláv területre hatolniok. Egy ilyen banda egyik tagja volt az a merénylő is, aki Nis környékén egy személyszállító vasuti kocsiba pokolgépet helyezett el”* – ecseteli a mihajlovisták újabb akcióit a szófiai magyar követ.¹³

A VMRO – olykor véres terrorba torkolló – akcióival egy időben Bukarestben ülésezett a harmadik Balkán-konferencia. A szófiai magyar követség 1932. november 11-ei jelentése nyomatékositja, hogy a bolgár delegáció végül eredménytelennek minősítette a délkelet-európai országok egyeztetését. A magyar ügyvivő közlése szerint a Bukarestbe küldött delegáció vezetőjével, Trifon Trifonovval, annak visszatérte után, alkalma nyílt beszélgetni. Trifonov kifejtette: egy Balkán-unió megvalósításának lehetőségében a bolgár fél sosem hitt, de a konferenciákra való meghívásoknak mégis eleget tett, mert Bulgária, a nyugati közvéleményre való tekintettel, mindig gondosan kerülni kívánja annak látszatát, mintha a balkáni béke biztosításának Szófia állna az útjában. A bolgárok ezen kívül arra számítottak, hogy a Balkán-konferenciákon alkalmuk lesz az európai közvélemény figyelmét a bolgár kisebbségi problémákra – és különösen a macedónkérdésre – felhívni. *„Olyan paktum elfogadása, amely a területi status quo fenntartásán alapszik és még a bolgár kisebbségek sorsának radikális javítását sem hozná magával, minden bolgár szemében nonsens volna. A jugoszlávok, Trifonov úr szerint hajlandók a paktumba újból bevenni ugyanazokat az ígéretek, amelyeket a békeszerződésekben vállaltak, és ezen tulmenőleg semmit és különösen azt nem, amit pedig a bolgárok határozottan követeltek, t.i. azt, hogy a kisebbség fogalmának addigi meghatározásához, vagyis a 'faji, nyelvi és vallási eltérőség' kritériumaihoz a 'külön nemzeti öntudat' ismertetőjelét is vegyék fel, ami természetesen a makedon kisebbség*

¹³ MNL OL, K63–1932– 5/23.–141. pol./1932, Szófia, 1932. okt. 8. Jugoszláv tiltakozás bolgár komitádzi betörések ellen.

elismerését jelentené, mert ismeretes, hogy a szerbek a makedon kisebbség létezését azért tagadják, mivel szerintük az sem faji, sem nyelvi, sem vallási tekintetben tőlük nem különbözik“ – áll a jelentésben.¹⁴

A harmadik Balkán-konferencia 1933 márciusában Bukarestben egy tanácsüléssel folytatódott. Ennek befejezése után a török és a görög delegátusok hazájukba Szófián át utaztak, ahol különböző lapoknak igen részletes és kimerítő nyilatkozatokat tettek – értesíti a magyar külügyminisztériumot Rudnay Lajos március 25-én. Szerinte különösen a görög megbízott igyekezett leplezni a kisebbségi kérdés körül kialakult nehézségeket, ami a Balkán-konferenciák további sorsát veszélyezteti. A görög és a török delegátusok nyilatkozataikban az eredményekről számoltak be, aláhúzva a gazdasági, a kulturális, valamint a közlekedésügyi kérdésekben elért eredményeket, és csak úgy melleleg jegyezték meg, hogy a kisebbségi kérdéssről további tárgyalások majd a következő konferencián kerülhetnek szónyegre. Ezzel szemben a bolgár megbízottak igen pesszimista nyilatkozatokat tettek a bukaresti tanácskozássra utalva, kiemelve a két jugoszláv delegátus elutasító álláspontját. Utóbbiak ugyanis azt bizonygatták, hogy Makedóniában egyáltalában nincsen bolgár lakosság, és így a kisebbségek kérdéséről jugoszláv-bolgár relációban foglalkozni felesleges.¹⁵

Szófia viszont nem adta fel revíziós politikáját. Rudnay április 10-én az alábbiakat jelentette: „*Popov Ivan urral, a külügyministerium sajtóosztályának főnökével, hosszabban beszélgettem a revízióról, amely alkalommal ő azon véleményének adott kifejezést, hogy Bulgáriának elszakított területei miatt természetesen a revíziós politikát kell szem előtt tartania, de a lefegyverzett Bulgáriának óvakodnia kell minden olyan cselekedettől, amely konfliktusra vezethetne*“.¹⁶

¹⁴ MNL OL, K63–1932–5/1.–170. pol./1932, Szófia, 1932. nov. 11. A bolgár nemzeti bizottság tagjai a bukaresti balkán konferenciáról.

¹⁵ MNL OL, K63–1933–5/38.–64. pol./1933, Szófia, 1933. márc. 25. A balkánkonferencia bukaresti tanácsülésének visszhangja.

¹⁶ MNL OL, K63–1933–5/38.–75. pol./1933, Szófia, 1933. ápr. 10.

A Szófiában szolgálatot teljesítő magyar követ május 30-án arról tudósít, hogy 28-án – a külpolitikát is irányító – Musanov miniszterelnök a nemzetgyűlés külügyi bizottsága előtt expozét tartott, amelyben a Bulgária és szomszédai közötti viszonyt nagy vonalakban ismertette. Jugoszláviáról szólva közölte: a jószomszédi viszony kifejlődését továbbra is gátolja az, hogy a belgrádi kormány vonakodik elismerni a jugoszláviai bolgár kisebbség létezését, továbbá az a nehézség, amelyet a bolgár kettősbirtokosoknak a hónapokkal azelőtt újra megerősített jugoszláv határzárlat okoz. Musanov közlése szerint tehát a bolgár-jugoszláv barátság kulcsa Belgrád kezében fekszik.¹⁷

Bár 1933 nyarán a Mihajlov vezette VMRO fegyveres akciókat továbbra is elkövetett Vardar-Makedóniában – amely nem csupán a jugoszláv hatóságokat, de gyakran a civil lakosságot sem kímélte –, szeptemberben mégis enyhülés következett be a jugoszláv-bolgár kapcsolatokban. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy Törökország és Görögország olyan tárgyalásokat folytatott egymással, amelynek egy szövetségi szerződés megkötése volt a célja. Szeptember 14-én végül aláírták a görög-török szövetségi szerződést. Ez, valamint az a tény, hogy meghosszabbították a bolgár-török semlegességi szerződést, komoly aggodalommal tölthette el Belgrádot. Fennállt ugyanis a veszélye, hogy Jugoszláviát valóban bekeríthetik, ami egyébként Olaszországnak és Magyarországnak egyaránt érdeke volt. Belgrád ilyen körülmények között a korábbiaknál konszolidáltabb viszonyokra törekedett Szófiával. Ez egyébként az utóbbinak is az érdekében állt, ugyanis a görög-török szövetségi szerződésben a status quo-ra való törekvés szándéka is megjelent, ami a bolgárok – az Égei-tengerre való újbóli kijutását célzó – revíziós politikáját sértette.

A jugoszláviai magyar követség szeptember 24-én arról ad hírt, hogy a Belgrádon átutazó Borisz bolgár királyt most Sándor jugoszláv király fogadta az állomáson. „*Boris király már számos esetben utazott át Belg-*

¹⁷ MNL OL, K63–1933–5/38.–105.pol./1933, Szófia, 1933. máj. 30. Musanov külpolitikai beszámolója.

rádon, legutóbb két hónappal ezelőtt, de mindeddig a jugoszláv kormány sem vett róla tudomást és még csak egy 'alpolgármestert' sem küldött ki az állomásra. Ilyen körülmények között érthető feltűnést keltett a legutóbbi napok pálfordulása“ – olvasható a jelentésben. A belgrádi magyar ügyvivő megjegyzi: „*Az a tény, hogy az eddigi gyakorlattal szakítva Sándor király kiment az állomásra, Jugoszlávia újabb politikájának egyik láncszemét látszik képezni. Megerősíti eme feltevést az az erőltetett pompa is, amelyet a futólagos találkozón kifejtettek*“. A magyar diplomata szerint mindazonáltal Jugoszlávia továbbra sem lesz nem hajlandó elismerni a makedóniai bolgár kisebbség létezését, és nem engedélyez iskolákat e közösség számára.¹⁸

Az Ivan Mihajlov irányította VMRO-nak azonban egyáltalán nem állt érdekében a bolgár-jugoszláv barátkozás. A belgrádi magyar ügyvivő október 12-én egy pokolgépes merényleten kívül számos – Bulgáriából történt – bandabetörésről, robbantásokról, illetve jugoszláv határőrök elleni támadásról is beszámol Budapestnek. Mint írja, a macedónok így reagáltak a Jugoszlávia és Bulgária közt megindult közeledésre. A jugoszláv sajtó pedig – mint a jelentés rámutat – felsőbb utasításra gyakorlatilag csak a hivatalos jelentések leközlésére szorítkozott és tartózkodott „a szokásos elmékedésektől“, nehogy újságcikkek megzavarják a Bulgária és Jugoszlávia között megindult barátkozást.¹⁹

A közeledést nem sikerült megzavarnia, még a VMRO-nak sem, így Borisz király december derekán immár hivatalosan is ellátogathatott Belgrádba. Bár a két uralkodó találkozója szívélyes légkörben zajlott, s a kereskedelmi kapcsolatok élénkítése szempontjából eredményesnek is tűnt a megbeszélés, a kisebbségi kérdést, így a macedón ügyeket illetően érdemi előrelépés nem történt.²⁰ Nem véletlen, hogy Hory András, római magyar

¹⁸ MNL OL, K63–1933–5/23.–232. pol./1933, Belgrád, 1933. szept. 24. Sándor király találkozója Boris királlyal. Jugoszláv-bolgár viszony.

¹⁹ MNL OL, K63–1933–5/23.–241. pol./1933, Belgrád, 1933. okt. 12. Sorozatos merényletek és bandabetörések. Csekély visszhang a sajtóban.

²⁰ MNL OL, K63–1933–5/23.–201. pol./1933, Szófia, 1933. dec. 14. A bolgár cár belgrádi útja.

követ arról adott számot december 15-ei jelentésében, hogy az olasz külügyminisztériumban úgy informálódott: a római bolgár követ Borisz király belgrádi tartózkodása nyomán kijelentette, hogy „*messzebbmenő közeledésről Jugoszlávia és Bulgária között nincs szó, és hogy a mai viszony megjavulása teljesen attól függ, hogy a kisebbségi /macedon/ kérdésben a szerb kormány hajlandó lesz-e engedményeket tenni*“.²¹

1934 elején Bulgária számára kedvezőtlenül alakultak a délkelet-európai viszonyok: február 9-én Athénban aláírták a Balkán-paktumot. A szövetség, amelyet Románia, Jugoszlávia, Görögország és Törökország kötött meg, a status quo megőrzése mellett tett hitet.²² S mivel Bulgária – a kisebbségi kérdésre vonatkozó igényeinek a mellőzése miatt – kimaradt a paktumból, összes szomszédja viszont szövetséget kötött, így Szófia ennél rosszabb helyzetbe nem is kerülhetett volna revíziós céljai szempontjából.

Ez utóbbit, mármint hogy egy későbbi – esetleges – békés revíziót a Balkán-paktum megnehezíthet, maga Musanov bolgár kormányfő ismerte el március 30-án a szófiai nemzetgyűlésben megtartott expozéjában. Mindezek dacára Bulgária politikája mind a négy – paktumot kötött – állammal szemben a jövőben is a jószomszédi viszony fenntartására fog irányulni – állította a miniszterelnök a magyar követség április 10-ei jelentése szerint.²³

Musanov még néhány hétig maradhatott a miniszterelnöki székben. A Népi Blokk alkotta kormány ugyanis – bel- és külpolitikai okokból egyaránt – olyannyira elvesztette a hitelét, hogy 1934. május 19-én katonai puccsal ragadta magához a hatalmat a Katonai Szövetség. A katonákból és párton kívüliekből szerveződő új kormány élére – a Zveno politikai csoport egyik vezetője – Kimon Georgiev került. Az új kabinet szétkergette a nemzetgyűlést, a pártokat feloszlatta, illetve a polgári szabadságjogokat korlátozta.

²¹ MNL OL, K63–1933–5/23.–275. pol./1933, Róma, 1933. dec. 15. A bolgár követ közlései a belgrádi királyi találkozóval kapcsolatban.

²² Гърдев, К. България и Унгария 1923–1941. С., 1988, с. 69–70.

²³ MNL OL, K63–1934–5/20.–45. pol./1934, Szófia, 1934. ápr. 10. Musanov miniszterelnök külpolitikai expozéja.

Georgievék a közigazgatást erőteljesen centralizálták, ezt megelőzően azonban rendet tettek a macedón forradalmi szervezet által uralt Pirini Makedóniában. 1934 júniusától az új kormány kifejezetten katonai erő alkalmazásával lépett fel az Ivan Mihajlov vezette VMRO-val szemben. Az új szófiai hatalom képviselői is azt tartották, hogy a makedóniai szlávok bolgárok, viszont a kormányzati tényezők úgy vélték, a VMRO működése nemzeti szempontból káros. A Georgiev-kormány ráadásul mind a Jugoszláviával, mind a Franciaországgal való kapcsolatokon javítani kívánt, ám a mihajlovista többségű VMRO tevékenysége – már a léte is – ezt igencsak megnehezítette.

A szervezet mérsékeltjeinek, és persze a bolgár hadseregnek a segítségével a nyár folyamán sikerült a mihajlovista csoportokat felszámolni, végeredményben pedig a VMRO-t feloszlatni.²⁴

A miniszterelnök július 12-én Szófiában beszédében nyomatékosította, hogy az állam fennhatóságát az egész ország területén – így Pirini Makedóniában is – helyreállították, továbbá, sok ezer fegyvert lefoglalva, a VMRO-t feloszlatták. Ez utóbbira Georgiev elmondása szerint azért volt szükség, mert a macedón forradalmi szervezet révén „*felelőtlen elemek emelkedtek az államhatalom fölé, amelynek suverenitása egyes vidékeken csak fictió volt, vérfürdőket rendeztek a főváros kelles közepén és így Bulgáriát a külföld előtt diszcreditálták és biztonságát veszélyeztették*” – áll a magyar követség július 14-ei jelentésében.²⁵ S a kormányfő – a jelentés szerint – arra még nem is tért ki részletesen, hogy a VMRO hosszú évekig külön adókat is kivetett Pirini Makedónia lakosságára, amely felett nem ritkán joghatóságot gyakorolt a forradalmi szervezet.

A magyar külügyminisztériumnak bolgár diplomáciai forrásból július végén ugyancsak megerősítették: „*a macedon mozgalmat a jelenlegi bulgár kormány liquidálni igyekszik, mert a macedonok államot teremtettek az*

²⁴ Македония – история и политическа съдба. II. Съст. П. Петров. С., 1998, с. 205–206.

²⁵ MNL OL, K63–1934–5/1.–95. pol./1934, Szófia, 1934. júl. 14. Kimon Georgiev miniszterelnök propagandabeszéde.

*államban, külön adókat vetettek ki a lakosságra, végül külön jurisdikciót gyakoroltak és az ismeretes gyilkosságokkal nemcsak az ország békéjét zavarták meg minduntalan, de a bulgár kormánynak nagy külpolitikai nehézségeket is okoztak.*²⁶

1934. szeptember 14-én született jelentésében Rudnay Lajos Szófiából az alábbiakról számol be: *„A kormány eljárásából kitűnik, hogy a kormány a makedon legális emigrációt, mint jó propaganda eszközt szervezetében meg akarja tartani, de saját vezetése alá akarja azt helyezni. A terroristákat azonban meg akarja semmisíteni és pedig nem mint eleinte látszott, külpolitikai okokból, a Jugoszláviához való közeledés érdekében, hanem elsősorban belpolitikai okokból, az 'állam az államban' megszüntetése céljából.”*²⁷

A bulgáriai macedón emigrációnak tehát megmaradhatott a formális képviselője, de kormányzati gyámság alatt, Georgievék ugyanis saját embereikre támaszkodtak ezen a téren is. A VMRO-t 1934 őszére gyakorlatilag szétzúzták, Ivan Mihajlov még a nyár végén Törökországba menekült. A macedón forradalmi szervezet teljes megsemmisítése ugyan nem történt meg, hiszen az később képes volt még, jórészt külföldön, szórványos demonstrációkra és figyelemfelkeltő gyilkosságokra, ám a VMRO Bulgáriában a továbbiakban nem lehetett olyan hatalmi tényező, mint amilyen 1934 nyara előtt volt.

²⁶ MNL OL, K63–1934–5/1.–2552. pol./1934, Bp., 1934. júl. 28. Napi jelentés, M. kir. Külügyministerium.

²⁷ MNL OL, K63–1934–5/1.–116. pol./1934, Szófia, 1934. szept. 14. Makedonok helyzete.

The Hungarian Diplomacy and the Macedonian Emigration in Bulgaria

Csaba Zsebők

Sándor Wekerle Business School

Summary

The paper presents the Hungarian diplomats' comments, image and opinion on the Macedonian issue and its Bulgarian implications between 1931 and 1934. The documents are kept in the Hungarian National Archives. Some of them also contain information on how leaders of the Macedonian revolutionary organisation cooperated with the Hungarian diplomats in Sofia. This way it becomes clear that prominent representatives of the VMRO could make use of the Hungarian couriers in order to send their confidential mails. Useful information are provided about what kind of material (in particular, financial) the Bulgarian representative of the Hungarian government needed, who used to help the Macedonian revolutionary organisation. Several reports mention that a certain amount of money was granted by officials of the Hungarian Embassy in Sofia to fund the treatment of the wounded Macedonian rebels. Naturally, VMRO could use the Hungarian government's annual – nonofficial – support as they wished.

The research result casts somewhat different light on Hungary's Balkans policy of the time. The several reports quoted here reveal a – probably less known – image of how VMRO operated as “a state within the state” in South-west Bulgaria. The examined reports of the Hungarian embassy help obtain a clearer picture of the issues still disputed today. Some of them may be qualified as novelties showing how well-informed the Hungarian diplomats were concerning the Macedonian issue.

Keywords: Macedonian issue, Macedonian emigration, VMRO, Hungarian diplomacy, emigration, annual support.

Migráció és integráció. A franciaországi magyar közösség részvétele a Szabad Franciaország és az Ellenállás harcaiban¹

Bene Krisztián

Pécsi Tudományegyetem

Magyarország történelme során számos alkalommal fordult elő, hogy lakosságának egy része különböző (katonai, politikai, gazdasági stb.) okokból úgy döntött, hogy hosszabb-rövidebb időre külföldön keresi a boldogulását. Ezek a migrációs hullámok általában konkrét történelmi eseményekhez és ebből kifolyólag jól körülhatárolt időszakokhoz köthetőek, mint ahogy általában a külföldi célországok és az ott kialakuló magyar közösségek is jól ismertek.

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy kevésbé ismert külföldi magyar diaszpóra tevékenységének egy speciális aspektusát ismertesse meg közelebbről az olvasóval, amikor a 20. század első felében Franciaországba kivándorolt magyarok második világháború alatti katonai erőfeszítéseinek rövid összegzését adja közre a következő oldalakon.

A második világháború alatti francia-magyar katonai kapcsolatok jellemzői

Noha Franciaország és Magyarország között egy évezredre visszanyúló és változatos viszonyrendszer állt fenn,² a két ország közti kapcsolat

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² Ld. pl. Payet, M., Tóth, F. (szerk.). Milleans de contacts. Relations franco-hongroises de l'annil à nos jours. Szombathely, 2001.

meglehetősen ellentmondásos volt az 1930-as és 1940-es évek fordulóján. Egyrészt virágzó kulturális kapcsolatok kötötték össze a két országot, amelyek mind az oktatásra, mind pedig a kultúrafogyasztásra jelentős befolyást gyakoroltak. Másrészt a két állam vezetése egymással szembenálló nemzetközi politikai táborok mellett kötelezte el magát, ezért diplomáciai síkon elméletileg fokozatosan szembekerültek egymással a vizsgált időszakban. Mindezek ellenére az elvi konfrontáció nem alakult át nyílt fegyveres konfliktussá a világháború kitörése után sem. Ennek egyszerű oka volt: amikor Magyarország 1941 nyarán belépett a háborúba a tengelyhatalmak oldalán, akkor Franciaország az 1940 júniusában megkötött fegyverszüneti megállapodás következtében már nem volt hadviselő fél. Ebből kifolyólag a két állam között nem jött létre hadiállapot,³ ezért viszonyuk leginkább semlegesnek tekinthető, amit ugyanakkor meglepő módon bizonyos mértékű rokonszenv fűszerezett.⁴ Ez elsősorban a két ország élén álló vezetőknek volt köszönhető, Pétain marsallnak és Horthy admirálisnak, akik veterán katonaként az általuk legjobbnak tartott módon igyekeztek kormányozni az irányításuk alatt álló államalakulatokat. Nagy valószínűséggel ez is hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi évtized során intenzívebbé vált kulturális kapcsolatok⁵ továbbra is aktívak maradtak, jelentős számban jelentek meg magyarra fordított francia művek, a magyar sajtó pedig rokonszenvvel számolt be a megszállt Franciaországban zajló eseményekről.⁶

A különleges helyzetből fakadóan nem kerülhetett sor hivatalos katonai együttműködésre a két ország között, tehát a katonai jellegű kap-

³ Horel, C. La France et la Hongrie: affinités passées et présentes, de saint Martin à Nicolas Sarkozy. – *Revue historique des Armées*, 63/1, 2011, 11.

⁴ Lannurien, G. Une action de guerre malconnue: les combattants français en Slovaquie (avril 1944 – février 1945). – *Revue historique des Armées*, 36/1, 1984, 74.

⁵ Romsics, I. Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között. – Juhász, Gy., Kis Gy. Cs., (szerk.). *Magyarságkutatás, a Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp., 1989, 193–199.

⁶ Müller, V. Betekintés az 1940–1944 közötti francia-magyar kapcsolatok történetébe. – *Kutatói füzetek*, 9/1, 2005, 270–272.

csolatok jobb híján nem hivatalos úton kellett létrejönniük. Az együttműködésre mégis számos esetben sor került, amelyek alapvetően két módon következtek be: vagy csupán az egyik állam került kapcsolatba a másik országból származó személyekkel, akikkel valamilyen megállapodás alapján katonai célok érdekében együttműködött, vagy pedig állami szervek egyáltalán nem voltak érintettek a kooperációban, tehát mindkét fél részéről olyan alakulatok és személyek voltak érintettek, akik nem országuk hivatalos képviselői voltak.

A katonai kapcsolatok közül elsőként kell emlitenünk az 1939–40 folyamán a francia hadseregben szolgálatot vállaló több ezer magyar önkéntes esetét, akik új hazájuk védelmében léptek be a francia fegyveres erők kötelékébe.⁷ Másodsorban érintenünk kell a Szabad Francia Erők soraiban harcoló magyarok kérdését is, akik De Gaulle tábornok oldalán a harc folytatását választották a francia fegyverszünet megkötése után.⁸ A Franciaország területén játszódó események közül harmadikként kerülnek vizsgálódásaink fókuszába a megszerveződő Ellenállás soraiban aktívan és nagy számban tevékenykedő magyar állampolgárok.⁹ Mindezek mellett nem szabad megfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy Magyarország viszonylag nagy számban fogadott be német fogolytáborokból menekült francia katonákat, akiket hivatalosan internált, valójában inkább vendégként kezelt, ebből kifolyólag közülük több százan aktív szerepet vállaltak a környező országok partizánharcaiban is.¹⁰ Valamint végezetül legalább említés szintjén meg kell emlékeznünk a német fegyveres erők kötelékében harcoló francia állampolgárokról is, akik több ízben harcoltak

⁷ Mémorial de la Shoah. Union des engagements volontaires, anciens combattants juifs, leurs enfants et amis. MDLX-1 – MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940.

⁸ Fondation Charles de Gaulle. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

⁹ Pécsi, A. Magyar antifasiszták a francia és a belga ellenállási mozgalomban. – Gazsi, J., Pintér, I. (szerk.). Fegyverrel a fasiszmus ellen. Bp., 1968, 48–75.

¹⁰ Roos, R. Evadé en Hongrie (1943–1945). – Revue historique des Armées, 39/3, 1984, 96–109.

együtt magyar alakulatokkal a keleti hadszíntéren, esetenként pedig még Magyarország területén is harcba vetették őket.¹¹

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a meglepően nagy számú együttműködési eseménysorozatok közül a franciaországi magyar diaszpóra által kifejtett katonai erőfeszítéseket mutassa be, amelyek érdekes és ismeretlen fejezetét alkotják két ország és a második világháború történetének egyaránt.

A francia hadsereg magyar önkéntesei az 1940-es franciaországi hadjáratban

Sokan határoztak úgy Magyarországon a 20. század első évtizedeiben, hogy gazdasági vagy politikai okokból külföldre emigrálnak. Ezek a kivándorlók általában a gazdaságilag legfejlettebb államokat célozták meg, amelyeknek jelentős mennyiségű munkaerőre volt szükségük és aránylag kényelmes életkörülményeket tudtak biztosítani a világ legkülönbözőbb pontjairól érkező bevándorlóknak. Noha Franciaország nem tartozott a magyar kivándorlók fontosabb célpontjai közé, sokan választották közülük új hazájuknak az első világháborút követő átmeneti időszak politikai feszültségei, majd pedig a gazdasági válság okozta egzisztenciális nehézségek miatt.¹² Ebből kifolyólag a franciaországi magyar közösség létszáma az 1930-as évek végén körülbelül 30 ezer fő volt, de bizonyos becslések szerint az 50 ezres létszám sem tekinthető eltúlzottnak.¹³ Ez a magyar közösség elsősorban baloldali eszméket valló gyári munkásokból állt, akik nagyjából az ország északi részén és a főváros körül elhelyezkedő ipari központokban telepedtek le.¹⁴ Ők

¹¹ Ld. részletesebben Bene, K. Les militaires français de l'armée allemande et la Hongrie pendant la Seconde Guerre mondiale. – Dialogue 2/1, 2015, 83–109.

¹² Bajomi Lázár, E. Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban. Bp., 1984, 86–87.

¹³ Janicaud, B. Les missions religieuses au sein de l'immigration hongroise en France (1927–1940). – Cahiers de la Méditerranée, 39/1, 2009, 131–132.

¹⁴ Pécsi, A. Magyar ellenállók és partizánok Franciaország és Belgium antifasiszta küzdelmeiben. – Dombrády, G., Nagy, L. (szerk.). Fegyverrel a hazáért. Bp., 1980, 249.

többségükben támogatták Franciaország 1939-es hadba lépését, és sokan közülük önként jelentkeztek a francia hadseregbe, mások közülük pedig francia állampolgárság birtokában megkapták a bevonulási parancsot.¹⁵ Pontos létszámuk jelenleg még nem ismert, a korábbi becslések három és hatezer fő közé tették a számukat, de a rendelkezésre álló levéltári anyagok adatai alapján az aktív szolgálatba állt magyar származású önkéntesek száma nem haladta meg a kétezer főt.¹⁶ Mindazonáltal hozzá kell tenni, hogy az a szám a magyarországi születésű, illetve magyar állampolgársággal rendelkező személyekre vonatkozik, tehát a környező utódállamokból származó, más állampolgárságú, de magyar nemzetiségű önkéntesek hozzáadásával ez a szám még jelentősen növekedhet. Bízunk benne, hogy a közeljövő kutatásai érdemi válasszal szolgálnak majd erre a kérdésre.

Tekintettel arra, hogy az 1930-as évek második felében jelentős számban érkeztek a fasizmus elől menekülő emberek Franciaországba, 1939 szeptembere után a francia hadvezetés joggal számított arra, hogy ezek sorából sokan kívánnak majd a francia hadsereg kötelékében harcolni a német erők ellen. Ebből kifolyólag már a konfliktus kirobbanásának másnapján megkezdődött a háború időtartamára jelentkező önkéntesek toborzása, majd önálló alakulatokba szervezése.¹⁷ A különösen nagy számban érkező és szövetségesnek tekintett lengyel és csehszlovák állampolgárokat az emigráns kormányokkal kötött megállapodás értelmében a nemzeti alapon szerveződő hadseregek fennhatósága alá helyezték, ezért ezek a nemzetek viszonylag kis számban képviseltették magukat a külföldi önkénteseket befogadó Idegenlégió soraiban.¹⁸ A francia katonai vezetés gyorsan bevethető és magas harcértékű alakulatokat kívánt létrehozni a külföldi emberanyag

¹⁵ Filyó, M. Magyarok az európai antifasiszta ellenállási mozgalmakban. Bp., 1986, 52–53.

¹⁶ MS. UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940.

¹⁷ Porch, D. La Légion étrangère 1831–1962. Paris, 1994, 510–514.

¹⁸ Comor, A-P. Le volontaire étranger dans l'armée française au cours des deux guerres mondiales. – Heyriès, H., Muracciolo, J-F. (szerk.). Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. Montpellier, 2007, 30.

segítségével, ezért kezdetben az új egységeket a meglévő aktív és tartalékos idegenlégiós személyi állomány köré szervezték. Az eredeti tervek értelmében olyan ezredeket kívántak felállítani, amelyekben 2000 aktív légiós mellett 500 tartalékos és 500 újonc teljesített szolgálatot.¹⁹ Ennek az alapvetően jó elképzelésnek a megvalósítását az önkéntesek nagy száma akadályozta meg, mivel a háború időtartamára katonai szolgálatra jelentkező külföldiek száma jelentősen felülmúlta a rendelkezésre álló veteránokét, ezért gyorsan egyértelművé vált, hogy teljes egészében újoncokból álló ezredek létrehozása is szükséges lesz.²⁰

Az elsőként felállított két alakulat a 11. és 12. idegenlégiós gyalogezer volt, amelyeket az eredeti elvek szem előtt tartásával szerveztek, hoztak létre, így ezekben a 3000 főt tömörítő alakulatokban a frissen jelentkezettek aránya 20 százalék alatt maradt.²¹ A két egység története nagyon hasonlóan alakult. Az újoncok kiképzésének lezárulta után a két alakulatot 1940 tavaszán a francia-német határ régióba irányították, hogy megerősítsék velük a veszélyeztetett terület védelmét. A német offenzíva megindulása után a francia parancsnokság a védelmi vonalban kialakult rések betömése céljából vetette be a két ezredet, amelyek elszánt védelmi harcokat folytattak az előretörő német erők ellen. Bár kiválóan helytálltak, amit számos kitüntetés is bizonyít, az egyenlőtlen harc során eredeti létszámuk háromnegyede odaveszett, a kisszámú túlélők többsége pedig német hadifogságba került.²² A harcokat túlélő és a hadifogságot elkerülő katonák számára a Franciaországért vívott harc véget ért: az aktív légiósokat észak-afrikai állomáshelyükre szállí-

¹⁹ Service historique de la Défense GR 34 N 316. Fiches de renseignements novembre 1939 – août 1940.

²⁰ Montagnon, P. La France dans la guerre de 39–45. Paris, 2009, 213–214.

²¹ Mahuault, J-P. Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870–71, 1914–18, 1939–45. Paris, 2013, 271.

²² SHD GR 34 N 316. 11e R.E.I. Journal de marche 1939–1940; SHD GR 34 N 317. 12e R.E.I. Journal de marche et opérations.

tották, a háború időtartamára jelentkező önkéntesek többségét pedig leszerelték.²³

Tekintettel arra, hogy a háború időtartalmára katonai szolgálatot vállaló külföldiek száma meghaladta a tízezer főt, elkerülhetatlenné vált, hogy olyan alakulatokat is létrehozzanak, amelyek szinte kizárólag belőlük szerveződnek meg. Ennek eredményeképpen 1939 őszén megkezdődött három egység felállítása a dél-franciaországi barcarès-i táborban, amelyeket eleinte 1., 2. és 3., utána pedig 21., 22. és 23. külföldi önkéntes menetvezrednek neveztek el.²⁴ Bár sajnálatos módon az alakulatok hadművelleti naplóinak megsemmisülése miatt a személyi összetételre vonatkozó pontos adatok nem állnak rendelkezésre, azt mégis meg lehet állapítani, hogy az önkéntesek hozzávetőlegesen 30 százaléka köztársasági meggyőződésű emigráns spanyol volt, 20 százaléuk pedig Közép- és Kelet-Európából Franciaországba menekülő zsidó. Nem kevesebb, mint 50 különböző nemzet képviselői voltak jelen az önkéntesek között.²⁵ Átlagos életkoruk 25 és 30 év között volt, tehát a hadseregben tartalékosnak számítottak volna, azonban önkéntesként maguk választották a katonai szolgálatot, amely számukra kiképzéssel kezdődött.²⁶ Utóbbira szükség is volt, mivel a nekik juttatott felszerelés általában hiányos és gyakran elhasznált volt, ami nem könnyítette meg sem a kiképzést, sem az azt követő katonai szolgálatot.²⁷ A három ezredet 1940 májusában szintén az ország északkeleti részébe helyezték át, ahol a hadi helyzet alakulásából kifolyólag azonnal harcba is vetették őket a támadó német erők ellen. Annak ellenére, hogy az iratok tanúsága szerint az egységek a végsőig kitartottak, ugyanaz a sors várt rájuk, mint a másik két idegenlégiós ezredre, vagyis komoly veszteségekkel járó harcok után az alakulatok vagy

²³ SHD GR 34 N 317. 12e R.E.I. Extrait du journal de marche et opérations du régiment, 12.

²⁴ Comor, A-P. (szerk.). La Légion étrangère. Histoire et dictionnaire. Paris, 2013, 752.

²⁵ Mahuault, J-P., 2013, Op. cit., 270–272.

²⁶ Comor, A-P., 2007, Op. cit., 31–32.

²⁷ UEVACJ-EA (Union des engagés volontaires, anciens combattants juifs, leurs enfants et amis), Au service de la France. Paris, 1955, 24.

felmorzsolódtak, vagy kivonták őket az első vonalból, a túlélők jelentős része pedig német hadifogságba került.²⁸

A Szabad Francia Erők magyar tagjai

A Szabad Francia Erők taglétszámával kapcsolatban nincs egységes álláspont a témával foglalkozó szakértők között. Az első becslések a Katonai Levéltárban (*Service historique de la Défense*) található jelentkezési lapok összesítése alapján Echtegoyen őrnagy nevéhez fűződnek, aki az 1950-es évek elején úgy gondolta, hogy 1943. július 31-én 50 878 fő szolgált a Szabad Francia Erőkben, valamint 2000 fő esett el, illetve 1200 fő esett fogságba a korábbi küzdelmek során,²⁹ így szerinte az összlétszám 54 100 főre volt tehető. Valamivel később Chaline admirális kutatásai szerint a haditengerészet tagjainak száma elérte a hétezret, a kereskedelmi tengerészetben szolgálóké pedig a háromezret,³⁰ ami így legalább 5000 fővel felfelé módosította az összlétszámot. Ugyanakkor Henri Ecohard kutatásai – amely a számítások alapját adó jelentkezési lapok átvizsgálására és elemzésére épült – új megvilágításba helyezték a kérdést. Szerinte 52 200 szabad francia teljesített szolgálatot, de alapvetően más eloszlásban, mint ahogy korábban feltételezték. Úgy vélte, hogy 24 200 fő volt a szárazföldi csapatoknál és 3255 a légierőnél, ellenben 12 500 fő a haditengerészetnél és 5700 fő a BCRA-hoz³¹ kötődő ellenállási mozgalmaknál.³² Ezt az ellentmondást a korszak elismert kutatója, Jean-François Muracciole oldotta fel, aki úgy vélte, hogy a gyarmati egységek tagjainak többségével nem írtattak alá jelentkezési lapot, ezért a fenti összlétszámhoz hozzá kell adni még körülbelül 15 000 gyarmati katonát és a Szabad

²⁸ Porch, D., 1994, Op. cit., 529–532.

²⁹ Archives nationales 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 12.

³⁰ Chaline, E., Les Forces navales françaises libres. – Espoir, 23/3, 1995, 74.

³¹ A Szabad Franciaország titkosszolgálat.

³² FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL, Liste-FNFL.

Franciaország külföldi bizottságaiban tevékenykedő mintegy 3 000 főt. Ebből kifolyólag a szabad franciák összlétszáma nagyjából 70 000 főre tehető.³³ Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy ennek a létszámnak csupán nagyjából a fele (körülbelül 40 000 fő) volt francia állampolgár, a többiek elsősorban a gyarmati csapatok tagjai (akik nem rendelkeztek francia állampolgársággal) és külföldiek voltak.

Kutatásaink szempontjából utóbbiak a legérdekesebbek, mivel értelemszerűen köztük találjuk a magyar önkénteseket is. Az ő létszámukkal kapcsolatban nincs vita a történészek között: körülbelül 3 000 külföldit eljuttított szolgálatot a Szabad Franciaország kötelékében, akik mintegy 50 különböző országból származtak.³⁴ A legjelentősebb csoportot (480 főt) a spanyolok adták, akiket a lengyelek (270 fő), a belgák (265 fő) és a németek (185 fő) követték. A korábbi kutatások alapján az első tíz nemzet soraiban hivatalosan nem szerepelnek magyarok,³⁵ azonban a jelentkezési lapok alapos vizsgálata megváltoztatja ezt a korábban kialakított képet, ugyanis a születési helyre vonatkozó adatok elemzése alapján megállapítható, hogy a mozgalom önkéntesei közül legkevesebb 84 fő a trianoni határok között értendő magyarországi születésű volt. Ráadásul a szomszédos országokat születési helyként megjelölő, de egyértelműen magyar névvel rendelkező jelölteket is bevonva az adatsorba, megállapítható, hogy a magyar nemzetiségű önkéntesek száma elérheti, sőt akár meg is haladhatja a százat,³⁶ amivel a Szabad Francia Erők külföldi tagjainak közel 4 százalékát adják és ezzel a nyolcadik pozíciót foglalják el.

Ezekből az adatokból az is kiderül, hogy a magyar származású, illetve kötődésű önkéntesek alapvetően három különböző területen járultak hozzá a Szabad Franciaország háborús erőfeszítéseéhez. Döntő többségük

³³ Muracciole, J-F., Les Français libre. L'autre Résistance. Paris, 2009, 36–37.

³⁴ Crémieux-Brilhac, J-P. La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Paris, 2013, 708.

³⁵ Broche, F., Muracciole, J-F. (szerk.). Dictionnaire de la France libre. Paris, 2010, 554–555.

³⁶ FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

a fegyveres alakulatokban teljesített szolgálatot, legnagyobb számban (a magyar önkéntesek közel 40 százalékával) az Idegenlégió soraiban voltak jelen, de ugyanígy megtaláljuk őket a többi szárazföldi egység (2. páncélosadosztály, 1. tüzérezred, csádi menetezred stb.) kötelékében is. A két másik hagyományos fegyvernemben kevésbé jelentős a magyar részvétel: a légierőnél csupán 5, a haditengerészetnél pedig mindössze 2 fő teljesített szolgálatot. A magyarok egy kisebb része az Ellenállás soraiban tevékenykedve csatlakozott a szabad francia mozgalomhoz, az adatok tanúsága szerint 12 fő tartozott ebbe a kategóriába. Végül meg kell említeni egy harmadik csoportot is, a Szabad Franciaország adminisztratív beosztású magyar tagjait (szintén 12 fő), akik részben katonák, részben civilek voltak és a közigazgatásban, valamint az egészségügyi különítmények soraiban teljesítettek szolgálatot.³⁷

A korábbi alfejezetben kifejtett események alapján logikusan adná magát a feltételezés, hogy soraikban viszonylag nagy számban jelennek meg az 1939–40 folyamán az Idegenlégióhoz csatlakozott magyar önkéntesek. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a harcmezőn elszenvedett vereség annyira teljes volt, hogy azt nagyon kevesen élték túl, illetve kerültek el a hadifogságot és állt módjukban folytatni a harcot, mivel az adatok összevetése után csupán két ilyen esetről tudunk.³⁸ A körülményeket és a kivételt képező két magyar légiós csatlakozásának körülményeit figyelembe véve³⁹ arra következtethetünk, hogy ennek a két személynek csupán azért nyílt módja ezt az utat választani, mert 1940 folyamán az 1. légiós menetzászlóalj kötelékében a közel-keleti francia területekre helyezték át őket, így elkerülték a franciaországi összeomlást.⁴⁰

³⁷ Ibid.

³⁸ MS. UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18; FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

³⁹ Georges Balazs (Balázs György) és François Klein (Klein Ferenc) 1941 júliusában Szíriában, ill. Libanonban csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz.

⁴⁰ Bajomi Lázár, E., 1984, Op. cit., 144–148.

A szabad francia önkéntesek csatlakozásának időpontjával kapcsolatban általában két időszakot szoktak megemlíteni: 1940 nyarát és 1943 első felét. Előbbi a De Gaulle tábornok harc folytatására vonatkozó felhívását követő periódus volt, amikor megalakult a szabad francia politikai és katonai mozgalom, és ekkor került sor az egyéni csatlakozások (tehát a gyarmati területek átállását, mely tömeges belépésekkel járt, ide nem számítva) egyharmadára. 1943 első felében a hadi helyzet szövetségesek számára kedvező alakulásából és az észak-afrikai francia területeken való szabad francia jelenlétből kifolyólag újból növekedni kezdett a jelentkezők száma, így havonta több ezer fő jelentkezett a mozgalom soraiba.⁴¹ A magyar önkéntesekre vonatkozóan ugyanakkor érdemes megemlíteni egy két másik időszakot is. Elsőként 1941 nyarát, a szíriai hadjárat utáni időszakot, amikor a Levantei Hadsereg kötelékéből a szabad franciák oldalára egyszerre több ezer katona állt át. Utóbbiak között jelentős számban voltak korábban az Idegenlégió 6. gyalogezredében szolgálatot teljesítő külföldiek is.⁴² Emellett 1942 folyamán is voltak csatlakozók, akik főképp a franciaországi Ellenállás tagjai közül kerültek ki. Az alakulat magyar kötődésű tagjainak esetében számszerűleg a következő tendenciák figyelhetők meg: 29 fő 1940 nyarán Londonban, illetve más brit fennhatóságú területeken írta alá belépési nyilatkozatát a Szabad Francia Erőkhöz, 35 fő 1941 folyamán a közel-keleti térségben cselekedett ugyanígy, 12 önkéntes 1942-ben követte példájukat, illetve 16 fő 1943 első felében lépett a szervezet kötelékébe.⁴³

A magyar csatlakozók átlagéletkorának vizsgálata során jelentős eltérésekkel találkozunk, hiszen a legidősebb jelentkező 1888-ban született, tehát már az ötvenes éveiben járt jelentkezők, a legfiatalabb pedig 1925-ben, vagyis még csupán 17 éves volt 1942-ben, amikor belépett a Szabad Francia Erők kötelékébe. A rendelkezésre álló születési adatok alapján a belépők átlagéletkora meghaladta a 30 évet, vagyis alapvetően nem fellel-

⁴¹ Crémieux-Brilhac, J-P., 2013, Op. cit., 699–700.

⁴² Muracciole, J-F., 2009, Op. cit., 51.

⁴³ FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

kesített fiatalok, hanem megfontolt felnőttek döntöttek úgy, hogy folytatják a küzdelmet a szövetségeseik oldalán. Fontos megemlíteni, hogy nem kizárólag férfiakról volt szó, 5 hölgy is volt a magyar jelentkezők között.⁴⁴ Társadalmi hátterükről csupán korábbi foglalkozásuk ad információt – amennyiben ez a rovat ki van töltve. Ennek alapján döntő túlsúlyban vannak a katonák (39 fő),⁴⁵ őket követik a független értelmiségiek (22 fő), egyetemisták (4 fő), munkások (2 fő), köztisztviselők (2 fő), a képet pedig egy tengerész teszi teljessé.⁴⁶

Magyarok a francia ellenállásban

Az elszenvedett gyors és megalázó vereség után a francia területeken szerveződő ellenállási akciók a német megszállás visszautasításából fakadtak és eleinte elsősorban arra korlátozódtak, hogy az érintett személyek nyomtatott formában valamilyen szélesebb társadalmi kör tudtára adják ellenérzéseiket. Ezek az egyéni kezdeményezések alakultak át a következő hónapok folyamán nagyobb csoportokká, amelyeket a történetírás ma ellenállási mozgalmakként és hálózatokként ismer.⁴⁷ A

⁴⁴ Név szerint Mariette Anxionnaz, Judith Szabo, Louise Wewig, Rosette Szlekany és Rosette Szekany. Az utolsó két személy esetében a névhasználat esetében (a különböző, bár közeli születési dátumok és egyéb eltérő adatok ellenére) feltételezhetjük, hogy ugyanarról az egyénről van szó, így a magyar származású női jelentkezők száma valószínűleg négy volt.

⁴⁵ Bár ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy ez az információ arra vonatkozik, hogy a Szabad Francia Erőkhöz való csatlakozáskor katonaként tevékenykedett egy önkéntes, ez esetben főként az Idegenlégióban, nem pedig arra, hogy korábban milyen polgári foglalkozása volt. Lásd pl. Henger Józsefet, aki civilben fényképész volt, de az összesítésben ez nem szerepel, kizárólag személyi aktájában. SHD GR 16 P 289462. Fiche N° 50592.

⁴⁶ FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 – 31 juillet 1943). Liste-FFL.

⁴⁷ A kialakult szakmai konszenzus szerint az ellenállási mozgalom olyan szervezet, amelynek elsődleges célja a lakosság rokonszenvének elnyerése és a lehető legszélesebb tömegek megszólítása a fenti elv szem előtt tartásával. A hálózat célja ugyanakkor egy konkrét katonai tevékenység kivitelezése, mint a hírszerzés, szabotázs, hadifoglyok megszökttetése, ellenséges terület felett lefőtt repülőgépek pilótáinak hazajuttatása. Broche, F., Muracciole, J-F., 2010, Op. cit., 1253.

szerveződő mozgalmak többsége eleinte megelégedett az illegális lapkiadással és –terjesztéssel, az ősz folyamán azonban már kifejezetten katonai célokkal rendelkező csoportok is létrejöttek, amelyek stratégiai információkat gyűjtöttek és igyekeztek eljuttatni Angliába, hogy elősegítsék a németek elleni harc sikerét.⁴⁸ Azonban ezeknek az első próbálkozásoknak a társadalmi támogatottsága meglehetősen mérsékelt volt, mivel a francia társadalom az elszenvedett vereség sokkja, a megszállók hatékonysága és a Pétain marsall jelentette vonzerő okán egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett.⁴⁹ Ebből kifolyólag a lakosság döntő többsége a szerveződő belső ellenállással szemben legjobb esetben közömbös, gyakran azonban kifejezetten ellenséges volt.⁵⁰ Ez komolyan kihatott az ellenállás létszámára is, mely 1940 végén még csupán néhány ezer főt számlált egymástól elszigetelt kis csoportokban Franciaország különböző pontjain. Ezeknek a száma ebben az időszakban mintegy 120 hálózatra tehető, klasszikus mozgalmakról ekkor még nem lehet beszélni a megfelelő létszám és szervezettség hiányában.⁵¹

A franciaországi magyar közösség legnagyobb részét munkások alkották, akik esetében gyakran már kivándorlásuk motivációja is politikai jellegű volt, valamint társadalmi helyzetüknél fogva is a baloldali ideológiákhoz kötődtek.⁵² Ebből kifolyólag egyáltalán nem meglepő, hogy a magyar szakszervezeti vezetők már 1940 júliusában úgy döntöttek, hogy a rendelkezésükre álló eszközökkel a lehető legtöbb magyar munkást mozgósítva vesznek részt a megszállók elleni küzdelemben.⁵³ Kezdetben ez a földalatti tevékenység kizárólag fegyvertelen akciókra korlátozódott. Elsősorban saját folyóiratok megszerkesztése, kinyomtatása és terjesztése volt

⁴⁸ Wieviorka, O. Histoire de la Résistance 1940-1945. Paris, 2013, 71–82.

⁴⁹ Marcot, F.(szerk.). Dictionnaire historique de la Résistance. Paris, 2006, 3–4.

⁵⁰ Muracciole, J-F. La France pendant la Seconde Guerre mondiale. Paris, 2002, 337–341.

⁵¹ Montagnon, P. La Légion étrangère de 1831 à nos jours. Paris, 1999, 323–324.

⁵² Godó, Á. Magyarok az európai népek antifasiszta harcában. Bp., 1980, 19.

⁵³ Schkolnyk-Glangeaud, C. Les échanges culturels dans les milieux sympathisants communistes hongrois en France de 1936 à 1946. – Cahiers d'études hongroises 2/1, 1989, 30.

a cél, amelynek segítségével a lakosságot igyekeztek megnyerni az Ellenállás ügyének.⁵⁴ A magyar ellenállók ezzel párhuzamosan magyar és német nyelvtudásukra alapozva propagandatevékenységet folytattak a megszálló német hadsereg katonáinak körében, amely esetenként látványos sikert hozott, amikor több katona is a dezertálást választotta a szolgálat folytatása helyett.⁵⁵

1943. május 27-én Jean Moulin erőfeszítéseinek köszönhetően létrejött az Ellenállás Nemzeti Tanácsa, vagyis az egyesült francia Ellenállás vezető testülete, amelyben a korábban önállóan tevékenykedő legfontosabb ellenállási mozgalmak mind részt vettek.⁵⁶ Ez komoly lökést adott a magyar ellenállók számára is, akik a nyár folyamán létrehozták a Magyar Függetlenségi Mozgalmat, amelynek célja az összes olyan magyar egy szervezetbe tömörítése volt, akik Franciaország felszabadításáért küzdöttek. A mozgalom sikerét jól jellemzi, hogy 1943 júniusa és 1944 azonos hónapja között 70 csoportot hoztak létre, aktív tagjainak száma pedig ezer fő körül mozgott.⁵⁷

A jelenleg rendelkezésre álló információk szerint a szervezet legalább 97 tagja rendszeresen részt vett a megszálló erők elleni fegyveres akciókban, mások pedig alkalmanként működtek közre ilyen műveletekben, amelyek közül a legjelentősebb a francia főváros felszabadításában való közreműködés volt 1944 augusztusában.⁵⁸ Ezért a részvételért azonban magas árat kellett fizetni, mivel a harcok során 112 magyar veszítette életét, akiknek nevét egy 1948. május 6-án felavatott emléktábla őrizte a párizsi Magyar Házban.⁵⁹ Az ország fokozatos felszabadításának idején a MFM vezetőségében felmerült, hogy a háborús erőfeszítéseket egy reguláris alakulat felállításával is támogatni kellene. Ennek az elképzelésnek a jegyében hozták létre 1944 októberében a Petőfi századot Marschall László és Palotás Imre

⁵⁴ Godó, Á., 1980, Op. cit., 20–21.

⁵⁵ Filyó, M., 1986, Op. cit., 56–58.

⁵⁶ AN 72 AJ 233. Texte sur Jean Moulin rédigé par Daniel Cordier, 7.

⁵⁷ Pécsi, A., 1968, Op. cit., 257–258.

⁵⁸ Filyó, M., 1986, Op. cit., 61–66.

⁵⁹ Godó, Á., 1980, Op. cit., 25.

vezetése alatt, amelyet a francia hadvezetőség az egyik ellenállókból frissen felállított alakulat (az 51/52. zászlóalj) harmadik harci egységéhez csatolt.⁶⁰ Fennállása során a magyar katonai alakulat a hátszágban gondoskodott stratégiailag fontos objektumok védelméről, első vonalban bevetésre nem került, végül pedig 1945 őszén leszerelték a többi hasonló különítménnyel együtt.⁶¹

Összefoglaló

Zárásképpen megállapíthatjuk, hogy a franciaországi magyar közösség hozzájárulása a francia háborús erőfeszítésekhez viszonylag jelentős volt különösen annak fényében, hogy a felvázolt kép még messze nem teljes. A fentiekén kívül még alapos kutatást igényel a nem központi magyar irányítás alatt megvalósuló magyar részvétel vizsgálata is, amely számszerűleg valószínűleg kisebb volt, de ugyanakkor rendkívül szerteágazó módon számos különböző mozgalmat érintett és összességében még komolyabb magyar részvételt eredményezett.

Annak ellenére, hogy a két ország között nagyon hosszú múltra visszatekintő kapcsolat áll fenn, mind a mai napig számos olyan fejezete van ennek a történetnek, amelyet sem Franciaországban, sem Magyarországon nem tártak fel kellő mértékben. Az egyik ilyen a második világháború alatti viszonyrendszer története, amelyet csak a közelmúltban kezdtek el történet-szi igényességgel vizsgálni, de ennek ellenére számos feltáratlan része van, az egyik ilyen a katonai kapcsolatoké. Bízunk benne, hogy jelen írás hozzájárult ahhoz, hogy ennek a speciális köteléknek egy Franciaország területén magyar részvétellel játszódó része ismertté váljon és a jövőbeni alaposabb kutatások alapjául szolgáljon, amelyek érdemben gazdagíthatják a két ország kapcsolattörténetét.

⁶⁰ Bajomi Lázár, E., 1984, Op. cit., 189.

⁶¹ Pécsi, A., 1968, Op. cit., 270–271.

Migration and Integration. The Contribution of the Hungarian Community in France to the Free France's and the Resistance's Fights

Krisztián Bene

University of Pécs

Summary

The relationship between France and Hungary has a long history, but some parts of these contacts are less known than others. For example, the military relationships between the two countries during the Second World War are not examined in detail by French or Hungarian historians. During the Word War II, the Internal and External Resistance have gathered a number of people who wanted to continue the fight against the Axis' forces in France and on the other theaters of war around the world. The different movements and networks have received the men in France while the Free French Forces has rallied the people who wanted to continue the combat abroad. It has to be mentioned that beside French citizens a number of foreigners were in the ranks of these military organizations. According to the most reliable estimations at least ten thousand foreigners have chosen the military service within the Resistance. Among these there were a couple of thousand Hungarians who have fought for the liberty of France. The detailed presentation of these volunteers from historical point of view allows the identification of their number and activity, which remained unknown until now. At the same time the discovery of their mostly unwritten story is an important contribution to the history of the two concerned countries, France and Hungary.

Keywords: Second World War, Resistance, Free French Forces, volunteers, Hungarians.

Language and Cultural Integration of Immigrants into Bulgarian Society in the 21st Century

Nadezhda Nikolova

Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreichin” – BAS

Today in the dynamic world of mobility and globalization, people can choose where and how to develop, work, study and live. This right is one of the unique freedoms of the European Union, which currently makes benefit to millions of people travelling in this area. Bulgaria, being a member of the European Union, faces the challenges of integrating immigrants into society. This is an important, complex and delicate task. Many Bulgarian institutions in the country have set primarily educational and cultural goals related to the promotion of history, language and traditions of Bulgarians.

Research studies dealing with immigration¹ in Bulgaria are rare compared with those dedicated to emigration. The interest in this area is developed from the late 1990s and it is based on quantitative and qualitative research methods. Research studies on immigration deal with topics such as institutional, political and legislative issues. A collection of papers, titled “From Ethnicity to Migration”, is the first published study that draws the attention to the problems of immigration in Bulgar-

¹ According to the time of stay of immigrants, the following types of migrations can be discerned: 1, permanent migration, when people have left their country and finally settle in another country; 2, temporary migration, when the duration of stay of foreigners in a country is limited to six years under a treaty or another commitment of the sending state; 3, seasonal migration, which limited to one season of the year, for example tourism, seasonal work, etc. See: Йовева, С. Модели на интеграция на българите в Средна Европа. С., 2013, p. 48; 4, Daily migration, which is typical for border areas, where people travel to work in a neighboring country.

ia.² The book offers a summary and a critical analysis of the Bulgarian social science dealing with the problems of ethnicity, identity and minority/majority relationships. These topics are the focus of Bulgarian social sciences in the 1990s. So far, the main research on the topic of immigration is presented in the collection titled “Immigration in Bulgaria”.³ The general conclusion of the A. Krasteva is that, compared to other European countries, immigration in Bulgaria is moderate in size, as immigrants are generally in a better economic situation.

The study is based on the prevailing qualitative research methods, such as fieldwork, open and in-depth interviews, biographical stories, as well as on indicative nature polls, focus groups and media content analysis. Gradually researchers are beginning to pay attention to the immigration of EU citizens. The research in this area so far is focused on the migration of British citizens, their economic strategies and processes of adaptation and interaction with local communities in Bulgaria.⁴ Some historical aspects of immigration to Bulgaria from today’s EU countries have already been researched too.⁵

Since the beginning of the 21st century, the analytical perspective of anthropological migration research has been gradually diversifying by introducing issues of migrant networks, migration and gender issues, migrant families, migration and citizenship, migration and pow-

² Кръстева, А. и др. От етничност към миграция. С., 2004.

³ Кръстева, А. и др. Имиграцията в България. С., 2005.

⁴ Kaneff, D. Holiday Location or Agricultural Village? British Property Owners in Rural Bulgaria. – In: Eastern European Countryside, Vol. 12, 2006, pp. 79–92; Kaneff, D. Property and Transitional Neoliberalism: The Case of British Migration in Bulgaria. – In: Accession and Migration: Changing Policy, Society, and Culture. Eade, J., Valkanova, Y. (Eds.). Farnham–Burlington, 2009, pp. 59–74; Ivanov, Zh. Britons in the Bulgarian Countryside: Social and Cultural Aspects of Adaptation and Intercommunication. – In: Loc. cit., pp. 93–106; Elchinova, M. The British are Coming!: a Bulgarian Village facing EUIntegration. – In: Migrations from and to Southeastern Europe. Krasteva, A., A. Kasabova, D. Karabinova (Eds.). Ravenna, 2010, pp. 177–190.

⁵ Peykovska, P. Migrations from Austria-Hungary to Bulgaria in the Late 19th and Early 20th Centuries. – BHR, 2012, N 1–2, pp. 73–95.

er, emigration impact on communities in the homeland. Interdisciplinary researches, which include a combination of research methods such as historical, sociolinguistic, linguistic, cultural, ethnographic, economic and sociological analyzes, are very useful.⁶

The term “migrant”, based on the Latin “migrare” (walk), does not really mean anything, but a migratory or settler.⁷ The phenomenon of migration is related to the cross-border movement of children and adults, and for the concept of migrant we accept the definition of the UN – a person who has been resident in a foreign country for more than a year.

The term “integration”, on the one hand, is about (individual and collective) inclusion of immigrants in the host society. This inclusion can be seen as a process and as a (desired) state. In essence, “integration” aims to create a situation where immigrants, on the one hand, take a position that – from certain analogous points of view – is similar to the positions that similar local groups occupy in certain areas of life, and in which, on the other hand, have the ability to store, respectively to further develop relevant elements of their “cultures”. Furthermore, “integration” refers to the process and purpose of preserving and developing community cohesion at different levels.⁸

Integration is a dynamic, two-way process of mutual adjustment between all immigrants and residents of the Member States. This process requires efforts on the part of both immigrants and their host communities and is crucial for the realization of the potential of migration and for strengthening social cohesion. Assimilation is also described as

⁶ Хайдиняк, М. Миграции, пол и межкултурни взаимодействия в България. Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2011.

⁷ Хенкенс, Кр. и др. Интеграция, имиграция и социална демокрация. С., 2013, с. 7.

⁸ Schulte, A. Integrations- und Antidiskriminierungspolitik in Einwanderungsgesellschaften: zwischen Ideal und Wirklichkeit der Demokratie. Bonn, Friedrich-Ebert-Stiftung (Hg.), Abt. Arbeit und Sozialpolitik, (Gesprächskreis Migration und Integration), 2002, 7.

a broad-based, individual inclusion of the immigrant in the host society. The starting point for assimilation is a basic group that needs to be identified.⁹

The object of research is a group of migrants who are Austrian and German citizens in Bulgaria, predominantly labor migrants and from mixed marriages.

They acquired command of the colloquial Bulgarian language with the dialect features of the region where they live. It is typical for this language phenomenon that in addition to the colloquial forms of the Bulgarian language, many German words are intermingled in it, which is done mechanically in the course of speech. It is notable that in the case of mixed marriages the Austrians and the Germans learn the literary Bulgarian language faster and more successfully.

The processes of adaptation and integration run in a strictly individual manner for each person. It is accompanied by different situations for whose overcoming each speaker finds individual strategies on their own and copes with for different length of time.

As for integration policy, immigrants perceive their integration most often through the following perspectives:

1. Functional integration is related to employment, home (shelter), social and health protection.
2. Education is related to mastering a foreign language, ethnolinguistic adaptation and striving to achieve the so-called ethnolinguistic vitality in sociolinguistics.¹⁰
3. Emotional integration is associated with membership of particular social groups (companies, associations, organizations, etc.) and with socialization and with creation of social links and contacts.
4. Equality is related to the desire and ambition of migrants to have the same rights as everyone else in the host society.

⁹ Хенкенс, Кр. и др., *Op. cit.*, p. 21.

¹⁰ Пачев, А. Социоллингвистика на европейската интеграция: Социоллингвистична структура на Европейския съюз. С., 2012, с. 41–43.

In the Bulgarian capital, both old and new migrants often have a good professional qualification (they are businessmen, figures of science, art and culture, lecturers, graduate students, physicians, etc.). They form small individual societies (socium or socia), who do not always keep in touch, but the participants in each of them can simultaneously belong to several other microsocieties (microsocium or microsocia). Thus, they carry out more extensive communication links with others (Austrians, Germans), while a number of businessmen, in addition to their microsocieties, are also involved in various organizations, associations, clubs, where they meet and communicate with other Austrians, Germans of other microsocieties.

The interviews with the migrants highlight the phenomenon of multilingualism. I have come across polytypic informers who speak more than two languages (German, Bulgarian, English or Bulgarian, German, Spanish, etc.). The main bilingual type, which is the purpose of the study, is based on the correlation Bulgarian – German.

Education is one of the main and important ways of preparing people in the society, especially the newcomers. Providing knowledge about the role and action of public institutions and rules and also the transmission of values and norms which form the connecting element in the functioning of society are also an extremely important purpose of the education system. Education has a positive effect not only on the individual, but also on the society as a whole. Conversely, immigrants' lagging in education is easily transferred from one generation to another.¹¹

Successful integration and adaptation are processes that are developed and accomplished at local level. Frequency and completeness of personal contacts and exchanges between immigrants and other citizens are important for better real integration. There are many ways to encourage this communication. An important aspect is the more serious focus on encouraging the holding of general forums, cultural dialogue and

¹¹ Йовева, С. Модели на интеграция на българите в Средна Европа. С., 2013, с. 66.

activities where immigrants interact with other members of the accepting society, as well as the constant familiarization of this society with immigrants and their culture.

First of all, immigrants have to deal with the not-too-easy task of learning the language of the host country. Not knowing the language is a serious obstacle that hinders their inclusion in society and their participation in organizations and activities. Learning languages is essential, because it opens the door for inclusion and requires immigrants to successfully integrate into the labor market or education system. Moreover, understanding the new language, apart from facilitating the integration of foreign citizens, is also a key element of their cultural inclusion from a practical point of view.

The literary language reflects the cultural life of the civilized society: analysis and synthesis in scientific thinking, religious-philosophical, socio-political and administrative- legal ideas and concepts.¹²

Language plays a particularly important role in the process of individual and social integration. It is an important resource in the middle of day-to-day communication, especially in the context of education and the labor market.

Similarly to cultural diversity as a whole, linguistic diversity can lead to innovative stimulation and intercultural exchanges on the one hand, but also can lead to problems of understanding and coordination on the other hand, for example in the context of work situations or social contacts. Thus, language pluralism always leads to the need for a common communication environment, which can usually be accomplished by learning and acquiring the corresponding national language.¹³

Language is a basic means by which cultural norms and ideas are developed and transmitted. By learning the language of the host country, immigrants make the first step towards participating in the social and

¹² Виденов, М. Българската езикова политика (в светлината н теорията на книжовните езици). Международно социоллингвистическо дружество. С., 2003, с. 43.

¹³ Esser, H. Migration, language and integration. – AKI, Research Review 4, 2006, N 3.

cultural life of the host country. Likewise, gradual cultural adaptation is essential for the successful cooperation of foreign youths with their peers within a group. Moreover, the attempt to speak in the host country's language is important for good relations between migrants and the local population.

Citizens of the host country appreciate the efforts foreigners do to learn their language. Not only because it facilitates day-to-day interaction, but also because it is interpreted as a gesture that the foreign population is ready to follow the path and create a common environment where both groups can coexist under legal conditions.

The creation and maintenance of ethnocultural identities is dependent on the degree of integration of the migrants in the Bulgarian society as well as on their position in transnational and transcultural spaces.

The modern social linguistic methods for collection of initial data are grounded on the organic combination of proper social linguistic research procedures with procedures used in other linguistic fields: sociology, ethnography and social psychology.

The input of initial data about the determining role of social factors on the language and speech as well as on the active role of language and speech activity on the formation and functioning of social structures requires from the researcher to take into consideration a significant number of situation and stratification variables which social linguistic content is determined by interdependent factors such as: a) the social and ethnolinguistic characteristics of the participant in speech communication; b) the social norms and models of communication interaction and collectives; c) the individual and collective system of values, beliefs, sociopsychological aptitudes, etc.; d) the peculiarities of the different phonetic, grammatical and semantic language variables and their use in speech.¹⁴

In the course of research different research methods, procedures and strategies are applied, such as inquiries, interviews, observations,

¹⁴ Пачев, А. Малка енциклопедия по социолингвистика. Плевен, 1993, с. 183.

experiments and other field research. Inquiry method is applied through the use of different types of questionnaires and interviews. In the field research I used different ways for data collection like structured interviews, formal and informal conversations, incorporated observations and inquiry method.

The modern academic research of the relationship between language and culture continues a tradition (see Werner von Humboldt, Kant, Herder, Hegel, Cassirer, Trier, Weisgerber, Sapir, Whorf and others). Especially indicative are the works of the American ethnolinguists and anthropologists, the French anthropologist Levi Strauss and his followers in the realm of structural anthropology, the works in the field of geographical semantics, etc.¹⁵ There are several possible solutions to the problem of relationship between language and culture: 1. Language as determining factor, source, cause for culture, i.e. the language as a part of culture and determining factor for its other parts (hypothesis of Sapir – Whorf). 2. The culture in the capacity of determinant to language, i.e. the language as a product, as a peculiar cultural matrix (functional relativity, ethnography of speech); 3. The language and culture in relationship of mutual determinism, i.e. the language simultaneously as a part, product and condition for the existence of culture.¹⁶

The relation between language and culture is well established. A tradition is created, in which the language is used as means for cognition in the culture studies of linguists, ethnographers, sociologists, philosophers, etc. Most indicative are the academic research of Levi Strauss, of ethnographical semantics.¹⁷

Usually the language contacts occur in the conditions of the social and sociocultural connections and relations between nations, when various economic, political, cultural, military and other circumstances lead

¹⁵ Пачев, А. Социоллингвистични аспекти на фолклора. – В: Български фолклор, 1984, № 1, с. 3–12.

¹⁶ Gumperz, J., Ibid.

¹⁷ Пачев, А., Op. cit., 1993, pp. 46–47.

to the touch between representatives of different linguistic communities and thus – to contacts between the languages spoken by them.

The nature of the social and sociocultural aspects defines the sociolinguistic essence of the language contacts and their results. The factors determining the essence of the language contacts are: migration, urbanistic, sociodemographic processes, economic and cultural links, etc.¹⁸

In the structure of language contacts different traits and peculiarities of the contact language situation take place: the intermingle between the process of sociolinguistic self-identification of the personality and the social communities, the interception of the stratification and the situation variation of the languages, the social differentiation of the languages, the social differentiation of the language with its determining role for the other types of language variation, the dynamic tendencies in the whole language situation related to migration, urbanization and other sociodemographic processes, the social mobility in society, etc. In this way the concept “language contacts” is directly connected to the concept “bilingualism”, i.e. the language contacts as a social phenomenon are most often mutual cohabitation and existence of two or more languages within the framework of the same (speech) collective whose members use these languages depending on the social situation and the other parameters of the communication act. The correlation between the contacting languages which form a unified social and communicative system is determined by the social norms and values common for the particular collective.¹⁹

Bilingualism is seen as a complex, multi-faceted phenomenon. The positive influence of the first language lies precisely in the fact that the practical and theoretical knowledge from it helps in the process of learning the foreign language and using it as a communication tool.²⁰

¹⁸ Op. cit., p. 85.

¹⁹ Op. cit., pp. 87–88.

²⁰ Крейчова, Е. Славянският Вавилон (За интерференцията между славянските езици). С., 2016, с. 12.

In the specialized academic literature more than twenty different definitions of the concept “bilingualism” are described. The presence of different interpretation of bilingualism and the concepts related to it (monolingualism, multilingualism) reflect the complexity and versatility of the bilingual processes and phenomena.

Bilingualism (as a social-linguistic phenomenon) is most commonly understood as the coexistence, functioning and interaction between two languages in different social and communicative spheres depending on the parameters of the speech act and in accordance with the collective norms and values.²¹

In the social and linguistic rationalization and description of bilingualism a clear conceptual and terminological inconsistency is observed. Some authors view bilingualism mainly through the prism of communication competence of the individual,²² for others bilingualism is above all a particular kind of social behavior – switching of the language code,²³ and others view it as most significant in terms of social linguistics the degree of spreading and use of the two languages in society.²⁴ In practice, this creates the possibility that “bilingualism” is used both in relation to a particular society or country as a whole and to a particular individual, commanding one, two, or more languages.

The different types of bilingualism can be classified into particular stages, which serve as typological differentiating indications:

²¹ See: Аворин, В. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу предмете социоллингвистики). М., 1975; Hymes, D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. London, 1977.

²² See: Ervin-Tripp, S. Language Acquisition and Communicative Choice. Stanford, 1973; Hymes, D., Ibid.

²³ See: Gumperz, J. Discourse strategies. Cambridge, 1982; Giles, H., J. Coupland, N. Coupland. Contexts of Accommodation: Developments in applied sociolinguistics. Cambridge, 1991; Hinnenkamp, V. Interaktionale Soziolinguistik und interkulturelle Kommunikation. 1989.

²⁴ Fishman, J. Sociolinguistics. A brief Introduction. Rowley, 1971; Cooper, R. (Ed.). Language spread studies in diffusion and cultural change. Bloomington, 1982.

1. *Incipient bilingualism* is typical for the beginning of language contacts when few people have command of the new language and use it only as a source of fixed phraseological combinations for special occasions of interaction.

2. In the stage of the *progressive bilingualism* more and more people learn the new language but use it unskillfully (speech accent, transfer effects from the native language, etc.). The number of those possessing relatively good communication competence in second language is still insignificant.

3. In the stage of *integral bilingualism* the majority of the members of the community use functionally both languages and often they reach relatively equal degree of command of both languages, i.e. adequate bilingualism.

4. In some bilingual communities (usually in the conditions of migration and resettlement) after the stage of the integral bilingualism comes the stage of *regressive bilingualism* in which the domination of the new language is reinforced (usually the language of the country in which the different generations of emigrants live); the transfer has the opposite direction compared to the progressive bilingualism, i.e. from the new (the second) language to the first (the native language) of the migrants. A new specific language situation is created, in which the first generation of migrants speak the foreign language with foreign accent typical for the stage of the progressive bilingualism and the younger generation speak their native language as a mixed language.

5. The next generations may retain the so-called residual bilingualism in which a certain number of expressions or idiomatic word groups from the native language of the first generation of emigrants are transmitted from generation to generation and are used only in special speech situations.

Such residual language structures serve as a sign for ethnic belonging of the members of the emigrant language community. Even if these language means of the former native language become obsolete, the na-

tive language falls into the category of the dead languages (in general or only according to the particular language situation).²⁵

The mixing of the *language code* is usually used by the members of a community for the maintenance of the social and cultural closeness between them or for the erection of a language barrier in front of the foreigners, as a sign for intra-group solidarity.

In the social linguistics it is noted how important the research on small social communities is, called small or primary groups. If we assume that the part reflects the whole, we can view the minigroups like reduced, miniature model of the communities and this is rather important for us, because we can apply our efforts in this direction... If we investigate the speech behavior of the separate small groups, we will be able to consider that we know the speech code of the communities.²⁶

Following the stated opinion, here we also allotted special place for the language situation in one of the macrogroups of the German and Austrian community – the work migration and mixed marriages – the family where the contacts are direct (face to face) and permanent and there is constant competition between the two languages. Our interest about the language situation in the family is motivated by the conviction that it is here where the general language situation in the community is defined the best.

The use of a particular language in the different social and cultural speech situations within a group characterized by mixed marriages is determined by different factors. Important determinants are the demographic indices of the ethnic groups, such as number, character of the territorial distribution (dispersed or homogeneous), the age, gender and marriage structure, the type of demographic reproduction, the migration

²⁵ Пачев, А., *Op. cit.*, 1993, pp. 237–238.

²⁶ Виденов, М. *Езикът и общественото мнение*. С., 1977, с. 21.

activeness, as well as the culture, religion, traditions, customs, lifestyle, mentality, national mindset, etc.²⁷

The forms of bilingualism are associated with the so-called switching of codes, i. e. switching from one language to another one:

1. Without mixing of the components in the two languages and
2. With switching through a mixture of their components.

The first type of a coordinated form is almost hypothetical. It involves a pure switching and mastery of both languages, but this is something that is extremely rare.

The second type of a mixed form is more common than the first one and is due to interference between the two languages.

Bilingualism is a speech mechanism allowing people to use two language systems for communication. Vainrai notes that “in a purely linguistic study of linguistic contacts between the two linguistic systems, the person benefits from both languages”. Any bilingualism is accompanied by interference, regardless of the will and desire of the bilingual person. Upon contact of the two language systems, an impact of the one system over the other one arises in the speech mechanism of the bilingual person. Bilingualism is seen as a complex, multifaceted phenomenon.

From the sociolinguistic point of view, bilingualism is defined as coexistence of two languages within the same speech team using those languages in the respective communication areas depending on the social situation and on other parameters of the communicative act.

The specificity of the German-Bulgarian bilingualism lies in the facts that this bilingualism is performed in the dominant foreign language (Bulgarian) environment, which determines the direction of interference.

²⁷ Пейковска, П. Брачност, брачна структура, смесени бракове сред русите в България през междувоенния период. – В: *Shared Pasts in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries: Hungarian and Bulgarian Approaches*. Sofia–Budapest, 2015, p. 243.

The communicant is a member of the Bulgarian ethnocultural space and thus, the mixing of speech codes is a natural phenomenon.

Ultimately, bilingualism or multilingualism is in fact an asset in the process of integration in the society from an identity as well as economic point of view. However, countries do not necessarily perceive this capital as a social resource.²⁸

The migrant is a communicant, a member of the Bulgarian ethno-cultural space, that is why mixing speech codes is a natural phenomenon.

It is well known that the national language has an extremely important public function – to integrate and consolidate the nation. For this reason, the question of the official language of a nation is always associated with the integrity and prospect of the state unification. Integrating and consolidating properties of the official language make it a matter of particular attention on the part of all social classes, regardless of their degree of command.

The basic evidence of the social character of the language is rooted in the positive correlation between social processes and language changes.²⁹

There are two parallel processes in the language: in their speech, each person individualises the organization of the means of expression, while at the same time unifying with the speech behavior of the most prestigious personalities of the social groups they are in contact with. In essence, language is a role model.³⁰

According to Mihail Videnov, the quest for the second language, called the target language (in this case the Bulgarian language), leads to the emergence of the phenomenon of intermediate language. The term belongs to J. Thorne 1985. According to the English sociolinguist R. Bell, in the speech of the bilingual individual “mistakes” should not be listed and we have to refrain from talking about “spoiled language”.

²⁸ Filhon, Al. Linguistic Practices in Migration Models of integration, Language Policies and Establishment of Social Hierarchy of Language. INTERACT. Project, 2013, p. 5.

²⁹ See: Виденов, М. Езикът и общественото мнение. С., 1977.

³⁰ Hudson, R. Sociolinguistics. Cambridge. 1996, p. 135.

It is necessary to discover that new “grammar that best describes this structure”.³¹

M. Videnov notes that *“the essence of the intermediate language is essentially that due to the interference elements of the first language enter into the structure of the target language, the second language, or elements of the second language are altered and mingled, so that they do not match its system. The intermediate language can also be seen as a mixed and approximate language in which, due to the uninvited system of the second language and in the quest to avoid the system of the first language, hybrid or new forms of constructions are obtained”*.³²

Bell points out that a new system is emerging, this system is partially isomorphic in the second language, not a system of “mistakes”. Deviations from it are accidental and legal. The new system changes differently – quickly or slowly, depending on the medium in which the communicator contacts.

In the dispute whether the intermediate language is an individual or collective phenomenon prevails the notion that it is both.

In the spirit of these theoretical statements, we could talk about the actual existence of an intermediate, mixed language among immigrants in Bulgaria, reflecting a different degree of permeability between the two ethnocodes.

Intermediate (mixed) language in Bulgaria is registered with specifics in the field of vocabulary and grammar. The phonetic features are numerous; they are related to the transfer of the articulation habits of the immigrant’s language on the Bulgarian one.

The higher social status of the language code in the Bulgarian environment raises its prestige. This transforms bilingual relationships to a certain extent and to the dissolution.

³¹ Бел, Р. Т. Социолингвистика. М., 1980, с. 168.

³² Виденов, М. Увод в социолингвистиката. С., 2000, с. 218.

1. The titles (not as invocations) occur in the German speech: My husband is a correspondent member professor Schiller. Sylvia took an interview with Queen Margarita Gómez-Acebo y Cejuela. He arrives on a visit to Bulgaria, Princess Charlene Wittstock and Prince Albert Alexandre Louis Pierre Grimald of Monaco.

2. Words meaning the Bulgarian realia remain altered in the speech of the immigrants, for example the National Opera is Volksoper, the State Opera is Staatsoper, the town hall is Rathaus etc.

3. Words related to church, such as Christmas (Christie), New Year (Sylvester) etc.

4. German loan words are morphologized under the Bulgarian grammatical models and this is further evidence that they have entered firmly in the mixed language system. Many examples show linking the Bulgarian singular definite article -a to German words ending in a consonant, for example, subway – ubana, feast – festa, basement – kelera, etc.

5. Proverbs and proverbs, as well as some phraseological expressions, may remain untranslated in the Bulgarian in the speech of the Germans: Eile mit Weile, Ende gut, alles gut, Es ist nicht alles Gold, was glänzt, etc.

6. Exclamations and expressions are not translated into Bulgarian in the sentences such as: (Na geh!) Come on! (Gutentag!); Good day! (Achtung!); Goodbye (Auf Wiedersehen!) Hallo! (Hi!) and others.

7. The names of the companies, the companies, the foundations and the services remain unchanged, as Brüder Baumann Ges.m.b.H. (an Austrian company), FISCHER Maschinen u.Apparatebau AG (an Austrian company), Raiffeisenbank (a German bank), CARITAS (Austrian foundation), ADRA (Austrian foundation), CONCORDIA (Austrian foundation), Hanns-Seidel-Stiftung (German foundation), Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. (German foundation), Friedrich Ebert Stiftung (German foundation), Manfred Woerner (German foundation) and others.

8. Names of retail outlets, such as: BILLA, KAUF LAND, HIT, LIDL and others.

9. In the verbs, the adaptation is consistent, for example: refurbishing, updating, alphabetizing “literacy”, communicated “talked”, etc.

Colloquial use of label expressions is common in colloquial speech. Names of Bulgarian realities remain altered in the speech of immigrants. Big part of the speech relies on the international vocabulary, which is, however, reactivated in the mixed language, for example: generation – generatsia, family – familia, type of medical practice – ordinantsia and so on.

In conclusion we can summarize:

As a consequence of the emerging interference between codes, the language of immigrants, spoken in different microsocieties (microsocia), turns into an intermediate and mixed one, as evidenced by the presented material: many address expressions, ready formuri, phrasal phrases, exclamations, different terms for specific Bulgarian realia in the areas of administration and documentary, business and trade relations, companies, organizations and services, church, etc. The German loan words are subjects to active adaptation with Bulgarian morphological means. The degree of manifestation of intermediate language is specific for individuals depending on time of stay in Bulgaria and on communicative ethnic setting where they are located, but the process of getting closer to the target language is intense.

According to the theory of interaction between Weinrach’s languages, the place of realization of the contact between the two linguistic systems “is the individual using the two languages”.³³ When two language systems come into contact with the bilingual speech mechanism, one system influences the other. Since language is a system of oppositions, the partial identification of the two systems means for the bilin-

³³ Weinreich, U. Languages in contact. Paris, 1973, p. 26.

gual individual to alleviate his linguistic burden, and this is the basis for various forms of interference.³⁴

Every bilingualism is accompanied by interference regardless of the will and desire of bilingualism. Bilingvism is seen as a complex, multi-faceted phenomenon. It can be individual and mass, with equal or different ratios in the degree of proficiency in both languages.

One of the effective tools of legal migration, of accelerated adaptation and of integration into the host society is the promotion of foreign nationals to study the Bulgarian language and to learn about the cultural traditions of the people and the norms of behavior accepted in Bulgarian society. Cultural integration is done through meetings between Bulgarian and foreign citizens in celebrations of holidays and customs, cultural events, presentations of books, films, exhibitions, etc

Successful inter-ethnic marriages can function as “bridges between different cultures”.³⁵ Observations in choosing the names of children born in mixed Bulgarian and German families prove that the reconciliation of the two ethnic traditions is visible. In the mixed families the main type of interaction between the different cultures is integration; the cultures met there do not destroy each other, but exist in numerous combinations and manifestations.³⁶

In the multicultural space of Bulgaria, immigrants demonstrate and maintain their belonging to the German or Austrian ethno-cultural group, celebrating holidays together or celebrating dates linked to the national calendar. Numerous Bulgarian institutions in the country place above all educational and cultural aims related to the preservation of the Bulgarian language and the promotion of Bulgarian culture – traditions, holidays and customs. Projects and intercultural exchanges between the countries of the European Union have witnessed the movement of many

³⁴ See: Ibid.

³⁵ See: Vucinic-Nescovic, V. Mixed Marriage as a Bridge to interculturality in South Eastern Europe. Belgrade, 2002.

³⁶ Пейковска, П., Op. cit., 2015, pp. 242–243.

people of science, art and literature, temporarily or permanently resident in a country. German and Austrian citizens organize celebrations of all national and religious holidays. They gather together in larger groups with their relatives and acquaintances and organize their own celebrations, accompanied by a party in a club or barbecue in a park or a hike to the mountains, visiting cultural sights and more.

The migrants say they are used to the Bulgarian cuisine, they like it and they like shopska salad, mish-mash, sarmi with vine leaves or cabbage, barbecue, homemade banitsa with cheese, spinach or pumpkin, yoghurt with honey or jam, pancakes and more.

The German and Austrian citizens in Bulgaria are particularly interested in March 1st – grandmother Martha – tying martenitsa and wishing livelihoods and longevity. This Bulgarian tradition is passed down from generation to generation. On the eve of the holiday, workshops are organized, where among the Bulgarians migrants appear who make their own martenitsas.

The day of the holy brothers Cyril and Methodius is celebrated on May 24 – Day of Bulgarian Education and Culture and Slavonic Scripture. In all Bulgarian scientific, cultural and educational institutions, celebrations and cultural programs are organized. German and Austrian lecturers, artists and culture activists actively involve in cultural programs and celebrations.

The initiatives of the Austrian Library at the Sofia University are popular among the Austrians in Bulgaria. The library together with the Austrian Embassy organizes seminars, round tables, discussions, book presentations, celebrations, etc.

The Goethe Institute in Sofia plays an essential role in German-Bulgarian contacts. There are regular film shows, meetings with prominent German and Bulgarian actors, directors; exhibitions with famous artists and others.

Example interview:

1. How long have you been living in Bulgaria?

– I have lived in Sofia for 15 years because my husband is a Bulgarian.

2. Where do you work?

– I work in a non-governmental international organization that stands for ecologically clean nature.

3. Do you know Bulgarian?

– I have learned the Bulgarian language from my husband. I know conversational Bulgarian language and of course, I make some mistakes, while in the written language I make more mistakes. As I learned it, my husband spoke only in Bulgarian at home.

4. Have you attended a traditional Bulgarian holiday?

– Yes, I have attended the Rose Festival held in Kazanlak. With my husband we were on the official holiday of the city of Kazanlak, when the newly elected Queen of the Rose was crowned. The Saturday and the Sunday were full of diverse cultural events. I was very impressed by the rituals of Rose Picking and of Rose Boiling, as well as by the colorful Carnival procession of Kazanlak, which was the biggest street carnival in Bulgaria. We also attended the International Folklore Festival, including the contests of the Little Queen Of the Rose and the Miss Valley of the Rose, the Photo Plenary of prominent photographers from Bulgaria and from abroad, the children's song competition, the national contest „Drum Beats, Horo Dance Grows“ etc. With my husband we went to the „street of crafts“ where we bought souvenirs to remember. We also saw the first museum exposition of the Kazanluk oil-bearing rose. We met many tourists from different countries, including our friends from Austria.

5. How do you celebrate New Year's Eve?

– We celebrate Bulgarian traditional customs. We gather the whole family for Christmas. We decorate the house with a fir tree, toys and more. We prepare rich festive table.

Christmas presents are placed under the tree. At 0 o'clock we greet with Happy Christmas and every family member gets a present.

For the New Year we meet with Bulgarian and Austrian friends and celebrate in a Bulgarian restaurant. We exchange New Year presents.

6. Which are your favorite dishes from Bulgarian cuisine?

– I very much like Shopska salad, meatless sarma with vine leaves, banitsa with cheese and Bulgarian yoghurt under the BDS law.

7. Are you in touch with other Austrians in Bulgaria?

– Yes, we meet at cultural events organized by the Austrian Embassy and by the Austrian Library at the Sofia University. I regularly attend the lectures that they organize. Austrian authors of books are also presented. At the Goethe Institute I meet with various Bulgarian, Austrian and German intellectuals, such as artists, architects, engineers, actors, singers who develop European projects. I and my husband attend exhibitions, screenings of films. I much love listening to symphonic concerts at the Music Hall of Bulgaria. We also visit opera performances, and I am particularly impressed by those taking place in the open, such as the light show in Veliko Tarnovo, in the garden of the Military Academy etc.

(J. Sch., 63 years, Austria, married to a Bulgarian, lives in Sofia, Bulgaria)

The overall picture of the study proves that there is no ethnic opposition between Bulgarians, Germans and Austrians, and that the mutual penetration of cultures, customs and traditions has a significant impact on the process of integration into the Bulgarian society in the 21st century.

In the context of the National Strategy, opportunities for effective coordination, communication and lasting interinstitutional cooperation are presented to enable immigrants and their children to integrate fully by actively engaging in the educational process, in the social and cultural life of the country. The process of successful integration depends on the position of civil society and the participation of immigrants themselves.³⁷

National policies on immigration and integration of migrants in developed countries are constantly changing and increasingly determined by the needs of the economy and the situation of national labor markets. Most host countries in Western Europe developed their policies on entering immigrants by introducing immigration quota (by country and

³⁷ Попова, Л. Интеграцията на мигрантите в българското общество – предизвикателства и възможности. – В: Научни трудове на Русенския университет, 2011, Т. 50, Серия 6.2, с. 75.

/ or professions) more closely linked to needs of the labor market and economic development, etc. Under international projects and programs migrants are adapting to a country by including language courses and cultural integration.

Leonardo da Vinci is the international project “Migrapass 9” with partners in five countries –Austria (Oikodrom), Bulgaria (CERMES), Spain (University of Burgos), Roehampton University and France (Autremonde and IRIVconseil). The project offers and enables the improvement of economic integration of immigrants. By developing a portfolio and conducting training, migrants express their experience, appreciate their competencies and get an opportunity to enter the labor market or improve their professional careers. The portfolio reflects their professional (previous job), social (voluntary participation in associations, trade unions or political parties) and personal (living abroad) experience. Recognizing the competences of migrants is a key factor in encouraging their social and professional integration. Migrapass’s main task is to develop and implement the cooperative approach and active inclusion of migrants. The portfolio allows to identify and evaluate:

1. Professional experience gained in the migrant’s country of origin (which is often ignored in the host country);
2. Their non-formal learning (participation in volunteer association activities);
3. Specific competencies related to their lives abroad (meta-competencies).

Based on the developed portfolio, the professional profile of immigrants is enriched with additional competencies that are relevant for a rapidly changing labor market where adaptation skills and mobility are key career advantages.

Good practice is “Multi-culti kitchen”– an informal platform that presents the different foreign cultures in Bulgaria. Through traditional cuisine, country-of-origin stories, discussions, music and dances every month. Multi-culti kitchen brings together Bulgarians and foreigners,

breaks stereotypes, builds tolerance and raises the awareness of the host society about new minorities and the challenges of their integration. So far, the platform has presented the Kurdish, Congolese, Pakistani, American, Dominican, Iraqi and Syrian cultures and lifestyles. The platform is managed and maintained entirely by volunteers. It actively deals with migration issues and is involved in civic initiatives and has strong ties to the Migration Department of the Sofia Municipality, Sofia. The “Culture” sub-section organizes events in order to preserve the culture of migrants and to popularize it among the local population. The “Education” sub-section organizes free courses for learning Bulgarian for migrants. In the courses, besides studying the language, migrants also learn about Bulgarian culture and traditions.

The modern migration policy in Bulgaria that takes into account all human rights and values is a part of the European migration policy in this area. The migration policies of each country need to be in line with the existing international standards and common policies of the European Union. Under these rules, each country should pursue a policy that contributes to its development by permanently or temporarily resolving existing problems or inconsistencies, promoting the more effective use of existing natural resources, sustainable economic and demographic development and the development of human capital.

Immigrants in Bulgaria stay in the country for a different period of time, with different status, education and vocational training. They also have different views and strategies regarding their inclusion in Bulgarian society, the labor market and their life in Bulgaria. The most recent policies of the developed countries in Bulgaria to regulate migration and integrate immigrants mean a serious challenge.

Well-managed migration as well as effective and balanced integration policies, contribute to the objectives of the EU 2020 Growth Strategy, given the demographic decline in the Member States and the scarcity of resources in some sectors of the European labor market. The common basic principles of integration policy for immigrants in the EU,

adopted in November 2004, provide a framework for EU integration policy cooperation, through which Member States can assess their own efforts. There are a number of instruments developed on the basis of the CMO, including EU financial instruments, the European Integration Forum, the European Integration Website, guides, indicators and modules covering different aspects of integration.³⁸

In addition to its economic potential, immigration can enrich European societies in terms of cultural diversity. However, this positive potential of immigration can only be realized, if there is successful integration into host societies. This requires an approach that takes into account not only the benefit to the host society but also the interests of immigrants and emerging risks as well. Europe is and will continue to be a welcoming environment for those who have been granted a right of residence – labor immigrants, their family members, students or people in need of international protection. Addressing this challenge poses a complex set of questions. Access to the labor market is the main road to integration.³⁹

Multicultural communication is the interaction between different cultural groups where each group contributes to culture, traditions and communication. This process of exchange and sharing develops individually and collectively. The aim of the intercultural approach is to enhance mutual understanding, reduce social exclusion and to promote inclusion.

Governments seek adequate instruments to regulate migration in a way that meets the interests and expectations of the parties concerned: for the migrants to find the desired job; for employers to access to the necessary work force; for the sending countries to take advantage of this process by reducing the internal stress (high unemployment, social

³⁸ Национална стратегия за интеграция на лицата, получили международна закрила в Р България (2014–2020). С., 2014, с. 6.

³⁹ От имиграция към интеграция. Политики и практики в Швеция, Австрия и Италия. Европейски институт. С., 2009, с. 7.

unrest, etc.). Immigration has become one of the most important political challenges. Immigration policy is primarily national during a long period of time.

Sprachliche und kulturelle Integration von Zuwanderern in die bulgarische Gesellschaft im XXI. Jahrhundert

Nadezhda Nikolova

Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreichin” – BAS

Zusammenfassung

Zusammen mit den anderen Ländern in der Europäischen Union steht Bulgarien vor den Herausforderungen der Integration von Zuwanderern in der Gesellschaft – eine wichtige, komplizierte und heikle Aufgabe. Zahlreiche Institutionen im Land setzen sich vor allem Bildungs- und kulturelle Ziele, die mit der Propagierung der Geschichte, der Sprache und den Traditionen der Bulgaren im Zusammenhang stehen.

Die Studie zeigt die sprachliche und kulturelle Anpassung von Migrant:innen (Deutsche, Österreicher), die aus gemischten Ehen und aus der Arbeitsmigration abstammen, und die sich vorläufig für einen bestimmten Zeitraum in Bulgarien aufhalten. Nach internationalen Projekten und Programmen werden sie in Sprachkursen und kulturelle Integration involviert. Ein wichtiger Faktor ist das kommunikative ethnische Milieu, die kulturelle Veranstaltungen – Vorstellung von Büchern, Filmen, Ausstellungen usw. Die erfolgreiche Integration und Adaptation stellt ein Prozess dar, der auf lokaler Ebene entwickelt und realisiert wird. Eines der effizientesten Instrumente der legalen Migration und der beschleunigten Adaptation und Integration in die Aufnahmegesellschaft ist die Förderung der Einwanderer die bulgarische Sprache zu erlernen und die kulturellen Traditionen des Volkes, die in der bulgarischen Gesellschaft angenommen Verhaltensnormen, kennen zu lernen.

Die persönlichen Kontakte und der Austausch zwischen den Einwanderern und den sonstigen Bürgern sind von Bedeutung für die bessere reale Integration.

Die Sprache ist das Hauptmittel für die Entwicklung und Weitergabe der kulturellen Normen und Ideen. Durch das Erlernen der Sprache des Gastlandes machen die Einwanderer den ersten Schritt zur Teilnahme am sozialen und kulturellen Leben des Aufnahmelandes. Der Versuch, die Sprache des Aufnahmelandes zu sprechen, ist wichtig für die guten Beziehungen zwischen den Einwanderern und der Bevölkerung vor Ort. Die allmähliche kulturelle Adaptation ist von entscheidender Bedeutung für das erfolgreiche Zusammenwirken mit den Migranten. Ein wichtiger Aspekt ist die Förderung und die Durchführung von gemeinsamen Foren, von kulturellem Dialog und sonstigen Aktivitäten, bei denen die Einwanderer mit den anderen Mitgliedern der Aufnahmegesellschaft in Wechselwirkung treten, sowie auch die ständige Bekanntmachung dieser Gesellschaft mit den Einwanderern und deren Kultur.

Die nationale Bildungs- und Kulturpolitik hinsichtlich der Migration und der Integration der Migranten ist ständig in Bewegung, und zwar im Einklang mit den allgemeinen Menschenrechten und kulturellen Werten.

Stichworte: Immigranten, kulturelle und sprachliche Integration, Anpassung, Praktiken, bulgarische Gesellschaft.

Сирийските бежанци между съображенията на страните – членки на Европейския съюз, и Турция¹

Надя Филипова

Институт за исторически изследвания – БАН

В края на XX и началото на XXI в. Европейският съюз и Турция демонстрират подчертан стремеж за повишаване на степента на обвързване на политическо и икономическо равнище. Водят се преговори за присъединяване на Турция към Съюза, за да се повиши единодействието на международната сцена и да се създаде общо пространство за движение на хора и капитали. С нарастване на амбициите на турските правителства за увеличаване влиянието в Близкия изток и най-вече с началото на гражданския конфликт в Сирия през 2011 г. за страните – членки на Европейския съюз, и за Съюза като цяло обаче става особено наложително прецизирането на външнополитическите връзки с Анкара предвид нарастващия брой мигранти, преминаващи границите на периферните европейски държави. Сред тях сирийските граждани, имащи право да потърсят убежище със статут на бежанци, се оказват незначителен брой и турското ръководство, водено от вътрешнополитически съображения и от амбиции за утвърждаване като водещ близоизточен фактор, поставят редица проблеми пред страните от Европейския съюз чрез манипулативни действия по отношение пропускането на голям брой мигранти без право на придобиване на бежански статут.

Започнал като мирни протести, през лятото и есента на 2011 г., сирийският граждански конфликт става арена на сблъсък на воде-

¹ Текстът засяга събитията до 1 декември 2016 г.

щите регионални сили Турция, Катар и Иран. Това обстоятелство постепенно променя вътрешната ситуация и допълнително провокира ескалация на напрежението. Исканията във и най-вече извън Сирия за политически промени по западен либерален модел се съчетават с такива за налагане на радикални форми на ислямско управление. Въпреки това и в началото на сирийския граждански конфликт Сирия и Турция поддържат нормални дипломатически връзки като продължение на предишното партньорство в икономическата област, а Анкара влиза и в ролята на посредник в разговори между Дамаск и Тел Авив по уреждане на двустранните проблеми.² Успоредно с това в началото на XXI в. нарастват амбициите на Катар за регионално лидерство, включително в областта на доставки на енергийни суровини за европейския пазар.³ Постепенно се оформя естествен съюз между Катар и Турция по отношение на сирийския конфликт. Двете страни прекъсват връзките с режима на Башар Асад и Анкара подпомага организирането на сирийската опозиция. В единодействие с Катар в Турция през лятото на 2011 г. се създават опозиционната Сирийска свободна армия и Сирийски национален съвет.

Същевременно нарастващата намеса на външни сили в сирийския конфликт и стремежът за изключване на Башар Асад от преговорния процес през втората половина на 2011 г. формира естествения съюз между Москва и официален Дамаск и дава необходимия мотив за обосноваване на подкрепа на Кремъл за сирийския

² Timeline: Israel and Syria. – Financial Times, <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/745da086-1306-11dd-8d91-0000779fd2ac.html#axzz2hc8mUd9d> (19.01.2017); Маринков, Б. Преход от регионална към глобална сила. Външнополитически приоритети и регионални направления във външната политика на Турция. – В: Балканите през първото десетилетие на XXI век. Ред. Костов, А., Е. Никова, С., 2012, с. 391.

³ Callus, A., O. Vukmanovic. U.S. gas via Panama frightens LNG exporters worldwide. – Reuters, 5 Sept. 2013, <http://www.reuters.com/article/2013/09/05/energy-lng-world-idUSL6N0GV37820130905> (21.05.2016); Maestri, E. Schism within the GCC or the same “Old Tribal Politics”? – Op-Med, March 2013, Maestri_GCCSchism_Mar13.pdf.

президент поради опасения, че смяна на режима би навредила на руските интереси, издигнати в приоритет от Вл. Путин. Според руски анализи, потвърдени от германски и британски източници, от края на 2011 г. – пролетта на 2012 г. започва масова радикализация на базите на въстаниците, които все по-малко се ориентират към либералните лозунги на ръководството на Сирийския национален съвет. В същия период в руските анализаторски среди се налага мнението за двусмислената политика на Вашингтон по отношение на ислямските радикални групи.⁴ В тази обстановка Москва настоява за политически диалог между силите на опозицията и сирийския режим, който според Кремъл не би могъл да се изключи от преговорния процес, още повече, че освен политическата помощ, от август 2011 г. Русия оказва на официален Дамаск и военна.⁵

Страните от ЕС също се включват в инициативите за обединение на сирийската опозиция. Развитието на ситуацията в Сирия обаче доказва, че обединение на сирийската опозиция е непостижима цел, а все по-ясно очертаващият се радикален облик на опозиционните въоръжени групи дава нови мотиви на Башар Асад да откаже прекратяване на военните действия срещу въоръжените бунтовнически сили. Сирийската опозиция все по-ясно проявява своята фрагментираност на религиозна и етническа основа, с увеличаващо се участие на джихадистки групи, оценявани както от Русия и Башар Асад, така и от САЩ, ЕС и Турция като терористични.⁶ Така става ясно, че още през есента на 2012 г. отделните групи преследват различни цели – налагане на радикално ислямско управление, светски идеи за управление и/или откъсване на части от територията на Сирия за

⁴ Павлов, О. В. Причины альянса Запада и радикального ислама. – В: Ближний Восток, Арабское пробуждение и Россия: что дальше? М., 2012, с. 133–134.

⁵ Ахмедов, В. М. Сирия. – В: Пак там, с. 315, 318.

⁶ Yezdany, I. Rebels Fighting against Al-Assad Rule Fragmented, Disorganized in Syria. – Hurriyet Daily News, 1–2 Sept. 2012, <http://www.hurriyetaidailynews.com/images/Documents/F199BC38846F4E72B083A4222B568E7F.pdf> (21.05.2016).

сметка на кюрдските амбиции за държавност и турските желания за гарантиране на влияние за Анкара в страната.

Първата остра криза между „външните“ защитници и критици на режима на Башар Асад избухва през есента на същата година, демонстрирайки повишаване на международното напрежение, предизвикано от сирийската гражданска война. Противопоставянето между Русия и Турция по сирийската криза достига критична точка през октомври 2012 г., когато руски самолет, пътуващ от Москва за Дамаск е принуден да кацне на турска територия по подозрения в контрабанден превоз на оръжие за режима на Башар Асад. Официалната позиция на Москва е, че тя продължава да снабдява Дамаск с военна техника въз основа на сключени търговски споразумения.⁷

През ноември 2012 г. Турция подкрепя изграждането на Сирийската национална коалиция на опозиционните и революционни сили в Доха. Новото формирование е прието като единствен или като равноправен представител на сирийския народ от САЩ и отделни страни – членки на ЕС.⁸ България се присъединява към това решение.⁹ През февруари 2013 г. правителството на Бойко Борисов – вече в оставка – е домакин на Шестото заседание на международната работна група по санкциите срещу Сирия. На срещата се приема най-остро дотогава комюнике, насочено срещу насилията

⁷ Приземеният в Анкара руски самолет е превозвал руски боеприпаси. – Медиапул, 11 окт. 2012 г., <http://www.mediapool.bg/prizemeniyat-v-ankara-siriyski-samolet-e-prevozval-ruski-boepripasi-news198266.html> (21.05.2016).

⁸ Guide to the Syrian opposition. – BBC News, 17 Oct. 2013, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-15798218> (21.05.2016).

⁹ България призна обединената сирийска опозиция. – iNews, 20 ноември 2012 г. http://inews.bg/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0-%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F_1.a_c.327_i.239262.html (21.05.2016).

на режима в Дамаск, които предизвикват потоци от бежанци към съседните арабски страни и Турция. В своя защита правителството на Башар Асад и с подкрепата на Русия прехвърля обвиненията върху въоръжените групи на сирийската опозиция.¹⁰

С разрастването на самообявилата се през 2006 г. Ислямска държава в Ирак извън страната, върху територията и на Сирия, образуването се преименува в Ислямска държава в Ирак и Леванта.¹¹ В края на юли 2014 г. нейният лидер Абу Бакр ал-Багдади заплашва Европа с разпростиране на халифата. Масовите екзекуции на несунитски групи в Ирак, Сирия и Либия, убийствата на чужденци, присъединяването на младежи от Европа, унищожаването на паметници на световното културно-историческо наследство и провокирането на нови вълни от бежанци тушира напрежението между Русия, от една страна, и САЩ и ЕС, от друга, по отношение на Сирия, без да се елиминира основното противоречие по участието на режима на Башар Асад в преговорния процес. Отново на преден план излизат претендиращите за регионално лидерство Турция, Катар и Саудитска Арабия, поради чието противопоставяне правителствата на Сирия и Иран не са поканени за участие в Парижката конференция от септември 2014 г.¹²

¹⁰ България и още 40 държави обсъждат в София санкции срещу Башар Асад. – Медиапул, 22 февр. 2013 г., <http://www.mediapool.bg/bulgaria-i-oshte-40-darzhavi-obsazhdad-v-sofiya-sanktsii-sreshtu-bashar-asad-news203247.html> (21.05.2016); Янков, К. България не е обсъждала включване в коалицията срещу Сирия. – Дневник, 28 авг. 2013 г. http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2013/08/27/2130091_bulgar_ia_ne_e_obsujdala_vkljuchvane_v_koaliciia (21.05.2016).

¹¹ Чуков, Вл. ДАЕШ. (Не)ислямска държава. С., 2016, с. 87.

¹² Наполеони, Л. Ислямска държава и преначертаването на Близкия изток. С., 2015, с. 50–51, 63; Ал-Багдади: Ще има халифат във всяка европейска страна. – Vesti.bg, 21 юли 2014 г. <http://www.vesti.bg/sviat/evropa/al-bagdadi-shte-ima-halifat-v-vv-vsiaka-evropejska-strana-6017820> (21.05.2016).

Обявявайки Ислямска държава за първостепенна цел на американската антитерористична война, през август 2014 г. САЩ започват да нанасят военни удари срещу цели на територията, завзета от това образувание, а година по-късно, през септември 2015 г., по искане от сирийското правителство руски военни сили също предприемат бомбардировки срещу позиции на сили, обявени за нелегитимни от режима на Башар Асад и преценени в Москва като застрашаващи руската национална сигурност. Руската военна намеса предизвиква нови противоречия, като със свалянето на руски военен самолет Анкара се опитва да защити своите въоръжени протезети в средите на сирийската опозиция, сражаващи се на юг от сирийско-турската граница. Въпреки стремежа на Турция да привлече страните от НАТО в спора с Русия, светът за пореден път се разминава с глобална военна конфронтация, предизвикана от сблъсък на интереси в Близкия изток.¹³

Първите масови вълни нелегални имигранти в ЕС се стичат след разпада на държавността в Либия. Хиляди хора от Либия и от африканския континент преминават през либийска територия и с опасност за своя живот прекосяват Средиземно море. Още в края на 2013 г. нараства броят на нелегалните имигранти. Но създадената през 2004 г. общоевропейска агенция „Фронтекс“ с цел охрана на външните граници на страните от ЕС, наред с националните органи, не успява да се справи със своите задължения при новите условия на големи вълни от хора, прекосяващи Средиземно море. Още през 2013 г. се очертава липсата на координация и отсъствието на сътрудничество сред държавите – членки на ЕС. Доказването на права за придобиване на

¹³ McLaughlin, E. Two Years of U.S.-led Airstrikes on ISIS in Syria and Iraq in Numbers. – abc.news, 8 Aug. 2016, <http://abcnews.go.com/International/years-us-led-airstrikes-isis-syria-iraq-show/story?id=41206050> (21.05.2016); Россия начала наносить авиаудары в Сирии. – BBC. Русская служба, 30 септември 2015 г. http://www.bbc.com/russian/international/2015/09/150930_syria_russia_airstrikes_wrap (21.05.2016); Turkey's downing of Russian warplane – what we know. – BBC News, 1 Dec. 2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34912581> (21.05.2016).

бежански статут остава на заден план, затруднено и от броя на нелегалните имигранти. Следващ проблем назрява във връзка с приетата през юни – юли 2013 г. Трета Дъблинска регулация на ЕС: според нея първата държава, в която пристигат имигрантите, е отговорна за снемане на пръстови отпечатъци и провеждане на процедурата по проверка на права на бежанци със съответното осигуряване на подслон за периода на проверката. Наред с това по конвенцията на ООН за бежанците от 1951 г. и Протокола за бежанците от 1967 г., подписани от всички държави – членки на ЕС, имигрантите, получаващи права на бежанци, трябва да бъдат приети и устроени именно в държавата, в която е даден този статут.¹⁴

При тези обстоятелства периферните държави на ЕС се оказват пред огромни предизвикателства в условията на нарастващи имигрантски вълни от Африка и Близкия изток. Като следствие се стига до нежелание от страна на националните власти да се регистрират пристигащи имигранти. Нараства и негативното отношение към прииждащите хора. Също през 2013 г. във връзка с нелегалните имигранти от Африка става ясно, че ЕС не е способен да ликвидира едно от основните обстоятелства, генериращи този проблем – добре изградените канали за незаконна агитация, набиране и пренос на хора. В резултат от институционалната и функционалната слабост на ЕС още през 2013 г. настъпва хаос, а последствията са негативни както за европейските граждани, така и за имигрантите, като двете групи са изправени една срещу друга.

Доколкото през 2013 г. основната маса от нелегални имигранти пристигат на италианския бряг, италианските власти са принудени да вземат самостоятелни мерки и да финансират едностранно операциите по спасяване и осигуряване на подслон. Опитвайки се да се

¹⁴ European Commission, Migration and Home Affairs: Country responsible for asylum application (Dublin). – http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/examination-of-applicants/index_en.htm (21.05.2016); The Refugee convention, 1951. – <http://www.unhcr.org/protect/PROTECTION/3b66c2aa10.pdf>.

справи със ситуацията и при посоченото отсъствие на солидарност в ЕС, в края на 2013 г. Рим стартира операция „Маре Нострум“ и успява да я поддържа в продължение на една година. Едва след това се задвижват общи европейски механизми и от есента на 2014 г. ЕС започва да финансира и да провежда операция „Тритон“.¹⁵

Бежанската вълна, предизвикана от сирийската криза, затвърждава вече натрупаните проблеми от политическо и организационно естество в решенията на ЕС и се появяват нови такива, свързани с недалновидни преценки в Брюксел и недооценяване на трайни негативни за ЕС тенденции, целенасочено манипулирани от държави, които са ангажирани индиректно в сирийската гражданска война. Централен става въпросът за връщането на лицата, нямащи права на бежанци, в държавата, от която пристигат нелегално. Предвид географията на европейско-близкоизточния регион, политиката на правителството в Турция се превръща в главен проблем за своите непосредствени съседи от ЕС – Гърция и България. На преден план излиза манипулативното пропускане към ЕС от Анкара основно на хора, пристигащи от райони от т.нар. Разширен Близък изток, но без права на бежанци.

С началото на гражданската война започват да се формират и масови вълни от бежанци от Сирия. Според европейски данни сирийските бежанци, които са задържани на границите на ЕС през 2012 г. са общо 11 900. През Гърция през 2012 г. влизат в ЕС нелегално 7500 сирийци, което представлява около 40% от общия брой нелегални емигранти.¹⁶ Вероятна причина за нелегалното влизане на сирийски граждани е не опасението относно доказване на права

¹⁵ Frontex launches joint operation Triton. – Frontex, 31 Oct. 2014, <http://frontex.europa.eu/news/frontex-launches-joint-operation-triton-JSYpL7> (21.05.2016); Mare Nostrum Operation. – Marina Militare, Ministero della Difesa, Italy, <http://www.marina.difesa.it/EN/operations/Pagine/MareNostrum.aspx> (21.05.2016).

¹⁶ Малсан, И. Сирийски бежанци в Гърция: между войната и кризата. – e-vestnik.bg, 30 април 2013 г., <http://e-vestnik.bg/17508/siriyski-bezhantsi-v-gartsiya-mezhdu-voynata-i-krizata/> (21.05.2016).

като бежанци, а желанието на тези хора да се придвижат към благоустроените северни държави от Съюза. Същевременно още през април 2013 г. от Върховния комисариат на ООН за бежанците се предупреждава, че съседните на Сирия държави са на границата на възможностите за прием на сирийски бежанци, поради което и Гърция като най-близка и достъпна и от Сирия, и от Ливан, и от Турция и Йордания е преценявана като най-застрашена да посрещне вълната от сирийски бежанци.¹⁷

При разширяване на насилието с появата на Ислямска държава и броят на сирийските бежанци нараства. Според данни на Върховния комисариат за бежанците на ООН към май 2016 г. гражданите, пострадали от насилията в Сирия и напуснали страната, са 4 834 880 души. Над 1 млн. души са в Ливан, малко над 640 хил. са в Йордания и около 2 750 000 – в Турция. Същевременно за периода от януари 2013 до октомври 2015 г. общо заявления за закрила в държави от ЕС за подали по-малко от 500 хил. сирийски граждани.¹⁸ Става ясно, че броят на сирийските граждани и към края на 2015 – началото на 2016 г. е твърде малък спрямо броя на другите прииждаци в Европа имигранти от Разширения Близък изток и Северна Африка.

С разрастването на конфликта в Сирия Ливан и Йордания постепенно затварят своите граници за сирийски бежанци. В обратна посока се развива политиката на Турция. Във връзка с изборите за турски парламент през юни 2015 г. лидерът на най-голямата опозиционна турска партия, Републиканската народна партия, Кемал Киличдароглу критикува тогава управляващата Партия на справедливостта и развитието, че с намесата си в сирийската гражданска война е допринесла за вълната от сирийски бежанци и продължава да допринася за това с неприемане участието на представители на режима на Башар Асад в преговори за умиротворяване на Сирия.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Информация за бежанците и търсещите закрила към 18 авг. 2016 г. – Закрила, <http://zakrila.info> (19.01. 2017).

От друга страна, в Турция съществуват и мнения, че с насърчаване прииждането на сирийски бежанци настоящият президент Реджеп Тайип Ердоган се стреми да си осигури допълнителни гласове за 2019 г., когато предстои провеждането на трите вида избори (общински, парламентарни и президентски), и към който момент, ако не бъде решен сирийският конфликт, огромната част от сирийските бежанци в Турция ще са придобили турско гражданство според изискването за 5-годишен престой в страната.¹⁹ Концентрирани в бежанските лагери в Турция, сирийските бежанци са лесен обект за манипулативно въздействие от страна на упражняващата властта Партия на справедливостта и развитието с цел постигане на благоприятен за партията избиращелен вот. Същевременно според проучване на *Al-Monitor* значителна част от сирийските бежанци, намиращи се в турски лагери, предпочитат връщане по родните места, а не разселване в Европа.²⁰ При тези обстоятелства става ясно, че развилата се през лятото на 2015 г. – пролетта на 2016 г. криза с масово прииждащи нелегални имигранти в Европа и в частност в държавите – членки на ЕС²¹, е формирана не от сирийски бежанци и е целенасочено воден процес на турско правителство с оглед манипулиране на решенията на ЕС както по отношение на сирий-

¹⁹ Dyke, J., N. Blaser. What do Turkish elections mean for Syrian refugees? 9 June 2015. – IRIN, 9 June 2015, <http://www.irinnews.org/report/101607/what-do-turkish-elections-mean-syrian-refugees> (21.05.2016); How Turkey's recent political shakeup will have wide-ranging impact. Erdogan consolidates power following Davutoglu exit. – Al-Monitor, 15 May 2016, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/05/turkey-erdogan-davutoglu-egypt-military-aid-billions.html> (21.05.2016); How long can Turkey afford growing refugee bill? – Al-Monitor, 13 May 2016, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/05/turkey-syria-growing-refugee-bill.html> (21.05.2016).

²⁰ How Syrian women are gaining new confidence in Turkish refugee camp. – Al-Monitor, 2 May 2016, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/05/turkey-syria-refugee-women-gain-confidence-work-programs.html> (21.05.2016).

²¹ Refugee Crisis: European Commission takes decisive action – Questions and answers. Strasbourg, 9 Sept. 2015. – http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-5597_en.htm (21.05.2016).

ската криза, така и спрямо облекчаване и разширяване на достъпа на турски граждани в ЕС.

Действително, в преговорите, довели до споразумението от 18 март 2016 г. между ЕС и Турция, Съюзът е поставен пред свършен факт. След като през есента на 2015 – пролетта на 2016 г. през т.нар. Балкански път на мигрантите в Европа, очертан от Гърция, Македония, Сърбия, Хърватска, Унгария, Словения, Австрия и Германия, по който като реакция по ефекта на доминото държавите затварят своите граници за нелегални имигранти и Гърция остава най-проблемната зона²², Турция получава обещание за изплащане на над 3 млрд. евро (първоначално) за нелегалните имигранти, върнати от Европа в замяна на прием в ЕС на реципрочния брой сирийски бежанци и след като целенасочено Анкара е пропускала преминаване през своя територия на нелегални имигранти. На второ място, заобикаляйки всички натрупани до тогавашния момент проблеми по преговорите за присъединяване на Турция към ЕС по отношение гарантиране на основни граждански свободи, пазарни механизми и пр., през март 2016 г. Турция получава обещание за облекчаване и сваляне на визовия си режим с ЕС. Противоречиво оценяваният опит за преврат в Турция от август 2016 г. с последва-

²² През август 2015 г. 20 хил. души пристигат в Гърция, което според данни на Фронтекс представлява 1/5 от общия мигрантски поток в ЕС. Вж.: Hall, A., J. Lichfield. Germany opens its gates: Berlin says all Syrian asylum-seekers are welcome to remain, as Britain is urged to make a 'similar statement'. – Independent, 24 Aug. 2015, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/germany-opens-its-gates-berlin-says-all-syrian-asylum-seekers-are-welcome-to-remain-as-britain-is-10470062.html> (30.11.2016); Dearden, L. Refugee crisis: From border controls to cash seizures, how Germany turned its back on refugees. Angela Merkel's welcoming of Syrian refugees has been followed by a series of U-turns. – Independent, 23 Jan. 2016, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/refugee-crisis-germany-turning-its-back-on-asylum-seekers-with-border-controls-cash-seizures-and-a6829801.html> (21.05.2016); EU leaders and Turkey have agreed a comprehensive plan that opens a safe and legal route to the EU for Syrian refugees while reducing irregular migration. The plan fully respects EU and international law, and comes into effect on 20 March. – European Commission, [HTTP://EC.EUROPA.EU/NEWS/2016/03/20160319_EN.HTM](http://ec.europa.eu/news/2016/03/20160319_EN.HTM) (19.01.2017).

ли масови репресии над опозиционно настроени групи и индивиди в страната и новото сближение на турския президент с Русия на Владимир Путин дават мотив за прекратяване изпълнението на ангажиментите по споразумението между Турция и ЕС от март 2016 г.

Независимо че първа подписва споразумението с Турция за реадмисия в началото на май 2016 г., през август с.г. България признава вероятността Анкара да манипулира пропускане на големи групи от нелегални емигранти. С това премиерът Бойко Борисов заявява разбиране за необходимостта да се поддържа добър диалог с Анкара, въпреки масовите прочиствания в средите на военните, интелигенцията, пресата и съдебната система, провеждани в продължителен период след опита за преврат.²³ Същевременно България получава малка подкрепа от другите страни – членки на ЕС за охрана на своите граници. Положителният развой в това отношение се свързва с взетото на общоевропейско равнище решение за създаване на нова мегаагенция, „Европейска гранична и брегова охрана“. От началото на октомври 2016 г. тя трябва да координира общи усилия за охрана на външните граници на Съюза. Но и по признанието на българския премиер Б. Борисов ЕС продължава да бъде зависим от решенията на правителството в Турция.²⁴

Като реакция на продължаващите нарушения на гражданските права в Турция, довели до арести на над 125 хил. души след неуспешния опит за преврат през лятото на 2016 г., в края на ноември с.г. депутатите в Европейския парламент гласуват резолюция, препоръч-

²³ България първа подписа споразумението за реадмисия с Турция. – Дневник, 5 май 2016 г., [http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2016/05/05/2755043_bulgariia_purva_podpisa_sporazumenieto_za_readmisiia_\(19.01.2017\)](http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2016/05/05/2755043_bulgariia_purva_podpisa_sporazumenieto_za_readmisiia_(19.01.2017)); Турция заплаши Европа през Борисов. – Капитал, 23 авг. 2016 г., http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2016/08/26/2817745_turciia_zaplashi_evropa_prez_borisov/ (22.09.2016).

²⁴ Гарантиране на сигурността по външните граници на Европа: Европейската агенция за гранична и брегова охрана започва работа. – На: Официален сайт на Министерство на външните работи на Република България, 6 окт. 2016 г., налично на: http://press.mvr.bg/NEWS/news161006_05.htm (22.11.2016).

ваща временно замразяване на преговорите с Турция за членство в Европейския съюз. Този акт, макар да не е задължителен за националните правителства, допринася за затвърждаване на преориентацията на Турция по въпроса за сирийската гражданска война, без да се постигне разбирателство по мигрантската криза. Целенасочената политика на Турция по манипулиране на мигрантските вълни и „подборът“ от страна на Анкара на пропусканите към ЕС мигранти доказва, че Турция, под ръководството на Партията на справедливостта и развитието, не може да се счита за надежден партньор на Съюза.

Syrian Refugees between EU Member-States' and Turkey's Considerations

Nadya Filipova

Institute for Historical Studies – BAS

Summary

In the beginning of the 21st century the European Union and Turkey demonstrated increasing ambition to extend bilateral commitments on political and economic level and negotiations on the accession of Turkey to the EU were initiated. Development of the cooperation concerning issues of the main international relations and encouragement of the process of creation of common space for free movement of capital and people were among the main objectives. However, the growing aspirations of the Turkish government for achievement of regional leadership position in the context of the Syrian civil war necessitates specification of the EU foreign policy relations with Turkey taking into account the increasing number of migrants crossing borders of the peripheral EU countries. Among the migrants coming from Turkish territory the Syrian refugees were insignificant percentage and Turkey's government led by foreign policy ambitions and domestic political considerations posed serious political difficulties to the European Union member states by manipulative letting of illegal migrant flood.

Keywords: Middle East, Syrian refugees, migrant crisis, Turkey, EU.

Съкращения

а.е.	архивна единица
ВИСб	Военно-исторически сборник
Год. СУ	Годишник на Софийския университет
ДВ	Държавен вестник
ЕЛ	Език и литература
ИБИД	Известия на Българското историческото дружество
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей
ИДА	Известия на държавните архиви
ИПр	Исторически преглед
МПр	Македонски преглед
НА – БАН	Научен архив на БАН
НА – ИИИИ	Научен архив на Института за исторически изследвания при БАН
НБКМ – БИА	Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
оп.	опис
СБНУНК	Сборник за народни умотворения и научна книжнина
ф.	фонд
ЦДА	Централен държавен архив – София
asz.	alapszám
BAS	Bulgarian Academy of Sciences
BHR	Bulgarian Historical Review – Sofia
Вр.	Budapest
cs.	csomó
Co.	County
f.	fond
fűz.	fűzet

Ld.	Lásd
ME	Miniszterelnökség
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MREZsL	Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára – Budapest
MStK	Magyar Statisztikai Közlemények
RAS	Russian Academy of Sciences
RCH, HAS	Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences
SZMÚ	Szlavóniai Magyar Újság
t.	tétel
Tört. Szle	Történelmi Szemle – Budapest
úő.	úgyanő
úo.	úgyanott
Vol.	Volume

**Миграции на хора и идеи в България и Унгария
(XIX – XXI век)**

**Emberék és eszmék migrációja Bulgáriában és Magyarországon
(19–21. század)**

**Migrations of People and Ideas in Bulgaria and Hungary,
19th–21st Centuries**

Първо издание
Формат: 60/90/16
Печатни коли: 28.5

Издателство „Парадигма“
www.paradigma.bg

